

ISSN 2077-4885

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

Республиканского
института высшей школы

Исторические и психолого-педагогические науки

Сборник научных статей

Основан в 2000 году

Выпуск 21

В четырех частях

Часть 1

Минск
РИВШ
2021

В сборник, включенный ВАК Республики Беларусь в перечень научных изданий для опубликования результатов диссертационных исследований, вошли статьи по историческим и психолого-педагогическим наукам.

Адресован аспирантам, научным работникам, преподавателям высшей школы.

Р е к о м е н д о в а н о
редакционно-издательской комиссией
ГУО «Республиканский институт высшей школы»
(протокол № 6 от 28 декабря 2020 г.)

Р е д а к ц и о н н а я к о л л е г и я :
пред. редкол., д-р физ.-мат. наук проф. *В. А. Гайсенко*;
д-р филос. наук проф. *В. Ф. Берков*; д-р ист. наук доц. *Г. Я. Голенченко*;
д-р ист. наук проф. *В. С. Кошелев*; д-р филос. наук проф. *В. В. Позняков*;
д-р филос. наук проф., чл.-кор. НАН Беларуси *П. А. Водопьянов*;
д-р пед. наук проф. *В. Ф. Володько*; д-р пед. наук проф. *В. В. Чет*;
д-р психол. наук проф. *И. А. Фурманов*; д-р психол. наук проф. *В. А. Янчук*;
д-р экон. наук проф. *А. В. Данильченко*; д-р экон. наук проф. *В. А. Воробьев*;
д-р полит. наук проф. *В. А. Мельник*; д-р ист. наук проф. *О. Г. Слуга*;
д-р полит. наук, проф. каф. политологии *Л. Е. Земляков*

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г. В. Алексашина

Белорусский государственный экономический университет, Минск

G. Alexashina

Belarusian State Economic University, Minsk

УДК 331.101.264.2–057.16(476)(091)(043.3)

СОСТАВ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СЛУЖАЩИХ ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ГОРОДАХ БЕЛАРУСИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

COMPOSITION AND SOCIO-ECONOMIC STATUS OF EMPLOYEES OF POSTAL AND TELEGRAPH INSTITUTIONS IN THE CITIES OF BELARUS IN THE LATE XIX-EARLY XX CENTURIES

В статье проанализированы численность, половозрастной, языковой, религиозный состав служащих почтово-телеграфных контор и отделений в городах Беларуси в конце XIX – начале XX в. Рассмотрены социально-правовой статус, уровень образования, заработная плата, жилищные условия и другие аспекты их материального положения.

Ключевые слова: служащие; почтово-телеграфные учреждения; города Беларуси; правовое положение; материальное положение.

The scientific article analyzes the number, gender, age, language, and religious composition of employees of postal and telegraph offices in the cities of Belarus in the late XIX – early XX centuries. The social and legal status, level of education, salary, housing conditions and other aspects of their financial situation are considered.

Keywords: Employees; postal and telegraph institutions; cities of Belarus; legal status; financial situation.

Экономическое развитие белорусских губерний Российской империи в конце XIX – начале XX в. характеризовалось ускорением индустриализации и урбанизации, активизацией деятельности банковских учреждений, интенсификацией торговли, развитием разных видов транспорта и т. д. Переход к индустриальному уровню развития был связан с появлением огромного потока информации. Эффективное функционирование белорусских городов, организация управления, хозяйственное развитие во многом зависело от возможности получения информации в кратчайшие сроки. Это способствовало совершенствованию средств связи.

Телеграфная связь в Беларуси начала развиваться в 50-е гг. XIX в. В это время были проложены телеграфные линии, проходившие через белорусские губернии. Эволюция средств коммуникации привела к появлению в городах Беларуси телефонной связи. В 1896 г. была построена телефонная станция в Минске, в 1904 г. – в Пинске. Развитие телефонной связи тормозила высокая абонентская плата (до 100 руб. в год), что делало ее мало-доступной для основной массы населения. Тем не менее в начале XX в. телефонные станции были построены еще в 15 городах Беларуси (Витебске, Гродно, Могилеве, Гомеле, Бобруйске, Борисове, Игумене, Мозыре, Орше и др.) [1, с. 9].

С целью повышения эффективности управления средствами связи в Российской империи в 1884 г. было создано Главное управление почт и телеграфов, объединившее почтовый и телеграфный департаменты. Российская империя была разделена на 35 почтово-телеграфных округов. На территории Беларуси были созданы Минский, Гродненский, Виленский и Смоленский почтово-телеграфные округа. В губернских и уездных городах создавались почтово-телеграфные конторы, отделения и телефонные станции, подчинявшиеся руководству округов. Все учреждения почтово-телеграфного ведомства были подчинены министру внутренних дел, большинство служащих в них относились к чиновному миру Российской империи.

В отечественной историографии до сих пор остаются малоисследованными вопросы социально-экономического положения отдельных социальных групп формировавшегося в конце XIX – начале XX в. буржуазного общества. В научных работах советского периода почтово-телеграфных служащих часто приравнивали по социально-экономическому положению к промышленному пролетариату, описывали их участие в революционных движениях начала XX в. Вместе с тем отмечалось наличие у них мелкобуржуазной идеологии, мешавшей их политической активности [2, с. 54]. Несмотря на значительный вклад исследователей советского периода в изучение социальных слоев буржуазного общества Российской империи конца XIX – начала XX в., вопросам положения непролетарских слоев населения, к которым относили и почтово-телеграфных служащих, уделялось недостаточно внимания. В последнее время возрос интерес исследователей к изучению разных аспектов жизни и деятельности отдельных социальных групп. Однако анализ демографических характеристик, уровня образования, национального и религиозного состава, условий труда и жизни почтово-телеграфных служащих в городах Беларуси пока не получил достаточного отражения в отечественных и зарубежных исследованиях. Поэтому изучение данной темы представляется актуальным.

Развитие почтовой, телеграфной и телефонной связи в городах Беларуси в конце XIX – начале XX в. привело к увеличению числа работников этой

сферы. В 1890-е гг. в белорусских городах насчитывалось 39 учреждений связи с 273 служащими (подсчет наш. – А. Г.) [3, с. 233–294; 4, с. 147–225; 5, с. 60–131; 6, с. 6–112; 7, с. 336–456]. В 1913–1914 гг. число почтово-телеграфных контор и отделений увеличилось до 42, а число служащих – до 540 человек (+97,8%) (подсчет наш. – А. Г.) [8, с. 159–187; 9, с. 20–225; 10, с. 14–319; 11, с. 62–230; 12, с. 32–249].

Коллектив почтово-телеграфной конторы состоял, как правило, из начальника, его помощника, почтово-телеграфных чиновников, разделенных на шесть разрядов, и служащих, осуществлявших технический надзор (надсмотрщики и механики). Одним из основных условий приема на работу даже служащего низшего звена являлось умение читать и писать. Требования к должности телеграфиста включали в себя образование (как минимум четырехклассное, предпочтительно гимназическое) и навык работы с документами [13, с. 59]. Обязательным при поступлении на службу в почтово-телеграфную контору было также знание иностранного языка.

По нашим подсчетам, в городских почтово-телеграфных конторах Виленской губернии в 90-е гг. XIX в. 25 % служащих имели гимназическое образование, 58,3 % – окончили уездное, городское или духовное училище, 16,7 % – получили домашнее образование [3, с. 233–294]. В городских учреждениях связи Гродненской губернии в то же время 30,3 % служащих получили образование в гимназиях, прогимназиях и реальных училищах, 33,3 % – имели начальное образование, 36,4% – домашнее образование [5, с. 60–131]. Среди служащих почтово-телеграфных контор городов Могилевской губернии в 1895 г. выпускники гимназий, прогимназий и реальных училищ составляли 15 %, уездных и городских училищ – 57,5 %, домашнее воспитание получили 22,5 %. Один из работников окончил университет и еще один получил специальное техническое образование в Лепельской школе кондукторов путей сообщения [14, с. 82–164]. В 1913 г. в городских почтово-телеграфных учреждениях Могилевской губернии среднее образование было у 7,3 %, начальное – у 66,2 %, домашнее образование – у 26,5 % служащих [12, с. 32–249]. Таким образом, большинство служащих поступали на работу после окончания курсов уездных, городских или духовных училищ. Не более трети работников имели среднее образование. Примерно пятая часть служащих получили домашнее образование. Редкостью были работники с высшим образованием.

Потребность в компетентных работниках привела к организации специальных учреждений образования для чинов почтово-телеграфного ведомства. В 1910 г. в Минске при управлении Минского почтово-телеграфного округа была открыта Школа надсмотрщиков и квалифицированных служащих связи. Ее выпускники сдавали экзамен на знание почтовой и телеграфной специальностей, что давало им возможность занять должность почтово-телеграфного чиновника. В 1913 г. среди служащих почтово-те-

леграфных учреждений в городах Могилевской губернии 9,3 % работников поступили на службу выдержав экзамен на получение чина (подсчет наш. – А. Г.) [12, с. 32–249].

В 1864 г. право на службу в учреждениях почтово-телеграфного ведомства получили женщины. На работу принимали вдов, незамужних девушек в возрасте 18–25 лет, а также жен почтово-телеграфных работников, причем, в случае болезни жены, муж должен был исполнять ее обязанности на телеграфе. Женщины не имели права на повышение в старшие телеграфисты. К работе на телефоне их допустили в 1901 г. [15, с. 11]. Решением Государственного совета от 17 мая 1904 г. женщинам было разрешено занимать должности штатных чиновников всех разрядов.

Образовательный ценз для женщин, принимаемых на службу, был выше, чем для мужчин. Согласно статьям 41–43 Устава почтово-телеграфного издания 1912 г. претендовать на службу в почтовых, телеграфных и телефонных учреждениях могли женщины, имевшие свидетельство об окончании учебного курса не менее четырех классов гимназий, епархиальных женских училищ и других учебных заведений подобного уровня. При поступлении на службу они должны были выдержать экзамен на знание почтовой, телеграфной и телефонной службы и зачислялись на службу по вольному найму с присвоением им окладов содержания чиновников шестого разряда. После трехлетней службы им мог быть присвоен пятый или четвертый разряды с зачислением на государственную службу. Женщины, выдержавшие дополнительно экзамен на знание французского и немецкого языков принимались на государственную службу почтово-телеграфными чиновниками пятого разряда и могли затем быть повышены во все разряды почтово-телеграфных чиновников. Статья 44 Устава давала право женщинам, являвшимся почтово-телеграфными чиновниками 5-го разряда, на занятие должности начальника почтового отделения во всех городах, а для знающих иностранные языки и телеграфную службу и на должности начальников почтово-телеграфных отделений [16].

Несмотря на ограничения при приеме на службу, число телеграфисток и телефонисток в белорусских городах в конце XIX – начале XX в. существенно возросло. По нашим подсчетам, в 1890 г. в городских почтово-телеграфных учреждениях белорусских губерний работали 14 женщин, в 1913 г. – 64 женщина, т. е. их число выросло в 4,6 раза. Численность мужчин за тот же период возросла в 1,8 раза [3, с. 233–294; 4, с. 147–225; 5, с. 60–131; 6, с. 6–112; 7, с. 336–456; 8, с. 159–187; 9, с. 20–225; 10, с. 14–319; 11, с. 62–230; 12, с. 32–249]. То есть темпы прироста численности женщин, занятых почтово-телеграфной службой, превышали аналогичные среди мужчин, что объяснимо не только низкой точкой отсчета, но и растущей эмансипацией женщин. В 1890 г. доля женщин среди служащих учреждений связи в городах Беларуси составляла 5,3 %, а в 1913 г. – 11,8 %. Очевидно,

что среди служащих почты и телеграфа преобладали мужчины. В то же время в 1913 в сравнении с 1890 г. удельный вес женщин увеличился в 2 раза.

Номинальная продолжительность работы почтово-телеграфного служащего составляла 11–12 часов, но практическая его длительность определялась волей начальства [17, с. 10]. В зависимости от поступающей за день корреспонденции рабочий день мог составлять 16–18 часов. Широко практиковались ночные дежурства [2, с. 54]. Особенностью была и высокая интенсивность труда на почте и телеграфе, превосходящая нагрузки в промышленности и строительстве. Г. Н. Шапошников, опираясь на данные приведенные в работе Б. Н. Миронова «Социальная история России периода империи (XIX – нач. XX в.)», отмечает, что на рубеже XIX–XX в. наименее производительный труд оставался в сельском хозяйстве. Труд в промышленности был эффективнее деревенского в 3 раза, в торговле – в 4 раза, в строительстве – в 6 раз. Интенсивность труда на транспорте и связи превосходила сельский труд в 7,7 раза [13, с. 61].

Высокая интенсивность труда, требование наличия образования обусловила возрастной состав служащих почтово-телеграфных учреждений. Согласно данным переписи 1897 г., большинство работников почты и телеграфа в городах Беларуси находились в возрасте 20–39 лет (69,8 %). Возрастная группа 40–59 лет составляла 16,7 %, 17–19 лет – 11,4 % всех почтово-телеграфных служащих (подсчет наш. – А. Г.) [18, с. 104–105; 19, с. 162–163; 20, с. 192–193; 21, с. 150–151; 22, с. 170–171].

Государственные учреждения связи входили в состав Министерства внутренних дел, большинство служащих в них являлись чиновниками. При поступлении на службу почтово-телеграфные служащие должны были давать присягу, подписку о непринадлежности к масонским ломам и другим тайным обществам, а также о неучастии в забастовках. При приеме на государственную службу в белорусских губерниях Российской империи предусматривалось материальное поощрение для русских чиновников. Это нашло определенное отражение в составе почтово-телеграфных служащих по родному языку. По данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. в учреждениях почты и телеграфа в городах Беларуси доминировали работники, назвавшие родным русский язык (68,2 %), примерно пятую часть составляли лица с родным белорусским языком (21,6 %) (подсчет наш. – А. Г.) [18, с. 128–181; 19, с. 190–231; 20, с. 222–261; 21, с. 167–169; 22, с. 190–193].

Анализ состава служащих почтово-телеграфных учреждений по конфессиональной принадлежности показал, что в 1890 г. в городских почтово-телеграфных конторах Виленской губернии служащие православного вероисповедания составляли 75 % [3, с. 233–294]. В 1913 г. в учреждениях связи в городах Могилевской губернии среди служащих был только один католик, все остальные – православные [12, с. 32–249].

Большинство почтово-телеграфных служащих в городах Беларуси, как и в целом по Российской империи, были чиновниками пятого и шестого разряда. В начале XX в. чиновники V разряда зарабатывали 36 руб. 75 коп., VI разряда – 24 руб. 50 коп. – 28 руб. 40 коп., почтальоны – 12–33 руб., сторожа и рассыльные – 10–23 руб. в месяц [2, с. 54]. Начинаящий телеграфист на Полесских железных дорогах зарабатывал 20 руб. в месяц, прослужив некоторое время – 27,2 руб. Старший телеграфист получал 40,5 руб. в месяц, т. е. в 2 раза больше начинающего [23, с. 144]. Заработная плата женщин была в два раза меньше, чем мужчин [15, с. 11]. Для сравнения жалование врачей, служащих в губернских учреждениях составляло в это же время в среднем 74, а уездных – 64 руб. в месяц [24, л. 11–265], преподавателей гимназий – 74 руб. в месяц, учителей начальных учебных заведений – около 29 руб. в месяц (подсчет наш. – А. Г.) [25, с. 56–368], мастеровых в железнодорожных мастерских – около 24–26 руб. в месяц [26, л. 5, 40]. То есть заработок почтово-телеграфного служащего был значительно ниже, чем у врача или преподавателя гимназии, и сопоставим с зарплатой профессионального рабочего и учителя начальной школы. Отдельные специалисты почты и телеграфа оплачивались более значимо: в начале 1890-х гг. служащие Минского почтово-телеграфного округа механик Т. К. Бирк, не имеющий чина, и бухгалтер Г. Жеребцов (в чине титулярного советника) получали по 600 руб. в год каждый (50 руб. в месяц) [27, л. 2–4].

Таким образом, несмотря на высокую интенсивность труда, заработки почтово-телеграфных служащих были невелики.

Статус государственного служащего давал работникам почты и телеграфа некоторые социально-экономические преимущества. Служебные командировки почтово-телеграфных служащих оплачивались. Им выделялись проездные и суточные деньги, размер которых зависел от занимаемой служащим должности. На поездку первым классом мог рассчитывать чиновник, занимающий должность не ниже пятого класса. Низшие служащие и почтальоны путешествовали третьим классом. Статья 37 Устава почтово-телеграфного определяла размер суточных денег, выдаваемых сверх стоимости проезда по числу действительно проведенных дней в командировке: от 75 коп. (для почтальонов) до 5 рублей в сутки (для занимающих должности не ниже четвертого класса) [16].

Как государственные служащие почтово-телеграфные работники имели право на пенсию по старости, но только после 50 лет работы, а также на единовременное пособие. Это право распространялось как на мужчин, так и на женщин. Однако, почтово-телеграфные служащие не имели оплачиваемого отпуска и не получали выплат по болезни.

Особый статус почтово-телеграфного служащего подчеркивался правом на ношение мундира. Женщины носили специальный мундир, сшитый по женскому фасону.

Материальное положение служащих почты и телеграфа улучшалось за счет предоставления им казенных квартир. В 1892 г. всем служащим почты и телеграфа (включая почтальонов и нижних служителей) полагались служебные квартиры при учреждениях, либо квартирные деньги в размере не более 30 % жалованья. С 1901 г. всем чиновникам, не пользующимся служебным жильем, были назначены квартирные деньги в размере 20–30 % жалованья, почтальонам и нижним служителям – 24–48 руб. в год [28, с. 14].

Жилищные условия служащих почты и телеграфа являются одной из важнейших характеристик их социально-экономического положения. Определенное представление по этому вопросу дают материалы переписи недвижимого имущества, проведенной в Минске в 1910 г. Данные переписи позволяют характеризовать жилищные условия почтово-телеграфных работников, арендующих жилье в так называемых доходных домах. Так, один из служащих почтово-телеграфной конторы Порунт с семьей из трех человек проживал в 4-комнатной квартире площадью 88,2 м² в доме по ул. Серпуховской. Годовая плата за квартиру составляла 250 руб. [29, л. 41]. Почтово-телеграфный механик Раковский с семьей из 6 человек занимал 4-комнатную квартиру с прихожей и кухней общей площадью 54,1 м² в доме по ул. Богадельной. Две комнаты использовались как мастерские. Квартира была оборудована санузлом и ванной комнатой, плата за нее составляла 1200 руб. в год [30, л. 259]. Обе семьи нанимали прислугу. Достаточно просторная квартира была у телеграфистки Гончаревич. Ее семья, состоящая из двух человек, занимала 3-комнатную квартиру с кухней в доме по адресу Крещенская, 10. Площадь жилья составляла 79,1 м², а плата за него – 140 руб. в год [31, л. 134]. В среднем на одного квартиросъемщика приходилось 73,8 м², на одного члена семьи – 15,8 м². Семья почтальона Киселя из пяти человек проживала в однокомнатной квартире с кухней общей площадью 35,2 м² и годовой платой 80 руб. в доме по ул. Юрьевской [31, л. 79]. То есть на одного члена семьи приходилось 5,9 м² общей площади.

Как видим, жилищные условия почтово-телеграфных служащих были дифференцированы в зависимости от того, какую ступень занимал служащий на профессиональной лестнице, и в определенной степени отражали материальное положение работников почты и телеграфа.

Таким образом, возрастающие потребности в услугах связи в белорусских городах в конце XIX – начале XX в. привели к увеличению числа почтово-телеграфных служащих. В их гендерном составе лидировали мужчины, однако наметилась тенденция роста числа женщин, занятых в отрасли связи. Основная масса работников относилась к наиболее трудоспособной возрастной группе 20–39 лет. В национально-религиозном составе почтово-телеграфных служащих преобладали работницы, назвавшие родным русский язык, и православные по вероисповеданию. Уровень образования работников почтово-телеграфных контор был невысок. Большинство из них

получили лишь начальное и домашнее образование. Не более трети служащих имели среднее гимназическое, иногда техническое образование.

По своему социально-экономическому положению работники учреждений связи занимали промежуточное положение между чиновниками, интеллигенцией и пролетариатом. Основную массу служащих почтово-телеграфных контор составляли чиновники 5-го и 6-го разрядов, заработки которых находились примерно на уровне оплаты труда рабочего с профессией. Существенными факторами, определяющими социально-экономическое положение почтово-телеграфных служащих, было право на оплачиваемые командировки, ношение мундира, пенсии по выслуге лет, единовременные пособия и оплачиваемое жилье.

Список использованных источников

1. Связь в Белоруссии / Бел. респ. правление ИТОР и Э им. А. С. Попова, Ин-т науч.-техн. информ. и пропаганды при Госплане БССР. – Минск, 1967. – 69 с.
2. *Иванова, Н. А.* Всероссийская почтово-телеграфная забастовка в ноябре 1905 г. / Н. А. Иванова, В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – 1976. – № 10. – С. 51–66.
3. Памятная книжка Виленской губернии на 1890 г. / Вилен. губерн. стат. ком.; под ред. А. И. Шверубовича. – Вильна: Губерн. тип., 1889. – 687 с.
4. Адрес-календарь Витебской губернии на 1890 год / Витеб. губ. стат. ком. – Витебск: Типо-лит. наслед. М. Б. Неймана, 1890. – VIII. – 335 с.
5. Памятная книжка Гродненской губернии на 1890 год / Гродн. губерн. стат. ком. – Гродно: Губерн. тип., 1890. – 536 с.
6. Памятная книжка и календарь Минской губернии на 1890 год / Мин. губерн. стат. ком. – Минск: Типо-лит. Б. И. Соломонова, 1889. – LXIV, 221. – 137 с.
7. Памятная книжка Могилевской губернии на 1890 год / Могилев. губерн. стат. ком. – Могилев на Днепре: Тип. губерн. правления, 1890. – 462 с.
8. Памятная книжка Виленской губернии на 1913 г. / Вилен. губерн. стат. ком.; под ред. А. П. фон-Вонгааза. – Вильна: Губерн. тип., 1913. – XV, 213. – 64 с.
9. Памятная книжка Витебской губернии на 1914 год / Витеб. губерн. стат. ком. – Витебск: Губерн. тип., 1914. – VIII, 280. – LXX. – 42 с.
10. Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на 1913 год / Гродн. губ. стат. ком. – Гродно: Губ. тип., 1912. – LXXII, 400. – 96 с.
11. Памятная книжка Минской губернии на 1913 г. / Мин. губерн. стат. ком. – Минск: Губерн. тип., 1912. – 232, 83. – 196 с.
12. Памятная книжка Могилевской губернии на 1913 год / Могилев. губерн. стат. ком.; под ред. И. И. Марченко. – Могилев: Губерн. тип., 1913. – 275. – 175 с.
13. *Шапошников, Г. Н.* Мотивация труда чиновников почтово-телеграфного ведомства на Урале (середина XIX – начало XX в.) / Г. Н. Шапошников // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. История. – 2007. – № 3(81). – С. 58–70.

14. Памятная книжка Могилевской губернии на 1895 г. / Могилев. губерн. стат. ком. – Могилев на Днепре: Тип. губерн. прав., 1895. – VIII, 467, ЛII с.
15. Участие женщин в производстве связи // Пролетарий связи. – 1925. – № 1. – С. 11.
16. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный: изд. 1912 г. – СПб.: Гос. тип., [Б. г.]. – Т. 12. – Ч. 1: Устав почтово-телеграфный. – 97 с.
17. Связь в Белоруссии / Бел. респ. правление ИТОР и Э имени А. С. Попова, Ин-т науч.-техн. информ. и пропаганды при Госплане БССР. – Минск, 1967. – 69 с.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: в 80 кн. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – Кн. 4, тетр. 3: Виленская губерния, 1904. – 179 с.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: в 80 кн. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – Кн. 5, тетр. 3: Витебская губерния, 1903. – 281 с.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: в 80 кн. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – Кн. 11: Гродненская губерния. – 1904. – 319 с.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: в 80 кн. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – Кн. 22: Минская губерния. – 1904. – 243 с.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897: [в 80 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Изд. центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – Кн. 23: Могилевская губерния. – 1903. – 375 с.
23. *Абезгауз, З. Е.* Рабочий класс Белоруссии в начале XX в. (1900–1913 гг.) / З. Е. Абезгауз. – Минск: Наука и техника, 1977. – 168 с.
24. Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 9. Оп. 2. Д. 242.
25. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1913 год / Упр. Виленск. учеб. округа. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1913. – 406 с.
26. Российский государственный исторический архив. – Ф. 273. Оп. 12. Д. 590.
27. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ) в Минске. – Ф. 295. Оп. 1. Д. 4985.
28. Министерство внутренних дел: приложение второе. – СПб.: Тип. МВД, 1901. – 248, VIII с.
29. НИАБ в Минске. – Ф. 1. Оп. 1. Д. 4836.
30. НИАБ в Минске. – Ф. 1. Оп. 1. Д. 4835.
31. НИАБ в Минске. – Ф. 1. Оп. 1. Д. 4831.

(Дата подачи: 05.02.2021 г.)

М. К. Альховік

Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт, Мінск

M. Alchovik

Belarusian State Medical University, Minsk

УДК 323.1(476)+94(476)«1939/1941»

ДА ПЫТАННЯ АБ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ПАЛІТЫЦЫ Ў БССР У 1939–1941 ГГ.

ON THE QUESTION OF THE NATIONAL POLICY IN 1939–1941, BSSR

У артыкуле на аснове архіўных дадзеных вызначаны этапы эвалюцыі нацыянальнай палітыкі ў БССР у 1939–1941 гг., яе напрамкі і асаблівасці. Першапачаткова пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР савецкая ўлада імкнулася дэманстраваць нацыянальнае і культурна-моўнае раўнапраўе. У далейшым саветызацыя Заходняй Беларусі суправаджалася распаўсюджваннем на новадалучаных тэрыторыях падыходаў да рашэння нацыянальнага пытання, якія склаліся ў БССР з сярэдзіны 1930-х гг. У другой палове 1940 г. савецкая ўлада пачала перагляд канцэпцыі нацыянальнага будаўніцтва.

Ключавыя словы: нацыянальная палітыка; моўная палітыка; беларуская мова; беларусы; нацыянальныя меншасці.

Based on archival data, the article defines the stages of the evolution of the national policy in the BSSR in 1939–1941, its directions and features. Initially, after the annexation of Western Belarus to the BSSR, the Soviet government sought to demonstrate national, cultural and linguistic equality. Later, the Sovietization of Western Belarus was accompanied by the spread of approaches to solving the national question, that had developed in the BSSR since the mid-1930s, to the newly annexed territories. In the second half of 1940, the Soviet government began to revise the concept of nation-building.

Keywords: national policy; language policy; the Belarusian language; the Belarusians; national minorities.

У канцы XX – пачатку XXI ст. у айчынай і замежнай гістарыяграфіі выйшлі навуковыя працы, якія адлюстроўваюць савецкую нацыянальную палітыку 1939–1941 гг. у адносінах да нацыянальных меншасцей. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва на заходнебеларускіх землях параўноўваецца з палітыкай польскіх улад у нацыянальным пытанні і разглядаецца ў кантэксце палітычных і сацыяльна-культурных пераўтварэнняў, якія ажыццяўляліся пасля ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР. Заслугоўвае ўвагі манаграфія І. А. Пушкіна, у якой закранаюцца пытанні дыскрымінацыі польскага насельніцтва ў Заходняй Беларусі, нацыянальна-кадравай палітыкі, а таксама нацыянальны аспект палітычных рэпрэсій і перасяленчых кампаній [1]. У рабоце А. М. Вабішчэвіча

вызначаны асаблівасці нацыянальнай палітыкі ў сферы адукацыі, друку, літаратуры, мастацкай культуры. Асаблівая ўвага надаецца выпадкам рэарганізацыі польскіх школ у рускія, ігнаравання польскай мовы ў абслугоўванні мясцовага польскага насельніцтва [2].

Польскі гісторык А. Высоцкі разглядае праблематыку нацыянальнай палітыкі ў кантэксце саветызацыі. Аўтар падзяляе меркаванне іншых польскіх гісторыкаў аб тым, што ў рэалізацыі нацыянальнай палітыкі на ўсходніх землях былой Польшчы можна вылучыць тры фазы. Першая фаза (верасень-лістапад 1939 г.) характарызуецца цяжкай сітуацыяй да ўсіх нацыянальных груп, якія былі «вызвалены» ад «капіталістычнага прыгнёту». З канца лістапада – пачатку снежня 1939 г. савецкія ўлады імкнуліся знішчыць «усялякія праявы былой Польскай дзяржавы», што прадугледжвала выпячненне польскай мовы з публічнай прасторы, зняцце палякаў і іншых мясцовых чыноўнікаў з займаных пасадаў і інш. Пачатак трэцяй фазы нацыянальнай палітыкі ў сярэдзіне 1940 г. быў абумоўлены зменамі ў міжнародным становішчы [3]. У асобных работах закранаецца нацыянальная палітыка ва ўсходніх і заходніх абласцях. Так, А. Кагановіч адзначае, што савецкія ўлады «забараніўшы школы з выкладаннем на ідышы ва Ўсходняй Беларусі, ... у заходніх абласцях ... іх, наадварот, увялі... [каб] даць дзецям як мага хутчэй ідэалагічна афарбаваную адукацыю на зразумелай ім мове» [4, с. 274–275].

Выйшлі публікацыі па пытаннях развіцця заходнебеларускай культуры [5], сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў [6], школьнага будаўніцтва і нацыянальна-кадравай палітыкі [7]. У рабоце А. Вялікага вызначаны захады савецкай улады, накіраваныя на ліквідацыю дыскрымінацыі польскага насельніцтва [8]. Спрэчным уяўляецца выкарыстанне тэрмінаў «беларусізацыя», «адраджэнне нацыянальнай культуры» ў адносінах да адкрыцця беларускіх школ, культурных устаноў, выдання друкаваных выданняў на беларускай мове (нават пры параўнанні савецкай нацыянальнай палітыкі з нацыянальнай палітыкай польскіх улад). Па-першае, указваючы факт колькаснай перавагі беларускіх школ, неабходна высветліць мову выкладання і справядлівасць у беларускіх школах. Па-другое, савецкая ўлада ажыццяўляла будаўніцтва беларускай сацыялістычнай (пралетарскай) культуры і выступала супраць нацыянальнага адраджэння.

Такім чынам, у гістарыяграфіі праблема савецкай нацыянальнай палітыкі ў заходнебеларускім рэгіёне мэтанакіравана не звязваецца з пытаннямі нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ва ўсходніх абласцях БССР.

У 1933–1940 гг. у выніку рэалізацыі пастановаў ЦК УКП(б) аб нацыянальнай палітыцы беларусізацыі і работа сярод нацыянальных меншасцяў БССР былі згорнуты. Дзяржаўныя ўстановы, партыйныя і грамадскія арганізацыі, а таксама ВНУ, ССНУ, ВТНУ і рабфакі функцыянавалі на рускай мове. За восем месяцаў 1939 г. доля беларускіх школ зменшылася з 96,75 %

да 94,33 %, вучняў у беларускіх школах – з 93,4 % да 88 %. У 1933–1940 гг. у многіх беларускіх школах у Мінску, Гомелі, Магілёве, Віцебску, Барысаве, Оршы, Быхаве, Мехаўскім раёне і інш. педагагічны працэс, справаводства, сходы былі пераведзены на рускую мову, руская мова выкарыстоўвалася ў зносінах педагагічных работнікаў паміж сабой і з навучэнцамі. На рускую мову былі пераведзены беларускія – былыя яўрэйскія – школы ў Віцебску, Оршы, Янавічах (Суражскі раён), Лепелі, Дуброўне, Чашніках, Чарэі (Чашніцкі раён), Мінску, Капылі, Гарадку, Хоцімску. У лістападзе 1938 г. – жніўні 1939 г. Бюро ЦК КП(б)Б пачало задавальняць хадайніцтвы аб рэарганізацыі беларускіх школ у рускія ў Віцебску, Магілёве, Гарадку, Полацку, Хоцімску і г. д. [9]. Савецкая ўлада адмовілася ад захавання дамінуючага становішча беларускай савецкай культуры ў БССР. З 1933 г. назіралася тэндэнцыя змяншэння долі кніг, газет і часопісаў на беларускай мове. Так, у 1933 г. кніжная прадукцыя на беларускай мове складала 1102 друк. адз., у 1939 г. – 392 (у тым ліку перакладная – 205), у 1940 г. – 375 [10, с. 27–31].

Абслугоўванне нятытульнага насельніцтва на роднай мове было асуджана як антысавецкая дзейнасць. У канцы 1939 г. работа па ліквідацыі інстытутаў нацыянальных меншасцяў знаходзілася ў стадыі завяршэння. Канчатковай мэтай палітыкі ў адносінах да нацыянальных меншасцяў з’яўлялася іх асіміляцыя. Нацыянальныя групы, якія мелі дзяржаўныя ўтварэнні па-за межамі СССР (палякі, латышы, літоўцы, асірыйцы і г. д.), трактваліся як патэнцыйная пагроза дзяржаўнай бяспецы [11, арк. 173].

Разам з тым афіцыйная прапаганда па-ранейшаму сцвярджала аб «развіцці» і «росквіце» беларускай мовы і культуры ў БССР у параўнанні з перыядам знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі, аб тым, што толькі пры савецкай уладзе беларусы атрымалі магчымасць карыстацца друкаваным словам на беларускай мове і «навучацца на сваёй роднай мове» ў школах і ВНУ.

На тэрыторыі Заходняй Беларусі функцыянавалі 5932 польскія школы, 3 рускія і 1 нямецкая [12, с. 189]. Пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР савецкая ўлада імкнулася дэманстраваць нацыянальнае, культурнае і моўнае раўнапраўе, улік нацыянальных асаблівасцей заходнебеларускага рэгіёна. У пастанове СНК БССР і ЦК КП(б)Б «Аб мерапрыемствах па арганізацыі народнай адукацыі ў заходніх абласцях БССР» ад 1–2 снежня 1939 г. быў абвешчаны курс на задавальненне нацыянальных патрэб насельніцтва ў сферы адукацыі. У верасні 1940 г. у заходніх абласцях БССР працавалі 4192 беларускія школы (74,4 %), 987 польскіх школ (17,5 %), 173 рускія школы (3,1 %), 169 яўрэйскіх (3 %), 63 літоўскія (1,1 %), 49 украінскіх школ (0,9 %) [13]. 7 снежня 1939 г. народны камісарыят асветы БССР устанавіў абавязковае вывучэнне беларускай мовы ва ўсіх школах БССР, руская мова ва ўсіх нярускіх школах уведзілася з 1 верасня 1940 г. [14]. У 1940/1941 на-

вучальным годзе ў Заходняй Беларусі дзейнічала 5958 агульнаадукацыйных школ, з якіх больш як у 4560 навучанне вялося на беларускай мове. У школах нацыянальных меншасцей акрамя роднай мовы вывучаліся беларуская і руская мовы, ва ўсіх школах з 5-га класа – адна з замежных моў, як правіла, нямецкая [15, с. 113]. Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі аднавіла выпуск польскай літаратуры. У гарадах Заходняй Беларусі былі створаны тэатры на беларускай, ідыш, польскай, рускай мовах.

Кадровая палітыка была накіравана на прызначэнне «ўсходнікаў» (служачых, выкладчыкаў, настаўнікаў, аграномаў і г. д., прысланых з больш аддаленых раёнаў БССР і СССР) і прадстаўнікоў мясцовага беларускага, украінскага і яўрэйскага насельніцтва («вылучэнцаў») на адказныя і кіруючыя пасады. Рэспубліканскія і мясцовыя органы ўлады пачалі механічна распаўсюджваць на тэрыторыю Заходняй Беларусі, якая да верасня 1939 г. уваходзіла ў склад іншай дзяржавы, падыходы да вырашэння нацыянальнага пытання, што склаліся на ўсходніх землях БССР у сярэдзіне канцы 1930-х гг.

Па-першае, многія беларускія ўстановы адукацыі функцыянавалі на рускай мове. Так, ва ўстановах адукацыі Баранавіцкай вобласці назіралася ігнараванне беларускай мовы ў навучальна-выхаваўчым працэсе. У настаўніцкім інстытуце, 2-й беларускай СШ, на рабфаку ў Баранавічах, у Радунскай і Забалоцкай НСШ Радунскага раёна, у Быценьскай НСШ, Яжонаўскай пачатковай школе Быценьскага раёна на рускай мове ажыццяўляліся справаводства, перапіска, выкладанне шэрага дысцыплін, зносіны з навучэнцамі. У большасці беларускіх школ Клецкага, Івейскага раёна, у Нясвіжскай беларускай СШ руская мова выкарыстоўвалася ў справаводстве, у камунікацыі з вучнямі і на ўроках. Наркамасветы БССР накіроўваў выкладчыкаў, якія валодалі беларускай мовай, у рускія школы і наадварот. У Навагрудскім педагагічным вучылішчы на рускай мове выкладаліся асноўныя дысцыпліны, ажыццяўлялася справаводства і перапіска. У Навагрудскім фінансава-эканамічным тэхнікуме працавалі выкладчыкі з РСФСР. Дырэктары школ у Лідзе, свабодна валодаючы беларускай мовай, будавалі сваю працу на рускай мове [16, арк. 9].

Па-другое, выявілася тэндэнцыя дыскрымінацыі асобнымі работнікамі польскіх школ, кадраў польскай нацыянальнасці і польскага насельніцтва, у тым ліку ў раёнах з пераважнай большасцю польскага насельніцтва. Незадаволенасць мясцовага насельніцтва выклікала неабгрунтаваная замена настаўнікаў-палякаў у польскіх школах рускімі настаўнікамі, дыскрымінацыя польскіх школ на мастацкіх конкурсах. У Граеўскім, Ломжынскім, Крынкаўскім, Заблудаўскім, Гродзенскім, Бранскім і іншых раёнах Беластоцкай вобласці палякі-аграномы былі заменены аграномамі з усходніх абласцей [8, с. 106].

Трэцяй тэндэнцыяй нацыянальнай палітыкі з'яўлялася рэарганізацыя беларускіх школ у рускія, а нацыянальных школ – у рускія і беларускія. Так, у Меньках, Саколцы, Аўгуставе Беластоцкай вобласці польскія школы былі адміністрацыйна пераведзены на рускую мову. Летам 1940 г. у Дунілавіцкім, Мядзельскім, Пліскім, Браслаўскім, Пастаўскім і іншых раёнах Вілейскай вобласці адбылася «рэарганізацыя 62 нацыянальных школ, у тым ліку дзесяці яўрэйскіх школ, у рускія, адной яўрэйскай школы ў беларускую, адной польскай школы ў рускую, адной польскай школы ў беларускую і 49 беларускіх школ у рускія... у адміністрацыйным парадку, без згоды і насуперак жаданню большасці бацькоў, па ўказанні і настаанні аблана і райана» [17, с. 595].

У цэнтры ўвагі партыйна-савецкіх арганізацый БССР знаходзілася вывучэнне рускай мовы. Рускія школы адкрываліся нават у тых мясцовасцях, дзе рускае насельніцтва адсутнічала або было нязначным [18, арк. 145–146]. 6 ліпеня 1940 г. была прынята пастанова Сакратарыята ЦК УКП(б) «Аб навучанні рускай мове прызыўнікоў, якія падлягаюць прызыву ў Чырвоную Армію і не ведаюць рускай мовы». Сакратарыят ЦК УКП(б) абавязаў наркамасветы саюзных і аўтаномных рэспублік і УЦСПС «арганізаваць без адрыву ад вытворчасці навучанне рускай мове прызыўнікоў, якія падлягаюць прызыву ў Чырвоную Армію і не ведаюць рускай мовы». Большасць мясцовых тэатральных калектываў БССР выконвалі пастаноўкі на рускай мове [16, арк. 16].

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны савецкая ўлада пачала перагляд падыходаў да рашэння нацыянальнага пытання. 6 верасня 1940 г. была прынята пастанова Палітбюро ЦК УКП(б) «Аб вывучэнні партыйнымі і савецкімі работнікамі, якія працуюць у саюзных і аўтаномных рэспубліках, мовы адпаведнай саюзнай ці аўтаномнай рэспублікі». Прызнавалася «няправільным, што многія кіраўнічыя партыйныя і савецкія работнікі, якія працуюць у саюзных і аўтаномных рэспубліках і аўтаномных абласцях, не ведаюць і не вывучаюць мовы дадзенай рэспублікі, а ў зносінах з мясцовымі работнікамі і насельніцтвам карыстаюцца перакладчыкамі». У абавязак кіраўнічым партыйным і савецкім працаўнікам ставілася вывучэнне мовы адпаведнай рэспублікі [17, с. 563].

У верасні 1940 г. настаўнік 15 школы г. Мінска У. Дуброўскі напісаў ліст у рэдакцыю газеты «Правда», дзе паведаміў аб тым, што з 1933 г. «у БССР ударыліся ў ... крайнасць, то бок сталі адносіцца да беларускай мовы і выхавання кадрў, што добра валодаюць беларускай мовай, як да чагосьці другараднага». Канстатаваўся факт выцяснення беларускай мовы з вучэбна-выхаваўчага працэсу ўстаноў адукацыі. Закрыццё Беларускага Трэцяга дзяржаўнага драматычнага тэатра, які працаваў на беларускай мове, было аб'яўлена вынікам палітычнага шкодніцтва [19, арк. 3]. 8 студзеня 1941 г. на старонках газеты «Звязда» дэпутат Вярхоўнага Савета БССР

М. М. Пруднікава канстатавала «пагардлівыя адносіны» часткі настаўнікаў да беларускай мовы [20].

На нарадзе сакратароў райкамаў і начальнікаў аддзелаў НКУС БССР 19–20 верасня 1940 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б П. К. Панамарэнка заявіў аб неабходнасці вылучэння кадраў, якія б валодалі польскай мовай. У пастанове Бюро ЦК КП(б)Б «Аб упарадкаванні справы падбору і пасылкі работнікаў у заходнія вобласці БССР» ад 17 кастрычніка 1940 г., закрытым пісьме Бюро ЦК КП(б)Б да партарганізацый «Аб недахопах у рабоце партыйных і савецкіх арганізацый у заходніх абласцях Беларусі» ад 21 кастрычніка 1940 г. утрымліваліся патрабаванні не накіроўваць работнікаў у заходнія вобласці без санкцыі ЦК КП(б)Б, наладзіць глыбокія сувязі з мясцовым насельніцтвам, навучаць мясцовыя кадры [8, с. 81].

У мэтах умацавання школ нацыянальных меншасцей былі прыняты пастановы ЦК КП(б)Б «Аб фактах скажэння ленынска-сталінскай нацыянальнай палітыкі ў школьным будаўніцтве ў Беластоцкай вобласці» ад 30 кастрычніка 1940 г., бюро Беластоцкага абкама КП(б)Б «Аб выпраўленні дапушчаных памылак у нацыянальнай палітыцы ў школьнай справе» ад 5 лістапада 1940 г., бюро Вілейскага абкама КП(б)Б «Аб парушэнні ленынска-сталінскай нацыянальнай палітыкі ў школьным будаўніцтве (Вілейская вобл. БССР)» ад 10 лістапада 1940 г. і інш. З 20 верасня 1940 г. на польскай мове выходзіла рэспубліканская газета «Standard Wolności» (орган ЦК КП(б)Б) і 6 мясцовых газет. У лютым 1941 г. Наркамасветы БССР абвясціў набор на шасцімесячныя курсы з мэтай папоўніць недахоп настаўнікаў для яўрэйскіх пачатковых школ.

16 кастрычніка 1940 г. выйшла пастанова ЦК КП(б)Б «Аб вывучэнні партыйнымі і савецкімі работнікамі БССР беларускай мовы», праведзены нарады настаўнікаў па пытанні вывучэння беларускай мовы. Пры партыйных кабінетах былі арганізаваны гурткі па вывучэнні беларускай мовы партыйна-савецкімі работнікамі, пры школах – гурткі і семінары па вывучэнні беларускай мовы вучнямі і настаўнікамі. Асобныя партыйна-савецкія работнікі і ўстановы перайшлі на беларускую мову [21, арк. 8–11; 22, арк. 60–61]. Разам з тым многія работнікі фармальна аднесліся да выканання пастанова. Аналагічная сітуацыя назіралася ў іншых нацыянальных рэгіёнах СССР. Так, у лістападзе 1940 г. «многія абласныя, гарадскія і раённыя арганізацыі і ўстановы [Джалал-Абадскай вобласці Кіргізкай ССР] не выконвалі пастановы ЦК УКП(б),... зусім не прыступілі да вывучэння кіргізкай мовы..., да арганізацыі вывучэння кіргізкай мовы ставіліся фармальна: наведвальнасць заняткаў нізкая, урокі пачынаюцца з спазненнем і нярэдка выпадкі зрыву заняткаў» [17, с. 584].

У гэтых мэтах 24–25 студзеня 1941 г. была прынята пастанова Бюро ЦК КП(б)Б «Аб вывучэнні беларускай мовы ў ВНУ, тэхнікумах і школах БССР». Рэкамендавалася павялічыць лік прадметаў для выкладання на

беларускай мове, выкарыстоўваць яе ў адносінах паміж выкладчыкамі і студэнтамі, у службовай дакументацыі. З прыняццем пастановы работа аддзяленняў народнай адукацыі, настаўніцкія канферэнцыі, нарады і справаводства ў беларускіх школах былі пераведзены на беларускую мову, прымаліся меры па нападзенні школьных бібліятэк беларускай літаратурай і вяртанні беларускай мовы ў навучальна-выхаваўчы працэс [23, арк. 65]. Аналагічныя пастановы ў абарону моў тытульнага насельніцтва былі прыняты ў іншых саюзных і аўтаномных рэспубліках. Так, да чэрвеня 1941 г. быў распрацаваны план вяртання на родную мову выкладання ў старшых класах сярэдніх школ Чувашскай АССР на працягу 1941–1943 гг. [17, с. 635].

10 чэрвеня 1941 г. Бюро ЦК КП(б)Б прыняла рашэнне аб выданні на беларускай мове органа ЦК ЛКСМБ грамадска-палітычнага і літаратурна-мастацкага маладзёжнага часопіса «Малады патрыёт» тыражом у 20 тыс. экз. [23, арк. 65]. Адною з задач, якія стаялі перад партыйна-савецкімі работнікамі, з’яўлялася ўзмацненне культурнага абслугоўвання беларускага насельніцтва Беластоцкай вобласці. Так, арганізацыі мастацкага абслугоўвання працавалі на польскай, ідыш і рускай мовах, у выніку чаго культурныя запыты карэннага беларускага насельніцтва не былі задаволены [16, арк. 13].

Такім чынам, першапачаткова пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР савецкая ўлада імкнулася дэманстраваць нацыянальнае і культурна-моўнае раўнапраўе. Саветызацыя Заходняй Беларусі суправаджалася распаўсюджваннем на новадалучаныя тэрыторыі падыходаў да вырашэння нацыянальнага пытання, якія склаліся ў БССР з сярэдзіны 1930-х гг. У другой палове 1940 г. савецкая ўлада пачала перагляд нацыянальнага курсу ў напрамку ўліку нацыянальных патрэб насельніцтва.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Пушкін, І. А.* Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць нацыянальных меншасцей у Беларускай ССР (1919–1991): манаграфія / І. А. Пушкін. – Магілёў: МДУХ, 2018. – 423 с.

2. *Вабішчэвіч, А.* Праблемы нацыянальна-культурнага жыцця заходніх абласцей БССР у 1939–1941 гг. / А. Вабішчэвіч // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 2000. – № 13. – S. 118–130.

3. *Высоцкі, А.* Вынікі саветызацыі беларускіх і ўкраінскіх земляў II Рэчы Паспалітай у 1939–1941 г. з перспектывы культурнага сутыкнення / А. Высоцкі // *Беларускі гістарычны агляд: навуковы часопіс / засн. Г. Сагановіч*. – 2011. – Т. 18, сш. 1/2. – С. 141–185.

4. *Кагановіч, А.* Речица: история еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии / А. Каганович. – Иерусалим: [б. и.], 2007. – 447 с.

5. *Ершова, Э. Б.* Возрождение национальной культуры Западной Белоруссии в конце 1930-х – начале 1940-х гг. / Э. Б. Ершова // *Вестник Пермского государственного гу-*

манітарна-педагагічнага ўніверсітэта. Сер. № 3. Гуманітарныя і сацыяльныя навукі. – 2017. – № 2. – С. 87–94.

6. *Карпенкіна, Я. В.* Еврейское население и экономические преобразования в Западной Белоруссии, 1939–1940 гг. / Я. В. Карпенкіна. // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2016. – № 4. – С. 25–32.

7. *Трацяк, Я. Д.* Рэлігійная і нацыянальная палітыка КП(б)Б у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. / Я. Д. Трацяк // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2000. – № 13. – С. 171–185.

8. *Вялікі, А.* Кадровая палітыка КП(б)Б у Заходняй Беларусі ў 1939–1941 гг. Назаўсёды разам: да 60-годдзя ўз'яднання Заход. Беларусі з БССР: зб. / А. Вялікі; уклад. У. І. Навіцкі; пад агул. рэд. М. П. Касцюка, І. Я. Навуменкі. – Мінск, 1999. – С. 102–108.

9. *Альховік, М. К.* Моўны рэжым беларускіх агульнаадукацыйных школ БССР у сярэдзіне – канцы 1930-х гг. / М. К. Альховік // Европа: актуальныя праблемы этнакультуры. Історыя і культура Беларусі: матэрыялы ІХ Міжнарод. навуч.-теарет. конф., Мінск, 10–11 нояб. 2016 г. / редкол.: А. В. Касовіч (отв. ред. і др.). – Мінск, 2016. – С. 6–9.

10. Друж. Беларускай ССР: 1918–1965 гг. / Дзярж. б-ка БССР імя У. І. Леніна, Кніж. палата БССР. – Мінск: Дзярж. К-тэт БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю; Кніж. палата БССР, 1967. – 91 с.

11. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 4-п. Воп. 1. Спр. 10963.

12. Докладная запіска зам. наркома просвіты БССР К. С. Чэрнова аб стане народнага адукацыянальнага будаўніцтва на тэрыторыі Заходняй Беларусі // Назаўсёды разам: да 60-годдзя ўз'яднання Заход. Беларусі з БССР: зб. / уклад. У. І. Навіцкі; пад агул. рэд. М. П. Касцюка, І. Я. Навуменкі. – Мінск, 1999. – С. 186–190.

13. Савецкая школа. – 1940. – № 1–2. – С. 25.

14. Інструкцыя аб парадку рэарганізацыі школ заходніх абласцей БССР. – Мінск, 1939. – С. 119.

15. *Палуян, У.* Сацыяльна-эканамічныя і культурныя пераўтварэнні / У. Палуян // Назаўсёды разам: да 60-годдзя ўз'яднання Заход. Беларусі з БССР: зб. / уклад. У. І. Навіцкі; пад агул. рэд. М. П. Касцюка, І. Я. Навуменкі. – Мінск, 1999. – С. 109–115.

16. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 17480.

17. ЦК РКП(б) – ВКП(б) і нацыянальны вопрос: зборнік: в 2 кн. / МГУ ім. М. В. Ломаносова, Фак-т гос. управлення і др.; сост. Л. С. Гагагова, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 2009. – Кн. 2: 1933–1945. – 1095 с.

18. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 14910.

19. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 15624.

20. *Пруднікава, М. М.* Ведаць і вучаць родную мову / М. М. Пруднікава // Звезда. – 1941. – № 6. – С. 2.

21. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 18446.

22. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 15558.

23. НАРБ. – Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 17241.

(Дата падачы: 22.02.2021 г.)

I. M. Aўласенка
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

I. Aulasenka
Belarusian State University, Minsk

УДК 327.7

**ДЗЕЙНАСЦЬ Г. М. БУРАЎКІНА НА ПАСАДЗЕ
ПАСТАЯННАГА ПРАДСТАЎНІКА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
ПРЫ ААН (1991–1994 ГГ.)**

**ACTIVITIES OF H. M. BURAUKIN AS PERMANENT
REPRESENTATIVE OF THE REPUBLIC OF BELARUS
TO THE UNITED NATIONS (1991–1994)**

Артыкул прысвечаны дыпламатычнай дзейнасці Г. М. Бураўкіна на пасадзе пастаяннага прадстаўніка БССР (з 1991 г. – Рэспублікі Беларусь) пры Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. У якасці асноўнай групы крыніц выкарыстаны матэрыялы фонда № 520 Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва. Дзякуючы дакументам, упершыню ўведзеным у навуковы зварот, удалося вылучыць асноўныя кірункі дзейнасці прадстаўніцтва ў першай палове 1990-х гг.

Ключавыя словы: Арганізацыя Аб'яднаных Нацый; Рэспубліка Беларусь; міжнародныя адносіны; беларускія пісьменнікі.

The article is devoted to the diplomatic activities of H.M. Buraukin as the permanent representative of the BSSR (since 1991 – the Republic of Belarus) to the United Nations. Materials of the Fund No. 520 of the Belarusian State Archive-Museum of Literature and Arts were used as the main group of sources. Due to the documents that were introduced into scientific circulation at the first time it became possible to identify the main activities of the Belarusian mission to the United Nations in the first half of the 1990s.

Keywords: the United Nations; the Republic of Belarus; international relations; Belarusian writers.

На сённяшні момант у беларускай гістарыяграфіі пакуль не атрымаў развіцця дэталёвы аналіз гісторыі айчыннай дыпламатычнай службы ў постсавецкі час. Гэта абумоўлена ў тым ліку і цяжкай даступнасцю архіўных дакументаў знешнепалітычнага ведамства. У гэтай сувязі важным з'яўляецца пошук і ўвод у навуковы абарот новых відаў крыніц. Прадуктыўным прадстаўляецца зварот да спадчыны беларускіх пісьменнікаў, якія прымалі ўдзел у дыпламатыі Беларусі і чые дакументы знаходзяцца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). Цікава прааналізаваць архіўную спадчыну паэта Г. М. Бураўкіна, які займаў пасаду пастаяннага прадстаўніка БССР (з 1991 г. – Рэспублікі Беларусь) пры Арганізацыі Аб'яднаных Нацый

у 1990–1994 гг. Шэраг матэрыялаў, змешчаных ў асабістым фондзе Бураўкіна ў БДАМЛіМ (№ 520), дапамагаюць ажыццявіць рэканструкцыю дзейнасці Пастаяннага прадстаўніцтва Беларусі пры ААН у гэты час. Мэта артыкула – раскрыць на гэтай аснове галоўныя кірункі дзейнасці прадстаўніцтва ў першай палове 1990-х гг.

Выехаць за мяжу і пазнаёміцца з прадстаўнікамі замежнай творчай моладзі Г. М. Бураўкіну давялося яшчэ на пачатку 1960-х гг., калі ён быў запрошаны прыняць удзел у Сусветным фестывалі моладзі і студэнтаў у Хельсінкі (Фінляндыя). А першае знаёмства паэта з Генеральнай Асамблеяй ААН адбылося ў 1976 г., калі ён быў уключаны ў склад афіцыйнай дэлегацыі БССР. Творчым вынікам першай дыпламатычнай місіі паэта ў ААН стаў асобны раздзел у чарговым зборніку вершаў «Варта вернасці» (1978) пад назвай «Амерыканскія эскізы» [1]. Адпрацаваўшы на пасадзе галоўнага рэдактара часопіса «Малодосць», у 1978 г. Бураўкін быў прызначаны старшынёй Дзяржаўнага камітэта БССР па телебачанні і радыёвяшчанні, а ў 1990 г. – зацверджаны на пасаду пастаяннага прадстаўніка Беларускай ССР пры ААН, якую займаў наступныя чатыры гады. Такім чынам, паэт стаў першым прадстаўніком суверэннай Рэспублікі Беларусь у галоўнай сусветнай арганізацыі.

Традыцыя ўключэння беларускіх пісьменнікаў у склад афіцыйнай дэлегацыі БССР на сесіі Генеральнай Асамблеі ААН існавала рэгулярна [2, с. 48]. Разам з тым дыпламатычная дзейнасць Бураўкіна атрымала значна глыбейшае вымярэнне ў параўнанні з іншымі літаратарамі, якія дагэтуль прымалі ўдзел у сесіях Генеральнай Асамблеі. Калі раней іх роля заключалася ў асноўным у выступленнях на сесіі і выкананні разнастайных тэхнічных даручэнняў (набыццё амерыканскіх часопісаў, арганізацыя прыёмаў ад імя БССР), то абавязкі пастаяннага прадстаўніка дзяржавы пры ААН былі значна шырэйшымі: апроч штогадовага выступлення на сесіях Генеральнай Асамблеі, Г. М. Бураўкін прымаў удзел у рабоце іншых асноўных органаў ААН (напрыклад, Эканамічнага і Сацыяльнага Савета), праводзіў перамовы з прадстаўнікамі дэлегацый розных краін і ладзіў мерапрыемствы, якія спрыялі пашырэнню вядомасці ў свеце Беларусі і беларускай культуры. У абавязкі пастаяннага прадстаўніка пры ААН уваходзіла: агульнае кіраўніцтва працай Пастаяннага прадстаўніцтва; кантакты з кіраўніцтвам ААН і пастаяннымі прадстаўніцтвамі дзяржаў пры ААН; пытанні кадраў; курыраванне эканамічнага напрамку дзейнасці прадстаўніцтва (ЭКАСАС, чарнобыльскія праблемы, пытанні аховы навакольнага асяроддзя і да т. п.); праца з эміграцыяй; фінансава-гаспадарчыя пытанні [3, арк. 1].

Дзейнасць Г. М. Бураўкіна прыпала на вельмі складаны перыяд у гісторыі беларускай дыпламатыі і беларускай дзяржаўнасці ў цэлым. У другой палове 1991 г. – 1992 г. ва ўмовах калапсу Савецкага Саюза адбываўся працэс разбурэння агульнасаюзных сувязей. Надзвычай

абвастрыліся пытанні аб міжнароднай правапераемнасці рэспублік СССР, пакрыцці знешняй запазычанасці, аплаце членскіх узносаў у міжнародных арганізацыях. Пры гэтым востра адчуваўся недахоп фінансавання. Як адзначаў у сваёй гадавой справаздачы пастаянны прадстаўнік пры ААН, «супрацоўнікі Прадстаўніцтва ўвесь год працавалі са значнай перагрузкай» [4, арк. 2]. Г. М. Бураўкін падкрэсліваў неабходнасць павелічэння бюджэту іх структуры ў мэтах нарошчвання прадстаўнічых расходаў, для арганізацыі дыпламатычных прыёмаў, наладжвання дзелавых кантактаў у ААН і з прадстаўнікамі іншых дзяржаў [4, арк. 19, 46].

Тым не менш нават у гэтых складаных умовах супрацоўнікам Прадстаўніцтва ўдалося зрабіць важную работу, накіраваную на ўмацаванне пазіцыі Рэспублікі Беларусь на міжнароднай арэне. У 1992 г. дзяржава стала суаўтарам некалькіх праектаў рэзалюцый, прысвечаных такім актуальным пытанням, як усеагульная забарона ядзерных выпрабаванняў, двухбаковыя перамовы па ядзерным раззбраенні, меры даверу і рэгіянальнае раззбраенне, забарона вытворчасці матэрыялаў, што расшчэпляюцца, і інш. [4, арк. 23] Значная работа была праведзена па ўсталяванні кантактаў з дэлегацыямі іншых дзяржаў і міжнародных арганізацый. Упершыню многія з гэтых кантактаў Рэспубліка Беларусь ажыццяўляла самастойна, без узгаднення сваёй пазіцыі з Масквой. Прадстаўніцтва Рэспублікі Беларусь пры ААН арганізавала сустрэчы і перамовы міністра замежных спраў з прадстаўнікамі Міжнароднага валютнага фонду і Міжнароднага банка рэканструкцыі і развіцця, а таксама з шэрагам важных афіцыйных чыноўнікаў ЗША – з дзяржаўным сакратаром ЗША Джэймсам Бейкерам, яго першым намеснікам, дарадцам прэзідэнта ЗША па пытаннях нацыянальнай бяспекі, старшынёй Камісіі па замежных справах сената ЗША і інш. [4, арк. 6]. У 1993 г. кіраўніцтва Рэспублікі Беларусь паспрабавала атрымаць месца непастаяннага члена Савета Бяспекі ААН ад групы краін Усходняй Еўропы. У рамках двухбаковых сутрэч, накіраваных на атрыманне падтрымкі беларускай кандыдатуры, 18 кастрычніка 1993 г. Г. М. Бураўкін сустрэўся з прадстаўніком дэлегацыі Злучаных Штатаў Дж. М. Джойсам [5, арк. 14–15]. Аднак гэтая спроба завяршылася беспаспяхова.

Г. М. Бураўкін, будучы літаратарам па свайму першапачатковаму амплуа, прыняў непасрэдны ўдзел у арганізацыі шэрагу мерапрыемстваў у штаб-кватэры Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, накіраваных на павелічэнне вядомасці беларускай культуры ў свеце. У снежні 1991 г. у Бібліятэцы ААН быў наладжаны вечар і прыём, прысвечаны 100-годдзю з дня нараджэння Максіма Багдановіча, у якіх, апроч астатніх, удзел прыняў вакальна-інструментальны ансамбль «Песняры» [4, арк. 17]. У гэтым жа годзе адбылася прэзентацыя габелена «Чарнобыль» А. М. Кішчанкі ў будынку штаб-кватэры ААН [4, арк. 17]. У 1992 г. пры ўдзеле Г. М. Бураўкіна быў арганізаваны вечар, прысвечаны 110-годдзю з дня нараджэння Янкі

Купалы і Якуба Коласа. «Успомніце, што ў сузор’і Аляксандра Пушкіна, Тараса Шаўчэнкі, Адама Міцкевіча, Уолта Уітмена ёсць і зоркі з простымі беларускімі імёнамі – Янка і Якуб. Пакланіцеся ім. Яны вартыя таго...», – адзначыў у сваім выступленні Бураўкін [6, с. 459]. Значны ўклад быў унесены і ў наладжванне сувязей з прадстаўнікамі беларускай дыяспары ў Злучаных Штатах, якія спачатку насцярожана адносіліся да дыпламатаў посткамуністычнай рэспублікі.

Тым не менш Г. М. Бураўкіну давялося вырашаць і шэраг вельмі складаных пытанняў, што паўсталі перад маладой суверэннай рэспублікай. Адной з самых вострых праблем для беларускай дыпламатыі ў 1992–1993 гг. стала змена стаўкі членскіх узносаў у ААН. Паводле рашэння Камітэта па членскіх узносах для Рэспублікі Беларусь стаўка ўкладу ў агульны бюджэт арганізацыі была павялічана ў 1,5 разы. Эканамічны крызіс, які ахапіў постсавецкую прастору, прывёў да таго, што па стане на 31 снежня 1991 г. запазычанасць рэспублікі складала 7,9 млн долараў ЗША, а з улікам абавязцельстваў на 1992 г. па новай шкале ўзносаў чакаўся яе прырост да 12,4 млн [7, арк. 50]. Сітуацыя стала нагадваць першае дзесяцігоддзе існавання ААН, калі беларуская дэлегацыя выступала супраць павелічэння стаўкі ўзносаў і аргументавала гэта моцным разбурэннем эканомікі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Але на той момант рэспубліка магла звярнуцца да Масквы і пакрыць запазычанасць за кошт выдаткаў агульнасаюзнага бюджэту. На пачатку 1990-х гг. з набыццём суверэннітэту такой магчымасці ўжо не было. Больш за тое, пазіцыя Расійскай Федэрацыі разышлася з пазіцыямі Рэспублікі Беларусь і Украіны. 29 кастрычніка 1992 г. адбылася сустрэча паміж пастаяннымі прадстаўнікамі трох постсавецкіх рэспублік, аднак яны не змаглі прыйсці да кансэнсусу [7, арк. 56].

Г. М. Бураўкін неаднойчы ў сваіх выступленнях заклікаў міжнародную супольнасць перагледзець новыя стаўкі ўзносаў і зменшыць фінансавы цяжар для Беларусі і Украіны. «Нам было дзіўна даведацца напярэдадні 50-годдзя ААН, што наша краіна – адна з краін-заснавальніц Арганізацыі – раптам па волі Камітэта па ўзносах аказалася ў ліку новых дзяржаў – членаў ААН, – казаў ён у адным з выступленняў. – ...Па незразумелых прычынах Камітэт (па ўзносах) вырашыў магчымым пакінуць без увагі палітыка-эканамічную сітуацыю на адной шостаі частцы зямной паверхні планеты, дзе за кароткі тэрмін абрынуўся адзіны народнагаспадарчы комплекс нядаўняй звышдзяржавы» [7, арк. 21]. Беларуская пазіцыя атрымала падтрымку з боку Украіны, якая сутыкнулася з такой жа праблемай. Быў падрыхтаваны праект сумеснага беларуска-ўкраінскага мемарандума [7, арк. 47–48]. Але ў першай палове 1990-х гг. змяніць гэтае становішча не ўдалося.

Адной з самых складаных і разам з тым самых неадкладных задач дыпламатыі маладой суверэннай Рэспублікі Беларусь было прыцягненне міжнароднай увагі і збор дапамогі для пераадолення негатыўных наступстваў

катастрофы на Чернобыльской АЭС. Асабліваю складанасць сітуацыі надаваў той факт, што гэта прыходзілася рабіць ва ўмовах эканамічнага крызісу і недахопу фінансавых сродкаў. «Беларусь, маладая незалежная дзяржава, ...практычна ў адзіночку вядзе барацьбу з наступствамі чарнобыльскай катастрофы. Дастаткова сказаць, што на гэтыя мэты ў апошнія гады расходуецца 25 % дзяржаўнага бюджэту» [7, арк. 15]. Каб падкрэсліць маштаб праблемы, Бураўкін пастаянна завастраў увагу на тым вялікім уроне эканамічнай сістэме, а таксама здароўю дарослых і дзяцей і ўсяму генафонду беларускай нацыі, які нанесла Чернобыльская катастрофа.

Але аб'ём замежнай дапамогі не адпавядаў чаканням. Неаднойчы ў выступленнях пастаяннага прадстаўніка Беларусі гучала крытычная ацэнка намаганняў міжнароднай супольнасці па пераадоленні наступстваў аварыі на Чернобыльскай АЭС. «Даводзіцца, аднак, з усёй шчырасцю канстатаваць, што ў большасці выпадкаў рашэнне канкрэтных пытанняў па аказанні садзейнічання ў ліквідацыі наступстваў Чарнобыля па лініі ААН прасоўваецца марудна, – адзначыў ён на сесіі Эканамічнага і Сацыяльнага Савета ААН у ліпені 1992 г. – ...Уся тая невялікая тэхнічная, фінансавая і экспертная дапамога, якую атрымлівае Беларусь, забяспечваецца практычна на ўзроўні двухбаковых дамоўленасцей» [5, арк. 10]. Падкрэсліўшы яўны недахоп унутрысістэмнай каардынацыі ААН, Г. М. Бураўкін у сваім выступленні заклікаў да выпрацоўкі новых падыходаў да стымулявання міжнароднага супрацоўніцтва ў гэтай сферы, да мабілізацыі сродкаў для фінансавання запланаваных праграм і праектаў [5, арк. 12–13]. Пастаянны прадстаўнік Рэспублікі Беларусь пры ААН выказаў шкадаванне, што «велізарны патэнцыял Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, існуючы для змякчэння наступстваў чарнобыльскай катастрофы, не быў цалкам выкарыстаны» і адзначаў, што Сакратарыят Арганізацыі Аб'яднаных Нацый надаў недастатковую ўвагу пытанням, звязаным з Чарнобылем, і ажыццяўленню папярэдніх рэзалюцый 1990–1991 гг., прысвечаных гэтай праблеме [8].

Як бачна, дзейнасць пастаяннага прадстаўніка пры ААН у гэты пераломны момант аказалася даволі напружанай. Хоць менавіта ў гэты час беларускім дыпламатам давялося закладваць аснову для правядзення самастойнай лініі ў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Тым не менш Г. М. Бураўкін не імкнуўся заставацца на доўгі час у Злучаных Штатах. У красавіку 1993 г. ён накіраваў ліст у Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь з просьбай адазваць яго з пасады Пастаяннага прадстаўніка Беларускай ССР (Рэспублікі Беларусь) пры ААН і ўладкаваць на новую працу ў Беларусі, матывуючы гэта заканчэннем звычайнага трохгадовага тэрміну знаходжання дыпламата ў замежнай камандзіроўцы і практыкай ратацыі супрацоўнікаў Міністэрства замежных спраў [9, арк. 1]. Вырашэнне гэтага пытання расцягнулася на некалькі месяцаў і завяршылася толькі ў пачатку 1994 г.

Рабочы графік пастаяннага прадстаўніка пры ААН быў больш насычаным, чым радавога дэлегата на сесіі Генеральнай Асамблеі. Асабліва ўзрасла гэтая насычанасць праз год пасля прызначэння Бураўкіна на пасаду, калі Савецкі Саюз фактычна распаўся, і трэба было тэрмінова вырашаць цэлы шэраг пытанняў, пачынаючы ад фінансавання дыпламатычнай місіі маладой суверэннай рэспублікі і заканчваючы ўсталяваннем кантактаў з дзелавымі і дыпламатычнымі коламі іншых краін. Гэта адбілася і на тым, што творчасці паэт змог надзяляць менш увагі. Тым не менш, прыгадваючы сваю дзейнасць у ААН, Г. М. Бураўкін характарызаваў яе як найкаштоўнейшы вопыт, які дазволіў узбагаціцца інтэлектуальна, духоўна і на практыцы раскрыць уласныя арганізацыйныя здольнасці: «Бясспрэчна, мне было цікава працаваць у ААН. І таму, што гэта была для мяне абсалютна новая справа, і таму, што гэта быў вельмі высокі ўзровень людзей, з якімі мне даводзілася мець стасункі» [10, с. 73].

Такім чынам, дакументы, змешчаныя ў фондзе асабістага паходжання Г. М. Бураўкіна № 520 Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, дазваляюць вылучыць асноўныя кірункі дзейнасці Пастаяннага прадстаўніцтва пры ААН у першай палове 1990-х гг.: садзейнічанне ўсталяванню двухбаковых зносін з іншымі краінамі свету, барацьба за змяншэнне колькасці членскіх узносаў Рэспублікі Беларусь у ААН, прыцягненне ўвагі міжнароднай супольнасці да наступстваў Чарнобыльскай катастрофы, барацьба за вылучэнне Беларусі ў лік непастаянных членаў Савета Бяспекі ААН у 1993 г., інтэнсіфікацыя кантактаў з беларускай дыяспарай у ЗША, прыцягненне ўвагі сусветнай супольнасці да юбілейных дат, звязаных з імёнамі дзеячаў беларускай культуры: Максіма Багдановіча, Янкі Купалы і Якуба Коласа. Разам з тым Пастаяннае прадстаўніцтва пры ААН сутыкнулася з фінансавымі цяжкасцямі. Менавіта таму цэлы шэраг праблем падчас работы Г. М. Бураўкіна пастаянным прадстаўніком пры ААН так і не ўдалося вырашыць.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Бураўкін, Г. М.* Варта вернасці: вершы і паэма / Г. М. Бураўкін. – Мінск: Маст. літ., 1978. – 111 с.
2. *Аўласенка, І. М.* Беларуская дыпламатыя вачыма літаратараў / І. М. Аўласенка // Беларуская думка. – 2019. – № 11. – С. 48–54.
3. БДАМЛіМ. – Ф. 520. Воп. 1. Спр. 232. Дакументы Пастаяннага прадстаўніцтва Рэспублікі Беларусь пры ААН (разлік каштарыса, размеркаванне абавязкаў і інш.).
4. БДАМЛіМ. – Ф. 520. Воп. 1. Спр. 230. Справаздачы Г. М. Бураўкіна аб рабоце Пастаяннага прадстаўніцтва Рэспублікі Беларусь пры ААН за 1991, 1992 гг.
5. БДАМЛіМ. – Ф. 520. Воп. 1. Спр. 229. Выступленні пастаяннага прадстаўніка Рэспублікі Беларусь пры ААН Г. М. Бураўкіна на пасяджэннях Генеральнай Асамблеі ААН, асноўнай сесіі ЭКАСАС і інш.

6. *Бураўкін, Г. М.* Выбраныя творы / Г. М. Бураўкін; уклад., камент. Г.М. Бураўкіна; прадм. У. Някляева. – Мінск: Кнігазбор, 2009. – 536 с.

7. БДАМЛіМ. – Ф. 520. Воп. 1. Спр. 235. Дакументы II, V Камітэтаў 47-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН па пытанні «Шкалы взносов для распределения расходов ООН» (выступленні Г. М. Бураўкіна, В. Г. Баццока, П. К. Краўчанкі і інш., паведамленне аб дэлегатах Рэспублікі Беларусь, праект мемарандума, тлумачальная запіска і інш.).

8. Summary record of the 43rd meeting of the Second Committee, held on Thursday, 19 November 1992, New York, General Assembly, 47th session // United Nations Digital Library. – Mode of access: https://digitallibrary.un.org/record/157178/files/A_C.2_47_SR.43-EN.pdf. – Date of access: 25.02.2021.

9. БДАМЛіМ. – Ф. 520. Воп. 1. Спр. 243. Заява Г. М. Бураўкіна аб вызваленні з пасады пастаяннага прадстаўніка Рэспублікі Беларусь пры ААН.

10. *Прыгодзіч, З. К.* Постаці: гэткай шукаю цэлы век чэсці... / З. К. Прыгодзіч. – 2-е выд., дап. і дапрац. – Мінск: Дзелавы друк, 2017. – 335 с.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

У. Я. Аўсейчык

Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Наваполацк

U. Auseichyk

Polotsk State University, Novopolotsk

УДК 392:273.2(476.5)

СТАРАВЕРЫ ЦЭНТРАЛЬнай І ПАЎДНЁВА-ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.: ДЭМАГРАФІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА

OLD BELIEVERS OF CENTRAL AND SOUTHWESTERN BELARUS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES: DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS

У артыкуле прадстаўлена дэмаграфічная характарыстыка старавераў цэнтральнай і паўднёва-заходняй Беларусі. Выяўлены асноўныя рэгіёны іх рассялення, прасочана дынаміка колькасці ў другой палове XIX – пачатку XX ст. па асобных адміністрацыйных адзінках, вызначаны суадносінны гарадскіх і сельскіх жыхароў, прааналізаваны полавы склад стараверскага насельніцтва рэгіёна.

Ключавыя словы: стараверы; этнаканфесійная група; канфесія; цэнтральная Беларусь; паўднёва-заходняя Беларусь; дэмаграфія; гістарычная навука; этналогія.

The article presents the demographic characteristics of the Old Believers of central and south-western Belarus. The basic regions of their settlement are revealed, the dynamics of their number in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century is traced by separate

administrative units, the ratio of urban and rural residents is determined, the sex composition of the Old Believers' population of the region is analyzed.

Keywords: old-believers; ethno-confessional group; confession; central Belarus; south-western Belarus; demography; historical science; ethnology.

На Беларусі, пачынаючы з другой паловы XVII ст., пасяляецца значная колькасць старавераў. Яны пераважна аселі ў паўночнай і паўднёва-ўсходняй частцы краіны. А таму ў навуковай літаратуры асноўная ўвага была засяроджана на стараверах гэтых земляў. Перавага ў вывучэнні аддавалася часцей паўднёва-ўсходняму рэгіёну (з цэнтрам у мястэчку Ветка), радзей – паўночнаму. Пры гэтым у навуковых публікацыях даволі часта сустракаецца меркаванне, што ў іншых частках Беларусі стараверы не прыжывалі. Так, у абагульняючым калектыўным выданні «Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.)» адзначаецца, што «жылі яны (стараверы. – А. У.) ва ўсіх беларускіх губернях, акрамя Гродзенскай» [1, с. 93]. Падобныя меркаванні не зусім карэктныя, паколькі некаторая частка стараверскага насельніцтва ўсё ж фіксавалася ў цэнтральнай і паўднёва-заходняй частцы Беларусі. Аднак у навуковых публікацыях па стараверах гэтай часткі краіны амаль адсутнічае якая-небудзь інфармацыя. Не знаходзім яе і ў найбольш фундаментальным даследаванні па стараверству на беларускіх землях – манаграфіі А. А. Гарбацкага «Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XX стст.» [2].

Мэта дадзенага артыкула – даць дэмаграфічную характарыстыку стараверскаму насельніцтву цэнтральнай і паўднёва-заходняй тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

У адпаведнасці з адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам на беларускіх землях у адзначаны перыяд рэгіён даследавання будзе ўключачаць беларускія паветы Гродзенскай губерні (Брэсцкі, Гродзенскі, Ваўкавыскі, Пружанскі, Слоніmsкі, Кобрынскі паветы), цэнтральную і заходнюю часткі Мінскай губерні (Мінскі, Мазырскі, Навагрудскі, Пінскі, Слуцкі паветы), а таксама Лідскі павет Віленскай губерні (мал. 1).

Мал. 1. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

Тэрыторыя цэнтральнай і паўднёва-заходняй Беларусі не адносіцца да зоны кампактнага рассялення старавераў. Аднак крыніцы і статыстычныя даныя сведчаць пра наяўнасць на гэтых землях некаторай колькасці прадстаўнікоў старога абраду. Ніжэй прывядзём дэмаграфічную характарыстыку стараверскага насельніцтва ў гэтым рэгіёне па асобных адміністрацыйных адзінках.

Большая частка стараверскага насельніцтва Мінскай губерні была сканцэнтравана ў паўночнай і ўсходняй яе частках (Барысаўскі, Бабруйскі і Ігуменскі паветы). Лідарам па колькасці старавераў у Мінскай губерні быў Бабруйскі павет. Так, у 1858 г. тут пражывала 2285 старавераў, у 1871 г. – 3232, у 1887 г. – 7908, 1897 г. – 9353, 1913 г. – 12 626. Значная колькасць налічвалася і ў Барысаўскім павеце. У 1858 г. у павеце было зафіксавана 1493 стараверы, у 1871 г. – 1242, у 1887 г. – 2631, 1897 г. – 4023, 1913 г. – 4872. У Ігуменскім павеце да 1880-х гг. налічвалася невялікая колькасць стараверскага насельніцтва. Але ўжо ў наступныя гады яно значна павялічылася. Так, ужо ў 1887 г. тут пражывалі 783 стараверы, у 1897 – 1583, у 1913 г. – 2180 [3, с. 22–29; 4, с. 232; 5, с. 262; 6, с. 78; 7, с. 72]. Тэрыторыі Барысаўскага, Бабруйскага і Ігуменскага паветаў адносяцца да паўночна-ўсходняй і паўднёва-ўсходняй зон рассялення старавераў на беларускіх землях і не ўваходзяць у тэрытарыяльныя межы дадзенага даследавання.

У іншых паветах Мінскай губерні колькасць старавераў была значна меншай (табліца 1). Да канца XIX ст. у гэтай частцы губерні іх колькасць была нязначнай. А ў некаторых паветах (Навагрудскім, Пінскім і Слуцкім) іх увогуле да канца XIX ст. не фіксавалася. І толькі з 1890-х гг. колькасць старавераў у гэтай частцы Мінскай губерні павялічваецца. Аднак, як сведчаць статыстычныя даныя, на пачатку XX ст. колькасць старавераў у Мазырскім, Навагрудскім і Пінскім і Слуцкім паветах заставалася амаль нязменнай. І толькі ў Мінскім павеце ў канцы XIX – пачатку XXI ст. іх колькасць некалькі падрасла.

Табліца 1

Колькасць старавераў у паветах Мінскай губерні

Павет	Колькасць старавераў у паветах Мінскай губ. па гадах (чал.)							
	1858	1872	1887	1892	1897	1903	1908	1913
Мазырскі	–	20	19	28	150	150	150	150
Мінскі	49	–	10	12	160	160	221	222
Навагрудскі	–	–	–	–	28	28	28	28
Пінскі	–	–	–	–	92	94	87	89
Слуцкі	–	–	–	–	84	84	84	84

Складзена аўтарам на аснове [3, с. 22–29; 8, с. 27; 5, с. 262; 9, с. 3; 6, с. 78; 10, с. 92; 11, с. 92; 7, с. 72].

Лідарам па колькасці старавераў сярод цэнтральных і заходніх паветаў Мінскай губерні былі Мазырскі і Мінскі паветы. У Пінскім і Слуцкім паветах старавераў пражывала ня шмат (іх лік у даследуемы перыяд не дасягнуў і сотні чалавек). У Навагрудскім павеце іх колькасць была зусім малой. У канцы XIX – пачатку XX ст. тут налічвалася толькі 28 старавераў (табліца 1).

У гэтай частцы губерні ў канцы XIX – пачатку XX ст. назіраецца значная доля старавераў-гараджанаў. У 1897 г. яны складала 37,4 % ад усяго стараверскага насельніцтва рэгіёна, а ў 1913 г. – 44,7 % [6, с. 78; 7, с.72]. Аднак у колькасным вымярэнні стараверы-гараджане не ўяўлялі вялікай масы ў рэгіёне. Так, у 1897 г. у Мінску пражывала толькі 97 старавераў, у Нясвіжы – 45, у Мазыры – 27, у Пінску – 22. У Навагрудку і Докшыцах зафіксавана толькі па 1 стараверу. У Слуцку стараверы ў гэты перыяд не пражывалі. Згодна з афіцыйнымі статыстычнымі данымі, за перыяд з 1897 па 1913 гг. у Нясвіжы, Мазыры, Пінску, Навагрудку, Докшыцах і Слуцку колькасць старавераў-гараджанаў не змянілася. Толькі ў Мінску яна некалькі вырасла. Так, у 1908 г. тут пражывала 159 чалавек, а ў 1913 г. – 160 [6, с. 78; 11, с. 92; 7, с. 72].

Па асобных паветах Мінскай губерні суадносіны гарадскога і сельскага стараверскага насельніцтва некалькі адрозніваліся. У Мінскім павеце да канца XIX ст. налічвалася толькі вясковае стараверскае насельніцтва. Аднак даныя перапісу 1897 г. ужо засведчылі пра перавагу ў павеце стараверскага гарадскога насельніцтва над вясковым. Такая ж сітуацыя была характэрна і ў пачатку XX ст. На 1913 г. каля 72 % старавераў Мінскага павета пражывала ў горадзе [6, с. 78; 7, с. 72]. У Мазырскім павеце назіралася адваротная сітуацыя. У другой палове XIX ст. большасць старавераў пражывала ў павятовым цэнтры. У 1887 г. тут пражывала 19 старавераў, у той час як у сельскай мясцовасці іх не налічвалася. Аднак ужо з 1892 г. у павеце пачынае фіксавацца сельскае стараверскае насельніцтва. У гэтым годзе тут пражывала ўсяго 8 чалавек. У наступным колькасць сельскага стараверскага насельніцтва ў павеце павялічваецца. На 1897 г. тут налічвалася 150 старавераў, з якіх 123 былі сельскімі жыхарамі і 27 – гараджанамі. Да 1913 г., як сведчаць афіцыйныя даныя, іх колькасць у павеце не змянілася [5, с. 262; 9, с. 3; 6, с. 78; 7, с. 72].

Згодна з данымі перапісу 1897 г., у Мазырскім, Мінскім, Навагрудскім, Пінскім і Слуцкім паветах назіралася колькасная перавага мужчынскага стараверскага насельніцтва над жаночым. Агульная колькасць стараверскага мужчынскага насельніцтва гэтых паветаў пераўзыходзіла жаночае ў 2,7 разы. Такім чынам, каля 73 % стараверскага насельніцтва рэгіёна складалі мужчыны і толькі 27 % – жанчыны [6, с. 78]. Як сведчаць статыстычныя даныя, такая ж тэндэнцыя захоўвалася і на пачатку XX ст. Аднак на 1913 г. доля жаночага стараверскага насельніцтва крыху вырасла і склала каля 35 % [7, с. 72]. Гэты рост абумоўлены павелічэннем жаночага стара-

верскага насельніцтва ў Мінску. А з 1907 г. у Мінску ўвогуле назіраецца колькасная перавага жаночага стараверскага насельніцтва над мужчынскім [12, с. 104].

У рэгіёнах кампактнага рассялення старавераў на беларускіх землях у другой палове XIX – пачатку XX ст. у асноўным назіралася колькасная перавага жанчын над мужчынскім насельніцтвам. Але для цэнтральных і заходніх паветаў Мінскай губерні характэрна адваротная сітуацыя з перавагай мужчынскага стараверскага насельніцтва. Яе можна патлумачыць спецыфікай гаспадарчай дзейнасці старавераў. Шматлікія крыніцы другой паловы XIX – пачатку XX ст. сведчаць аб актыўнай працоўнай міграцыі стараверскага насельніцтва на беларускіх землях. Дзяржаўныя органы таго часу таксама пастаянна паведамлялі аб знаходжанні ў многіх мясцовасцях старавераў «па пашпартах з другіх губерняў». У сувязі з развіццём у другой палове XIX – пачатку XX ст. капіталістычных адносін, а таксама па прычыне малазямелля стараверы з месцаў свайго кампактнага пражывання часта адпраўляліся на адыходныя промыслы (лесанарыхтоўка, сплаўны промысел, будаўніцтва чыгункі і г. д.). Пераважна, адыходніцтвам займалася стараверскае мужчынскае насельніцтва.

Сярод беларускіх губерняў найменшая колькасць старавераў зафіксавана ў Гродзенскай. Згодна з перапісам 1897 г. у губерні налічвалася толькі 504 старавера [13, с. 100]. Лідарам па колькасці стараверскага насельніцтва ў губерні быў Беластоцкі павет (сучасная тэрыторыя Польшчы), дзе пражывала 186 чалавек. У іншых небеларускіх паветах (г.зн. тых, тэрыторыя якіх у сучасны перыяд знаходзяцца за межамі Беларусі) старавераў амаль не налічвалася. На 1897 г. у Сакольскім павеце зафіксавана 18 старавераў, а ў Бельскім – 2 [13, с. 100]. Большасць старавераў Гродзенскай губерні пражывала ў беларускіх паветах. Аднак іх колькасць не была вялікай. Толькі ў Брэсцкім і Гродзенскім паветах налічвалася крыху больш ста чалавек. У іншых паветах іх колькасць была зусім малая (табліца 2).

Табліца 2

Колькасць старавераў у паветах Гродзенскай губерні

Павет	Колькасць старавераў у паветах Гродзенскай губ. у 1897 г. (чал.)				Усяго
	Гарадское насельніцтва		Сельскае насельніцтва		
	Мужчыны	Жанчыны	Мужчыны	Жанчыны	
Брэсцкі	49	4	74	8	135
Гродзенскі	30	15	33	24	102
Кобрынскі	3	–	21	1	25
Пружанскі	5	5	9	2	11
Ваўкавыскі	7	3	–	–	10
Слоні́мскі	–	–	2	3	5

Складзена аўтарам на аснове [13, с. 100].

Як вынікае з табліцы 2, у беларускіх паветах Гродзенскай губерні ў канцы XIX ст. каля 40 % стараверскага насельніцтва складалі гараджане. Але асноўная іх колькасць была зафіксавана ў буйнейшых цэнтрах рэгіёна – Брэсце і Гродне. У астатніх гарадах беларускіх паветаў Гродзенскай губерні старавераў пражывала вельмі мала. Статыстычныя даныя сведчаць пра колькасную перавагу старавераў-мужчын над жанчынамі. Прытым гэты перавес характэрны як для гарадскога насельніцтва, так і для сельскіх жыхароў. Колькасць мужчын-старавераў Гродзенскай губерні перавышала ў 3,5 разы жаночае стараверскае насельніцтва. Прытым назіраецца перавага мужчынскага насельніцтва ва ўсіх паветах рэгіёна. Яна была асабліва істотная ў Брэсцкім павеце. Такая сітуацыя, як было пазначана вышэй, абумоўлена спецыфікай гаспадарчай дзейнасці старавераў (адыходніцтвам).

Сярод беларускіх паветаў Віленскай губерні стараверы пражывалі ў Дзісенскім, Свянцянскім, Вілейскім, Ашмянскім і Лідскім. Асноўная маса старавераў губерні фіксавалася ў Дзісенскім і Свянцянскім паветах. У Ашмянскім павеце колькасць старавераў не была істотнай. У канцы XIX – пачатку XX ст., як сведчаць крыніцы, у павеце існавалі дзве абшчыны (у паўночнай і цэнтральнай частках павету). Іх цэнтрамі былі засценак Масцішча Гальшанскай воласці (тэрыторыя сучаснага Валожынскага раёна) і вёска Новая Слабада Куцавіцкай воласці (сучасны Ашмянскі раён). А большая частка старавераў Вілейскага павета пражывала ў паўночнай яго частцы (сучасная тэрыторыя Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці). Лідскі павет Віленскай губерні таксама не адносіўся да ліку густа заселеных стараверамі тэрыторый (табліца 3). Такім чынам, у паўднёвай частцы Вілейскага і Ашмянскага паветаў, а таксама на тэрыторыі Лідскага павета старавераў пражывала вельмі мала.

Табліца 3

Колькасць старавераў у Лідскім павеце Віленскай губерні

Павет	Колькасць старавераў у Лідскім павеце Віленскай губ. па гадах (чал.)							
	1868	1871	1874	1878	1882	1887	1892	1897
Лідскі	14	–	45	35	9	3	–	125

Складзена аўтарам на аснове [14, с. V; 15, с. V; 16, с. VIII; 17, с. VI; 18, с. IV; 19, с. 6-7; 20, с. 8-9; 21, с. 54].

Па колькасці старавераў Лідскі павет саступаў астатнім паветам Віленскай губерні. Іх колькасць тут была вельмі малой. Па некаторых гадах другой паловы XIX – пачатку XX ст. старавераў у павеце ўвогуле не фіксаваліся. І толькі даныя перапісу 1897 г. засведчылі ў Лідскім павеце наяўнасць стараверскага насельніцтва звыш ста чалавек. У другой палове

XIX ст. асноўная маса старавераў павета пражывала ў сельскай мясцовасці. Як сведчаць статыстычныя даныя, да канца XIX ст. старавераў-гараджан у павеце ўвогуле не налічвалася. Але даныя перапісу 1897 г. зафіксавалі адваротную сітуацыю. Колькасць гарадскога стараверскага насельніцтва пераўзыходзіла вясковае амаль у два разы. Згодна з данымі перапісу 1897 г., у Лідзе пражываў 81 старавер. Але ў гэтай сітуацыі звяртае на сябе ўвагу дыспрапорцыя мужчынскага і жаночага насельніцтва. Так, на 1897 г. у горадзе налічвалася 76 мужчын-старавераў і толькі 5 жанчын [21, с. 54]. Такая дыспрапорцыя можа сведчыць пра часовы (звязаны з гаспадарчай дзейнасцю) характар пражывання старавераў на тэрыторыі павета.

Такім чынам, на аснове аналізу статыстычных даных прыходзім да наступных высноў. У другой палове XIX – пачатку XX ст. на тэрыторыі цэнтральнай і паўднёва-заходняй Беларусі пражывала пэўная колькасць стараверскага насельніцтва. Калі ў сярэдзіне XIX ст. яна не была колькі-небудзь істотнай, то ў канцы XIX – пачатку XX ст. значна павялічылася. Найбольшая колькасць стараверскага насельніцтва зафіксавана ў тых паветах, якія мяжуюць з тэрыторыямі кампактнага пражывання старавераў на Беларусі, а таксама ў буйных гарадскіх цэнтрах рэгіёна. Пры аналізе дэмаграфічных паказчыкаў ва ўсім рэгіёне выяўлена вялікая доля мужчынскага стараверскага насельніцтва (амаль паўсюдна адзначана істотная яго перавага над жаночым). Такая сітуацыя можа быць патлумачана спецыфікай гаспадарчай дзейнасці старавераў (адыходніцтвам). Тэрыторыя цэнтральнай і паўднёва-заходняй Беларусі хоць і не з’яўлялася месцам першапачатковага кампактнага рассялення стараверскага насельніцтва, аднак ў канцы XIX – пачатку XX ст. тут пасяляецца істотная колькасць прадстаўнікоў старога абраду. У гэты перыяд асабліва заўважным становіцца павелічэнне стараверскага насельніцтва ў гарадах рэгіёна.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / В. В. Грыгор’ева [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
2. *Гарбацкі, А. А.* Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XX стст. / А. А. Гарбацкі. – Брэст: БрДУ, 1999. – 202 с.
3. Памятная книжка Минской губернии на 1860 год. – Мінск: Тип. губ. правл., 1859. – 155, 112 с.
4. Памятная книжка Минской губернии на 1873 год. – Мінск: Губ. тип., 1872. – 293 с.
5. Памятная книжка Минской губернии на 1889 год. – Мінск: Губ. тип., 1888. – 349, III с.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. – СПб.: Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 1899–1905. – [Вып.] 22: Минская губерния. – 1904. – XVI. – 243 с.

7. Памятная книжка Минской губернии на 1915 год. – Минск: Губ. тип., 1914. – 232, 185. – III с.
8. Памятная книжка Минской губернии на 1874 год. – Минск: Губ. тип., 1873. – 197, 57 с.
9. Памятная книжка Минской губернии на 1894 год. – Минск: Губ. тип., 1893. – 124, 154, 52 с.
10. Памятная книжка Минской губернии на 1905 год. – Минск: Тип.-лит. Б.И. Соломонова, 1904. – 201, 200, 3 с.
11. Памятная книжка Минской губернии на 1910 год. – Минск: Губ. тип., 1909. – 192, 187, III с.
12. Памятная книжка Минской губернии на 1909 год. – Минск: Тип. С. А. Некрасова, 1908. – 208, 192 с.
13. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. центр. Стат. ком. М-ва внутр. дел; под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Тип. С.-Петербург. тюрьмы. – [Вып.] 11: Гродненская губерния. – 1904. – [4], XVI, 319 с.
14. Памятная книжка Виленской губернии на 1870 год. – Вильна: Тип. губ. правл., 1870. – VIII, 253, XXXVI с.
15. Памятная книжка Виленской губернии на 1873 год. – Вильна: Печ. А. Г. Сыркина, 1873. – VIII, 222, XLVIII с.
16. Памятная книжка Виленской губернии на 1876 год. – Вильна: Печ. А. Г. Сыркина, 1876. – VIII, 249, LVXI с.
17. Памятная книжка Виленской губернии на 1880 год. – Вильна: Печ. А. Г. Сыркина, 1879. – VIII, 253, XCI с.
18. Памятная книжка Виленской губернии на 1884 год. – Вильна: Тип. губ. правл., 1883. – VIII, 283, LXXXV с.
19. Памятная книжка Виленской губернии на 1889 год. – Вильна: Губ. тип., 1889. – X, IV, 15, 352, 192 с.
20. Памятная книжка Виленской губернии на 1894 год. – Вильна: Губ. тип., 1893. – XII, 452, 162 с.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. центр. Стат. ком. М-ва внутр. дел; под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. «Слово». – [Вып.] 4: Виленская губерния. Тетрадь 3. – 1904. – [4], XII, 179 с.: табл.

(Дата падачы: 01.02.2021 г.)

В. А. Белозорович

Гродненский государственный университет
имени Янки Купалы, Гродно

V. Belazarovich

Yanka Kupala State University of Grodno, Grodno

УДК 930(476)«19»

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ 1980–1990-Х ГГ.

DEVELOPMENT OF THE NATIONAL CONCEPT OF THE HISTORY OF BELARUS AT THE TURN OF THE 1980S–1990S.

В статье исследован процесс перехода к национальной концепции истории в белорусской исторической науке во второй половине 1980-х – первой половине 1990-х гг. Проанализированы предпосылки историографического «поворота», вызванного методологическим кризисом советской исторической науки, трудности, возникшие при формировании нового видения роли исторического знания. Представлены различные подходы сотрудников Института истории Академии наук Беларуси к проекту национальной концепции истории. Отдельно рассматриваются вопросы развития исторического образования в Республике Беларусь. Исследование основано на неопубликованных источниках из Центрального научного архива Национальной академии наук Беларуси и «синтетических» трудах по истории Беларуси.

Ключевые слова: история Беларуси; белорусская историография; белорусская национальная концепция истории; Институт истории Национальной академии наук Беларуси.

The article examines the process of transition to the national concept of history in the Belarusian historical science in the second half of the 1980s – the first half of the 1990s. The author analyzes the prerequisites for the historiographical «turn» caused by the methodological crisis of Soviet historical science, as well as the difficulties encountered in forming a new vision of the role of historical knowledge. The article presents various approaches of the Staff of the Institute of history of the Academy of Sciences of Belarus to the project of the national concept of history. The development of historical education in the Republic of Belarus is considered separately. The study is based on written sources of the Central scientific archive of National Academy of Sciences of Belarus and «synthetic» writings on the history of Belarus.

Keywords: history of Belarus; Belarusian historiography; Belarusian national concept of history; Institute of history of the National Academy of Sciences of Belarus.

Переход к национальной концепции истории в исторической науке Беларуси на рубеже 1980–1990-х гг. знаменовал собой новый этап в развитии исторического познания, затронувший не только ранее сложившуюся конструкцию исторического процесса, но и его теоретико-методологические принципы, включая новое «прочтение» устоявшихся историографических

феноменов. Проблема не получила специального изучения ни в отечественной, ни в зарубежной историографии и требует детального научного осмысления.

Во второй половине 1980-х гг. произошли радикальные изменения в развитии исторической науки Белорусской ССР. Политика «перестройки» повлияла на массовое общественное сознание, вызвав интерес к так называемым «белым пятнам» истории, прежде всего, советского периода. Одновременно активизировалась деятельность части интеллигенции, выступившей с идеей национально-культурного возрождения белорусского народа. Директор Института истории АН БССР, доктор исторических наук М. П. Костюк в 1988 г. обратил внимание на необходимость ликвидации «белых пятен» в исторической концепции Беларуси. Ученый отметил актуальные в исторической науке направления исследований: место и роль Полоцкого княжества в Древней Руси, формирование ВКЛ и особенности его социально-политического развития, зарождение и становление белорусской народности и ее эволюция в нацию, развитие национального движения, образование «Белорусской республики», репрессии 1937 г. [1, с. 43–44].

В то время, когда представители академической науки приступили к разработке новой концепции истории Беларуси, массовое историческое сознание формировалось в лучших традициях советской историографии на основе учебника Л. С. Абецдарского, М. П. Барановой, Н. Г. Павловой «История БССР» для учащихся средних школ, имевшего 12 изданий [2]. Новый учебник, подготовленный под редакцией Э. М. Загоруйского, мало чем отличался от предшествующих изданий [3]. Учебник получил отрицательные рецензии от Института истории АН БССР. Директор института М. П. Костюк отметил, что в издании «обойдены молчанием важные моменты, связанные все с теми же “белыми пятнами” по средним векам, периоду капитализма» [1, с. 46].

Провозглашение государственного суверенитета Беларуси в 1991 г. актуализировало задачу разработки национальной концепции отечественной истории. По инициативе Министерства образования Республики Беларусь группа ученых в составе И. И. Богдановича, Г. А. Космача, А. М. Лютого, В. К. Пляшевича под руководством М. О. Бича подготовила проект новой концепции исторического образования в средней школе. Дезинтеграционные процессы в СССР, политика русификации, репрессии против национальной интеллигенции в период сталинизма, формальное признание белорусской нации, национальный нигилизм – вот факторы, которые, по мнению авторов документа, обусловили переход к национальной концепции отечественной истории [4].

18 апреля 1992 г. члены Ученого совета Института истории АН Беларуси обсудили проект «Основные принципы новой концепции истории Беларуси». Документ состоял из двух частей: основные направления

изучения истории Беларуси и актуальные проблемы отечественной истории. Академические историки выступили против «превращения историографии в служанку политики», за придание теории и методологии исторического познания плюралистического характера, за использование общечеловеческих ценностей. Белорусские ученые считали национальную историографию неотъемлемой и важной частью национальной культуры, основой исторической памяти и национального самосознания, признали ненаучным тезис о двух культурах в каждой национальной культуре, поставили задачу исследовать историю других народов, исторические связанные с Беларусью [5, л. 145].

Догосударственное состояние определялось первобытным обществом с тремя археологическими периодами с учетом сопровождавших их этнических процессов (культурная принадлежность первых поселенцев эпохи финального палеолита, переход от мезолита к неолиту, происхождение местной керамики и пути проникновения производящего хозяйства, расселение балтских племен на территории Беларуси и др.) [5, л. 149–153].

Сотрудники отдела истории Беларуси XIII–XVIII вв. предложили разделить Раннее Средневековье на два этапа: балто-славянский (VI–VIII вв.) и полоцкий (IX – середина XIII в.). На первом этапе в результате славяно-балтского синтеза (VIII–IX вв.) сформировались новые этнические общности кривичей-полочан, дреговичей, радимичей (протобелорусские образования). Полоцкий период характеризовался переходом к классовому обществу. Сформировалось многоукладное хозяйство, в котором феодальный уклад постепенно доминировал над родоплеменным и рабовладельческим. На территории Беларуси сложились первые государственные образования.

Проект содержал новую трактовку истории ВКЛ. Ученые считали, что борьба с агрессией крестоносцев и угроза монголо-татарского нашествия в первой половине XIII в. содействовали формированию Белорусско-Литовского государства с центром в Новогрудке. ВКЛ представляло собой федерацию с уникальной для Европы ситуацией религиозной толерантности [5, л. 156].

В белорусской истории периода Речи Посполитой старший научный сотрудник П. О. Лойко отметил деформирующее влияние процесса колонизации высших слоев общества на развитие белорусского этноса. Носителями белорусской культуры и представителями белорусской народности выступали крестьянство и городские слои населения [5, л. 157].

В оценке событий XIX – начала XX в. прослеживались новые подходы, в частности, стали отрицать отечественный характер войны 1812 г. для белорусов, выделять определяющую роль Виленского университета в сохранении белорусской культуры, утверждать о нарастающей русификации, насильственной ликвидации церковной унии, значении национального дви-

жения, о «Нашей ниве» как центре белорусского возрождения, о феномене беженства Первой мировой войны [5, л. 144 об.].

Проект «Основные принципы новой концепции истории Беларуси» по сравнению с пятитомной «Историей Белорусской ССР», изданной в 1972–1975 гг., освещал советский период с радикально новых позиций, что отразилось в оценках таких исторических событий как Октябрьская революция 1917 г., названная «октябрьским переворотом», разгон Всебелорусского съезда 1917 г., «военный коммунизм» и др. Освещение периода новой экономической политики в БССР, помимо ранее разработанных традиционных социально-экономических аспектов, предусматривало изучение жесткой налоговой системы, крестьянских восстаний начала 1920-х гг., укрупнений территории БССР, осуществления политики белорусизации, складывания однопартийной системы, трагических последствий борьбы с «белорусским буржуазным национализмом» [5, л. 147]. Вводилось понятие «сталинский тоталитарный режим», включавшее наличие командно-административных методов управления во всех сферах жизни белорусского общества, проведение индустриализации за счет ограбления крестьянства и др. Раскулачивание объявили «войной советской власти против крестьянства». Впервые ставилась задача осветить голод в южных районах БССР в 1932–1933 гг., массовые репрессии. Лишь период нахождения Западной Беларуси в составе Польши сохранил оценку, данную предшествующей советской историографией. Были скорректированы аспекты изучения Великой Отечественной войны. Актуальными считались вопросы трагического начала войны и «сталинской расправы» с руководством РККА, взаимоотношений между оккупационным режимом и населением, между партизанами и гражданскими лицами, между подразделениями Армии Крайовой и белорусами и др.

Кардинально по сравнению с советской концепцией истории БССР в проекте освещался послевоенный период отечественной истории. Сотрудники Академии наук, следуя за российской историографией, выделили три его этапа: вторая половина 1940-х – начало 1950-х гг.; вторая половина 1950-х – первая половина 1960-х гг.; вторая половина 1960-х – первая половина 1990-х гг.

На первом этапе следовало обратить внимание на использование административных методов со стороны государства в восстановительных процессах, принудительную массовую коллективизацию сельского хозяйства и раскулачивание в западных областях БССР, «колхозно-совхозный режим», низкие показатели в социально-экономической сфере.

Второй этап характеризовался непоследовательными реформами, «первой политической оттепелью», усилением русификации, борьбой с культом личности и реабилитацией.

На третьем этапе сформировались застойные явления в развитии народного хозяйства, социальной сфере. Историки утверждали о «непопулярности у народа командно-административных методов управления». Далее

следовали радикальные преобразования – «перестройка». Правда, в тексте проекта это понятие не употреблялось. Современная ситуация оценивалась как кризисная во всех сферах белорусского общества. Развитие белорусского общества сопровождалось демократизацией общественно-политической жизни, распадом КПСС-КПБ и восстановлением государственности, национально-культурным возрождением и реформированием внешнеполитических связей [5, л. 148].

27 октября 1992 г. Ученом совете Института истории Академии наук Беларуси рассматривался вопрос «О проектах базовых программ по истории для средних учебных заведений Республики Беларусь». С докладом выступил заместитель директора института М. О. Бич [6]. Историк утверждал о возрождении национальной концепции истории Беларуси по причине «деградации исторической памяти», что стало следствием господства великопольской и великорусской концепций в досоветский период и модернизированной великорусской концепции в сочетании с «догмами большевизма» в советское время. Национальная историография должна стать основой национального самосознания народа.

Члены Ученого совета положительно оценили новую концепцию исторического образования в Республике Беларусь, которая предусматривала изучение в общеобразовательной школе учебных предметов «Мая Радзіма – Беларусь», «Гісторыя Беларусі», «Всемирная история». Однако ученые предложили доработать проекты учебных программ и внести в них коррективы по ряду вопросов [7, л. 18–19].

Ощущалась острая потребность, особенно у преподавателей вузов и школьных учителей, в обобщающем труде по отечественной истории, базирующейся на национально-государственных ценностях. Сотрудники Института истории в 1992–1993 гг. активно работали над текстом «Нарысаў гісторыі Беларусі» в двух частях, текстом «Гісторыя Беларусі. Кароткі нарыс» в пяти частях для военнослужащих, принимали участие в подготовке книг «Память», писали статьи для шеститомного издания «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» [8, л. 15].

Выработке единых подходов к концепции отечественной истории содействовала Всебелорусская конференция историков, проведенная 3–5 февраля 1993 г. на базе исторического факультета БГУ. Выступая перед собравшимися, М. П. Костюк заявил об актуальности задачи создания национальной истории белорусского народа. Ученый указал на важность поставленной задачи, обусловленной не только научными, но и государственными интересами. Его доклад был посвящен основным подходам к разработке национальной концепции истории Беларуси. Во-первых, это максимально объективное отражение действительности с целью преодоления многочисленных мифов, созданных польской, российской и советской историографией. Во-вторых, М. П. Костюк указал на необходимость деидеологизации исследовательского процесса. Результаты научных поисков должны вытекать из доку-

ментальных свидетельств, а не подгоняться под заданную схему. В-третьих, ученый отметил необходимость «департизации» истории [9, с. 5]. Анализируя деятельность Института истории АН Беларуси, М. П. Костюк отметил, что в условиях суверенитета Беларуси историки ведут напряженную работу «по созданию подлинной национальной... концепции развития белорусского народа с древнейших времен до наших дней» [10, л. 4].

Первым идею написать обобщающую работу по отечественной истории предложил член-корреспондент АН Беларуси И. Е. Марченко [1, с. 21]. Редакционную коллегию в составе М. О. Бича, И. М. Игнатенко, П. О. Лойко, И. Е. Марченко, Г. В. Штыхова возглавил М. П. Костюк. Сотрудникам Института истории удалось издать в 1994–1995 гг. «Нарысы гісторыі Беларусі» в двух частях тиражом в 40 тыс. экземпляров.

Члены авторского коллектива исходили из необходимости сформировать национальное самосознание белорусского народа, преодолеть тенденциозные историографические подходы, создать объективную историю суверенной Беларуси. Они придерживались концепции общеевропейского дома [11, с. 5]. Принципиальным было то, что первая часть книги раскрывала досоветский период. Тем самым подчеркивалась значимость ранних этапов истории Беларуси. Концепция отечественной истории была существенно углублена за счет новых научных выводов. На основе археологических данных ученые пришли к выводу, что в мезолите на территории Беларуси сложилось первое автохтонное население. Бассейн Припяти рассматривался как часть региона, в котором формировались древние индоевропейцы, складывались элементы праславянского населения. Исследователи обратились к процессу этногенеза славян, сосредоточив внимание на их взаимодействии с балтскими племенами» [11, с. 70–71]. Особую актуальность приобрела проблема генезиса феодализма на белорусских землях. Впервые прозвучал тезис о многоукладности социально-экономических отношений на этапе формирования государственности [11, с. 104].

Принципиально новый подход прослеживается в оценке ВКЛ как белорусско-литовского государства. Находясь в составе этой многонациональной державы, белорусские земли обладали определенной самостоятельностью и возможностью для развития культуры. Акцентировалась важная роль Новогрудского княжества в формировании этой державы. Указывалось на преобладание мирных путей, т. е. на добровольно-договорной основе вхождение белорусских княжеств в ВКЛ, его федеративный характер, государственный статус белорусского языка.

Вопреки господствовавшему в предшествующей советской историографии тезису о «польском владычестве» на белорусских землях в послелюблинский период подчеркивается федеративный характер Речи Посполитой. Она представляла собой шляхетское, полиэтничное государство, в котором ВКЛ просуществовало до конца XVIII в. При этом исследователи

подробно осветили военные конфликты середины XVII в., процесс социально-религиозной дезинтеграции общества, восстание 1794 г. [11, с. 201–243].

Белорусские земли в составе Российской империи подверглись мощной русификации, проводимой царским правительством. При этом сохранялась колонизаторская традиция. Наличие двух взаимоисключающих факторов в культурном развитии затрудняло становление собственно белорусской культуры. Тем не менее, в первой половине XIX в. зарождается научное белорусоведение [11, с. 298–300]. В свете новых исторических данных впервые был подробно освещен феномен белорусского национального движения и события Первой мировой войны на территории Беларуси.

Авторский коллектив «Нарысаў гісторыі Беларусі» обратил внимание на противоречивость советского периода отечественной истории, наличие в нем ошибочных оценок и «закрытых» для освещения феноменов, что было обусловлено строгой регламентацией научного творчества в СССР. Историческая наука в БССР выступала «придатком агитационно-пропагандистской деятельности партийно-государственных властей» [12, с. 3]. Исследователи впервые раскрыли процесс провозглашения БНР как явления, предшествовавшего образованию БССР. В концепции национальной истории представило новое осмысление экономической политики 1920-х гг., белорусизации, индустриализации, массовой коллективизации. Впервые освещались «сталинские репрессии в БССР против рабочих, крестьян, интеллигенции, руководящих кадров» [12, с. 4]. Белорусские исследователи опирались на новые методологические подходы к событиям советской истории, представленные во второй половине 1980-х – начале 1990-х гг. сотрудниками Института истории АН СССР, Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС и др. научных учреждений.

На рубеже 1980–1990-х гг. марксистско-ленинская историческая концепция утратила свой универсальный характер. С распадом СССР окончилась эпоха советской исторической науки. Стала формироваться белорусская историческая наука и национальная историография. Происходят изменения в учебном процессе – формируется новая система исторического образования в Республике Беларусь. Была разработана концепция отечественной истории на национальной основе.

Список использованных источников

1. *Касцюк, М. П.* Шлях да ісціны: гістарычная навука Беларусі ў канцы XX – пачатку XXI ст. / М. П. Касцюк. – Мінск: Экоперспектива, 2015. – 252 с.
2. *Абецедарский, Л. С.* История БССР / Л. С. Абецедарский, М. П. Баранова, Н. Г. Павлова. – Мінск: Нар. асвета, 1987. – 288 с.
3. *Баранова, М. П.* История БССР / М. П. Баранова, Э. М. Загорюльский, Н. Г. Павлова. – Мінск: Нар. асвета, 1989. – 239 с.

4. Канцэпцыя гістарычнай адукацыі ў сярэдніх школах Беларусі // Настаўніцкая газета. – 1991. – 30 ліст. – С. 2–3.
5. Цэнтральны навучны архів Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далее – ЦНА НАНБ). – Ф. 3. Оп. 1. Д. 962.
6. Біч, М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь / М. Біч // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 1. – С. 15–24.
7. ЦНА НАНБ. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 963.
8. ЦНА НАНБ. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 972.
9. Касцюк, М. П. Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі: асноўныя падыходы / М. П. Касцюк // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): у 2 ч. / Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 3–5 лют. 1993 г. – Мінск, 1994. – Ч. 1. – С. 3–10.
10. ЦНА НАНБ. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 983.
11. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларусь, 1994. – Ч. 1. – 527 с.
12. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларусь, 1995. – Ч. 2. – 560 с.

(Дата подачы: 26.02.2021 г.)

В. Ю. Булатая
Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

V. Bulataya
National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 94(476)“1924–1936”

СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ І ЗМЕСТ ПУБЛІКАЦЫЙ ДРУКАВАННЫХ ОРГАНАЎ ПРАВАСЛАЎНЫХ БЕЛАРУСКІХ АБ’ЯДНАННЯЎ У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (1924–1936 ГГ.)

SYSTEMATIZATION AND CONTENT OF MEDIA PUBLICATIONS OF THE ORTHODOX BELARUSIAN ASSOCIATIONS IN THE WESTERN BELARUS TERRITORIES (1924–1936)

Дадзены артыкул прысвечаны сістэматызацыі праваслаўных беларускамоўных выданняў, якія выходзілі ў Польшчы (1921–1939 гг.). Даследаванне скіравана на вызначэнне перыядызацыі, тэматыкі выданняў, уплыву рэлігійных і палітычных поглядаў выдаўцоў на змест матэрыялаў. Дзеля вырашэння даследчай задачы былі разгледжаны матэрыялы беларускамоўнага праваслаўнага друку. Вынікі паказалі, што большая частка праваслаўнага друку знаходзілася ў апазіцыі як да мітраполіі ПАПЦ, так і да Віленскай кансісторыі. Большасць беларускамоўных СМІ выкарыстоўваліся выдаўцамі ў якасці пляцоўкі для трансляцыі іх поглядаў на палітычную, грамадскую і рэлігійную сітуацыю ў Заходняй Беларусі.

Ключавыя словы: польская аўтакефальная праваслаўная царква; Заходняя Беларусь; беларускамоўная прэса; нацыянальны рух; праваслаўныя аб'яднанні.

This paper is devoted to such problem in historiography as the systematization of Orthodox Belarusian-language publications published in the Poland (1921–1939). The objective of the study is to determine the periodization, topics of publications, and the influence of religious and political views of publishers on the content of materials. In order to solve the research problem, the materials of the Belarusian-language Orthodox press were considered. The results showed that most of the Orthodox press was in opposition to both the PAOC metropolitanate and the Vilnius consistory. Publishers used most of the Belarusian-language media as a platform to broadcast them on the political, social, and religious situation in Western Belarus.

Keywords: polish Autocephalous Orthodox Church; Western Belarus; Belarusian-language press; national movement; Orthodox associations.

Аднымі з удзельнікаў беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы з'яўляліся праваслаўныя актывісты. Польская Праваслаўная царква ў 1922 г. абвясціла сваю аўтакефалію, аднак ва ўнутраным уладкаванні пераняла мадэль часоў Расійскай імперыі, дзе літургічнай мовай была царкоўна-славянская, мовай казанняў – руская. Але паколькі праваслаўныя ў міжваеннай Польшчы – гэта ў тым ліку беларусы, то для часткі вернікаў востра стаяла праблема ўжывання беларускай мовы ў царкоўным жыцці.

Для таго каб даносіць свае ідэі да вернікаў, праваслаўныя дзеячы пачалі выдаваць беларускамоўныя СМІ, якія б маглі адрознівацца ад афіцыйных царкоўных выданняў па мове, характары і змесце. З гэтай прычыны разгляд беларускамоўнага праваслаўнага друку немагчымы без разгляду яго ў тандэме з заснавальнікамі.

Падчас аналізу міжваенных перыядычных выданняў узнікла істотная тэрміналагічная праблема: дадзеныя выданні немагчыма вызначыць як «канфесійныя» паводле інстытуцыянальнай прыналежнасці заснавальнікаў, бо пераважная большасць выходзіла не пад патранажам афіцыйных царкоўных структур. Таксама нельга назваць выданні «канфесійнымі» па тэматыцы, бо, акрамя тэмы царкоўнага жыцця, у іх у значнай ступені друкаваліся матэрыялы пра беларусізацыю царквы, рэвіндыкацыю, гісторыю Беларусі і хрысціянства, палітычная хроніка; публікаваліся мастацкія творы. Такім чынам, разгляд беларускамоўных выданняў, якія выхадзілі ў праваслаўным па-за царкоўным асяроддзі ў тандэме з іх заснавальнікамі, з'яўляецца актуальным.

Разглядаючы праваслаўны міжваенны друк, можна класіфікаваць выданні:

- прэса, якая выдавалася пры мітраполіі ПАПЦ;
- выданні праваслаўных беларускіх рухаў.

Выданне: царкоўна-грамадскі, навукова-папулярны і літаратурны часопіс «Праваслаўны беларус».

Перыяд выхаду: 1925 г. (22 нумары).

Заснавальнік: Варшаўская мітраполія (пад рэдакцыяй І. Пачопкі).

У сярэдзіне 1920-х гг., падчас адноснай лібералізацыі ў сферы нацыянальнай і канфесійнай палітыкі ўрада, актывізаваўся рух, які меў за мэту ўвядзенне беларускай мовы ва ўжытак ПАПЦ [1, с. 87–116]. Пачатак выдання часопіса «Праваслаўны беларус» звязаны з пастановай Сіноду ад 14 снежня 1922 г., згодна з якой святары маглі выкарыстоўваць у набажэнстве мову, якую жадалі вернікі (не толькі рускую) [1, с. 106].

Часопіс імкнуўся папулярываваць беларускую мову сярод вернікаў, але артыкулаў аб тым, як здзейсніць беларусізацыю царквы агулам, там не было. Тэмам і часопіса былі адукацыя ў беларускіх школах, навіны з беларускіх прыходаў і жыцця рэгіёнаў, гісторыя Беларусі; друкаваліся афіцыйныя пастановы мітраполіі ПАПЦ. Прадстаўлены часопіс, на нашу думку, з'яўляўся афіцыйным друкаваным органам Варшаўскай мітраполіі. Па-першае, рэдакцыя часопіса «Праваслаўны Беларус» знаходзілася па адным і тым жа адрасе, што і рэдакцыя афіцыйнага друкаванага органа мітраполіі «Воскресное чтение», які выдаваўся на рускай мове [2, с. 128]. Па-другое, «Праваслаўны Беларус» дубліраваў некаторую інфармацыю з часопіса «Воскресное чтение», перакладаючы яе на беларускую мову. Так, выяўлена, што матэрыял часопіса «Праваслаўны Беларус» №12 [3] перадрукаваны з «Воскресное чтение» №29 [4], а «Праваслаўны Беларус» № 13–14 [5] – з «Воскресное чтение» № 28 [6]. Адзначаны часопіс праз год спыніў сваё існаванне.

Выданне: газета-аднадзёнка «Народная ніва».

Перыяд выхаду: 5 студзеня 1928 г. (1 нумар).

Заснавальнік: Праваслаўнае дэмакратычнае аб'яднанне (ПДА), рэдактар – А. Коўш, выдавец – Д. Бохан.

Паводле даследчыка С. Говіна, выдавецкі орган газеты – Беларускае праваслаўнае дэмакратычнае аб'яднанне [7, с. 60], аднак у самім выданні адзначана, што выдаўцом газеты з'яўлялася Праваслаўнае дэмакратычнае аб'яднанне [8]. ПДА, ініцыятыву стварэння якога заклаў мітрапаліт Дзянісіў [9], выпускам часопісу паставіла сабе за мэту аб'яднанне ўсіх славянскіх меншасцей у Польшчы – як беларусаў, так і рускіх, пад «крыльлямі дарагой кожнаму з нас сьвятой Праваслаўнай Царквы» [8, с. 1]. Выдаўцы пісалі, што не прызнаюць апазіцыю дзеля апазіцыі і што «барацьба за нацыянальныя правы можа і павінна адбывацца легальна ў граніцах дазволеных аснаўнымі законамі рэспублікі» [8]. Аднадзёнка выйшла на трох мовах: беларускай, рускай і ўкраінскай. Артыкулы дубліраваліся. На старонках газеты публікаваліся архімандрыт П. Марозаў і а. А. Коўш [8].

Выданні, праваслаўных беларускіх рухаў пачалі выходзіць з 1927 г. Гэтыя выданні, у адрозненне ад выданняў, якія выходзілі пад апекай мітраполіі, выдаваліся рухамі, што стаялі да яе ў апазіцыі.

Выданне: царкоўна-грамадскі часопіс «Праваслаўная Беларусь».

Перыяд выхаду: 1927–1928 гг. (16 нумароў).

Заснавальнік: праваслаўнае беларускае дэмакратычнае аб’яднанне (ПБДА), пад рэдакцыяй Лукі Голада [10, с. 173].

У красавіку 1927 г. у Вільні было арганізавана ПБДА, у кіруючы склад якога ўвайшлі святар А. Коўш, сенатары В. Багдановіч, А. Назарэўскі [7, с. 59]. Пачатак выдання часопіса «Праваслаўная Беларусь» абумоўлены тым, што ў той перыяд у Вільні выдаваліся чатыры беларускамоўныя газеты, якія трымаліся розных палітычных кірункаў [11]. Аднак рэдакцыя часопіса палічыла, што ў інфармацыйным полі быў прабел: не існавала таго СМІ, якое б асвятляла тэму царкоўнага жыцця. «У часы адраджэнскага руху і барадзьбы за сваю палітычную судзьбу і нацэянальныя ідэалы не магчыма праходзіць міма пытанняў палітычных, сацыяльных, нацыянальных і культурных. Рэдакцыя ўважае за свой абавязак асвятляць і гэтыя бакі беларускага жыцця, не астаўляючы аднак сваёй галоўнай мэты і напрамку – асвятленьня гэтых рэчаў з пункту гледжання хрысціянска-праваслаўнага» [11].

Часопіс змагаўся за свабоду і самавызначэнне беларусаў, свабоду веравызнання і роўнасць для ўсіх народаў. Аўтары часопіса выступалі супраць ПАПЦ і за хрысціянска-дэмакратычныя ідэалы. Асноўная тэматыка артыкулаў – палітычная. Аўтары пісалі пра ўзаемадзеянне царквы і дзяржавы, дэлегатаў у Польскі Сойм, выкладалі праграму ПБДА, аналізавалі з’яву фашызму ў Італіі, публікавалі палітычныя навіны замежжа. Таксама ў часопісе прысутнічала рэлігійная тэматыка: друкаваліся артыкулы пра аўтакефалію, дагматычныя падставы саборнасці, беларусізацыю царквы. Шмат увагі аўтары надавалі дзейнасці Блока нацыянальных меншасцей, мэтай якой было прайсці ў Польскі Сойм [9; 11–25].

Падсумаваўшы, можна сказаць, што заяўлены кірунак часопіса не адпавядае яго зместу: «Праваслаўная Беларусь» хутчэй часопіс царкоўна-палітычны, а не царкоўна-грамадскі.

Выданне: царкоўна-народны двухтыднёвік «Беларуская зарніца».

Перыяд выхаду: 1928–1929 гг. (13 нумароў).

Заснавальнік: рэдактар А. Коўш.

Рэдакцыя пазіцыянавала сябе як «Орган праваслаўных беларусаў». Мэта часопіса – казачь праўду аб царкоўных патрэбах і аб тым, як іх задаволіць. Аднак побач з царкоўнымі праблемамі аўтары змяшчалі артыкулы і на эканамічныя, кааператыўныя, асветніцка-культурныя і нацыянальныя тэмы [26]. Ва ўступным слове калектыў рэдакцыі акрэсліў і сваю мэтавую аўдыторыю: міране, духавенства і «мучанікі духаўнікі, якія мучаючыся го-

рам і бедамі сваіх прыхаджан, на сабе перацяярпелі, увесь цяжар сучаснага царкоўнага быту і цяжару» [26]. Пра сваю місію часопіс напісаў і тады, калі выражаў свае адносіны да партыі БХД: «Часопіс як орган апалітычны, царкоўна-грамадскі, ня мае на мэце хваліць альбо ганіць палітычную працу і кірунак тое ці іншае партыі» [27]. Так, большасць матэрыялаў у нумарах часопіса маюць асветніцкі, культурны і рэлігійны характар. Тэмы, якія падымаліся ў часопісу, – гэта беларусізацыя ПАПЦ, адносіны царквы і дзяржавы; друкаваліся гаспадарчыя парады; нарысы аб гісторыі Беларусі і Царквы, гісторыі ўніі; развагі на царкоўныя святы; навіны з праваслаўных прыходаў, мітраполіі і Віленскай кансісторыі; праводзіўся агляд польскамоўнай і рускамоўнай прэсы; друкаваліся вершы Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, К. Буйло і інш. [26–37].

Выданне: царкоўна-нацыянальны двухтыднёвік «Съветач Беларусі».

Перыяд выхаду: 1930–1933, 1936 г.

Заснавальнік: Цэнтральны беларускі праваслаўны камітэт (ЦБПК) (рэдактар У. Більдзюкевіч).

У Вільні 14 сакавіка 1930 г. на з’ездзе праваслаўных беларусаў быў створаны ЦБПК, які за мэту ставіў аб’яднаць намаганні праваслаўных беларусаў у барацьбе супраць паланізацыі і амаралізацыі ПАПЦ. На старонках часопіса функцыянеры арганізацыі выказвалі свой погляд на самыя розныя пытанні нацыянальна-рэлігійнага характару. Мэта дзейнасці камітэта і непасрэдна часопіса – абарона царквы, пашырэнне і паглыбленне праваслаўя праз збліжэнне духавенства з народам, «агульнае падтрыманьне тых забітых у вясковай глушы духаўнікоў, якія падзяляюць нашы погляды і аддана будуць працаваць па духоўна-нацыянальную карысьць беларускага народу» [38].

Тэматыка выдання была падобная да тэматыкі ў «Беларускай Зарніцы», што тлумачыцца наступным фактам: яе былы рэдактар а. А. Коўш быў абраны віцэ-старшынёй ЦБПК. Аднак «Съветач Беларусі» меў больш матэрыялаў на тэму палітычнага жыцця Заходняй Беларусі: публікаваў праграмы і справаздачы са сходаў ЦБПК, развагі пра стаўленне польскіх улад да праваслаўнай царквы. Сярод іншых тэм – царкоўны сабор, выкрыванне маўчання мітраполіі, выкрыванне грахоў Віленскай кансісторыі, навіны цэркваў, нарысы на хрысціянскія тэмы, беларусізацыя праваслаўнай царквы. Некаторыя аўтары публікавалі свае роздумы наконт магчымасці адзінства хрысціян, развагі пра унію [39–46].

Выданне: газета-аднадзёнка «Проч з ліхазельлем!».

Перыяд выхаду: 1930 г.

Заснавальнік: рэдактар-выдавец Я. Юшка.

У газеце не называлася аб’яданне, якое выдавала аднадзёнку: у першым артыкуле выдаўцы толькі назвалі сябе «беларускаю моладдзю» [47]. Можна меркаваць, што яе выдаваў хаўрус беларуска-праваслаўнай моладзі, бо

ў 1931 г. менавіта гэтым хаўрусам быў надрукаваны артыкул, падобны па змесце да артыкулаў у «Проч з ліхазельлем!» той жа фактурай і канатацыямі значэнняў некаторых святароў Віленскай кансісторыі [42]. Тым больш, рэдакцыя акрэсліла сябе працягвальнікамі справы ЦБПК, часопісаў «Беларуская зарніца» і «Сьветач Беларусі», а таксама выказала спадзеў, што ні ЦБПК, ні Коўш больш не будуць летуцець аб супрацоўніцтве з мітраполіяй праваслаўнай царквы: «... выступаючы сяньня супроць крыміналістычных, амаральных пераемнікаш Нашай Царквы, мы лаяцца, кідаць балотам, займацца на ўзор сяброў Віл. Кансысторыі, духоўнай прастытуцыяй мы ня будзем [47]». У артыкулах аўтары крытыкавалі дзейнасць арх. Феадосія, прот. Кушнёва, прот. Краскоўскага, архім. П. Мароза, назваўшы іх «чорнай сотняй» і «клятваадступнікамі» [47].

Выданне: «У імя праўды».

Перыяд выхаду: 1930 г.

Заснавальнік: рэдактар Я. Бельскі (на думку польскага даследчыка Е. Трачука, гэта псеўданім С. Сарокі [10, с. 187]).

Выдаўцы аднадзёнкі, якія назвалі сябе «беларуская моладзь», казалі, што надрукаваныя матэрыялы ў газеце – гэта працяг і дапаўненне надрукаванага ў газеце-аднадзёнцы «Проч з ліхазельлем!». Па іх меркаванні, факты пра праваслаўных іерархаў, якія былі надрукаваныя ў «Проч з ліхазельлем!», не змог ніхто зняпраўдзіць. Таму выдаўцы апублікавалі артыкулы пра іерархаў Віленскай кансісторыі: арх. Феадосія, рэктара семінары Тучэмскага, прот. Кушнёва, архім. Марозава, урадоўца кансісторыі Бохана і інш. «Чытайце гэтую газэтку на зборках пад цэрквамі, на рынках, сходках і г.д. і перадавайце яе іншым асобам. Агульным Вашым дамаганьнем павінна быць – змена арх. Хвядоса і ўсяго складу Віленскае Кансысторыі, як асобаў, якія разбураюць і прафануюць Сьв. Праваслаўе» [48]. Так, у гэтых словах выдаўцоў газеты бачыцца мэта яе выдання – апублікаваць ганебную інфармацыю пра некаторых святароў, каб іх было магчыма памяняць на іншых.

Выданне: Орган незалежнай царкоўна-грамадскай думкі, часопіс «Голас праваслаўнага беларуса».

Перыяд выхаду: 1931–1932 (3 нумары).

Заснавальнік: рэдактар М. Маркевіч.

Прадстаўленае выданне пазіцыянавала сябе як орган незалежнай царкоўна-грамадскай думкі і выходзіла ў адказ на тое, што Віленскую кансісторыю ў прэсе пачалі крытыкаваць і ЦБПК, і беларуская праваслаўная моладзь [49].

У калонцы «Ад рэдакцыі» ў першым нумары выдаўцы распавялі пра сваю мэту – абарона праваслаўя ад ЦБПК і ад некаторых друкаваных выданняў: «Такое агіднае «літаратуры» [аднадзёнкі «Проч з ліхазельлем!», «У імя праўды» і часопіс «Сьветач Беларусі». – *аўт.*] як па сваёй форме так і па зьместу, здаецца, яшчэ не выдаваліся ні ў адной мове ад пачатку

друкаванага слова [50, с. 3]. А. Каўша і яго паплечнікаў з ЦБПК назвалі «ўнійнymi генераламі» [49, с. 3], бо на старонках выданняў, якія мелі да іх дачынанні, пад іх уплывам пісалі пра станоўчыя моманты, звязаныя з распаўсюджваннем уніяцтва на тэрыторыі Беларусі і за тое, што сам Коўш не проста стасаваўся з уніятамі, а ўдзельнічаў у супольнай літургіі з імі [50]. Мэтай выдання рэдактары часопіса бачылі аб'яднанне шырокіх колаў праваслаўных беларусаў, «верных Бацькаўшчыне і Царкве» [49]. Таксама групойка праваслаўных беларусаў-выдаўцоў, якая сябе не называла, у першым нумары анансавала стварэнне таварыства [49], але, калі меркаваць па змесце наступных нумароў, яно так і не было створана.

У матэрыялах часопіса, як можна заўважыць, аўтары не выражалі антыпатыі да арх. Феадосія, як гэта было ў вышэй названых часопісах, аднак негатыўна адгукаліся аб мітраполіі. Сярод іншых тэм – незадаволенасць беларусізацыяй царквы, тэма Сабора Праваслаўнай царквы ў Польшчы, гісторыя ўніяцтва і разважанні аб уніі з пазіцыя ЦБПК (на іх думку, камітэт вёў прапаганду уніі) [50]. Аўтары часопіса абураліся назначэннем а. А. Каўша ў якасці настаўцеля ў беларускі прыход у Вільні і публікавалі адкрытыя лісты чытачоў, якія прасілі Каўша сысці з пасады. Мелі месца ў выданні навіны з жыцця розных прыходаў і рэгіёнаў Заходняй Беларусі [49–51].

Выданне: грамадска-рэлігійны часопіс «Царква і народ».

Перыяд выхаду: 1932–1933 гг. (2 нумары).

Заснавальнік: рэдактар Яўхім Красоўскі (адзін з лідараў праваслаўнай фракцыі БХД [52, с. 383]).

У часопісе асвятляліся праблемы ўзаемаадносін царквы і дзяржавы, беларусізацыя Праваслаўнай царквы, друкаваліся навіны з праваслаўных прыходаў і жыцця Віленскай кансісторыі і мітраполіі, гістарычныя нарысы, вершы. У некаторых артыкулах аўтары закраналі тэмы пераходаў вернікаў у «сэктанцтва» і звязвалі гэта з тым, што ў сваёй царкве яны не могуць маліцца па-беларуску [53; 54].

У 1933 г. Сінод епіскапаў па прапанове віленскага архіепіскапа Феадосія пастанавіў спыніць выступленні беларусаў. Пасля гэтага праваслаўнай беларускамоўнай прэсы больш не выдавалася [1].

Такім чынам, прааналізаваўшы выяўленыя праваслаўныя беларускамоўныя выданні, можна адзначыць наступнае.

Усяго за міжваенны перыяд выяўлена 9 перыядычных выданняў: 3 газеты-аднадзёнкі і 6 часопісаў, у асноўным царкоўна-грамадскія і царкоўна-палітычныя па змесце. Прадстаўлены выданні дзеляцца на дзве групы: інстытуцыянальныя (2 выданні; іх выхад кантраляваўся мітраполіяй ПАПЦ) і апазіцыйныя да мітраполіі ПАПЦ (7 выданняў; выходзілі пад патранажам разнастайных рухаў, адлюстроўвалі іх пазіцыю).

З гэтага вынікае, што афіцыйныя структуры ПАПЦ не былі моцна зацікаўлены ў выхадзе беларускамоўных выданняў, іх нешматлікі і кароткатэрміновы час выхаду сведчыць аб фармальным стаўленні афіцыйных структур да выпуску СМІ на беларускай мове. Асноўнымі заснавальнікамі і выдаўцамі беларускамоўнай прэсы былі праваслаўныя аб'яднанні (ПБДА, ЦБПК) і асобы, набліжаныя да рухаў (А. Коўш – да ЦБПК, Я. Красоўскі – да БХД).

Ва ўсіх часопісах можна прасачыць адну лінію – абарона праваслаўя ва ўмовах панавання каталіцкага веравызнання. Так, папулярнымі былі артыкулы па беларусізацыі Праваслаўнай царквы. Некаторыя аўтары выкрывалі хібы працы ў іншых канфесіях. Аднак кожнае выданне мела свайго заснавальніка, часцей – аб'яднанне, таму па факце друкаваны орган выкарыстоўваўся дзеля прасоўвання інтарэсаў і праграм рухаў. Шэраг выданняў засноўваўся ў адказ на актуальную палітычную сітуацыю, мэта беларускамоўнага выдання – палеміка з ідэйнымі апанентамі, пошук падтрымкі ў беларускім асяроддзі. Гэта абумоўлівала непрацягласць існавання шэрагу апазіцыйных да мітраполіі выданняў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Загідулін, А. М.* Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. М. Загідулін. – Гродна: ГрДУ, 2010. – 183 с.
2. *Булаты, П. Ю.* Жыццё Праваслаўнай Царквы ў Заходняй Беларусі на фотаздымках з часопісу «Воскресное чтение» / П. Ю. Булаты // ХРОНОС. Церковно-исторический альманах № 6 / гл. ред. А. В. Слесарев. – Мінск: Изд-во Мин. дух. акад., 2018. – С. 128–158.
3. Праваслаўны Беларус. – 1925. – № 12.
4. Воскресное чтение. – 1925. – № 29.
5. Праваслаўны Беларус. – 1925. – № 13–14.
6. Воскресное чтение. – 1925. – № 28.
7. *Говін, С. В.* Канфесійны друк у Беларусі / С. В. Говін. – Мінск: Беларус. дзярж. ун-т, 2008. – 287 с.
8. Народная ніва. – 1928. – № 1.
9. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 1.
10. *Traczuk, J.* Czasopiśmiennictwo białoruskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / J. Traczuk. – Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlceach, 2013. – 270 с.
11. Праваслаўная Беларусь. – 1927. – № 1.
12. Праваслаўная Беларусь. – 1927. – № 2.
13. Праваслаўная Беларусь. – 1927. – № 3.
14. Праваслаўная Беларусь. – 1927. – № 4.
15. Праваслаўная Беларусь. – 1927. – № 5.
16. Праваслаўная Беларусь. – 1927. – № 6.
17. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 2.

18. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 3.
19. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 4.
20. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 5.
21. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 6.
22. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 7.
23. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 8.
24. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 9.
25. Праваслаўная Беларусь. – 1928. – № 10.
26. Беларуская зарніца. – 1928. – № 1.
27. Беларуская зарніца. – 1929. – № 1.
28. Беларуская зарніца. – 1928. – № 2.
29. Беларуская зарніца. – 1928. – № 3.
30. Беларуская зарніца. – 1928. – № 4.
31. Беларуская зарніца. – 1928. – № 5.
32. Беларуская зарніца. – 1928. – № 6.
33. Беларуская зарніца. – 1928. – № 7–8.
34. Беларуская зарніца. – 1929. – № 2.
35. Беларуская зарніца. – 1929. – № 3.
36. Беларуская зарніца. – 1929. – № 4.
37. Беларуская зарніца. – 1929. – № 5.
38. Сьветач Беларусі. – 1930. – № 1.
39. Сьветач Беларусі. – 1930. – № 2–3.
40. Сьветач Беларусі. – 1931. – № 1.
41. Сьветач Беларусі. – 1931. – № 2.
42. Сьветач Беларусі. – 1931. – № 3.
43. Сьветач Беларусі. – 1932. – № 1.
44. Сьветач Беларусі. – 1933. – № 1.
45. Сьветач Беларусі. – 1936. – № 1.
46. Сьветач Беларусі. – 1936. – № 2.
47. Проч з ліхазельлем! – 1930. – № 1.
48. У імя праўды. – 1930. – № 1.
49. Голас праваслаўнага беларуса. – 1931. – № 1.
50. Голас праваслаўнага беларуса. – 1931. – № 2.
51. Голас праваслаўнага беларуса. – 1932. – № 1.
52. Булатая, В. Ю. Адлюстраванне канфесійнага становішча на Віленшчыне ў матэрыялах праваслаўнага часопіса «Царква і народ» (1932–1933 гг.) / В. Ю. Булатая // Беларусь, Глыбоцкі край і Эдвард Вайніловіч: матэрыялы навук.-практ. канф., г. Глыбокае, 25 верас. 2020 г. / Ін-т гіст. НАН Беларусі; рэдкал.: А. А. Каваленя (наук. рэд.) [і інш.]; У. С. Пуцік (адк. рэд.). – Мінск: ІВЦ «Мінфіна», 2020. – 460 с.
53. Царква і народ. – 1932. – № 1.
54. Царква і народ. – 1933. – № 2.

(Дата падачы: 22.02.2021 г.)

С. И. Бусько

Белорусский государственный университет физической культуры,
Минск

S. Busko

Belarusian State University of Physical Culture, Minsk

УДК 796.062:061(474)(476)(091)«19»

**ОБЩЕСТВО СОДЕЙСТВИЯ ФИЗИЧЕСКОМУ РАЗВИТИЮ
УЧАЩИХСЯ: ПРОЕКТ ВИЛЕНСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА
(1908–1909 ГГ.)**

**SOCIETY FOR PROMOTING THE PHYSICAL DEVELOPMENT
OF STUDENTS: THE PROJECT
OF THE VILNO EDUCATIONAL DISTRICT (1908–1909)**

Статья посвящена истории создания обществ содействия физическому развитию на территории Виленского учебного округа в начале XX в. Автор рассматривает их появление как итог долгосрочного закономерного процесса, выделяет его основные черты и этапы. Проблемы физической культуры рассматриваются не только как сфера интересов узкого круга педагогов на рубеже XIX–XX вв., а как повседневная забота городского жителя в губернских центрах на примере Вильно, Гродно, Могилева. Уделено внимание взаимодействию руководства учебного округа, городских властей и учебных заведений в организации спортивного досуга и физического оздоровления молодежи, участие в этом родительских комитетов и отдельных граждан.

Ключевые слова: физическая культура; общество содействия физическому развитию; досуг; Виленский учебный округ; общественные организации.

The article is devoted to the history of the creation of societies for the promotion of physical development on the territory of the Vilno educational district at the beginning of the 20th century. The author considers their appearance as the result of a long-term natural process, identifies its main features and stages. The problems of physical culture are considered by the author not only as a sphere of interests of a narrow circle of teachers at the turn of the 19th-20th centuries, but as a daily concern of a city dweller in provincial centers on the example of Vilno, Grodno, Mogilev. Attention is paid to the interaction of the leadership of the educational district, city authorities and educational institutions in the organization of sports leisure and physical health improvement of youth, the participation of parental committees and individual citizens in this work.

Keywords: physical education; society for the promotion of physical development; leisure; Vilna educational district; public organizations.

На протяжении многих десятилетий советская историография рассматривала физическую культуру и спорт в дореволюционное время как узкую элитарную сферу деятельности привилегированных слоев Российской

империи. Для описания истории физической культуры в провинции, в том числе и в белорусских губерниях, отводилось несколько страниц традиционного содержания: народные игры и забавы по сезонному принципу, военная гимнастика в губернских гарнизонах, физическая культура в нескольких мужских и женских гимназиях, а также отдельные виды спорта в аристократических кругах [1, с. 6]. Системные положительные изменения в данной сфере связывались с установлением советской власти. Однако изучение архивных материалов, документов делопроизводства Виленского учебного округа, органов городского самоуправления и мемуарной литературы представляют иное положение вещей. Более того, изученный материал отражает качественные изменения в организации физической культуры и уровне педагогической мысли, а также в степени охвата общества.

В качестве успешного примера для иллюстрации таких системных изменений в данной статье выбран проект Виленского учебного округа по созданию типовых обществ содействия физическому развитию учащихся в 1908–1909 гг. К началу XX в. проблемы в подготовке молодежи упоминались в большинстве отчетов, стали темой для ряда служебных записок. Одним из ориентиров для руководства Виленского учебного округа в этом вопросе являлась деятельность П. Ф. Лесгафта, который еще в 1893 г. стал одним из инициаторов создания «Общества содействия физическому развитию» в российской столице. Члены Общества занимались не столько традиционными уроками гимнастики, сколько уделяли внимания пропаганде физического воспитания среди родителей, воспитателей и чисто практическими делами: расширение инфраструктуры, научно-методическое обеспечение, теория экскурсионной работы, реализация концепции ученических дач. Взгляды П. Лесгафта отражали новое понимание задач физического образования: «Физическое развитие состоит в развитии сил и здоровья ребенка, а задача образования – приучить молодого человека относиться к своим действиям сознательно, в полном соответствии с умственным развитием и производить свою работу в наименьший промежуток времени и с возможно меньшей тратой материала и сил» [2, с. 50]. В 1896 г. руководство учебных заведений Санкт-Петербурга добилось запрета на экскурсии и оздоровительные поездки по Неве, организованные П. Лесгафтом. Осознание необходимости и обязательности физической культуры и спортивных игр для большинства педагогического сообщества оставалось в это время дискуссионной темой.

Однако постепенно ситуация начала изменяться. Например, появляется рескрипт императора от 10 июня 1902 г., в котором было четко озвучено распоряжение о необходимости детально заботиться физическим развитием учащихся (и не только в профильных военных учреждениях). Летом 1907 г. по инициативе Министерства народного просвещения было утверждено «Руководство по исполнению санитарных требований при составлении

проектов на устройство зданий средних учебных заведений». Для конфигурации новых учебных зданий был запланирован обязательный зал для занятий гимнастикой (с отдельными помещениями для умывания и раздевалок) и минимальными параметрами в 400 кв. метров. Рекомендовались и различные виды дополнительных физических упражнений.

Как реакция на государственный и социальный запрос осенью 1908 г. была организована Комиссия при управлении Виленского учебного округа по вопросу о мерах содействия физическому, нравственному и умственному развитию учащихся. В состав комиссии вошли наиболее авторитетные специалисты округа: окружной инспектор А. Ф. Пигулевский (бывший директор Гродненской мужской гимназии), виленский городской голова М. А. Венславский, директора лучших виленских учебных заведений – первой гимназии (П. И. Яхонтов), реального училища (А. И. Доброхотов), женского Мариинского училища (И. Д. Лавров), частной гимназии Виноградова (Е. Е. Правосудович). Кроме указанных руководителей членами комиссии были выбраны представители родительских комитетов, учителя, а также Е. Р. Романов (член комиссии по управлению публичной библиотекой) [3, с. 1]. За 1908–1909 гг. комиссия провела 11 заседаний, из которых половина была посвящена вопросам физического развития.

На первом этапе комиссия рассматривала в качестве основных мер по содействию физическому развитию открытие новых площадок для занятий крокетом, лаун-теннисом, футболом (причем в протоколе данный термин, в отличие от прочих, упоминается именно по-английски «football») и проведения экскурсий. Присутствие в комиссии городского головы М. А. Венславского позволяло обсуждать вопросы не только теоретически, но и практически: именно он предлагал варианты расположения новых площадок по районам города с ориентировочными затратами (ул. Знаменская, ул. Ботаническая) или варианты аренды (в том числе на основе финансового состояния текущих владельцев).

Серьезным препятствием для большинства городских инициатив было финансирование проектов. Однако в данном случае состав комиссии позволил достаточно эффективно решить поставленный вопрос: часть средств согласились выделить городские власти, одобрили ежегодные взносы и учебные заведения, родительские комитеты также заявили о личных пожертвованиях и организации благотворительных мероприятий в пользу озвученных мер. На этой стадии по инициативе окружного инспектора А. Ф. Пигулевского появилось предложение о создании общества содействия физическому развитию, с последующим применением опыта в других городах. В протоколе зафиксировано «благодаря такому обществу в г. Гродно, где председателем этого общества в течение нескольких лет был председатель комиссии, этот небольшой городок имеет постоянную площадку для игр и дает детям то, о чем большие города только мечтают» [3, с. 5].

Дополнительным аргументом в пользу создания общества стала озвученная возможность регулярно пополнять бюджет за счет членских взносов. В резолюции заседания была отмечена необходимость изучения опыта у соседей: Гродно, Рига, Либава, Могилев, Санкт-Петербург. За следующие три месяца были изучены уставы и деятельность «Гимнастического общества при 2-м кадетском корпусе» (Санкт-Петербург), «Маяк» (Санкт-Петербург), «Третье Петербургское общество» (организованное Б. А. Сувориним), «Школа гимнастики Энгельса» (Рига), «Общество содействия физическому развитию» (Гродно), обсуждались принципы работы городских треков и катков. Сбор информации, ее анализ и отбор потенциальных моделей проводил лично А. Ф. Пигулевский. В итоге приоритет был отдан гродненскому типу общества [3, с. 49]. Изученные общества в Санкт-Петербурге, Риге, Москве имели определенные недостатки. Основным замечанием к деятельности «Гимнастического общества при 2-м кадетском корпусе Санкт-Петербурга» стал военизированный характер занятий и несовершенная система подготовки (по словам А. Пигулевского), общество «Маяк» было оценено выше, хотя и отметили излишнее внимание к духовно-нравственным занятиям [3, с. 50]. Особенность виленского проекта – авторы стремились к созданию финансово более независимого от государства физкультурно-спортивного общества, ориентированного на учащихся с минимальным объемом лишних «нравственно-патриотических» занятий.

Причины выбора в качестве образца г. Гродно становятся понятны после знакомства с деятельностью гродненского общества. В марте 1908 г. общее собрание членов «Гродненского общества велосипедистов» во главе с И. Глебовым в связи с тем, что «рамки деятельности общества расширились за счет устройства разных спортивных и подвижных игр», проголосовало за утверждение нового названия “Гродненское общество содействия физическому развитию” и принятие нового устава с более широким кругом целей и задач [4, л. 33]. А. Ф. Пигулевский являлся почетным членом правления этой организации. Отчет Гродненского общества по приходу и расходу сумм за 1908 г. позволяет изучить основные направления его работы и финансирование. Годовой бюджет составил 1178 рублей, из которых 170 – членские взносы, 200 – пособия от трех учебных заведений г. Гродно (Гродненская мужская гимназия, частная мужская гимназия и реальное училище), 200 – взнос городской управы. Остальные 600 рублей были прибылью, полученной от уставной деятельности: входные билеты на трек и мероприятия общества (почти 270 рублей), каток (184 рубля), прокат велосипедов (около 80 рублей), аренда лаун-теннисных кортов (52 рубля) [5, с. 2].

Документация за 1908–1910 гг. позволяет говорить о финансовой успешности и востребованности «Гродненского общества содействия физическому развитию». Летний сезон 1910 г. принес прибыль почти в два

раза больше, что позволило расширить спектр предлагаемых услуг: кегельбан, крокет, футбольное поле, гимнастический уголок. Расход на закупку новых велосипедов и теннисного инвентаря вырос за 1908–1910 гг. с 60 до 205 рублей [4, л. 56]. Отличием гродненского общества была более широкая социальная база – оно ориентировалось на физическое развитие горожан в целом, хотя учащиеся составляли значительную часть потребителей.

Во время третьего заседания комиссии обсуждался вопрос привлечения к организации работы треков и катков родителей и учеников, так как это «сделает катки их собственным детищем и привлечет остальных учащихся» [3, с. 23]. Интересно, что и в этом случае как пример приводились Либава и Гродно, где распорядителями на катке являлись сами гимназисты старших классов (в том числе и собирали входную плату).

Авторитет членов Комиссии позволил зарегистрировать новое общество в Виленском губернском по делам об обществах и Присутствии 18 декабря 1908 г. (т. е. через два месяца после начала работы комиссии). Общее собрание и выбор Правления были назначены на 1 февраля 1909 г. Серьезную дискуссию вызвали несколько ключевых вопросов – цели и задачи общества, принцип приема в ряды общественной организации, кадровое обеспечение.

В документах зафиксировано отдельное мнение директора Виленского реального училища А. И. Доброхотова, что «состав общества, поставившего своею конечной целью физическое воспитание учащихся, ограничить только родителями учащихся, учащими, лицами, заинтересованными физическим воспитанием детей» [3, с. 31]. Его мотивация достаточно проста: оградить учащихся от влияния посторонних детей (т. е. сформировать «закрытый» тип общества). Второй мотив связан с проблемой членства – А. И. Доброхотов считал, что ограничение допуска позволит избежать политизации в деятельности общества. Его коллега И. Д. Лавров рекомендовал принять в Уставе пункт о баллотировке при приеме новых членов также с целью недопуска «лиц, вредных для целей общества» [3, с. 30]. Несмотря на обоснование, эти предложения были отвергнуты, общество сохранило максимально открытый характер.

Еще в 1893–1896 гг. П. Лесгафт столкнулся с проблемой качественного кадрового обеспечения «Общества содействия физическому развитию», и первоначально функции преподавателей выполняли члены Общества, однако со временем их стало не хватать и в начале 1896 г. руководство ОСФР утвердило «Положение о временных курсах для приготовления руководители физическими упражнениями и игр». Для решения этой кадровой проблемы виленская Комиссия сразу предложила провести 2–3-недельные летние курсы для желающих (в том числе классных наставников и учителей гимназий) по образцу курсов при Педагогическом музее главного управления военно-учебных заведений. Через несколько лет руководство Виленского

учебного округа сумеет организовать такие курсы для полусотни учителей гимнастики всего округа [6, с. 3].

Для популяризации общества была отпечатана тысяча экземпляров Устава, проведена активная работа родительских комитетов по максимальному участию родителей в работе организации, часть членов комиссии предложила «организовать широкую публикацию в русских и польских газетах, как об открытии общества, так и о дне собрания» [3, с. 48]. Еще до проведения общего Собрания было проведено практические мероприятия. Например, были проведены переговоры с виленским обществом «Сокол» о скидках для учащихся виленских учебных заведений: стоимость годового абонемента на каток снижалась на 75 % (с 4 до 1 рубля), разовые входные билеты на 60 % (с 15 до 5 копеек). При этом затраты «Сокола» планировалось компенсировать за счет субсидий от городских властей [3, с. 28].

Итоговый вариант Устава был составлен в декабре 1908 г. Цель деятельности общества была принята единогласно: «содействовать физическому развитию учащихся в правительственных учебных заведениях г. Вильно» (при этом деятельность общества могла включать и частные учебные заведения в случае одобрения Общего собрания). Важным моментом было обязательство обеспечить время каникул физическими упражнениями и спортивными играми. Стимулированию интереса родителей к вступлению в Общество содействовал параграф 7 – членский взнос устанавливался в 3 рубля ежегодно, однако семьи членов общества получали возможность пользоваться инфраструктурой на льготных условиях со значительными скидками [7, с. 3]. Общество плодотворно работало в соответствии с уставом до начала Первой мировой войны.

Однако успешные примеры обществ содействия физическому развитию (в том числе и специализирующихся на учащихся) в Гродно, Вильно, Могилеве в 1908–1910 гг. не привели к их возникновению в остальных городах. Без прямого распоряжения губернских властей или наличия группы инициативных граждан эти общества оформлялись медленно. В Витебске необходимость специализированных площадок для гимназистов была озвучена еще в 1904 г., в 1912 г. в канцелярию губернатора поступило ходатайство директоров витебских средних учебных заведений об отводе мест и ассигновании средств для устройства и оборудования детских площадок для игр и физических упражнений [8, л. 1]. Но губернатор вернулся к этому вопросу только после утверждения 18 ноября 1915 г. императором Николаем II положения Совета Министров об установлении нового порядка утверждения обществ по физическому развитию и спорту с типовым Уставом. К сожалению, реализация этого распоряжения в условиях войны была невозможна [9, л. 2].

Таким образом, создание по инициативе руководства Виленского учебного округа «Общества содействия физическому развитию учащихся

г. Вильно» было закономерным ответом на государственный и социальный запрос. Комиссия в кратчайшие сроки с привлечением активной части городского населения разработала и утвердила Устав общества, используя как образец Гродненское общество физического развития и опыт соседних городов региона. Виленский проект общества такого типа и его успешная реализация свидетельствуют о возникновении в городской среде белорусских губерний новых форм социальных отношений. Физическая культура вошла не только в элитарные слои общества, но и охватила значительную часть формирующегося среднего класса.

Список использованных источников

1. *Сазанович, В. П.* Физическая культура и спорт Белоруссии: страницы летописи / В. П. Сазанович, К. А. Куликович, В. С. Филиппович. – Минск: Польша, 1988. – 268 с.
2. *Лесгафт, П. Ф.* Избранные педагогические сочинения / П. Ф. Лесгафт; сост. И. Н. Решетень. – М., 1990. – 450 с.
3. Протоколы заседаний Комиссии при управлении Виленского учебного округа по вопросу о мерах содействия физическому, нравственному и умственному развитию учащихся. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1909. – 171 с.
4. Об открытии общества велосипедистов в г. Гродно и Белостоке // Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (НИАБ в г. Гродно). – Ф. 103. Оп. 1. Д. 109.
5. Отчет Гродненского общества велосипедистов по приходу и расходу сумм за 1908 год. – Гродно: Тип. Я. Жолток, 1909. – 4 с.
6. Отчет о летних курсах при Виленском учебном округе для подготовки учителей гимнастики в средних учебных заведениях. Июнь – июль 1913 года. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1915. – 38 с.
7. Устав Виленского Общества содействия физическому развитию учащихся в средних учебных заведениях г. Вильны. – Вильна: Губ. тип., 1909. – 11 с.
8. Ходатайство директоров средних учебных заведений об отводе мест и ассигновании средств для устройства и оборудования детских площадок для игр и физических упражнений // Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 2496. Оп. 1. Д. 4367.
9. Циркуляр губернатора об учреждении общества физического развития и спорта и устав общества // НИАБ. – Ф. 2496. Оп. 1. Д. 1700.

(Дата подачи: 10.02.2021 г.)

А. М. Бухал

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

A. Bukhal

National Institute of Higher Education, Minsk

УДК 930.1

ПРАСТОРА ПУБЛІЧНАЙ ГІСТОРЫІ

A SPACE OF PUBLIC HISTORY

У артыкуле пададзены кароткі нарыс нараджэння публічнай гісторыі, змяненне ролі гісторыка ў грамадстве праз яе развіццё ў апошняй чвэрці XX ст., а таксама месца публічнай гісторыі як спецыфічнай прасторы злучэння акадэмічнай і публічнай гісторыі.

Ключавыя словы: публічная гісторыя; гісторыка-культурная спадчына; гістарычная памяць.

This article presents a short essay on the emergence of public history, the change in the role of the historian in society as a result of its development on the last quarter of the twentieth century, and on the place of public history as a special space connecting academic and public history.

Keywords: public history; heritage.

Дэфініцыя «публічная гісторыя/public history» прапанаваны ў 1970-х гг. Робертам Келі ў Каліфарнійскім універсітэце і ў 1976 г. быў адкрыты першы курс падрыхтоўкі спецыялістаў па гэтым напрамку. На сённяшні дзень публічная гісторыя знаходзіцца ў авангардзе прафесійнага асяродка гісторыкаў у Паўночнай Амерыцы і Заходняй Еўропе. Аднак за апошнія дзесяцігоддзе праграмы падрыхтоўкі па спецыяльнасці «Публічная гісторыя» адкрыліся і ў Лацінскай Амерыцы, Кітаі, Расіі, Аўстраліі. Паколькі сістэмны падыход да пытання ў розных прафесійных супольнасцях істотна размежаваны па часе (месцамі на 50 гадоў), то, нягледзячы на існаванне Міжнароднай федэрацыі публічнай гісторыі (International Federation of Public History – IFPH), сярод даследчыкаў вядуцца гарачыя дыскусіі наконт таго, якім чынам магчыма прыняць вызначэнне публічнай гісторыі і наколькі яно можа быць універсальным для розных краін.

Афіцыйная старонка IFPH падае наступнае вызначэнне са статута арганізацыі: міжнародная публічная гісторыя – гэта вобласць гістарычных навук, якая складаецца з супольнасці прафесіяналаў, якія займаюцца гістарычнай працай у разнастайных грамадскіх і прыватных умовах для разнастайнай аўдыторыі па ўсім свеце. Установы, у якіх працуе гэта супольнасць, могуць быць міжнароднымі і транснацыянальнымі, урадавымі ўсіх узроўняў, а таксама мясцовымі, рэгіянальнымі ці нацыянальнымі, некамерцыйнымі, культурнымі і адукацыйнымі [4].

Мэты гэтай арганізацыі пазначаны наступныя: стварыць міжнародную сетку асоб, якія займаюцца публічнай гісторыяй, а таксама арганізаваць акадэмічныя праграмы, што падтрымліваюць працу ў сферы публічнай гісторыі; спрыяць міжнародному абмену інфармацыяй пра даследаванні, практыцы і выкладанні публічнай гісторыі; дзяліцца прафесійнымі і выкладчыцкімі практыкамі; судзейнічаць удзелу ўсіх чальцоў у міжнародных і іншых сустрэчах у гэтай вобласці ведаў; распаўсюджаць і спрыяць распаўсюду вынікаў даследчай і сумеснай працы распрацаваных істытуцыяналізаваных і індывідуальных чальцоў.

На сённяшні момант з памежных для Рэспублікі Беларусь краін ў ІФРН прадстаўлены Расійская Федэрацыя (Маскоўская вышэйшая школа сацыяльных і эканамічных навук, Вышэйшая школа эканомікі (Санкт-Пецярбург), Яраслаўскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя К. Д. Ушынскага), Украіна (Харкаўскі нацыянальны ўніверсітэт імя В. Н. Каразіна), Польшча (Вроцлаўскі ўніверсітэт).

Іншымі словамі, публічная гісторыя – гэта прыкладная частка гістарычнага пазнання, з якой вынікае карысць гісторыі як навукі для грамадства, адказы на пытанні, інтэрпрэтацыі, рэвізія канцэптаў, захоўванне гістарычнай памяці, ахова гісторыка-культурнай спадчыны, мемарыялізацыя мінулага ў грамадскай свядомасці і вывучэнне гістарычнай навукі як грамадскага прадукта, як часткі культуры.

Самае відавочнае прымяненне кола інструментаў публічнай гісторыі – гэта мемарыялізацыя месцаў і ахова гісторыка-культурнай спадчыны, асабліва матэрыяльнай.

Публічная гісторыя – гэта рух, метадалогія і падыход, якія рухаюць сумеснае міждысцыплінарнае вывучэнне і даследаванне гісторыі; місія прыхільнікаў гэтага падыходу – зрабіць спецыяльныя ідэі даступнымі і карыснымі для грамадскасці. У такім выпадку навукоўцы схіляюцца да разгляду публічнай гісторыі як да дапаможнай спецыялізацыі міждысцыплінарнага ўхілу.

З іншага боку, існуе кола даследчыкаў, якія лічаць публічную гісторыю сродкам дапамагчы людзям пісаць, ствараць і разумець уласную гісторыю, з якой складаецца гісторыя народаў і краін, супольнасцяў і рэгіёнаў. Ашчаднае стаўленне і разуменне ўласнай гісторыі павышае каштоўнасць гісторыі акадэмічнай.

Трэці погляд на вызначэнне хаваецца ў адносінах да публічнай гісторыі як да сродку ўплыву дзяржаўнай палітыкі на дзяржаўную палітыку. Вельмі важныя і вострыя пытанні ў галіне палітычнай гісторыі і стварэнне дзяржаўнай ідэалогіі. Супярэчлівыя тэмы, розныя падыходы, прасочваючыся ў грамадскае абмеркаванне, атрымоўваюць час ад часу вельмі некарэктную афарбоўку.

Але большасць схіляецца да вызначэння па месцы працы і прыкладання вынікаў. Публічная гісторыя – гэта акадэмічная навука, прадстаўленая не ў акадэмічнай установе.

У любым выпадку публічная гісторыя робіць гістарычную навуку як прафесію больш актуальнай. Выпускнікі гістарычных спецыяльнасцяў працуюць у сферы аховы гісторыка-культурнай спадчыны, грамадскіх гістарычных праектах, у тым ліку камерцыйных (шматлікія гістарычныя фестывалі), у дзяржаўных структурах, у сферы агульнай адукацыі і ў музейнай справе. Гэтыя напрамкі працы павышаюць прафесійны стандарт і паляпшаюць разуменне людзьмі мінулага. Такая публіцыстычная праца вядзе да пашырэння аўдыторыі па-за вузкім колам спецыялістаў [1].

Нягледзячы на тое, што вызначэння публічнай гісторыі да цяперашняга часу не зафіксавана, звычайна вылучаюць наступныя прыкметы: паведамленне гісторыі неакадэмічнай супольнасці; важнасць у грамадскім жыцці; прымяненне гістарычнага метаду да сучаных праблем.

Што гэта азначае?

Усе гэтыя прыкметы з'явіліся падчас пераасэнсавання прафесіі гісторыка-даследчыка ў другой палове XX ст. Акрамя таго, за апошняе дзесяцігоддзе значна павялічылася кола «альтэрнатыўных адукацыйных праграм». Карыстаючыся сеткай Інтэрнэт і папулярнызуючы доступ да ведаў, шмат асоб без спецыяльнай і належнай падрыхтоўкі падаюць інтэрпрэтацыю гістарычных ведаў.

Хуткія змены тэхналогій дазваляюць гісторыкам працаваць з лічбавымі тэхналогіямі і графічным дызайнам, выкладчыкамі і вузкімі спецыялістамі, каб данесці да публікі добра прэзентаваную прафесійную гісторыю, якую было складана ўявіць нават некалькі гадоў таму.

Слушным у гэтым абмеркаванні і даволі вострым падаецца наступнае пытанне: калі гісторыкі, якія працуюць акадэмічна, і тыя, хто працуе ў асяродку папулярнай гісторыі, атрымоўваюць патрыхтоўку па аднолькавых спецыяльнасцях, калі падзяляюць адукацыйную місію, ствараюць навуковыя працы, якія вытрымліваюць аднолькавую прафесійную праверку, у чым тады палягае розніца паміж вынікам іх працы?

Ці дастаткова толькі той розніцы, што ў акадэмічнай прасторы гісторык працуе з такімі ж гісторыкамі (у гэтым выпадку ўзровень яго працы і кваліфікацыі таксама прама ўплывае на яго пасаду і кар'еру), а публічны гісторык з людзьмі па-за прафесіяй і для іх.

Аднак стасункі гісторыкаў і аўдыторыі – з'ява нашмат больш складаная. Некаторыя даследчыкі лічаць, што аўтарытэт і ўплыў у стварэнні «больш значнага і карыснага мінулага» падзяляецца паміж прафесійнай супольнасцю гісторыкаў і іх аўдыторыяй. Асабліва добрае пацвярджэнне гэтай тэзы можна знайсці ў вобласці гістарычнай памяці.

З іншага боку, асабліва ў апошнія гады гісторыкі, якія працуюць з негісторыкамі, надаюць вялікую ўвагу аргументу аб задавальненні інтарэсаў і чаканняў аўдыторыі. Некамерцыйныя гістарычныя арганізацыі, у тым ліку музеі, павінны ўлічваць цікавасць непадрыхтаванай публікі.

Адбываецца рэвізія ролі даследчыка. «Гісторык ці навуковец у грамадскім абмеркаванні павінен засяродзіцца на стварэнні баланса ў вострых тэмах, а не на дакуменціраванні фактаў». Прыхільнікі гэтай пазіцыі лічаць, што нельга адымаць аўтарытэт, разуменне гістарычнага мінулага негісторыкам, абгрунтоўваючы гэта тым, што як творы мастацтва выклікаюць шмат розных пачуццяў, так існуе і шмат гістарычных «праўд». У гэтым і заключаецца «грамадскі дыялог». Роля прафесійнага гісторыка ў гэтым выпадку зводзіцца да мадэратара меркаванняў. Такая пазіцыя падаецца шырокай і адкрытай, кожны мае права вывучаць і тлумачыць мінулае. Але ўсё ж такі прафесійная падрыхтоўка даследчыка не абмяжоўвае правы іншых на веданне і тлумачэнне працэсаў мінулага [2]. На цяперашні час не існуе адказнасці за скажэнне гістарычнага факта. Больш за тое, цензура меркаванняў парушае асноўныя грамадзянскія правы. Такім чынам, пытанне адказнасці тых ці іншых інтэрпрэтатараў залежыць ад асабістай прыстойнасці і прафесійнай адказнасці.

А калі прафесійнай адказнасці не існуе? Грамадству патрэбна адкрытая прафесійная экспертная суполка, да якой можна звяртацца за адзнакай і ведамі. Людзі, якія працуюць з гісторыяй практычна – у школьным класе, у гістарычным месцы ці ў музеі, – адкрыта дзеляцца сваім досведам і ведамі, а таксама дасягненнямі гістарычнай навукі. Яны з павагай ставяцца да аўтарытэту іншых людзей, негісторыкаў і навучаюцца ад іх. Стварэнне такой суполкі – гэта не тэза пра элітарнасць гістарычных ведаў. Але ў рэшце менавіта прафесійныя гісторыкі бяруць на сябе адказнасць за гістарычныя аповед.

Уплыў прафесійных гісторыкаў у грамадстве і іх экспертная пазіцыя маюць першасную вартасць.

Большасць гісторыкаў нашай краіны ведаюць і могуць абгрунтавана палічыць, што жыхары бронзавага веку з тэрыторый сучаснай Рэспублікі Беларусь не з'яўляюцца продкамі сучасных беларусаў, што Навагрудак не быў першай сталіцай ВКЛ, ці прасачыць эвалюцыю дзяржаўных сімвалаў. У прафесійнай супольнасці не адбываецца дэвальвацыі той ці іншай часткі мінулага. Зразумела, што ёсць шмат людзей, якія разумеюць рэчы інакш. Магчыма, яны знаходзяцца пад уплывам тых, хто інтэрпрэтуе мінулае грамчэй, праз сродкі масавай інфармацыі, праз інтэрнэт, падчас культурных імпрэз, палітычных кампаній і г. д. За апошнія гады мы ўбачылі шмат прыкладаў таго, што маніпуляцыя гістарычным мінулым мае вялікі ўплыў на ўсе супольнасці і грамадскія колы. Гэтая тэма вартая асобнай публікацыі.

У гэтым выпадку занепакоенасць выклікае акурат рэвізія падыходаў і выдзіранне факта мінулага з кантэксту яго гістарычнага атачэння і паведамлення гэтага «меркавання» як падсумавання высноў. Асцярожнае грунтоўнае даследаванне менш цікавае для шырокай публікі. На ідэалізаванай

пляцоўцы, дзе кожны сам сабе эксперт і ўсе ідэі роўныя і маюць права быць выказанымі, саманазваныя эксперты і абаронцы права на меркаванне могуць бараніць і шырыць свой патэнцыйна неабмежаваны аўтарытэт, не клапацячыся пра тое, каб абгрунтаваць сваю «гістарычную праўду» аб'ектыўнымі, навукова вызначанымі фактамі, маніпуліруючы забабонамі і жахамі грамадства. Прафесіяналы ведаюць, што не ўсе ідэі роўныя.

Вельмі важна правесць працу па ўсталяванні такога экспертнага аўтарытэту сярод не-гісторыкаў, які навукоўцы маюць паміж сабой. На сённяшні дзень у Беларусі не існуе ўстановы ці арганізацыі прафесійнай супольнасці гісторыкаў, якая б афіцыйна прадстаўляла і абараняла інтарэсы гістарычнай навукі і гістарычнага мінулага нашай краіны (як, напрыклад, Нацыянальны савет па публічнай гісторыі). Менавіта прафесійная супольнасць у выніку можа санкцыянаваць і абмяжоўваць сацыяльную і палітычную ўладу, забяспечваючы тое, як разуменне мінулага, на якім грамадскія інстытуты фарміруюць цяперашняе, было фактычным, дакладным, зразумелым і ўстойлівым да маніпуляцый [1].

Варта зазначыць, што гістарычны музей – гэта самая даступная прастора публічнай гісторыі. Трэба адыйсці трохкі ўбок і звярнуць увагу на ўзнікненне «трэцяй місіі» для акадэмічных устаноў. У вузкім сэнсе гэта тычыцца выключна ўніверсітэцкага асяродка. Аднак пры больш уважлівым разглядзе вынікае, што сэнс «трэцяй місіі» ляжыць у полі сацыяльнай карысці любой адукацыйнай установы. Музей як прастора палягае на мяжы ўстаноў навукі і адукацыі, з аднаго боку, і ўстановы культуры – з іншага боку. Разгледзім генеральны заканадаўчы бок працы музея як папулярызатара гістарычных ведаў, як натуральнай установы, дзе дысцыплінарна ажыццяўляецца публічная гісторыя.

Вызначэнне музейнай справы паказвае нам наступнае: музейная справа – напрамак культурнай дзейнасці па стварэнні і развіцці музеяў, выяўленні прадметаў музейнага значэння, камплектаванні музейных фондаў, а таксама па ўліку, захоўванні, вывучэнні, выкарыстанні і папулярызаванні музейных прадметаў, навукова-дапаможных і сыравінных матэрыялаў, ажыццяўленні іншых відаў музейнай дзейнасці.

Абавязак музея як установы дакументаваць усе з'явы айчынай і замежнай гісторыі і культуры незалежна ад іх палітычнай, ідэалагічнай, гаспадарчай, сацыяльнай або іншай накіраванасці, за выключэннем з'яў, звесткі аб якіх дагычаць інфармацыі, распаўсюджванне і (або) прадстаўленне якой абмежавана ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі, а таксама пашыраць доступ наведвальнікаў музеяў да музейных прадметаў, навукова-дапаможных і сыравінных матэрыялаў.

Акрамя таго, публічны паказ прадметаў суправаджаецца прадстаўленнем інфармацыі аб іх і каментарамі пра іх паходжанне і з'яўленне.

Права на падачу інфармацыі ажыццяўляецца музейнымі работнікамі, а таксама па ўзгадненні з кіраўніком музея экскурсаводамі і гідамі-перакладчыкамі, якія прайшлі прафесійную атэстацыю, якая пацвярджае іх кваліфікацыю, іншымі асобамі ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі [3].

Гэтыя артыкулы абараняюць права прафесійнай супольнасці, аднак не абараняюць прафесійную супольнасць.

Трэба адзначыць, што Кодэкс аб культуры ўтрымлівае артыкул № 81, які вызначае выпадкі абмежавання культурнай дзейнасці ўсімі яе суб'ектамі ў наступных выпадках: калі яна накіравана супраць суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, заклікае да гвалтоўнага захопу дзяржаўнай улады або змянення канстытуцыйнага ладу; пры яе ажыццяўленні распаўсюджваюцца паведамленні, што знеслаўляюць гонар і годнасць прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, кіраўнікоў дзяржаўных органаў, статус якіх устаноўлены Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь; яна ўяўляе пагрозу нацыянальнай бяспецы, грамадскаму парадку; яна прапагандуе вайну, экстрэмісцкую дзейнасць, насілле і жорсткасць, сацыяльную, нацыянальную, рэлігійную, расавую выключнасць, нецярпімасць або варожасць, парнаграфію, падбухторвае да ўчынення злачынстваў; яна можа прычыніць шкоду здароўю і маральнасці чалавека, пагражаць правам і свабодам грамадзян [3].

Нягледзячы на тое, што на сённяшні дзень у Рэспубліцы Беларусь не існуе інстытуцыянальнай падрыхтоўкі, па адзначанай спецыяльнасці пад праблемнае кола публічнай гісторыі акурат падпадаюць спецыяльнасці музеязнаўства, архівазнаўства, дакументазнаўства. Акрамя таго, створаны шэраг прадуктаў, якія з'яўляюцца чыстай прайвай практыкі публічнай гісторыі нават у цыфравой прасторы (напрыклад, база дадзеных «Спаленыя вёскі», анлайн-энцыклапедыя «Беларусь у асобах і падзеях», віртуальная выстава «Ад рымскага дэнарыя да беларускага рубля», «1919: Беларуская Рэспубліка»), таксама існуе заканадаўчая абарона ад скажэння інфармацыі і змены кантэксту гістарычнага мінулага. Такім чынам, на сучасным этапе прафесійнае кола цалкам гатовае да ўтварэння адмысловай арганізацыі, якая можа прадстаўляць беларускую гісторыю для беларусаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Marco Demantowsky, What is public history international perspectives https://www.researchgate.net/publication/329780222_What_is_Public_History_International_Perspectives.
2. Thomas Cauvin, The rise of public history an international perspective https://www.researchgate.net/publication/324230741_The_Rise_of_Public_History_An_International_Perspective.
3. Кодэкс аб культуры Рэспублікі Беларусь <https://www.pravo.by/document/?guid=12551&p0=Hk1600413>.
4. Статут IPFN [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://ifph.hypotheses.org/sample-page/ifph-bylaws-filhp-statuts>.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

В. В. Буцик

Белорусский государственный педагогический университет
имени Максима Танка, Минск

Г. П. Буцик

Белорусский государственный экономический университет, Минск

V. Bushchuk

Maksim Tank Belarus State Pedagogical University, Minsk

H. Bushchuk

Belarus State Economic University, Minsk

УДК 339.9(476)«2/215»

ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ СВЯЗИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В 2000–2015 ГГ.

FOREIGN TRADE RELATIONS OF THE REPUBLIC OF BELARUS 2000–2015

Проанализированы внешнеторговые связи Беларуси в 2000–2015 гг.: деятельность в рамках региональных организаций, внешнеторговый товарооборот, экспорт, импорт, внешнеторговое сальдо, торговля товарами, услугами. Определены страны – основные внешнеторговые партнеры Беларуси.

Ключевые слова: внешняя торговля Беларуси товарами и услугами; международные экономические организации; региональные организации; внешнеторговый товарооборот; экспорт; импорт, внешнеторговое сальдо; страны – внешнеторговые партнеры Беларуси.

The foreign trade relations of Belarus in 2000–2015 are analyzed: activities within framework of regional organizations, foreign trade turnover, exports, imports, foreign trade balance, trade of goods and services. The main foreign trade partner countries of Belarus have been identified.

Keywords: foreign trade of Belarus in goods and services; international economic organizations; regional organizations; foreign trade turnover; export; import, foreign trade balance; foreign trade partner countries of Belarus.

Внешнеторговая деятельность Республики Беларусь – одно из наиболее значимых направлений социально-экономического развития страны. В рассматриваемый период внешняя торговля Беларуси достигла реальных успехов. Изучение динамики, особенностей, проблем и результатов развития внешнеторговых связей Республики Беларусь в 2000–2015 гг. является актуальной задачей междисциплинарных исследований.

Внешнеторговые связи Беларуси анализировали в своих трудах ученые-экономисты, историки, юристы, политологи, специалисты в области между-

народных отношений – М. И. Балашевич, С. С. Вабищевич, В. В. Величко, Б. А. Ганбаров, Л. Н. Давыденко, А. В. Данильченко, С. А. Кизима, А. И. Лученок, В. М. Мацель, В. Ф. Медведев, М. В. Мясникович, П. Г. Никитенко, В. М. Руденков, А. В. Русакович, М. Е. Снапковский, А. В. Тихомиров, Г. В. Турбан, В. Е. Улахович, А. А. Челядинский, М. Е. Чесновский, В. Г. Шадуrowsкий, А. В. Шарапо, В. Н. Шимов, Г. А. Шмарловская, В. Ю. Шутилин и др.

Теоретической основой для исследования внешнеторговых связей Республики Беларусь в 2000–2015 гг. являются программы социально-экономического развития страны на 2001–2005, 2006–2010, 2011–2015 гг.; ежегодные Послания Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко белорусскому народу и Национальному собранию; Концепция развития внешнеэкономической деятельности Республики Беларусь; Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. В этих документах определены основные цели внешнеэкономической стратегии страны и принципы ее осуществления.

К числу основных источников по проблеме относятся документы Совета министров, Национального Собрания, министерств иностранных дел, экономики, финансов, промышленности и других госорганов страны. Важнейшими документальными источниками являются издания Национального статистического комитета Республики Беларусь (тематические сборники «Внешняя торговля Республики Беларусь», статистические ежегодники, информационные бюллетени и др.), на основе их данных авторами подсчитаны основные цифровые показатели и динамика внешнеторговой деятельности в рассматриваемый период.

Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. была принята в 2004 г. В документе было отмечено, что «цель внешнеэкономической политики Республики Беларусь – эффективное участие в международном разделении труда на основе использования конкурентных преимуществ страны для повышения уровня и качества жизни населения» [1, с. 157–158]. Важнейшими задачами внешнеэкономической политики Беларуси стали следующие: «создание политических, экономических, правовых условий для закрепления белорусских товаропроизводителей на имеющихся и новых рынках сбыта; расширение торгово-экономических связей с различными странами, региональными союзами и международными экономическими организациями; участие страны в международном сотрудничестве по решению проблем перехода к устойчивому развитию» [1, с. 158].

Расширению внешнеэкономических и внешнеторговых связей Республики Беларусь способствовало членство в международных экономических организациях, таких как Международный валютный фонд, Международный банк реконструкции и развития, Международная финансовая корпора-

ция, Международное агентство по гарантиям инвестиций, которое входит в группу Всемирного Банка. Беларусь вела переговоры о вступлении во Всемирную торговую организацию и приближала национальное законодательство к ее условиям.

В многовекторной внешнеэкономической политике Беларуси приоритетным является сотрудничество с Россией. 8 декабря 1999 г. был подписан Договор о создании Союзного государства Беларуси и России, который предусматривал создание единого экономического и таможенного пространства, обеспечение устойчивого социально-экономического развития, формирование единой правовой системы [2, с. 198]. Опыт интеграции в Союзном государстве был использован для развития экономического сотрудничества в Содружестве Независимых Государств. В 2008 г. была принята Стратегия экономического развития СНГ до 2020 г., в 2011 г. подписан Договор о зоне свободной торговли и др. [2, с. 196]. В рамках СНГ Россия, Беларусь, Казахстан и Кыргызстан стремились к более тесной экономической интеграции, в 1995 г. они инициировали формирование Таможенного союза. В 2000 г. был подписан Договор об учреждении на базе Таможенного союза Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС) [3, с. 109].

В 2003 г. Россия, в ответ на расширение Евросоюза и стремясь наладить более тесные отношения с Украиной, предложила создать Организацию региональной интеграции, в которую наряду с Россией вошли Беларусь, Украина, Казахстан. Эти страны заявили о стремлении создать зону свободной торговли и подписали Соглашение о формировании Единого экономического пространства (ЕЭП) [4, с. 253]. В 2004 г. странами были подписаны важные для Беларуси соглашения об изъятии налога на добавленную стоимость во взаимной торговле с 2005 г. по стране назначения [5, с. 11–12]. В 2006 г. в рамках ЕврАзЭС было принято решение о создании Таможенного союза Беларуси, Казахстана и России, Евразийского банка развития. Однако создания Единого экономического пространства в то время так и не произошло.

Начавшийся в 2008 г. мировой финансово-экономический кризис нанес удар по торговле на постсоветском пространстве. Страны стремились защитить национальных производителей, ограничивая свободу во взаимной торговле. Разразились российско-украинский и российско-туркменский «газовые», российско-белорусский «молочный» и «нефтяной» конфликты. Обострились противоречия России с Таджикистаном, Узбекистаном, Кыргызстаном [2, с. 197].

В ноябре 2009 г. руководители Беларуси, Казахстана и России в очередной раз подписали документы о начале работы с 1 января 2010 г. Таможенного союза. Вступил в действие единый Таможенный кодекс. Затем страны-участницы Таможенного союза договорились о переходе с 1 января 2012 г. к Единому экономическому пространству (свободному движению

товаров, услуг, капитала, рабочей силы). В итоге 1 января 2015 г. вступил в силу Договор о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) – союзе независимых государств с единым политическим, экономическим, военным, таможенным, гуманитарным и культурным пространством. Создание ЕАЭС стало важнейшим итогом деятельности Евразийского экономического сообщества, и оно было упразднено. В 2015 г. к ЕАЭС присоединились Армения и Кыргызстан [6, с. 139]. Однако со временем, снова стремясь отстаивать свои национальные экономические интересы, страны-участницы ввели десятки изъятий из правил единого экономического пространства, что не позволило в полной мере осуществить декларируемые планы.

Активное участие Республики Беларусь в деятельности международных экономических организаций и региональных объединений создавало предпосылки для более успешного развития внешней торговли страны. Беларусь занимает 0,15 % территории Земли, в 2015 г. на ее долю приходилось 0,18 % населения, примерно 0,2 % мирового экспорта и импорта. Доля Беларуси в мировом экспорте в 2015 г. была сравнима с долей таких стран, как Литва, Греция, Болгария, доля в мировом импорте – с долей Казахстана, Украины, Литвы, Болгарии [7, с. 384–393 – подсчет авторов].

В 2000 г. внешнеторговый товарооборот Республики Беларусь составил почти 16 млрд долл. США, в 2008 г. – 72 млрд долл. На начало мирового кризиса в 2008 г. внешняя торговля Беларуси отреагировала в 2009 г., когда товарооборот страны сократился почти в полтора раза, до суммы около 50 млрд долл. В 2012 г. внешнеторговый товарооборот Беларуси был наибольшим за 1991–2015 гг. – 92,5 млрд долл. В 2013 – 2015 гг. товарооборот Беларуси уменьшился до 57 млрд долл. [8, с. 29]. Это было связано с девальвацией российского рубля и снижением платежеспособности важнейшего для Беларуси российского рынка, а также с уменьшением на внешнем рынке цен на многие товары, которые экспортировала наша страна (нефтепродукты, калийные удобрения, продукцию машиностроения, продукты питания и др.).

В 2005–2015 гг. на Россию приходилось в среднем 47 % внешнеторгового товарооборота Беларуси. Доля России в товарообороте Беларуси была максимальной в 2001 г. – 60 %. Сокращение этой доли в товарообороте Беларуси было обусловлено диверсификацией внешнеторговых связей нашей страны.

Доля стран вне СНГ в 2000 г. составила в товарообороте Беларуси 34 %, а в 2006, 2009 и 2011 гг. она возросла до 45 %. В последующие годы эта доля составляла 40–43 %. Таким образом, доля стран вне СНГ во внешнеторговом товарообороте Беларуси в рассматриваемый период значительно увеличилась.

Страны СНГ (без учета России) в 2000–2002 гг. сократили свою долю в товарообороте Беларуси с 7 до 4 %, к 2012 г. увеличили ее до 11 %, затем

вновь несколько сократили – до 9 % в 2015 г. [2, с. 190; 8, с. 30; 9, с. 671 – подсчет авторов].

Беларусь экспортировала нефть и нефтепродукты, продукцию машиностроения и металлообработки, транспортные средства, минеральные удобрения, продукцию химической, пищевой, деревообрабатывающей, легкой, промышленности. В 2000–2008 гг. экспорт Беларуси существенно вырос – с 7,3 до 32,6 млрд долл., в 2009 г. пережил спад до 21,3 млрд долл., связанный с мировым кризисом. В 2012 г. стоимость экспортной продукции Республики Беларусь была наибольшей за предыдущую историю страны – 46,1 млрд долл., число экспортных товаров насчитывало более 1000 наименований. В 2013–2015 гг. стоимость белорусского экспорта вновь уменьшилась и составила в 2015 г. 26,7 млрд долл. [8, с. 29]. Это было связано со снижением цен на основные белорусские экспортные товары, а также со всевозможными санкциями, которые применялись западными странами в отношении белорусских экспортеров.

По итогам 2015 г. в товарной структуре экспорта по цене лидировали минеральные продукты (30 %), продукция химической промышленности, включая химические волокна и нити (21 %), пищевые продукты и сырье для их производства (16 %), машины, оборудование, транспортные средства (14 %) [8, с. 89–110 – подсчет авторов].

В импорте нашей страны преобладали энергетические ресурсы (нефть, газ), металлы, машины и оборудование, сырье для химической промышленности, значительное место занимали потребительские товары, пищевые продукты, лекарства. В 2000–2012 г. импорт Республики Беларусь увеличился в 5,4 раза: с 8,6 млрд долл. до максимальной за всю историю страны величины – 46,4 млрд долл. В 2015 г. импорт уменьшился до 30,3 млрд долл. [8, с. 29]. В товарной структуре импорта в 2015 г. лидировали, так же как и в экспорте, минеральные продукты (31%), машины, оборудование, транспортные средства (23 %), пищевые продукты и сырье для их производства (15 %), продукция химической промышленности, включая химические волокна и нити (14 %) [8, с. 221–243 – подсчет авторов].

Внешнеторговое сальдо Беларуси (разница между экспортом и импортом) в торговле товарами в 2000–2015 гг., несмотря на предпринятые усилия в преодолении этой негативной тенденции, оставалось отрицательным. В 2010 г. отрицательное сальдо в торговле товарами было наибольшим (–9,6 млрд долл.), в 2012 г. – наименьшим (–344,5 млн долл.) [8, с. 29]. Отрицательное внешнеторговое сальдо Беларуси формировалось в значительной степени за счет торговли с Россией. Его преодоление было важнейшей задачей развития белорусской экономики. Эта задача решалась путем наращивания экспорта белорусской продукции, а также в ходе реализации программы импортозамещения.

2012 г. стал важным этапом по выводу внешней торговли Беларуси на положительное сальдо. Этому способствовала и девальвация белорусского рубля в 2011 г. Решить проблему с отрицательным сальдо внешней торговли товарами помогало расширение экспорта услуг, где стоимость экспорта традиционно превышала стоимость импорта. В 2012 г. было достигнуто положительное сальдо по совокупному показателю внешней торговли товарами и услугами, за счет положительного сальдо в торговле услугами, в то же время сальдо в торговле товарами осталось отрицательным.

Торговля услугами включает транспортные, финансовые, страховые, туристические, строительные, компьютерные и информационные, другие виды услуг. Товарооборот услуг в 2000–2014 гг. увеличился с 1,6 до 13,6 млрд долл., или в 8,5 раза. В 2015 г. товарооборот услуг впервые не увеличился, а снизился до 11,0 млрд долл. При этом экспорт услуг стабильно превышал их импорт. Традиционно транспортные услуги составляли более половины экспорта и импорта услуг Беларуси. Возрастал экспорт компьютерных и информационных, строительных услуг. Увеличивался товарооборот туристических услуг, однако в туризме Беларуси преобладал ярко выраженный выездной характер. По итогам 2015 г. около 2,2 млрд долл. (33 %) экспорта услуг Беларуси приходилось на страны СНГ, около 4,5 млрд долл. (67 %) – на страны вне СНГ. В импорте услуг доля стран СНГ составила 1,5 млрд долл. (34 % импорта услуг), стран вне СНГ – 2,9 млрд долл. (66 % импорта услуг) [8, с. 373 – подсчет авторов].

В 2015 г. торговыми партнерами Республики Беларусь стали 195 стран. Россия занимала первое место и по экспорту, и по импорту в торговле с Беларусью. Основу белорусского экспорта в Россию составляли транспортные средства (автомобили, тракторы, велосипеды), промышленное оборудование, нефтепродукты, химические волокна, текстильные изделия, мясные и молочные продукты, кондитерские изделия. Из России в Беларусь импортировали топливно-энергетические ресурсы (нефть и газ), черные и цветные металлы, машины и оборудование, потребительские товары. Более половины внешнеторгового оборота Беларуси и России традиционно приходилось на Москву, Московскую область, Тюменскую область, Смоленскую область и Санкт-Петербург. Тесные экономические связи с Российской Федерацией стали фундаментом для построения союзнических отношений. Вместе с тем именно импорт из России, в первую очередь импорт энергоресурсов, составлял основную долю в формировании отрицательного внешнеторгового сальдо Беларуси.

Провозгласив многовекторную внешнеэкономическую стратегию, Республика Беларусь развивала торговые отношения и с другими странами мира (см. таблицу). В 2015 г. в десятку основных стран-партнеров (по доле в товарообороте) Беларуси вошли Россия, Украина, Китай, Великобритания,

Германия, Польша, Нидерланды, Литва, Италия, Латвия. Сальдо внешней торговли Беларуси с Украиной, Нидерландами, Великобританией, Литвой, Латвией было положительным. В то же время внешнеторговое сальдо Беларуси с Россией, Германией, Китаем, Польшей, Италией было, как правило, отрицательным.

Таблица

Удельный вес стран – основных партнеров – во внешнеторговом товарообороте (экспорт плюс импорт) Беларуси в 2000–2015 гг., в % [10, с. 193]

Страны	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1. Россия	59	48	47	45	47	50	49	48
2. Украина	5,6	5,5	7,4	7,1	8,5	8	7,5	6,1
3. Китай	1,2	2,2	3,6	3,2	3,0	4	3,9	5,6
4. Великобритания	1,3	3,9	2,1	0,9	1,0	1,8	4,3	5,5
5. Германия	5,1	5,6	4,7	5,0	4,8	6	5,4	4,3
6. Польша	3,1	4,4	3,3	2,8	2,5	3	3,1	3,3
7. Нидерланды	1,3	7,9	5,3	7,5	8,7	5	2,9	2,4
8. Литва	2,6	1,5	1,2	1,3	1,4	2	1,8	2,2
9. Италия	1,5	1,7	1,6	1,7	1,8	2,5	2,8	1,4
10. Латвия	3,1	1,3	1,7	3,7			0,9	1,2

Таким образом, внешнеторговые связи Республики Беларусь в 2000–2015 гг., несмотря на кризисные явления в мировой экономике и трудности в отношениях с партнерами, развивались достаточно успешно. За счет стран вне СНГ осуществлялась диверсификация внешнеторговых отношений Беларуси. Беларусь активно участвовала в деятельности интеграционных региональных объединений и международных экономических организаций. Во внешнеторговой деятельности расширилось сотрудничество с Россией, возросло число стран-партнеров, значительно увеличились показатели экспорта, импорта, внешнеторгового товарооборота.

Список использованных источников

1. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г. – Минск: Юнипак, 2004. – 204 с.

2. Буццiк, Г. П. Учасце Рэспублікі Беларусь у эканамічнай інтэграцыі на пост-савецкай прастранстве / Г. П. Буццiк // Эканамічная гісторыя замежных краін і Беларусі: учеб. пособие для студэнтаў экон. спецыяльнасцей высш. учеб. заведений / Д. Н. Черкасов [и др.]; под ред. Т. И. Повалихиной. – Минск: Экоперспектива, 2019. – С. 194–198.

3. Лаптенюк, О. Н. ЕВРАЗЭС – новый этап интеграции / О. Н. Лаптенюк, В. О. Смирнов // Веснік Міністэрства замежных спраў. – 2003. – № 2(25). – С. 109–113.

4. Снапкоўскі, У. Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: вучэб. дапам. для студэнтаў фак. міжнар. адносін: у 2 ч. / У. Е. Снапкоўскі. – Минск: БДУ, 2004. – Ч. 2. – 303 с.

5. Бушчык, Г. П. Стан эканомікі і развіццё знешнеэканамічных сувязей Беларусі ў 1990–2005 гг. / Г. П. Бушчык // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 3. – С. 3–15.

6. Буццiк, Г. П. Геопалітычнае становішча і міжнародныя сувязі Рэспублікі Беларусь / Г. П. Буццiк // Гісторыя Беларусі: у кантэксце светавых цывілізацый: пособие для студэнтаў-заочнікаў / В. И. Голубович [и др.]; под ред. Н. И. Полетаевой, А. М. Сасима. – 3-е изд. – Минск: Экоперспектива, 2019. – С. 138–140.

7. Внешняя торгавля Рэспублікі Беларусь, 2016: стат. сб. – Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2016. – 395 с.

8. Внешняя торгавля Рэспублікі Беларусь, 2017: стат. сб. – Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2017. – 388 с.

9. Статэстычны ежгоднік Рэспублікі Беларусь, 2012 / М-во статыстыкі і аналізу Респ. Беларусь. – Минск, 2012. – 715 с.

10. Буццiк, Г. П. Внешнеэканамічныя сувязі Рэспублікі Беларусь / Г. П. Буццiк // Эканамічная гісторыя замежных краін і Беларусі: учеб. пособие для студэнтаў экон. спецыяльнасцей высш. учеб. заведений / Д. Н. Черкасов [и др.]; под ред. Т. И. Повалихиной. – Минск: Экоперспектива, 2019. – С. 188–194.

(Дата подачы: 26.02.2021 г.)

A. Biały

Научное общество в Остроленке, Польша

A. Biały

Scientific Society of Ostroleka, Poland

УДК 94(476)

БЕЛОРУССКИЙ СЛЕД В ДНЕВНИКАХ ЯНА ХРИЗОСТОМА ПАСЕКА

BELARUSIAN TRACE IN THE DIARY OF JAN CHRYZOSTOM PASEK

Аўтар на аснове інфармацыі, змяшчаючайся ў Дневніку Яна Хрызостома Пасека, прыводзіць сведчэнні, адносячыся да беларускіх земляў. Гэта датычыць уооружанай опе-

рации дивизии Стефана Чарнецкого на территории Великого Княжества Литовского в 1660 г. против войск Великого Княжества Московского (Пасек был солдатом и прямым участником этих событий), а также выполнял миссию короля Яна Казимира II в 1662 г.

Ключевые слова: Великое Княжество Литовское; Великое Княжество Московское; гетман; полководец; конница; знамя.

Based on the information included in the Diary of Jan Chryzostom Pasek, the author presents the information connected to Belarusian territory. It concerns the armed campaign of Stefan Czarniecki in Great Duchy of Lithuania in 1660 against the aggression of the Duchy of Moscow (Pasek was a soldier and the participant), as well as conducting a mission for Polish king Jan Kazimierz, given to Pasek in 1662.

Keywords: the Great Duchy of Lithuania; the Duchy of Moscow; army leader; chieftain; chivalry; division.

Дневник является самым древним и достоверным сообщением, вызывающим у исследователя огромное доверие. Это отчет о событиях, в которых автор был участником или очевидцем. Дневник сообщает о давних событиях, о том, как они разворачивались, а также раскрывает позицию автора по отношению к ним. Конечно, в дневнике могли быть представлены события с меньшей достоверностью, записанные по прошествии времени, наряду с сообщениями, подготовленными на постоянной основе.

Автором рассматриваемого дневника является Ян Хризостом Пасек, который родился около 1636 г. недалеко от Равы Мазовецкой в шляхетской семье с гербом Долива. Он происходил из мелкой шляхты, жившей на правах аренды. Его отец Марцин арендовал Беляны, затем Венгжиновичи и наконец купил деревню Кшемень. Пасек посещал единственную во всем воеводстве среднюю школу иезуитов в Раве Мазовецкой. Школа привила ему много религиозного фанатизма. Там он выучил латынь, которая пригодилась ему, когда он оказался среди других народов, потому что благодаря ей он мог общаться. После беспорядков в середине XVII в. жизнь в Мазовии становилась все беднее и беднее, и это стало причиной решения Пасека служить в тяжелой кавалерии под командованием гетмана Стефана Чарнецкого, в которую он, вероятно, завербовался прямо со школьной скамьи в 1655 г. [1, с. 11, 12; 3, с.107–109].

За более чем одиннадцать лет службы в армии (1655–1665 гг.) он прошел тщательную подготовку (воевал со шведами, венграми и Москвой), которая открыла для него новые широкие горизонты, позволила выбраться из мазовецкой заводи, познакомиться с другими странами: Данией, местностями к востоку от Вежмы в Беларуси. В начале 1667 г. Пасек ушел из войска. Следующий период его жизни начался с женитьбы на пожилой вдове в Краковском воеводстве. Он получил маенток Учешково близ Вишлицы в пожизненную аренду от короля и начал писать свои воспоминания.

Дневники разделены на две части: 1655–1666 гг. – военная служба в Речи Посполитой, 1667–1688 гг. – жизнь шляхтича. Ян Хризостом Пасек, вероятно, умер в августе 1701 г. маентке Нидзельск в Бельском уезде на правом берегу Вислы. Современные дневники были известны только в рукописи. Они сохранились до наших дней в копии XVIII в. Начинаются они с карты 51 и заканчиваются картой 188 в 1688 г. В 1836 г. граф Эдуард Рачиньский опубликовал эти мемуары в Познани с некоторыми изменениями. Следует подчеркнуть, что дневники Пасек были проверены на подлинность содержания в период их создания. В архивах была обнаружена информация о появлении шляхтича по имени Пасек с одомашненной выдрой, которую он описывает в своем Дневнике, что окончательно подтвердило их подлинность.

Анализируя содержание дневников Яна Хризостома Пасека (образованного человека), можно узнать много интересной информации по различным темам, начиная от языка, местной культуры, межличностных отношений, положения знати, отношения к другим народам и т. д. Это богатый источник разнообразных знаний. Автор статьи проанализировал 1660 и 1662 гг. пребывания Яна Хризостома Пасека на территории Великого Княжества Литовского, пытаясь найти белорусские следы, увековеченные в его дневниках. Первое пребывание в 1660 г. было третьей фазой войны Речи Посполитой с Москвой, которая совершила вторжение в Великое Княжество Литовское в 1654 г. Вторым пребыванием в 1662 г. было выполнение миссии, порученной Пасеку королем Яном Казимиром II. Следует, однако, подчеркнуть, что вторжение Московского войска, а затем война 1654–1667 гг. обезлюдили Беларусь, низложив Великое Княжество Литовское с положения равноправного члена союза до уровня полуразрушенной провинции и потери Смоленска. Еще одним следствием войны стало очень большое сокращение населения Княжества, особенно на белорусских землях. В Витебском, Минском, Могилевском и Полоцком поветах численность населения уменьшилась на 60–72 %. Во время завоевания городов люди были убиты. Итак, резня, устроенная москвитями под командованием князя Алексея Трубецкого в Мстиславе с населением в 30 000 человек, унесла 15 000 жизней. Следует обратить внимание на то, что войны велись Великим Княжеством Московским, которые можно сравнить с монгольскими нашествиями и резней жителей Казанского ханства в 1552 г., завоеванием Великого Новгорода в 1570 г., так называемой «Новгородской резней». Это нельзя объяснить историческими условиями, сложившимися в то время, потому что почти через 200 лет после этих событий Москва действовала аналогичным образом во время восстания Костюшко, в течение нескольких часов было убито около 20 000 жителей варшавской Праги. Убив тысячи людей, Москва значительно ослабила материально и демографически оккупированные земли. В результате такого поведения в Великом Княжестве Литовском литовская

(белорусская) шляхта была уничтожена, а она была основой имущественной независимости и опорой демократии. Это дало первенство магнатам.

В Вильно после захвата города произошли грабежи, была уничтожена значительная часть населения, разрушения довершил 17-дневный пожар. Поэтому из 45 000 человек в живых остались 12 000 жителей. Московское царство, укрепив власть на завоеванных территориях, начало планомерное разграбление литовских городов и деревень и стало проводить депортацию людей в глубь своего государства. На их место были привлечены крестьяне из глубин Московского княжества и царские чиновники, создававшие «исконные русские земли». Московское нашествие тормозило развитие цивилизации Великого Княжества Литовского. Масштабы разрушений и депопуляции литовских (белорусских) земель привели к колонизации местной элиты, утратившей прежний старобелорусский характер и ставшей культурной ветвью польскости. Москвичи депортировали целые города и села [2, с. 8, 9].

Дневники 1636–1688 гг., написанные спустя годы, по воспоминаниям автора, содержат некоторые неточности, так как связаны с памятью автора, его амбициями и другими чертами характера. Однако, как уже отмечалось, это сокровищница знаний, которая может быть интересна каждому. Автор статьи поставил перед собой цель найти и представить обнаруженные здесь белорусские следы. Можно предположить, что пребывание в Беларуси запечатлелось не только в памяти автора, но и в его личности, ведь он помнил не только события и переживания, но и названия крепостей, городов, рек, сражений, имена польских, литовских и московских полководцев. Белорусские следы можно найти в «Дневниках Пасека» в сведениях о входе дивизии Стефана Чарнецкого в Подляшье. Она получила так называемый город Седльце на Подляшье, чем были довольны местная шляхта и жители [1, с. 129].

Вероятно, информация о дивизии Чарнецкого дошла до московских войск, в результате чего, по словам Пасека, московская армия под руководством Трубецкого и Слонского, действовавшая под Семятычем и Брестом, отступила к Мстиславлю [1, с. 128]. Можно предположить, что Москва знала, что дивизия, в которой служил Пасек, была опытной и самой лучшей [1, с. 124]. Получив информацию о передвижениях московских войск, войска Речи Посполитой отправляли разведчиков. По сообщению гетмана Сапеги, литовская армия соединилась с Коронным войском и вернулась в Мстиславль [1, с. 145]. Против объединенных войск Речи Посполитой выступил со своим войском Московский гетман Иван Хованский. У него было 40 000, ибо, покидая Ляховичи, он оставил небольшое количество войск для охраны лагеря и крепости. Первый удар нанесла Москва под командованием воеводы Нащокина с 5000 лучших воинов. Первое столкновение московского рейда с войсками Чарнецкого закончилось его разгромом и полным уничтожением [1, с. 145]. По словам Пасека, «королевская армия была красива и

хороша, но у нее был только один недостаток, нас было всего 6000 человек в дивизии г-на Чарнецкого» [1, с. 137, 138]. Ляховичи были самой мощной крепостью в Речи Посполитой со стенами длиной до километра, которую укрепил гетман Ян Кароль Ходкевич. Несмотря на трехмесячную осаду (весна 1660 г.) и большие силы под предводительством Ивана Хованского, крепость осталась непокоренной. Упоминается Яном Пасеком маршалок Александр Хилари Полубинский из Литовской армии под командованием Великого Гетмана Яна Павла Сапеги, вместе с воинами Короны (Стефана Чарнецкого) составлявших только 15 000 против 40 000 московского войска [1, с. 146].

Пасек в Дневнике показывает диспропорции по отношению к силам противника. Однако в нем нет страха, он верит в счастливую звезду Чарнецкого. По словам Пасека, таким образом, подходя примерно в полумиле от Полонки [Полонка, город между Слонимом и Лаховичами], армия выстроилась в строй. Чарнецкий готовил свое войско, а Сапега – свое. Правое крыло было отдано Войниловичу (возможно, предку Эдуарда Войниловича) с королевским полком, левое крыло – Полубинскому, пушками и пехотой. [1, с. 146]. По словам Пасека, достигнутые к настоящему времени победы и оккупация территорий ВКЛ армией Хованского повлияли на то, что Москва игнорировала литовскую армию [1, с. 148]. Но хорошая тактика и сотрудничество войск Речи Посполитой (Короны и Литвы) привели к разгрому войск воеводы Москвы Ивана Хованского 28 июня 1660 г. у Полонки. Пасек в дневниках точно описывает ход боев, крушение войск Москвы, а затем и побег самого гетмана Хованского [1, с. 151]. Ляховичи произвели большое впечатление на Пасека, когда он пишет: «Крепость, эта Ляховичи, такая правильная; важно писать о ней, но что это не на чужой земле, мало описывать, потому что её сила для тех, кто ее хорошо знает. Одним словом, в Польше таких нет. Это земли Сапеги. Московского войска погибло там в количестве 30 тысяч человек. Потому что сюда переместились все магнаты из Великого Княжества Литовского» [1, с. 154]. Пленных обменяли, и Сапега отдал всех своих пленников, потому что там было много благородных дворян, дворянок и солдат.

После небольшого отдыха победоносные войска продолжили отбивать земли ВКЛ, которые были заняты Москвой. «Постояв три дня возле Ляховичей в московском лагере, с этим изобилием провизии, мы двинулись к крепости Борисов на реке Березина. Крепости укомплектовывались московскими экипажами и надежды на то, что они будут завоеваны не силой, а страхом, ни к чему не привели. Было решено отступить и отправиться в великий Могилев, который является крепостью и великой и могущественной, на самом Днепре как описано Пасеком» [1, с. 156]. Чарнецкий знал, что другая московская армия приближалась к войскам Речи Посполитой. Однако, несмотря на предупреждения, некоторые хоругви по настоянию марша-

ла и гетмана Ежи Любомирского самовольно ушли в ближний Чуднув, где были частично разбиты. Это были войска другого московского полководца Юрия Долгорукого. После этого факта, как сообщил Пасек, решения были приняты после обсуждения. По словам Пасека, врага не ждали, было решено идти против Долгорукого по дороге на Кричев, чтобы он увидел, что мы не думали прятаться от него [1, с. 157]. Московский гетман был уверен в победе, потому что у него было около 70 000 войск. Он приказал гарнизонам крепостей захватить беглые войска Речи Посполитой после битвы.

Войско стояло на реке Бася [1, с. 157]. Там началось сражение, которое очень ярко описал Пасек. Следует отметить, что Пасек теперь хвалил литовцев за их борьбу, храбрость и подчеркивал соперничество между литовскими войсками и Короной. Это можно увидеть в заявлениях Пасека, а также князя Черкасского: «Это есть осы – осы, а не люди» [1, с. 163]. Москва верила величию своей армии, а наша верила Богу и ее доблести, уповала на Господа Бога и на ее доблесть [1, с. 165]. О храбрости войск Речи Посполитой свидетельствует заявление о том, что за время своей многолетней службы он не видел, чтобы войска сражались так храбро [1, с. 165].

После разгрома и поражения князя Долгорукого у Днепра по реке Непры могилевский гарнизон спокойно сидел за стенами и не представлял угрозы войскам [1, с. 168]. Однако победой над Долгоруким борьба не закончилась. Снова началось очередное вторжение в Беларусь. Гетман Хованский, согласно царскому указу, отправился в Беларусь с новым набранным войском численностью 12 000 человек. Он переправился через Днепр под Смоленском и подошел к польской армии на стороне ВКЛ со стороны реки Непры. Гетман Сапега послал отряд под командованием Кмитица в сторону Чареи, где Хованский стоял лагерь. По словам Пасека, Чарнецкий выехав с литовской подъездной дороги, использовал маневр лесовщиков, чтобы отступить к Днепру, затем он перешел под Шклов. Потом Чарнецкий послал вперед отряд солдат на лошадях, который переправился около Друцка [1, с. 172, 173]. Рейд Литовских войск под командованием Кмитица попал в ловушку, но от поражения спас Чарнецкий, отправив свои отряды и напав на лагерь в Толочине, где было много телег со всем изобилием угнанного скота и лошадей [1, с. 175].

Война с Москвой велась не только на полях сражений, золотом подкупались важные персоны Речи Посполитой. Это заметил профессиональный солдат, товарищ в доспехах Ян Пасек, который заявил: «Московский царь не пожалел смоляного факела, который поджег этот пожар, потому что не было преемника, обрушившейся линии знаменитого Ягелонского дома» [1, с. 184]. Победы Чарнецкого не использовались государством, и он сам не был оценен. Его не повысили в звание полевого гетмана, потому что ему противостояли магнаты – он происходил из средней шляхты. Он определил это следующими словами: «Я не из соли, но и не из земли, а из того, что

мне больно». Вакантное место полевого гетмана было отдано магнату Ежи Себастьяну Любомирскому.

Следующая поездка на земли Беларуси произошла [1, с. 218–220] в 1662 г., когда Пасек с письмами короля Яна Казимира II отправился к воеводе Чарнецкому вместе с группой солдат и слуг. Он послал отряд на Лепель и Ошмяны, отметив, что они не должны торопиться. Сам посетил Тышкевича, у которого пробыл две недели по приглашению местной знати. Затем он направился в сторону Лепеля по дороге на Докшицы, где находился лагерь воеводы Чарнецкого [1, с. 229]. Здесь ему было поручено через воеводу собрать царских посланников от границы и сопроводить их в Варшаву на сейм. Получив письма от воеводы из Койданово, дающие ему законное разрешение, он пошел по Минскому тракту к границе, с 40 лошадьми по дороге на Смолевичи [1, с. 236]. Пасек ждал депутатов в Вязьме [1, с. 236].

В состав московской делегации на Сейм входили: Офанасий Иванович Несторов, член старинной московской семьи, второй секретарь миссии, Иван Поликарпович, сын конюха молодого Михайловича, и дюжина маленьких бояр, всего 60 человек, не считая кучера и 40 тележек с продуктами. Прибыв в Вязьму, депутаты пригласили Пасека на банкет, который продлился неделю. В приглашении, по словам Пасека, говорилось: «Царь, великий монарх Белой и Черной Руси, самодержец и правитель». Исходя из этого, видно, что московский царь относился к Беларуси как к своей земле [1, с. 237]. Подаваемое мясо не понравилось Пасеку, не было вкуса. Царские депутаты не хотели пить за здоровье Долгорукого, Хованского и Шереметьева – «нечестивых, потому что они потеряли людей». После банкета они направились в сторону Дорогобужа и Смоленска [1, с. 238].

После пересечения границы депутаты отправили свои телеги обратно, и Пасеку пришлось организовать экипаж и лошадей по обычаю, что было непросто в разрушенной стране [1, с. 238]. Пасек отправился в Варшаву по минскому маршруту в Толочин, Яблоницу, в район Николаевщины в сторону Варшавы. Это было путешествие в неизвестность. Верно, что у него были письма Чарнецкого, но, зная беспредел шляхты, можно было ожидать всего. Он выбрал самый безопасный маршрут – минский. Он хотел как можно быстрее выбраться из пустынь (обезлюдившие районы) в места, где можно встретить людей, но чем дальше от границы, тем легче было найти подводы [1, с. 238]. Пасек нашел воеводу в Койданове, где попрощался с ним. Чарнецкий, договорившись с литовским гетманом Сапегой, решил возродить свою армию в Литве [1, с. 240].

На обратном пути Пасек отправил к воеводе гонца с просьбой о встрече, которой добивались царские посланники. Воевода поприветствовал депутатов и угостил их вкусным полноценным обедом в лагере [1, с. 241]. После посещения лагеря Чарнецкого Пасек продолжил свой путь в Городищу. В Новогрудке произошло столкновение между Пасеком и горожанами

и дислоцированным там литовским полком. «Двум господам никто служить не будет, нам есть кого обеспечивать». После решительного вступления в город в боевом порядке он сообщил, что представляет дела двух монархов, короля и царя, и не допустит никаких оскорблений в адрес депутатов. Миссия достигла своей цели и обеспечила удачу по пути в городе Мосты [1, с. 246]. Тем временем, покинув Новоградок, Пасек получил приглашение от маршалка Великого Княжества Литовского Казимира Хвалибога Жеромского посетить Волковыск. Пасек, однако, возвышается и с честью указывает на то, что его нужно было пригласить в Волковыск, когда он был в Койданове в лагере Чарнецкого. Теперь он не пойдет по маршруту и повернет назад [1, с. 248]. В письме Павла Сапеги, воеводы Виленского гетмана Великого княжества Литовского, адресованном воеводе Чарнецкому, мы находим упоминание о бедствиях, происходящих в Беларуси. Они остались сиротами и, как пишет гетман, предоставлены самим себе без должной заботы со стороны короля [1, с. 249, 250].

В письме Сапега упоминает о том, что миссия должна появиться в Волпе (город под Гродно), чтобы успокоить недовольство населения [1, с. 249]. Затем Пасек с обозом послов направился в сторону Нарева, в деревню Беречины, недалеко от Кнышина «Подойдя к Нареву, не могли тянуть литовские подводы дальше, потому что такой закон; пришлось попробовать другие пути. Так я ехал через Нарев в Бельск, в Семятычы, в Дрогичин, через Буг в Лаву, в Варшаву» [1, с. 250, 251].

Как видно, Ян Хризостом Пасек – отличный проницательный наблюдатель. Он смог увидеть не только отношения, сложившиеся в Литве, но и найти их причины и следствия. Когда он писал о Великом Княжестве Литовском, то всегда подчеркивал, что находился и воевал в Беларуси. Дневники содержат много информации о временах Сарматии. Отсюда следует, что исследователи могут найти много информации по любой интересующей их теме того времени.

Список использованных источников

1. Pasek Jan Chryzostom – Pamiętniki, opracował i wstępem opatrzył Roman Polak, Państwowy Instytut Wydawniczy. – Warszawa, 1963.
2. Żurawski vel Grajewski Przemysław – Męczeństwo Kresów 1918–1956, Fundacja Warsaw Enterprise Institute. – Warszawa 2017.
3. Kajtoch Wojciech – Esej o tym jak, Pan Jan Chryzostom Pasek z Moskwą wojował https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/11721/jajtoch_esej_o_tym_jak_pan_jan_chryzostom_pasek_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
4. Głazewski Jacek – Historia i narracja o epizodzie siedleckim w pamiętnikach Jana Chryzostoma Paska (UW, Warszawa) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/pdf/229260331.pdf>.

5. Potoniec Patrycja – Jan Chryzostom Pasek i jego badacze – dwie sztuki postaciowania [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Napis_Pismo_poswiecone_literaturze_okolicznosciowej_i_uzytkowej/Napis_Pismo_poswiecone_literaturze_okolicznosciowej_i_uzytkowej-r2003-t9/Napis_Pismo_poswiecone_literaturze_okolicznosciowej_i_uzytkowej-r2003-t9-s109120/Napis_Pismo_poswiecone_literaturze_okolicznosciowej_i_uzytkowej-r2003-t9-s109-120.pdf.

(Дата подачи: 26.02.2021 г.)

П. А. Воробьев

Республиканский институт высшей школы, Минск

P. Vorobyev

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 9.94

ВОСПРИЯТИЕ ИДЕИ ПРЕЕМСТВА ОТ ВИЗАНТИИ В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ ВРЕМЕН ИВАНА III (1462–1505 ГГ.)

PERCEPTION OF THE IDEA OF THE SUCCESSION FROM BYZANTINE IN THE MOSCOW STATE OF THE TIME OF IVAN III (1462–1505)

В статье исследуется процесс дальнейшего проникновения на Русь государственного византийского наследия на примере Великого княжества Московского периода Ивана III (1462–1505 гг.). Идея приобретения титула преемника византийских императоров вскоре после исчезновения самой Византии была заманчивой, но в политическом смысле оторванной от жизни, так как все греческие страны были завоеваны Османской империей. Иван III не вошел в состав антитурецкой коалиции, на что рассчитывали Венеция и Рим. В Северо-Восточной Руси идея оказалась востребованной для решения более насущных задач: освобождения от ордынской зависимости, объединения русских земель и сохранения православной веры перед натиском униатства.

Ключевые слова: Византийское наследие; Константинополь; Великое княжество Московское; Иван III; Софья Палеолог; папа римский; Венеция; Османская империя; московский митрополит; Стефан III Великий; Елена Волошанка.

The article examines the process of further penetration of the state Byzantine heritage into Rus using the example of the Grand Principality of the Moscow period of Ivan III (1462–1505). The idea of acquiring the title of successor to the Byzantine emperors soon after the disappearance of Byzantium itself was tempting, but politically cut off from life, since all Greek countries was conquered by the Ottoman Empire. Ivan III did not become part of the anti-Turkish coalition, which Venice and Rome were counting on. In North-Eastern Rus, the idea turned out to

be in demand for solving problems that are more urgent: liberation from the Horde dependence, unification of the lands of Rus and preservation of the Orthodox faith against the onslaught of Uniate faith.

Keywords: Byzantine heritage; Constantinople; Grand Principality of the Moscow; Ivan III; Sophia Paleologue; the pontiff; Venice; Ottoman Empire; Moscow Metropolitan; Stephen III the Great; Elena Voloshanka.

В 1453 г. Византийская империя исчезла с политической карты мира. Вслед за ней небольшие греческие страны (Морейский деспотат, Трапезундская империя, княжество Феодоро) также были завоеваны турками. Но созданное византийцами богатое культурное наследие никуда не исчезло. В адаптированной под местные нужды форме оно продолжало оказывать влияние на общественно-политическую мысль и практику светских и церковных элит различных государств, в том числе Великого княжества Московского. Поэтому в историографии присутствует мнение о продолжении существования византийской цивилизации после 1453 г. [1, с. 33]. Выражаясь термином румынского историка Николае Йорга, мы имеем дело с «Византией после Византии». Целью статьи является определение динамики восприятия элитами Московского государства периода Ивана III идеи преемства от Византии. Следует разобраться, кто, как и зачем продвигал эту идею.

На фоне успешных для турок боевых действий в Малой Азии и на Балканах многие греки, как на Руси обычно называли «византийцев» (на Западе их называли также, но по иной причине: не желали называть «ромеями»), бежали на север, в том числе на земли Московского государства. В связи с падением греческих стран центр византийской культуры переместился в афонские монастыри. К 1453 г. княжества Северо-Восточной Руси, среди которых возвышалось московское, по-прежнему политически зависели от Большой Орды. Падение Царьграда связывалось с греховным падением его жителей, принятием константинопольским патриархом и императором униатства, отвергнутого великим князем московским Василием II. Русские епископы с 1461 г. сами избирали митрополита московского и всея Руси, независимо от мнения греческих патриархов, уже вернувшихся к православию.

В 1467 г. Иван III не признал законным решение константинопольского патриарха Дионисия, поддержанное королем польским и великим князем литовским Казимиром IV, о назначении в качестве главы московской митрополии Григория Болгарина. Московский князь не желал, чтобы подданные иноверного турецкого султана, даже православный патриарх, вмешивались в дела его государства. Григорий же был известен как ученик униатского митрополита Исидора, ранее изгнанного из Москвы Василием II.

Претендовал ли амбициозный Иван III на статус политического преемника правителей некогда могущественной Византийской империи? Имел ли

Иван III намерения освободить Константинополь? Доступные источники не дают нам оснований ответить на эти вопросы «да» [2; 3, с. 213; 4, с. 116]. Идея о потенциальном праве Ивана III на Константинополь впервые была сформулирована не на Руси, а в Италии.

На Руси к византийскому наследию в своих текстах обращались преимущественно церковные деятели, но идею о переходе политической преемственности от византийских императоров к московским правителям в XV – начале XVI в. они не сформулировали. В официальном церковном Слове на латыни (1461–1462 гг.), написанном в период правления Василия II незадолго до восхождения на московский престол Ивана III, по заключению российского историка Б. Н. Флори, Московское государство отождествляется со всей Русью и возвышается до Византии через утверждение о равенстве по статусу между Василием II и византийскими императорами [5, с. 419].

Применение идеи византийского наследия на уровне конкретных военно-политических действий в рассматриваемый нами период связано с такими правителями, как Узун Хасан и Стефан III Великий. Будучи главой тюрко-персидского государства и мужем Феодоры, дочери Иоанна IV Комнина, Хасан пытался отвоевать у турок земли бывшей Трапезундской империи, тем самым выражал право на часть общевизантийского наследия. Ранее Трапезунд выполнял для него функцию торгового порта. Отвоевать город не удалось.

Молдавский господарь Стефан, в сентябре 1472 г. вступивший в брак с Марией, родственницей константинопольских Палеологов, не только материально поддерживал афонские монастыри, хранившие богатое культурное наследие Византии, но и посылал свои войска против турок для спасения родного супруге греческого княжества Феодоро, чем косвенно выражал право на эту часть общевизантийского наследия. Спасти княжество не удалось. Стефан, будучи православным, лучше Хасана понимал сущность византийского наследия. Его многолетние войны с турками велись за независимость.

Формулировка идеи политической преемственности от византийских императоров в адрес великого князя московского принадлежит итальянцам. В 1469 г. вдовствующему Ивану III из Рима поступило предложение жениться на греческой принцессе Софье Палеолог, племяннице последнего византийского императора Константина XI. Софья воспитывалась в Риме, так как вместе с отцом Фомой бежала из осажденного турками Морейского деспотата. Папа римский Павел II, делая предложение, рассчитывал на принятие Иваном III униатства, а также, как и венецианцы, на его участие в антитурецком походе.

По мнению советского историка Е. Ч. Скржинской, план о выдвижении в качестве кандидатуры на место жены Ивана III греческой принцессы при-

думал венецианец Джан-Батиста делла Вольпе (Иван Фрязин), управляющий московским монетным двором [3, с. 198]. В Москве затягивали с ответом, часть приближенных к великому князю лиц воспринимали Софью как представителя враждебного латинского мира. Но в результате Иван III приказал привезти Софью, и в ноябре 1472 г. они обвенчались. Великий князь никаких обещаний по поводу принятия унии и похода на турок не давал, а великая княгиня снова стала частью православного мира, но в русской традиции.

В промежутке времени от римского предложения 1469 г. до венчания Ивана III с Софьей идея о праве великого князя московского на византийское политическое наследие, на Константинополь, итальянской дипломатией официально не проговаривалось. Впервые эту идею сформулировал венецианский сенат 20 ноября 1473 г. Согласно его постановлению (переведенному на русский язык Е. Ч. Скржинской), «Восточная империя» по праву будет принадлежать Ивану III при двух условиях: «в случае победы над турками» и «если не будет наследников мужского пола» [3, с. 267]. Подобная формулировка есть и в письме сената в Москву от 4 декабря [3, с. 271–272].

Венецианская формулировка нам представляется довольно обтекаемой. Если подходить к постановлению сената строго юридически, выходит следующее. Турки не были побеждены, Иван III не объявил войну султану, а прямые наследники византийский императоров были в лице детей Фомы Палеолога, умершего в 1465 г. К моменту принятия венецианским сенатом решения от 20 ноября 1473 г. главным наследником византийских императоров являлся Андрей, старший брат Софьи. Будучи племянником погибшего при обороне византийской столицы Константина XI, Андрей использовал свои наследственные права для решения своих финансовых затруднений. В 1494 г. он продал титул французскому королю, а в 1502 г. повторно продал его испанцам.

Ивана III «игра» с византийскими титулами навряд ли интересовала. О разговоре между великим князем и приезжавшим в Москву Андреем Палеологом по поводу продажи византийского титула ничего не известно. Андрей уехал ни с чем. Современный российский историк С. А. Иванов высказал предположение, что главным образцом в деле государственного строительства для Ивана III была не несуществующая Византия, а сильная Священная Римская империя [2]. Действительно, в конце XV в. между Москвой и Веной наблюдалось установление дипломатических контактов.

По заключению другого российского историка, Н. В. Синецкой, Иван Васильевич III свои отношения с германским императором строил на принципе равенства, сопричастности обоих правителей к римской преемственности. Под главными точками в линии преемственности в отношении Ивана III следует понимать фигуры Константина Великого, а также Анны

Васильевны, тетки Ивана и первой супруги будущего византийского императора Иоанна VIII Палеолога (1425–1448 гг.) [4, с. 118–120]. К ним можно добавить фигуру князя Владимира, Крестителя Руси и мужа византийской принцессы Анны. Таким образом, духовная преемственность от византийских императоров и связанный с нею престиж вызывали у Ивана III интерес, чего нельзя сказать о возможности приобретения титула василевса и «праве» на Константинополь.

Обращение к ветхозаветным и византийским духовным «корням» Ивана Васильевича содержится в Послании на Угру (1480 г.) ростовского архиепископа Вассиана, призывавшего великого князя на борьбу с ханом Ахматом, с «самозванным» для Руси «царем». Истинным «царем» Руси Вассиан называет великого князя московского. С целью воодушевить колеблющегося государя на противостояние с «басурманами» и защиту православной веры архиепископ ставит в пример богоугодные победы ветхозаветного царя Давида и римского императора Константина Великого [6].

Интерес к византийскому наследию характерен и для другого церковного писателя. Митрополит московский Зосима в своем предисловии к Изложению пасхалии (1492 г., текст приводит российский историк И. А. Тихонюк) как бы развивает мысль Вассиана и называет Ивана III «новым царем Константином». Линию преемственности Зосима проводит от Константина через князя Владимира Святославича («второго Константина», названного так и в Повести временных лет) к великому князю московскому, «самодержцу» всея Руси. На этом основании Москва как преемница Киева именуется «новым градом Константина». Преемственность Ивана III от василевсов в представлении Зосимы базируется на призывании православного правителя защищать и распространять веру (для чего необходимо укреплять государство) [7, с. 58–61].

Москва названа вторым Константинополем, по мнению Н. В. Синицыной (1998 г.), которого мы придерживаемся, только в первом списке (из пяти известных) предисловия, составленного Зосимой по воле Ивана III [4, с. 122]. Пример также свидетельствует о внимании князя к идее духовного преемства от Византии. В остальных четырех списках Москва именуется «новым Иерусалимом». Иная версия изложена И. А. Тихонюком (1986 г.), согласно которой отсылка к Константинополю содержится в последнем списке предисловия, неофициально отредактированного в 1495–1496 гг. в среде троицкого игумена Симона Чижя, будущего митрополита [7, с. 54–55].

Первые письменные утверждения русского происхождения о политическом преемстве от Византии, а также принадлежности великих князей московских к генеалогии римских Августов изложены в Послании о Мономаховом венце Спиридона-Саввы, бывшего митрополита Киевского (1475–1481 гг.). Научной проблемой остается датировка Послания. Чаще его да-

тируют периодом Василия III. Мы основываемся на гипотезе, высказанной современным российским историком А. В. Сиреновым (2018 г.), о создании Послания между концом XV в. и не позднее 1503 г. (период Ивана III) [8, с. 64].

Политическое преемство от Византии прослеживается в приведенной в Послании легенде о передаче Константином IX Мономахом своему внуку, великому князю киевскому Владимиру Всеволодовичу, византийских императорских регалий. Спиридон также сообщает легенду о родстве между Рюриковичами и римскими Августами по линии Пруса, «родича» императора Октавиана [9, с. 427–429]. В случае с августинианской легендой заметна попытка найти для Ивана III историческое место в ряду влиятельных европейских правителей, удревить русскую историю и правящую династию. Текст Послания более известен в составе Сказания о князьях Владимирских.

Отдельной статьи требует вопрос о степени присутствия византийского наследия в истории, связанной с первым на Руси венчанием на великое княжение (1498 г.) Дмитрия, сына Ивана Молодого и Елены Волошанки (дочери Стефана III), внука Ивана III. Венчание на языке политики означало наделение Дмитрия формальным статусом соправителя деда и было совершено по византийскому образцу, что свидетельствует о проникновении византийских традиций в московский придворный церемониал, повышении внимания в Москве к византийским символам власти. Вопреки распространенному мнению в источниках нет упоминаний о том, что на Дмитрия во время венчания была возложена «шапка Мономаха» [4, с. 127]. Хранящаяся же в Музее Московского Кремля шапка изготовлена не в Византии, а в Золотой Орде.

С учетом того, что Дмитрий не был родным внуком Софьи Палеолог (как верно заметил молдавский историк Н. Д. Руссев), можно предположить, что окружение Елены Стефановны содействовало рецепции византийского наследия московским правящим домом [10, с. 222; 11, с. 181]. Косвенным подтверждением гипотезы является иконографическая параллель. В качестве государственно символа в Византии издавна использовалось изображение святого Георгия Победоносца. При Стефане III культ святого приобретает на молдавских землях общегосударственное значение. Позднее (1497 г.) изображение всадника-змеборца (традиционный сюжет в иконографии святого Георгия) появляется в Москве на первой общегосударственной печати (научной проблемой нам представляется вопрос о соотношении молдавского и итальянского факторов в появлении этого изображения). Российский историк Н. А. Соболева пришла к выводу, что резка печати, матрица для печати и не византийские черты фигуры святого свидетельствуют о выполнении печати итальянскими мастерами [12, с. 229].

На другой стороне той же печати мастера разместили изображение двуглавого орла. Оно применялось в Византии, но ее гербом никогда не явля-

лось. В историографии высказывалось мнение, что в качестве герба двуглавый орел мог использоваться морейской ветвью палеологовской династии, к которой принадлежала Софья. Наиболее убедительная версия состоит в признании московского двуглавого орла заимствованием герба германского императора [12, с. 212]. Символ был необходим Ивану III для диалога с Габсбургами [11, с. 135].

Таким образом, великий князь московский Иван III обращал внимание только на те элементы византийского наследия, которые содействовали укреплению его власти, возвышению статуса Москвы среди русских земель, повышению международного авторитета его государства. Идея о потенциальном праве на Константинополь, завоеванный турками в 1453 г., высказанная венецианскими дипломатами, Ивана III (если основываться на доступных исследователю источниках) не привлекала. Важным событием для рецепции византийского наследия стал приезд в Москву греческой принцессы Софьи Палеолог. В роли главных выразителей идеи духовного преемства великого князя от византийских императоров выступали русские епископы. Приведенные источники и научная литература позволяют нам сделать вывод, что идея духовного преемства в деле защиты и распространения православия к концу правления Ивана III начинает дополняться политической идеей о перемещении из Византии на Русь функций главной православной державы.

Список использованных источников

1. *Мартынюк, А. В.* Древняя Русь после Древней Руси: к теоретической постановке проблемы / А. В. Мартынюк // Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского не(единства). – М.: Рос. полит. энцикл., 2017. – С. 29–37.
2. *Иванов, С. А.* Второй Рим глазами Третьего: Эволюция образа Византии в российском общественном сознании [Электронный ресурс] / С. А. Иванов // Стенограмма публичной лекции. – М., 2009. – Режим доступа: <https://polit.ru/article/2009/04/14/vizant>. – Дата доступа: 13.02.2021.
3. *Скржинская, Е. Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье / Е. Ч. Скржинская. – СПб.: Алетейя, 2000. – 288 с.
4. *Синицына Н. В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV–XVI вв.) / Н. В. Синицына. – М.: Изд-во «Индрик», 1998. – 416 с.
5. *Флоря, Б. Н.* Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: сборник / Б. Н. Флоря. – М.: ЦНЦ «ПЭ», 2007. – 528 с.
6. *Послание на Угру Вассиана Рыло* // Памятники литературы Древней Руси: вторая половина XV века. – М.: Худ. лит., 1982. – С. 522–537.
7. *Тихонюк, И. А.* «Изложение пасхалий» московского митрополита Зосимы / И. А. Тихонюк // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: сб. ст. / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. В. И. Буганов. – М., 1986. – С. 45–61.

8. *Сиренов, А. В.* Русское историописание XV–XVII вв.: в поисках «своей истории» / А. В. Сиренов // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. – М.: Полит. энцикл, 2018. – С. 59–79.

9. Сказание о князьях Владимирских // Памятники литературы Древней Руси: конец XV – первая половина XVI века. – М.: Худ. лит., 1984. – С. 422–435.

10. *Руссев, Н. Д.* Когда пал «Царствующий Град»: Молдавия и Московская Русь во второй половине XV в. / Н. Д. Руссев // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: в 2 т. – М.: Ломоносовъ, 2010. – Т. 2. – С. 214–225.

11. *Дзярнович, О.* Сны о Византии? Место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы / О. Дзярнович, В. Бырлэдяну, Л. Тимошенко. – Вильнюс: ЕГУ, 2014. – 332 с.

12. *Соболева, Н. А.* Идентичность Российского государства языком знаков и символов / Н. А. Соболева. – 2-е изд. – М.: Изд. Дом ЯСК, 2018. – 656 с.

13. *Палеолог, М. В.* «Imperium Sacrum» как духовно-политическая основа российской имперской парадигмы / М. В. Палеолог, С. М. Чистова // Лесной вестник МГУЛ. – 2015. – С. 147–157.

14. *Пашкин, Н. Г.* Падение Константинополя в восприятии западных гуманистов XV в. / Н. Г. Пашкин // Античная древность в средние века. – 2008. – Вып. 38. – С. 258–266.

(Дата подачи: 25.02.2021 г.)

С. М. Восович

Брестский государственный технический университет, Брест

S. Vasovich

Brest State Technical University, Brest

УДК 271.2(476.6)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРОДНЕНСКОГО СОФИЙСКОГО ПРАВОСЛАВНОГО БРАТСТВА В НАЧАЛЕ ВТОРОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ XX В.

THE ACTIVITIES OF THE GRODNO SOPHIA ORTHODOX BROTHERHOOD AT THE BEGINNING OF THE SECOND DECADE OF THE XX CENTURY

Статья посвящена деятельности Гродненского Софийского православного братства в начале второго десятилетия XX в. Рассматриваются изменения устава и статуса братства. Анализируется политическая, культурно-просветительская и строительная деятельность данного братского союза. Делается вывод о том, что культурно-просветительская деятельность Софийского братства была направлена на укрепление позиций Православной церкви и развитие русской культуры на Гродненщине.

Ключевые слова: Гродненское Софийское православное братство; устав; думская избирательная кампания; церковная школа; ремонтно-строительная работа.

The article is devoted to the activities of the Grodno Sophia Orthodox Brotherhood at the beginning of the second decade of the XX century. Changes in the charter and status of the brotherhood are being considered. The political, cultural, educational and construction activities of the given fraternal union are analyzed. It is concluded that the cultural and educational activities of the Sophia Brotherhood were aimed at strengthening the positions of the Orthodox Church and the development of Russian culture in the Grodno region.

Keywords: Grodno Sophia Orthodox Brotherhood; organization chart; Duma election campaign; church school; repair and construction work.

Одной из недостаточно изученных тем в отечественной исторической науке является история православных братств начала XX в. Не исключением является Гродненское Софийское православное братство. Поэтому целью исследования является анализ деятельности указанного братского союза в 1911–1914 гг. (до начала Первой мировой войны). В связи с этим поставлены следующие задачи:

- 1) проследить изменения устава и статуса данного братского союза;
- 2) рассмотреть участие Софийского братства в общественно-политических мероприятиях;
- 3) проанализировать культурно-просветительскую, строительную деятельность Гродненской братской организации в 1911–1914 гг.

Изменения и дополнения братского устава, утвержденного 4 ноября 1908 г. епископом Гродненским и Брестским Михаилом, были приняты единогласно на общем собрании членов братства 5 июня 1914 г. Согласно предложению товарища председателя братского совета Н. И. Шелутинского, была расширена сфера деятельности Софийский союза. Он должен был заботиться об учреждении касс взаимопомощи, кредитных или ссудно-сберегательных товариществ, братских лавок. Были продлены полномочия братского совета. Теперь он избирался не на один год, а на три. Конкретизировался параграф, касавшийся избрания почетных членов братства. Теперь они избирались из числа лиц, оказавших содействие братской деятельности или значительными пожертвованиями, или личным участием, активной поддержкой братской работы [1, с. 333].

Корректировку братского устава провели с целью достижения большей плановости и последовательности в деятельности братства. Повлиял также имевшийся опыт братской работы. Так, 1 сентября 1908 г. Софийской церковно-общественной организацией была открыта касса взаимопомощи для оказания материальной поддержки особо нуждавшимся или испытывавшим временные денежные затруднения православным ремесленникам, рабочим и работницам для приобретения рабочих инструментов или материалов. В 1912 г. было учреждено «Общество потребителей при Грод-

ненском Софийском братстве» с целью предоставления своим членам не только различных предметов народного потребления и домашнего обихода по возможно дешевым или умеренным рыночным ценам, но и возможности делать сбережения из прибылей общества [2, с. 345–347]. Деятельность вышеуказанных учреждений, организованных при братстве в начале XX в., не предусматривалась уставом 1908 г. Поэтому необходимо было внести изменения в учредительный документ Софийской церковно-общественной организации, что и было сделано 5 июня 1914 г.

В начале второго десятилетия XX в. произошло изменение статуса Софийского православного братства. После смерти в 1909 г. покровителя братской организации великого князя Михаила Николаевича Софийская церковно-общественная организация старалась попасть под покровительство императора Николая Александровича. Докладывая 26 августа 1911 г. в Царском селе императору о положении православной церкви в Гродненской епархии, епископ Гродненский и Брестский Михаил добился разрешения у Николая II о принятии Софийского братства под покровительство российского самодержца. Св. Синодом было составлено специальное постановление, представленное в ноябре обер-прокурором Св. Синода В. К. Саблером (одновременно являвшимся почетным братчиком) императору Николаю II [3]. А 26 января 1912 г. российский самодержец принял под свое покровительство Гродненское Софийское братство [4]. Заметим, что обер-прокурор Св. Синода В. К. Саблер и епископ Гродненский и Брестский Михаил считали, что благоволение российского монарха распространялось не только на Гродненский братский союз, но и на все братства Гродненской епархии, для которых Софийская церковно-общественная организация считалась главной. Отсюда и правящий архиерей Гродненской епархии, и обер-прокурор Св. Синода призвали всех членов братских организаций Гродненщины к сплочению и единству. Примечательно, что цель единства понималась вышеперечисленными должностными лицами не одинаково. Если В. К. Саблер считал, что более крепкое единение необходимо, чтобы «оправдать доверие ... государя, чтобы работать ему во славу и утешение», то епископ Михаил в солидарности видел способ решения более масштабных задач. Правящий архиерей Гродненской епархии призывал всех членов братств «ревностно трудиться на пользу церкви православной, на пользу Родины, на радость и утешение царю батюшке» [3; 5, с. 170].

Отличия в видении В. К. Саблером и епископом Михаилом стоявших перед братствами задач обуславливались, думается, непониманием обер-прокурором Св. Синода как светского лица специфики деятельности православных братств. Предстоящие выборы в IV Государственную думу подтолкнули В. К. Саблера акцентировать внимание на активность, носившую промонархический характер. Заметим, что позиция обер-прокурора Св. Синода была небезосновательной. Гродненское Софийское братство в очеред-

ной раз, начиная с 1911 г., активно включилось в думскую избирательную кампанию.

В июне 1911 г. состоялось совещание представителей духовенства всех благочиний Гродненской епархии с членами братского совета. На совещании была намечена общая программа предвыборной деятельности. Силами, объединенными намерениями «защиты веры православной, преданности царю самодержавному и служению православно-русской идее», руководил существовавший при братском совете предвыборный комитет, состоявший из 8 человек [5, с. 178]. Предвыборный комитет, опираясь на православное духовенство и приходские братства Гродненщины, координировал деятельность уездных предвыборных комитетов, организованных в августе 1911 г. по инициативе правящего архиерея.

Предвыборный комитет составил программу, которая по своим политическим и экономическим положениям была близка к программе всероссийского национального союза. Помимо этого, он составил и распространил среди жителей Гродненской епархии в количестве 30 000 экземпляров соответствующее воззвание.

11 января 1912 г. Софийское братство организовало объединенное собрание своих членов и национального союза русских землевладельцев Гродненской губернии. Собравшиеся лица с целью достижения успеха на выборах в IV Государственную думу единогласно постановили объединиться и действовать сообща, выработали и приняли программу действий [6, с. 19]. А на созванном братством съезде представителей всех классов местного православного населения, состоявшемся 19–20 мая 1912 г. и приуроченном к торжествам чествования местной иконой Коложской иконы Божией Матери, были устранены всякие поводы к разногласиям. Был предreshен вопрос о распределении депутатских мест между горожанами, духовенством, землевладельцами и крестьянами [5, с. 180; 7, с. 176]. Также Софийское братство настоятельно просило всех настоятелей церковью Гродненской епархии раздать своим прихожанам «Обращение предвыборного комитета», прилагаемое к № 16–17 «Гродненских епархиальных ведомостей» [8]. В итоге от Гродненской губернии в IV Государственную думу было избрано 7 депутатов, которые являлись русским по национальности и православными по вероисповеданию [10, с. 285–291]. Именно победа на выборах IV Государственной думы наглядно показывает, что Софийское православное братство не только декларативно, согласно уставу 1908 г., но и фактически стало епархиальной организацией, сумевшей объединить не только православное духовенство и приходские братства, но все «православно-русское население» Гродненщины. Отметим попутно, что в 1911 г. Софийский братский союз сумел во время выборов гласных в Гродненскую городскую думу провести почти в два раза больше своих представителей, чем в предшествовавшие годы [5, с. 181].

В рассматриваемый период на попечении Гродненского Софийского братства состояло пять начальных церковных учебных заведений:

- 1) двухклассная церковно-приходская женская школа имени М. Н. Муравьева;
- 2) одноклассная церковно-приходская мужская школа имени графа М. Н. Муравьева;
- 3) Пригодичская одноклассная церковно-приходская школа;
- 4) Чещевлянская одноклассная церковно-приходская школа;
- 5) Гродненская женская воскресная школа.

Не вмешиваясь в учебно-воспитательный процесс, Софийское братство оказывало школам, насколько позволяли средства и возможности, материальную помощь. Оно предоставляло помещения, нанимало прислугу, заботилось об отоплении и освещении зданий, приобретало некоторые предметы, устраивало для учащихся рождественские елки с раздачей всем присутствовавшим детям лакомств, а наиболее нуждавшимся ученикам – полезных вещей (например, готовой одежды, материи для пошива рубашек, платьев). Средства для подарков собирались главным образом по подписным братским листкам. Заметим, что в организации елочных вечеров активно помогали братству как учителя, так и учащиеся. Воспитанники пели детские песни, читали стихотворения.

Благодаря предоставлению помещений в братском доме мужская одноклассная церковно-приходская школа имени графа М. Н. Муравьева была преобразована в 1913 г. в двухклассное начальное учебное заведение. В рассматриваемый период была расширена также учебная программа двухклассной церковно-приходской женской школы имени М. Н. Муравьева. Учитывая бедность родителей воспитанниц, в школе было введено преподавание французского и немецкого языков для подготовки девочек к поступлению в женскую гимназию. Расширился штат учительского персонала воскресной школы с 9 человек до 16.

С целью укрепления у местного населения православной веры и утверждения в нем благочестия Гродненское Софийское братство продолжало устраивать публичные чтения на религиозно-нравственные и историко-патриотические темы. Проводились чтения в зале братского дома осенью и зимой два раза в неделю: в четверг для учащихся и в воскресенье – для взрослых. При их организации использовался волшебный фонарь со световыми картинками (диапроектор со слайдами). В перерывах хор учащихся псаломщицких курсов исполнял церковные песни. Посещало публичные чтения большое количество людей [2, с. 342–343; 5, с. 184].

В начале второго десятилетия XX в. Гродненское Софийское братство продолжало содержать библиотеку-читальню, где читателям предоставлялась возможность брать на дом книги церковного, исторического, богословского и религиозно-нравственного содержания. В библиотеку регу-

лярно выписывались периодические издания, например, «Епархиальные ведомости», «Окраины России», «Свет», «Виленский вестник». Библиотека пополнялась не только периодическими изданиями, но и новыми книгами. Читателями указанного просветительского учреждения были не только мужчины и женщины, но и дети.

Софийское братство участвовало в организации крестных ходов, прежде всего к чудотворному образу Божией Матери «Коложская», а также в Красностоцкий монастырь, в г. Брест на место мученической кончины св. Афанасия, игумена Брестского, к другим святым места епархии. В то же время Софийский братский союз не только радушно встречал богомольцев, прибывших в г. Гродно к Коложской церкви из других населенных пунктов, но и предлагал им трапезу. Так, в 1913 г. трапеза была предоставлена около 600 богомольцам в помещении казармы 101 Пермского полка [2, с. 343]. Участие местного населения в крестных ходах способствовало более тесному сближению и сплочению не только братчиков, но и всех православных жителей Гродненщины.

В рассматриваемый период Гродненское Софийское православное братство активно занималось строительной деятельностью. В 1911 г. братство провело капитальный ремонт братского дома и возвело над ним третий этаж. Накануне ремонта епископ Гродненский и Брестский Михаил передал в распоряжение братства 10 000 руб. на возведение при братском доме зала для братских чтений и бесед. А Гродненский епархиальный училищный совет не только сумел добиться у Св. Синода выделения 2000 руб. на размещение в планируемом зале мужской церковно-приходской школы, но и сам ассигновал 2500 руб. из сумм, находившихся в его распоряжении.

Неоценимую помощь Софийской братской организации оказал инженер-технолог П. Е. Добычин. Он бесплатно составил план и смету на надстройку и расширение дома, контролировал строительство, был советником при заключении контракта с подрядчиком. В братском отчете за 1911–1912 гг. отмечалось, что благодаря его «неустанной работе и знанию дела Братство могло довести до конца предпринятые работы, несмотря на те осложнения, которые пришлось преодолеть» [5, с. 173].

Хотя братство и заключило 27 февраля 1911 г. контракт с подрядчиком А. И. Курьяновичем со скидкой 17 % со сметных расчетов, в начале ремонтно-строительных работ обнаружили огромные повреждения второго этажа здания (например, сгнили все балки потолка). Пришлось также капитально отремонтировать большинство помещений первого этажа, крайне запущенных и поврежденных сыростью. Также во многих местах пришлось заменить верхний ряд сгнивших или выкрошившихся кирпичей в наружных стенах здания, особенно в углах. Необходимость проведения капитального ремонта всего братского дома во время возведения третьего этажа вынуди-

ла братство сделать значительный перерасход средств, предназначенных на ремонтно-строительные работы.

В основном ремонтно-строительные работы в братском доме были закончены к сентябрю 1911 г. А 12 октября 1911 г. состоялось торжественное освящение здания епископом Гродненским и Брестским Михаилом и епископом Белостокским Владимиром при участии соборного причта в присутствии большого количества братчиков и представителей военных и гражданских учреждений. В том же месяце в надстроенном третьем этаже стали проводиться занятия в мужской церковно-приходской школе имени графа М. Н. Муравьева.

Окончательно все ремонтно-строительные работы по братскому дому были завершены в 1912 г. С этого времени в зале братского дома стали собираться общие братские собрания и проводиться заседания совета братства, дважды в неделю осенью и зимой устраивались чтения, на святках организовывалась елка для учащихся братских школ. В братском доме разместились бесплатная библиотека-читальня и квартира для учителя [5, с. 175].

Одновременно проводилось строительство каменного дома Дамского кружка, существовавшего при братстве, под приют старух на земле, бесплатно отведенной в количестве 500 квадратных сажень городским общественным управлением по инициативе и ходатайству Софийской братской организации. План и смету составил П. Е. Добычин. Он же руководил всеми строительными работами. 2 марта 1911 г. был заключен контракт с А. И. Курьяновичем. Впоследствии за дополнительные средства в чердачном пространстве указанного здания были устроены две обширные комнаты, предназначенные под детский приют, и помещение для православной прислуги, лишившейся работы. Освящение епископом Михаилом дома Дамского кружка состоялось 3 мая 1912 г. На чине освящения присутствовали члены Дамского кружка, братчики [5, с. 175].

В целом строительные работы обошлись Дамскому кружку в 4467 руб. 13 коп., Софийскому братству – в 30 020 руб. 8 коп. Для изыскания средств братство вынуждено было заложить в Виленском Земельном банке принадлежавшие ему процентные бумаги, а также братский дом. Но, несмотря на возникшую большую задолженность, Гродненское Софийское братство считало строительные работы крайне необходимыми и своевременными и рассчитывало на благоприятное разрешение всех экономических трудностей благодаря поддержке и справедливой оценке братской деятельности со стороны православного населения Гродненщины.

Таким образом, с целью достижения большей плановости и последовательности в деятельности Гродненским Софийским православным братством в 1914 г. был изменен братский устав. Добившись покровительства императора Российской империи, указанный братский союз в начале второго десятилетия XX в. фактически стал епархиальной церковно-обще-

ственной организацией, объединившей православное духовенство, приходские православные братства Гродненщины.

В рассматриваемый период Софийское православное братство стало объединяющим и руководящим центром консервативно-монархических сил Гродненщины во время выборов в IV Государственную думу. Оказывая материальную помощь и попечительскую заботу братским церковным школам, указанная церковно-общественная организация проводила религиозно-просветительскую работу: устраивала публичные чтения на религиозно-нравственную и историко-патриотическую тематику, содержала библиотеку-читальню, участвовала в проведении крестных ходов.

Не располагая огромными средствами, Софийское православное братство с целью создания более благоприятных условия для проведения культурно- и религиозно-просветительских мероприятий возвело третий этаж в братском доме, построило каменное здание для Дамского кружка. В целом вся культурно-просветительская деятельность Софийского братства была направлена на укрепление позиций Православной церкви и развитие русской культуры на Гродненщине.

Список использованных источников

1. Протокол заседания общего собрания Гродненского Софийского православного братства 5-го июня 1914 года // Гродненские епархиальные ведомости. – 1914. – № 25–26 (отдел неофициальный). – С. 329–334.
2. Отчет состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества Государя Императора Николая Александровича покровительством Гродненского Софийского Православного Братства за 1913 год // Гродненские епархиальные ведомости. – 1914. – № 25–26 (отдел неофициальный). – С. 334–374.
3. Г. К. Гродно / К. Г. // Вестник Виленского православного Св.-Духовского братства. – 1912. – № 6–7. – С. 126.
4. Принятие Гродненского Софийского православного братства под Высочайшее Его Императорского Величества покровительство // Гродненские епархиальные ведомости. – 1912. – № 5–6 (отдел официальный). – С. 57–58.
5. Отчет состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества Государя Императора Николая Александровича покровительством Гродненского Софийского Православного Братства за 1911 и 1912 годы // Гродненские епархиальные ведомости. – 1913. – № 15–16 (отдел неофициальный). – С. 166–189.
6. Из жизни братств // Вестник Виленского православного Св.-Духовского братства. – 1912. – № 3. – С. 19–20.
7. К предстоящим 19–20 мая церковно-патриотическим торжествам в г. Гродно // Гродненские епархиальные ведомости. – 1912. – № 16–17 (отдел неофициальный). – С. 175–177.
8. Гродненские епархиальные ведомости. – 1912. – № 16–17. – С. 188.

9. Черепица, В. Н. Участие православного духовенства Гродненской епархии в выборах в IV Государственную Думу / В. Н. Черепица // Заходні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў: зб. навук. арт. / Грод. дзярж. ун-т; рэдкал.: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белазаровіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2006. – С. 269–293.

(Дата подачы: 25.02.2021 г.)

Ю. А. Генина

Витебский государственный университет имени П. М. Машерова,
Витебск

Y. Henina

Vitebsk State P. M. Masherov University, Vitebsk

УДК 94(476)«1941–1944»

**КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ОПЕРАТИВНОГО ШТАБА
РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА В БЕЛАРУСИ (1941–1944 ГГ.)
PERSONNEL POLICY OF THE REICHSLEITER ROSENBERG
TASKFORCE IN BELARUS (1941–1944)**

В статье проанализирована кадровая политика Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга на примере структурных подразделений, действовавших на территории Беларуси в 1941–1944 гг. Охарактеризован личный состав штаба, выделены категории сотрудников в зависимости от их обязанностей и оплаты труда. Рассмотрена проблема привлечения местных специалистов на территории Беларуси для выполнения работ по поручению и в интересах штаба.

Ключевые слова: оперативный штаб рейхсляйтера Розенберга; кадровая политика; Великая Отечественная война; Беларусь; нацистская оккупация.

This article examines the personnel policy of the Reichsleiter Rosenberg's Taskforce using the example of the structural units operating in Belarus in 1941-1944. The staff of the headquarters is characterized, the categories of employees are distinguished depending on their duties and remuneration. The problem of attracting local specialists on the territory of Belarus to carry out work on behalf of and in the interests of the headquarters was considered.

Keywords: reichsleiter Rosenberg Taskforce; Personnel Policy; The Great Patriotic War; Belarus; Nazi occupation.

В отечественной историографии вопросам нацистской оккупации в годы Великой Отечественной войны традиционно уделяется значительное внимание. Вместе с тем в последние десятилетия наблюдается стремление к углубленному изучению более узких проблем и аспектов оккупационной политики, без которых невозможна ее полноценная историческая реконструкция. Одним из таких аспектов, на наш взгляд, является деятельность

Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга на территории Беларуси в 1941–1944 гг. Несмотря на многоплановый характер деятельности, в исторической науке штаб известен преимущественно как структура, осуществлявшая отбор и вывоз предметов культуры и искусства с оккупированных территорий. В свою очередь анализ его кадровой политики и личного состава позволяет не только определить, как обеспечивалось функционирование Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга и выполнение стоящих перед ним задач, но и получить более объективный взгляд на его деятельность в целом. В данной статье кадровая политика Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в Беларуси в 1941–1944 гг. рассматривается на основе архивных источников, хранящихся в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины (ЦГАВО Украины), большая часть из которых вводится в научный оборот впервые.

Отметим, что реализация кадровой политики возлагалась на специальный отдел при Управлении штаба. За годы войны структура Управления штаба претерпела значительные изменения, которые затронули и данный отдел (в документах штаба можно встретить следующие названия отдела: «Управление делами и организация», «Делопроизводство и кадровые вопросы», «Руководство делами и кадры») [1, с. 282].

Сотрудники штаба, как правило, носили особую коричневую униформу, в исключительных случаях разрешалось носить гражданскую одежду. В качестве удостоверения личности использовалась служебная книжка, выдававшаяся лишь имперским немцам и приравнивавшаяся к военной книжке [2, л. 6]. Для сотрудников штаба были разработаны и внедрены специальные звания, соответствовавшие таким званиям, как солдат рядового состава, унтер-офицер, офицер, штабной офицер, штабной офицер в чине генерал-майора и др. [1, с. 195].

В документации Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в зависимости от специфики работы и компетенции выделяются следующие категории работников:

- «научные сотрудники» (чаще всего были сотрудниками зондерштабов и отвечали за отбор, систематизацию и научную обработку материалов, так как являлись специалистами определенного профиля и обладали знаниями в различных областях, наличие ученой степени не было для них обязательным);
- сотрудники «общего назначения» (занимались сбором информации, их работа носила исполнительский характер и не требовала специальных знаний и квалификации);
- «технический персонал» (например, водители, курьеры, машинистки и т. д.) [3].

В то же время в зависимости от размеров оплаты труда сотрудники были поделены на следующие группы:

- руководители рабочих групп и их отделов, зондерштабов, управленческие руководители (хозяйство и административные вопросы), научные сотрудники с высшим образованием;
- руководители мелких подразделений, специалисты, бухгалтеры, секретари, библиотекари, фотографы, переводчики;
- технические работники, водители, курьеры, машинистки и работники канцелярии [4, л. 58].

В целом же, как отмечал руководитель Управления штаба Г. Утикаль, сотрудниками штаба были люди различных профессий из разных областей Германии: «политики, преподаватели разного рода, юристы, представители торговой сферы, библиотекари, представители сферы сельского хозяйства, ремесленники, водители родом из Силезии, Гамбурга, Берлина, Восточной Пруссии, Саксонии, Гессена, Вестфалии, балтийские немцы, как и немцы из областей Альп и Дуная, Судетской области» [1, с. 599]. Нередко для работы на оккупированных восточных территориях привлекались даже студенты высших учебных заведений Германии, которые на время каникул приезжали подработать в архивах и библиотеках в качестве временных сотрудников. Например, в сентябре 1943 г. в Минске трудились две студентки из Германии – Элькар и Лоренцен, которые переводили названия конфискованных книг с русского языка на немецкий [5, л. 18].

Вместе с тем к работе Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга привлекались и местные специалисты. На территории Беларуси это были преимущественно местные ученые и интеллигенция, занимавшиеся написанием «разработок» (научных исследований, статей и справок аналитического и информационного содержания, предназначенных для использования в научно-исследовательских учреждениях Третьего рейха, а также для обеспечения оперативных потребностей ведения пропаганды против большевизма) [6, с. 15]. Так, документация штаба свидетельствует о сотрудничестве с рабочей группой (далее – РГ) «Беларусь» в 1942 г. профессора Никольского, который предоставлял консультации по вопросам использования фольклорного материала в Минске, за что получал денежное вознаграждение [7, л. 513].

От сотрудников-немцев требовалось строжайшее соблюдение дисциплины и «безусловное послушание перед руководителем», который, в свою очередь, был обязан обладать всей информацией о поведении и поступках своих сотрудников [1, с. 77–79; 8, л. 185–186]. Работникам предписывалось быть корректными в общении с местными специалистами и жителями на оккупированных территориях, однако тесные отношения и разговоры личного характера не приветствовались. Отмечалось, что служащий штаба «должен избегать как любого пренебрежительного отношения, так и попыток войти в доверие» [9, л. 144]. Требовалось неукоснительно соблюдать

служебную тайну, разглашение информации, касающейся работы штаба, предусматривало суровое наказание по военным законам.

Руководителям структурных подразделений штаба необходимо было еженедельно организовывать совместное проведение свободного времени сотрудниками, заботиться о наличии комнат общего пользования, организовывать общий прием пищи [8, л. 382–401]. Они также несли ответственность за соблюдение общего служебного распорядка дня, регламентирующего время завтрака, начала и окончания работы, обеденного перерыва и т. д.

Все сотрудники перед отправкой на оккупированные восточные территории должны были ознакомиться с так называемой «Памяткой для тех, кто едет в Остланд», ее основным посылом было требование «о безусловной готовности к выполнению задач» и смене места пребывания [9, л. 144]. Просьбы о переводе удовлетворялись лишь в том случае, если это совпадало с интересами штаба.

Показательной в этом отношении является ситуация с переводом Хильдегард Киппан. С июля 1942 г. она в качестве научного сотрудника трудилась в Минске. Из документов, содержащихся в ее личном деле, следует, что новость о своем переводе из Минска в Киев в июне 1943 года Х. Киппан восприняла крайне негативно [10, л. 1–19]. Она даже писала прошение руководителю зондерштаба «Ранняя и древняя история» Г. Райнерту с просьбой оказать содействие в ее трудоустройстве в один из минских музеев, а также обсуждала перспективы своего трудоустройства с директором музея в Минске В. Гронау, однако перевода в Киев ей все же избежать не удалось. Вместе с тем уже 20 июля 1943 г. Х. Киппан подала в Управление штаба прошение об увольнении, мотивируя это тем, что не может больше удовлетворительно выполнять свою работу, поскольку перевод в Киев состоялся против ее воли [10, л. 7].

По ряду причин невозможно установить точное количество сотрудников штаба. Известно, что одновременно Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга обладал не более 300–350 сотрудниками, а к концу войны их количество сократилось более чем наполовину [1, с. 599]. Относительно количества работников в пределах главных рабочих групп (далее – ГРГ) руководитель Управления штаба Г. Утикаль говорил следующее: «В местах пребывания больших главных рабочих групп в Париже, Риге, Киеве и Минске – количество постоянных сотрудников-рейхсдойче в целом не превышало 30–40 человек [1, с. 587]. Общее количество сотрудников рабочих групп зачастую колебалось в пределах 5–8 человек. Еще более мелкими структурными подразделениями были зондеркоманды, мобильные и оперативные команды. В их составе трудились, как правило, не более четырех человек (часто это и вовсе были руководитель и водитель).

Отметим, что территория Беларуси с лета 1941 по апрель 1943 г. входила в зону действия Главной рабочей группы «Остланд», которая базировалась в Риге. В своей деятельности она охватывала территории Прибалтики, Беларуси и частично России (Псков, Смоленск) и имела в составе четыре рабочие группы: «Латвия», «Литва», «Эстония», «Беларусь». По состоянию на ноябрь 1941 года ГРГ «Остланд» во главе с Грисдорфом объединяла около 40 человек. Сотрудниками РГ «Беларусь» на начальном этапе работы были: руководитель Гуземанн, переводчик Малауцкий и водитель (фамилия не указана) [6, с. 120–121].

С мая 1943 г. на базе РГ «Беларусь» была создана Главная рабочая группа «Центр» с центром в Минске, ее возглавил Герман Лангкопф. По причине дефицита кадров он одновременно возглавлял и один из отделов Управления штаба в Берлине. Сотрудниками ГРГ «Центр» стали бывшие сотрудники РГ «Беларусь» и зондеркоманды «Центр», за исключением одного человека (Штраубе), который с 1 июня 1943 г. был отозван по требованию ГРГ «Остланд».

К лету 1943 г. при ГРГ «Центр» в Минске были созданы и укомплектованы отделы «Учет» и «Использование», однако число их сотрудников было невелико. Руководителем отдела «Использование» стал Георг Фридрих фон Крузенштерн. По состоянию на июнь 1943 г. его отдел состоял из 5 человек. Это были имперские немцы, занимавшиеся подготовкой «разработок» (Рихель, Калмбах, Киппан), а также переводчица Хольбек и машинистка Цандер [7, л. 243]. Известно, что отдел испытывал острую нехватку в переводчиках. В отчете отдела «Учет» за сентябрь 1943 г. помимо руководителя Мюллера упоминаются еще 4 постоянных сотрудника: Бадер, Кох, Малауцкий, Рутковская и 2 студентки Элькар и Лоренцен, временно трудившиеся при отделе [5, л. 18].

Кадровый состав штаба постоянно подвергался изменениям, для него были характерны «текучка» и дефицит кадров. По словам Г. Утикаля, в 1942 г. при среднем количестве общего штата сотрудников в 250 человек им было осуществлено 300 увольнений [1, с. 599]. Причиной тому, по его мнению, были тяжелые условия работы, такие как «неудовлетворительные помещения с клопами и вшами, угроза заражения сильными болезнями, нечеловеческие холода, угроза со стороны партизан или бомбардировок» [1, с. 587].

После объявления в январе 1943 г. тотальной мобилизации дефицит кадров в Оперативном штабе рейхслайтера Розенберга стал еще более ощутимым. Руководство штаба всячески пыталось избежать отправки своих сотрудников на фронт. Например, в январе 1943 г. Г. Утикаль ходатайствует перед А. Розенбергом о так называемой «брони» для следующих сотрудников в Минске: Гюнтера Крафта, Альбрехта Рихеля и Эмиля Вальтера [1, с. 217].

Обычной практикой стали служебные перемещения между Минском и Киевом. В частности, с января 1943 г. бухгалтер РГ «Беларусь» Йозеф Вигге был переведен в Украину [11, л. 166], в июне того же года из Минска в Киев была направлена Хильдегард Киппан, в июле – Карл Циммерман [12, л. 15; 13, л. 19]. В свою очередь ряды сотрудников штаба в Минске пополнили Вилли Фассбендер, Маргарита Грайфе и Лизелотта Дьоринг, ранее являвшиеся сотрудниками ГРГ «Украина» [1, с. 279; 12, л. 4; 13, л. 7–9].

В сложившихся условиях значительно активизировалась работа по привлечению к сотрудничеству местных специалистов. Герман Лангкопф в мае 1943 г. направил структурным подразделениям циркуляр с требованием о составлении картотеки местных сотрудников, которых можно привлекать к написанию «разработок». Для этой цели необходимо было предоставить их биографические данные, включая данные об образовании, предыдущем месте работы, наличии публикаций, а также при возможности дать личную характеристику (например, «политический портрет») и очертить тематическую направленность работ, над которыми он может трудиться [1, с. 482–483; 14, л. 42].

К июню 1943 г. в Минске удалось привлечь около 20 человек, в списке авторов «разработок» значатся следующие лица: Калубович, Климова, доктор Крайнов, профессор Гаусман, Трисмаков, Яновский, Рутько, Клямминский, Кальнин, Шиперко, Осипенко, Дорашевич, профессор Дорожкин, Иванова, Карпович, профессор Студницкий, доцент Калечиц (Каляйчис), Алексеев, профессор Ануфриев. Интересен тот факт, что в документе указано, что никто из них не сотрудничал со штабом «на постоянной основе» [7, л. 243–246].

В целом же вопрос привлечения к работе штаба местных специалистов в Беларуси носит дискуссионный характер. С одной стороны, их работа осуществлялась на добровольной основе и предполагала денежное вознаграждение. К примеру, за «разработки» объемом от 50 до 70 страниц машинописного текста устанавливалась оплата в размере 60–100 рейхсмарок [14, л. 31–32]. С другой стороны, руководитель отдела «Использование» Крузенштерн с недоверием относился к работам местных специалистов и отмечал, что предоставленную ими информацию необходимо «ставить под сомнение» [7, л. 243–246]. Зачастую такие «разработки» подвергались редактированию, а изложенным в них фактам придавалась удобная штабу идеологическая окраска. Очевидно, что сотрудничество местных специалистов со штабом было как добровольным, так и вынужденным, под воздействием определенных обстоятельств. В любом случае, большую роль играл личностный фактор.

После того, как структурные подразделения штаба стали покидать оккупированные территории (с конца 1943 г.), часть местных специалистов вместе с немцами покинула пределы Беларуси. Так, в одном из отчетов

о работе оперативной команды в Витебске сказано, что «новые местные квалифицированные кадры (глава городской библиотеки и три ее сотрудника с семьями, в общей сложности 22 человека) 20 ноября 1943 г. выехали под руководством Шеффера в Вильнюс, где были разделены и отправлены в Белосток и Ригу» [7, л. 265].

В числе выехавших из Витебска сотрудников была и Нина Владимировна Баранова, чье сотрудничество с Оперативным штабом рейхсляйтера Розенберга без всякого сомнения носило добровольный характер. Она подготовила несколько работ, посвященных анализу советской литературы. В предисловии к ее работе «Советская художественная литература как средство подготовки мировой коммунистической войны» автор была охарактеризована как «обладающая исключительными и глубокими знаниями соответствующей литературы», поскольку долгие годы возглавляла библиотеку для детей и юношества в Витебске [15, л. 257–258, 313].

В конце июня 1944 г. сотрудники ГРГ «Центр» окончательно покинули Минск и переехали сначала в Вильнюс, а затем в Белосток. Из Белостока в июле 1944 г. группа минских сотрудников (около 20 советских граждан) была переведена в Ратибор.

Проведенный анализ кадровой политики Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга на примере структурных подразделений, действовавших на территории Беларуси в 1941–1944 гг., позволяет сделать вывод о том, что она во многом зависела от тех целей и задач, которые стояли перед штабом, а также определялась его структурой. В целом же на протяжении войны ощущался дефицит кадров и их постоянная «текучка», регулярный характер носили служебные перемещения.

При подборе кадров внимание уделялось прежде всего наличию у сотрудников необходимых для предстоящей работы знаний и навыков, в то время как пол и возраст не играли существенной роли. Таким образом, кадровый состав Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга был весьма неоднородным, а характер работы и обязанности могли быть скорректированы в зависимости от текущих потребностей штаба и возможностей отдельных сотрудников.

Ядро персонала по национальному признаку составляли имперские немцы (так называемые «рейхсдойче»), их работа и поведение были четко регламентированы внутренними документами и определенными правилами.

В то же время одним из направлений кадровой политики Оперативного штаба рейхсляйтера в Беларуси стала работа по привлечению к сотрудничеству местных специалистов, прежде всего ученых и интеллигенции. Всего за годы войны в той или иной степени со штабом сотрудничали несколько десятков человек, часть из них впоследствии покинули пределы Беларуси вместе с сотрудниками Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга.

Список использованных источников

1. *Кашеварова, Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2: Документи. – 992 с.
2. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (ЦДАВО Украины). – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 26 а.
3. *Яременко, В.* Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айн-защтабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр.: (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко// Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.
4. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 141.
5. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 112.
6. *Кашеварова, Н. Г.* Деятельность Оперативного штаба Розенберга по изучению нацистами «восточного пространства» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова; НАН Украины, Институт истории Украины. – К.: Ин-т истории Украины, 2014. – Ч. 1: Источниковедческое исследование. – 552 с. // Сайт института истории Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7049-7/978-966-02-7049-7.pdf>. – Дата доступа: 20.01.2021.
7. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 119.
8. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 59.
9. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 145.
10. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 102.
11. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 104.
12. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 63.
13. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 87.
14. NS 30/155/42 [Elektronische Ressource] / Das Bundesarchiv.– Online verfügbar unter : <http://www.bundesarchiv.de>. – Zuletzt geprüft am: 26.01.2021.
15. ЦДАВО Украины. – Ф. 3676. ОП. 1. Д. 8.

(Дата подачі: 19.02.2021 г.)

Н. А. Гуль

Белорусский государственный университет, Минск

N. Hul

Belarussian State University, Minsk

УДК 94(34)

ТЕОРИИ АВТОХТОННОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИНДОАРИЕВ

THE AUTOCHTHONOUS ARYAN THEORY

Целью работы является анализ роли теорий автохтонного происхождения индоариев в современной историографии истории Древней Индии. В основной части приводится классификация теорий автохтонного происхождения индоариев М. Витцеля. Особое

внимание уделено теории исхода из Индии. Установлены различия в определении хронологии книг Ригведы, согласно Ф. Макс Мюллеру и Ш. Талагери. Указываются результаты разбора Ригведы Ш.Талагери, согласно его методологии анализа по анукрамани. Рассмотрены изменения характеристик Ангирассов и Бхаргавов на протяжении трех периодов Ригведы. Показана географическая и временная локализация упоминаемых в Ригведе племен. Отмечены основные положения теории исхода из Индии, критикуемые М. Витцелем и другими исследователями. Указаны новые археологические и астрономические данные, которые не согласуются с теорией арийского вторжения. Сделан вывод о некоторых аспектах Харапской цивилизации.

Ключевые слова: теория арийского вторжения; теория исхода из Индии; Ригведа; Авеста; Харапская цивилизация; индоарии; индоевропейцы.

The aim of the work is to analyze the role of the theory of the indigenous origin of the Indo-Aryans in modern historiography of the history of ancient India. The main part of the classification is «The theory of the indigenous origin of the Indo-Aryans» M. Witzel. Particular attention is paid to «Out of India». Rigveda according to F. Max Muller and S. Talagery. Shows the results of the analysis of the Rigveda S. Talagery, according to his methodology of analysis on anukramani. Changes in the characteristics of the Angirasses and Bharagvas over three periods of the Rigveda are considered. The geographical and temporary localization of the tribes mentioned in the Rig Veda is shown. The main provisions of Out of India, criticized by M. Witzel and other researchers, are noted. New archaeological and astronomical data that do not agree with the «The Aryan invasion Theory» are indicated.

Keywords: The Aryan invasion Theory; Out of India; Rigveda; Avesta; Harappan civilization; Indo-Aryans; Indo-Europeans.

Древняя Индия занимает особое место в идоевропеистике и в вопросе процесса расселения индоевропейцев по континенту. В настоящее время существуют две точки зрения на Раннюю историю Древней Индии. Наиболее распространенной и общепризнанной среди историков является теория арийского вторжения. Согласно этой теории в середине II тысячелетия кочевники-арии мигрировали из Средней Азии на территорию Северной Индии, подчинили себе местные племена и насадили им свою культуру. Также важным положением теории является то, что ведическая литература и культура не являются местной индийской культурой, а были созданы за пределами Индии и появились в индийском регионе только с приходом ариев.

Теории арийского вторжения противостоит вторая группа теорий, которые немецко-американский индолог М. Витцель называет ревизионистскими [1]. Они объединены под термином «теории автохтонного происхождения индоариев» и разграничены на три группы:

- «мягкая» версия, так называемая автохтонная теория, указывающая на происхождение ригведийских индоариев из Пенджаба (Ш. Аурубиндо, Н. Р. Варадпанде, С. Как, К. Эльст, Б. Б. Лал);

- более «строгая», но всё более набирающая популярность в научных кругах теория «Out of India» (С. С. Мисра, Ш. Талагери), постулирующая происхождение всех индоевропейцев из Индии;

- школа Девабхаса, согласно которой все индоевропейские языки, а также ряд неиндоевропейских языков Южной Азии произошли от санскрита. Ее придерживаются в основном брахманы-пандиты, а также ряд западных исследователей, в том числе классик мировой индологии Р. Пишель и современный американский индолог Д. Фроли, согласно которому многие современные народы Евразии произошли из Северной Индии в период 10 000–6000 лет до н. э.

Общим для всех этих теорий является положение, что именно Индия является прародиной индоариев и связанной с ними культуры. Заметим, что в историческом значении термин «индоарии» нечасто используется в русскоязычной литературе, его, как правило, заменяет термин «арии», также используемый в англоязычной историографии наряду с «протоиндоариями».

Как уже было сказано выше, одной из наиболее популярных теорий автотонного происхождения индоариев является «Out of India». В русскоязычной историографии она мало распространена и упоминается, как правило, как теория исхода из Индии [2, с. 66]. В данной статье для обозначения этой теории будет использована аббревиатура ОИТ.

Основная идея ОИТ – Индия является родиной индоевропейцев, отсюда началось их расселение по континенту, ведическая культура и санскрит возникли в Северной Индии и были созданы самостоятельно коренными жителями этого региона.

Несмотря на то, что нет единого времени о времени возникновения этой теории, некоторые исследователи говорят о возникновении ОИТ в XVIII в. (в связи с деятельностью У. Джонса), наиболее вероятно, что как теория она сложилась не ранее конца XIX в. (деятельность движения Арья-самардж), а в конце XX в. стала наиболее популярной.

Предпосылкой для возникновения ОИТ, как и для многих других теорий, связанных с древней Индией, стало повышение исследовательского интереса к древним языкам. Вследствие их расшифровки и изучения стало ясно, что они слишком похожи не только между собой, но и на современные языки. Согласно ОИТ, сходство санскрита, древнегреческого, италийских, кельтских, русского и других языков, входящих в индоевропейскую языковую семью, объясняется тем, что все они явились результатом изменения одного общего древнего языка (наиболее схожего с литературным санскритом), который некогда возник в Индии и оттуда с помощью миграций носителей распространился по континенту, видоизменяясь по пути своего продвижения.

Однако ОИТ практически сразу же была поставлена под сомнение научным сообществом, в котором была более популярна «Теория арийского вторжения», ставшая главенствующей в историографии истории Древней Индии с начала XX в., и до сегодняшнего дня являющаяся таковой.

Одним из наиболее ярких сторонников ОИТ в настоящее время является индийский исследователь Ш. Талагери. В книгах «Ригведа: исторический анализ» [3] и «Ригведа и Авеста: окончательное доказательство» [4] он наиболее полно описывает идеи ОИТ. Поэтому целесообразно будет рассмотреть эту теорию, основываясь на этих двух трудах.

Основным источником ОИТ является ведийская литература, в большей степени ее самая древняя часть – Ригведа, также часто используются пураны, Атхарваведа и даже священная книга зороастризма Авеста. Доказательной базой теории служат данные, полученные при помощи компаративной лингвистики, палеолингвистики, палеофонетики, данные археологии, генетики, географии, т. е. для этой теории характерен междисциплинарный подход.

В мировой индологии самой распространенной датировкой создания Ригведы является 1200–1000 гг. до н.э., предложенной еще Ф. Макс Мюллером [5, с. 570–572]. Однако сторонники ОИТ не признают такую датировку. С. С. Мисра, изучив лингвистические данные урало-алтайских, романских, анатолийских языков при помощи методов компаративной лингвистики и сравнив их с санскритом, пришел к выводу, что наиболее ранняя стадия классического санскрита – эпический санскрит – датируется 5 тыс. до н. э., Ригведа также была создана в этот период [6, с. 73–74]. Ш. Талагери, основываясь на анализе текста Ригведы, предлагает свои даты, подчеркивая, что разные книги Ригведы были созданы в различные временные периоды:

- ранний период – Книги 6, 3, 7, начало 1: 3400–2600 до н. э.;
 - средний период – Книги 4, 2, средний 1: 2600–2200 до н. э.;
 - поздний период – Книги 5, 8, 9, 10, остальные 1: 2200–1400 до н. э.
- [3, с. 104–106].

Помимо абсолютной хронологии Ригведы также выделяется относительная в отношении Ригведы и Авесты: Ранняя Авеста совпадает по времени создания со Средней Ригведой, а Средняя Авеста – с Поздней Ригведой.

Для анализа Ригведы Ш. Талагери использует следующую методологию – поэтапный анализ количества упоминаний семейств риши и характера этих упоминаний согласно представленной выше абсолютной и относительной хронологии книг Ригведы.

Ш. Талагери выделяет две доригведические семьи риши – Ангирасов и Бхаргавов, считая, что другие семьи риши имеют более позднее происхождение. Также доказательством их древности считается частое отождествление Ангирасов с полубогами, а Бхаргавов – с Атхарванами, которые

в древнеиндийской мифологии являются жрецами огня и имеют некоторые полубожественные характеристики – живут на небесах, друзья богов.

Результатом анализа ранней Ригvedы стало выделение следующих характеристик для упомянутых древних семейств риши.

Ангирасы – главные деятели среди жрецов, доминирующие жрецы среди ариев. Бхаргавы известны в этот период, но не играют влиятельной роли в обществе, однако именно они инициировали проведение огненного ритуала и ритуала сомы. Бхаргавы пока не являются жрецами ариев, однако они упоминаются как те, кто ввел ритуал огня среди Ангирасов. В более поздних книгах Ригvedы статус Бхаргавов меняется, и они становятся ответственными за всю ведическую традицию.

Основываясь на вышеизложенном, делается вывод, что Ангирасы изначально были жрецами у индоариев, а Бхаргавы – у иранцев.

Если с локализацией данных событий во времени все более-менее понятно, датировка указанных событий коррелирует с датировкой книг Ригvedы, то с пространственной локализацией все более сложно.

Первоначально, в доригведийский период, индоарии проживали в регионе Хараияна (южнее Пенджаба), а иранцы – в Пенджабе и южном Афганистане. К концу раннеригведийского периода индоарии начали движение на запад и вступили в конфронтацию с иранцами. В средне- и позднеригведийский периоды ведические арии находились вместе с иранцами в Пенджабе и Южном Афганистане. В этот период иранцы начали распространение на север и запад от уже занятых территорий. Эти данные соотносятся со статусом Ангирасов и Бхаргавов и подтверждают упомянутый выше тезис о том, что первые ассоциируются с индоариями, а вторые – с иранцами.

Ш. Талагери отмечает также, что исторически иранцы известны в трех регионах – Центральная Азия, Иран и Афганистан. Справедливо указывается, что нет никаких письменных или археологических свидетельств об иранцах до начала I тыс. до н. э. (IX в. – мидийцы, в Центральной Азии – до 521 г. до н. э. – бехестунская надпись). Исходя из этого делается вывод, что индо-иранские контакты имели место в Хараiane, Пенджабе и Южном Афганистане, а также подчеркивается, что хоть западные историки имели эти же исходные данные, но они сделали неправильные выводы относительно направления движения, а именно имеется в виду движение с северо-запада на юг согласно теории арийского вторжения.

Для доказательства ОИТ также используются анализ данных географии Авесты. В Авесте существует список из 16 иранских земель, включая территории, которые считаются индийскими. В географии Авесты почти полностью исключается северный Иран, и в основном говорится о территориях Афганистана и районов севернее и восточнее его, включая части ригведийской Индии. География Авесты не упоминает регионы северного Аральского моря, самой северной точкой является Хорасмия, и то она

не входит в число арийских земель. В Авесте существует понятие «земля ариев» – это обширный регион, простирающийся на юг от Гиндукуша в Восточный Иран, т. е. Афганистан. Этот регион и есть центр Авесты, а значит, и центр расселения иранцев в период создания Авесты. Эти данные, по мнению сторонников ОИТ, верны и должны подтверждать теорию невторжения и отражать историческую ситуацию, в которой иранцы существовали совместно с индоариями.

Анализ Ригведы не заканчивается лишь на доказательстве соотношения Ангирассов и Бхаргавов с индоариями и иранцами. Помимо этого, доказательство ОИТ основывается на данных о ригведийских племенах. Племя Пуру или Пауравы – это арии, особенно уже упоминаемые Бхаргавы, все остальные, кто не относится к группе Пуру, – это дасы, т. е. не арии. В Ригведе упоминается пять племен: одно из них – Пуру, значит, какое-то из четырех других племен дасов – Яду, Турвас, Ану и Бхрузы – это иранцы. Яду и Турвас находятся где-то в центре Индии, Ану – практически вместе с Пуру. Также Бхрузы связаны с Ану, так как их имена используются взаимозаменяемо, то иранцы, должно быть, – это племя Ану. Исходя из этого делается вывод о том, что Пенджаб не был родиной ведических ариев, но был родиной племени Ану (иранцев).

Результатом анализа пуран Ш.Талагери стала географическая локализация племен: Пуру занимают центральную часть региона, Ану – север (Кашмир), Бхрузы – запад (Пенджаб), Турвас – на юго-востоке от Яду, Яду – юго-западный Раджастан.

На материалах Ригведы был сделан вывод о миграции упомянутых племен. В период Ранней Ригведы Бхрузы начали движение на восток и юг, однако были вытеснены конфедерацией не только из восточного региона, но и из Пенджаба. Эти территории заняли Ану. В Ранний период религии Пуру и Ану, т. е. индоариев и иранцев, были более схожими и, соответственно, отношения между ними были дружественными. Важным событием Ригведы является битва Судаса (ария) с 10 царями Ану и Бхрузов на р. Парушни, т. е. на территории Ану. После этой битвы Ану воспринимаются исключительно враждебно, что подтверждается содержанием Средней Ригведы, а также тем что в более поздней традиции стали считаться демонами-асурами.

Большую роль в ОИТ играют миграции протоиндоевропейцев. Направление миграции иранцев определяется следующее – через Кашмир в Пенджаб, из Пенджаба в южный и восточный Афганистан, оттуда в Южную Центральную Азию и позже на обширные территории, дальше на запад, в Северную и Центральную Азию и Северный Кавказ.

Приведенная таблица 1 показывает локализацию иранцев в разные периоды создания Ригведы и Авесты [3, с. 249–250].

Локализация иранцев в разные периоды создания Ригведы и Авесты

Период	Ригведа	Авеста	Иранский географический период
1-й	Доригведический	–	Кашмир
2-й	Ранняя Ригведа	Доавестийский	Пенджаб
3-й	Средняя Ригведа	Ранние яшты	Пенджаб, Северный и Восточный Афганистан
4-й	Поздняя Ригведа	Собственно авестийский период	Пенджаб, Афганистан, Южная и Центральная Азия

Даже сам автор признает, что весь этот концепт построен исключительно на лингвистических, религиозных и культурологических реконструкциях и общих элементах Авесты и Ригведы.

Сейчас ОИТ подвергается широкой критике в научных кругах за недостаточную доказательную базу, а также за огромное количество неточностей. Также стоит отметить, что Ш. Талагери никак не соотносит ариев с Хараллпской культурой, и нигде в своих работах о ней не упоминает.

Одним из наиболее ярых критиков Ш. Талагери является М. Витцель. В своей статье [7] он выделяет несколько наиболее слабых пунктов ОИТ:

- использование анукамани, ведь еще в 1886 г. А. Э. Макдонелом было доказано, что анукамани были созданы в поздневедийский период, а возможно еще позже, и в Средневековье в них вносились множественные изменения;

- при определении хронологии книг Ригведы, связанной с передвижением племен индоариев на запад, не учитывается редактирование книг Ригведы в более поздний период, в том числе кодификация Шакалы в середине I тыс. до н. э.;

- использование вместо собственного перевода текста Ригведы перевода Т. Х. Гриффита 1889 года издания, который многими исследователями признан научно-популярным и не слишком точным;

- незначительное использование лингвистических данных;
- неточности в описании реалий общества ригведийского периода;
- ошибочная хронология создания Ригведы – 3500–1500 г. до н. э.
- недостаточное количество географических свидетельств и использование их только с целью показать движение на запад;

- неправильная интерпретация названий племен и имен людей.

Однако существуют и другие мнения, не упоминаемые в классификации М. Витцеля, по которым ведийская культура возникла не во II тыс. до н. э., а гораздо раньше. Согласно одной из таких теорий, Хараллпская цивилизация является поздней стадией развития ведической цивилизации и была

создана ариями. Индийский археолог Б. Б. Лал сначала в 1978 г. [8, с. 22–41] опроверг это мнение, указывая на археологические, хронологические, культурные и географические несоответствия. Однако в 1997 г. он изменил свою точку зрения и обратил внимание на аргумент, который часто используют индийские брахманы, а именно Айтарея Брахмана, в которой упоминается смещение дня весеннего равноденствия из накштры (созвездия) Мригашира в накштуру Рохини, что произошло примерно в 3500 г. до н. э., следовательно, это определяет дату создания этой Брахманы и всей Ригvedы 4 тыс. до н. э. С Б. Б. Лалом солидарен С. Как, который на основе текстологического анализа ведической литературы, совмещенного с математическими расчетами, приходит к выводу, что астрономическая карта неба Ригvedы соответствует периоду с 4 по 2 тыс. до н. э. [10, с. 131].

Однако по поводу Айтарея Брахманы как исторического источника нет единого мнения. Некоторые исследователи, изучив тексты вед, считают, что, возможно, там нет упоминания дня равноденствия [11, с. 77], а также указывается тот факт, что накштры не двигаются, а движется лишь точка равноденствия. Также подчеркивается, что движение точки равноденствия, или в ведической астрономии «висуват», не упоминается ни в каком типе ведической литературы [12, с. 37–38].

Теория Б. Б. Лала не нашла сторонников ни в одном из двух крупных лагерей, так как для теории арийского вторжения она равна ОИТ по смыслу, а для сторонников автохтонных теорий она противоречит устоявшемуся мнению, которое, например, выражает С. С. Мисра, согласно которому вслед за ведической цивилизацией развилась пураническая [6, с. 12–13].

На данный момент история Древней Индии воспринимается через призму теории арийского вторжения. Вся группа теорий автохтонного происхождения индоариев, в том числе ОИТ, в современной историографии не является общепризнанной. Однако, возможно, с появлением новых данных, полученных при помощи междисциплинарных исследований, взгляд на Раннюю историю Древней Индии может измениться.

Список использованных источников

1. *Witzel, M.* Autochthonous Aryans? The Evidence from Old Iranian and Iranian Text [Electronic resource] / M. Witzel // Electronic Journal of Vedic Studies. – 2001. – № 7–3. – Mode of access: <http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/EJVS-7-3.pdf>. – Date of access: 21.04.2020.
2. *Перзашкевич, О. В.* К вопросу об историчности древнеиндийских текстов (на примере Ригvedы) / О. В. Перзашкевич // Журнал Белорусского государственного университета. История. – 2018. – № 3. – С. 64–71.
3. *Talageri, S.* The Rigveda: A historical Analysis / S. Talagery. – New Deli, 2000. – 520 p.
4. *Talageri, S.* The Rigveda and the Avesta: The final evidence / S. Talagery. – New Deli, 2008. – 379 p.

5. Max Müller, F. A History of Ancient Sanskrit Literature / F. Max Müller. – London: Williams & Norgate, 1859. – 607 p.

6. Misra, S. S. The Date of the Rigveda and the Aryan Migration / S. S. Misra. – Pune, 1999. – 84 p.

7. Witzel, M. Westward ho! The Incredible Wanderlust of the Rigvedic Tribes Exposed by S. Talageri / M. Witzel // Electronic Journal of Vedic Studies a review of: S. Talageri, The Rigveda. The Rigveda. A historical Analysis. – 2001. – № 7–2. – Mode of access: <http://www.people.fas.harvard.edu/~witzel/EJVS-7-3.pdf>. – Date of access: 19.03.2020.

8. Lal, B. B. The indo-aryan hypothesis vis-a-vis Indian archeology / B. B. Lal // Journal of Central Asia. – 1978. – Vol.1, №1. – P. 22–41.

9. Lal, B. B. The Earliest civilization of South Asia: rise, maturity and decline / B. B. Lal. – Michigan, 1997. – 308 p.

10. Kak, S. The astronomical code of the Rigveda / S. Kak. – New Deli, 2000. – 203 p.

11. Sen, S. N. A Concise History of Science in India / S. N. Sen, B. V. Subbrayappa. – New Deli, 1971. – 689 p.

12. Sharma, R. S. Advent of the Aryans in India / R. S. Sharma. – New Deli, 1999. – 111 p.

(Дата подачі: 22.02.2021 г.)

A. A. Дзенісевіч

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

A. Denisevich

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 378.147:372.893(410+476)

АСАБЛІВАСЦІ ПАДРЫХТОЎКІ МАГІСТРАЎ-ГІСТОРЫКАЎ У БРЫТАНСКІХ І БЕЛАРУСКІХ УНІВЕРСІТЭТАХ ВА ЎМОВАХ БАЛОНСКАГА ПРАЦЭСУ

THE FEATURES OF THE PROFESSIONAL TRAINING OF THE MASTERS IN THE FIELD OF HISTORY AT THE BRITISH AND BELARUSIAN UNIVERSITIES UNDER THE CONDITIONS OF BOLOGNA PROCESS

Аўтар прааналізаваў структуру брытанскіх і беларускіх магістарскіх гістарычных праграм, апісаў формы арганізацыі адукацыйнага працэсу, метады ацэнкі ведаў магістрантаў.

Ключавыя словы: Вялікабрытанія; Рэспубліка Беларусь; магістратура; вышэйшая гістарычная адукацыя; універсітэт.

The author analyzed the structure of the British and Belarusian master's historical programs, described the forms of organization of the educational process, methods of assessment of master's degree student's knowledge.

Keywords: Great Britain; Republic of Belarus; magistracy; higher historical education; university.

Пасля далучэння Рэспублікі Беларусь да Еўрапейскай прасторы вышэйшай адукацыі ў 2015 г. для беларускай вышэйшай школы стала актуальна тэма даследавання замежнага вопыту падрыхтоўкі кадраў ва ўмовах Балонскай сістэмы. На гэтым фоне карысным з'яўляецца зварот да вопыту краін, якія сталі стваральнікамі Балонскай сістэмы, а сярод іх – Вялікабрытаніі, адукацыйная сістэма якой стала мадэллю для стварэння Еўрапейскай прасторы вышэйшай адукацыі. Вывучэнне брытанскага вопыту падрыхтоўкі магістраў-гісторыкаў дазваляе глыбей зразумець Балонскі працэс, а таксама сфарміраваць комплекснае ўяўленне аб асаблівасцях функцыянавання брытанскай і беларускай магістратуры.

На сучасным этапе ў Вялікабрытаніі прафесійную падрыхтоўку магістраў у галіне гісторыі забяспечваюць 88 універсітэтаў, у тым ліку 71 англійскі ўніверсітэт, 9 шатландскіх універсітэтаў, 6 валійскіх універсітэтаў, 2 паўночнаірландскія ўніверсітэты. Ступень магістра, якая прысвойваецца выпускнікам англійскіх і паўночнаірландскіх універсітэтаў, адпавядае 7 узроўню Рэгуляванай рамкі кваліфікацый (RQF) і 7 узроўню Еўрапейскай рамкі кваліфікацый (EQF) [9, р. 5]. Валійская магістарская ступень адпавядае 7 узроўню Валійскай рамкі крэдытаў і кваліфікацый (CQFW) і 7 узроўню EQF [8, р. 18; 9, р. 5]. Магістарская ступень, якая прысуджаецца ў шатландскіх універсітэтах, адпавядае 11 узроўню Шатландскай рамкі крэдытаў і кваліфікацый (SCQF) і 7 узроўню EQF [9, р. 5; 19]. Важна падкрэсліць, што згодна з законам «Аб выкладанні і вышэйшай адукацыі» (1998) у Вялікабрытаніі падрыхтоўка магістраў, у тым ліку ў галіне гісторыі, забяспечваецца на платнай аснове [18].

Ва ўніверсітэтах Вялікабрытаніі падрыхтоўка магістраў-гісторыкаў арганізавана як па навучальных («taught programmes»), так і па даследчых праграмах («research programmes»). Тэрмін падрыхтоўкі магістра па навучальнай праграме складае 1–2 гады на дзённым аддзяленні і 2–4 гады на завочным. У Шатландыі навучальная праграма мае свае асаблівасці. Так, ва ўніверсітэце Абердзіна навучальная праграма па спецыяльнасці «Шатландская спадчына (дыстанцыйнае навучанне)» на завочным аддзяленні разлічана на 3 гады, а ва ўніверсітэце Паўночна-Шатландскага нагор'я і востраваў тэрмін падрыхтоўкі магістра-гісторыка на завочным аддзяленні для ўсіх гістарычных спецыяльнасцей складае ад 2 да 6 гадоў. У шатландскіх універсітэтах атрымала шырокае распаўсюджванне дыстанцыйная форма навучання. Так, ва ўніверсітэтах Абердзіна, Дандзі, Стратклайда, Эдзінбурга, Паўночна-Шатландскага нагор'я і астраваў магістранты вочнага і завочнага аддзяленняў могуць атрымаць гістарычную адукацыю ў дыстанцыйнай форме [13; 15].

У Англіі большасць універсітэтаў дазваляе атрымаць выпускнікам навучальнай праграмы ступені «магістр мастацтваў» («Master of Arts») або «магістр даследавання» («Master of Research»). Універсітэты Оксфар-

да і Кембрыджа прысвойваюць выпускнікам такой праграмы ступень «магістр даследаванняў» («Master of Studies»), універсітэты Кінгстана і Манчэстэра – ступень «магістр навук» («Master of Science»), універсітэт Ньюкасла – «магістр пісем» («Master of Letters»), універсітэты Рэдзінга і Шэффілд Халлам – «магістр мастацтваў (даследаванне)» («Master of Arts (by Research)»). У Шатландыі выпускнікам навучальнай праграмы прысвойваюць ступені «магістр пісем» («Master of Letters») або «магістр навук» («Master of Science»). Выключэннем з’яўляецца толькі спецыяльнасць «Гістарычнае даследаванне» ва ўніверсітэце Стэрлінга, якая дазваляе атрымаць выпускніку ступень «магістр даследавання» («Master of Research»). Ва Уэльсе ўсе ўніверсітэты прысвойваюць выпускнікам навучальнай праграмы ступень «магістр мастацтваў», а ва ўніверсітэце Уэльса Святой Тройцы і Святога Давіда таксама можна атрымаць ступень «магістр даследавання». У Паўночнай Ірландыі ўніверсітэты прысвойваюць выпускнікам навучальнай праграмы ступень «магістр мастацтваў».

Навучальная праграма падрыхтоўкі магістра-гісторыка складаецца з абавязковых вучэбных модуляў і модуляў па выбару магістранта. Модуль уяўляе сабой самастойны вучэбны курс, які вывучаецца магістрантам на працягу 1 семестра або цэлага вучэбнага года. Вучэбныя модулі прысвечаны не толькі гісторыі, але і гістарыяграфіі і метадам гістарычнага даследавання. У Вялікабрытаніі пераход магістранта з аднаго курса на другі і прысуджэнне магістарскай ступені ў галіне гісторыі вызначаецца па агульнай колькасці заліковых адзінак (крэдытаў), залічаных магістранту ў працэсе навучання. Крэдыты налічаюцца магістранту за вучэбныя модулі, практыку і дысертацыю. У Вялікабрытаніі 1 заліковая адзінка – гэта 10 аўдыторных гадзін. Працаёмкасць навучальнай праграмы ў Вялікабрытаніі складае 180 крэдытаў (= 90 ECTS). За адзін вучэбны модуль брытанскаму магістранту налічваецца 15–40 крэдытаў (= 7,5–20 ECTS). Як правіла, большасць навучальных праграм прадугледжвае вывучэнне магістрантам 5–6 тэарэтычных модуляў (120 крэдытаў) і напісанне дысертацыі ў аб’ёме 10 000–20 000 слоў (60 крэдытаў). Некаторыя навучальныя праграмы ў Англіі, Уэльсе і Шатландыі надаюць асноўную ўвагу падрыхтоўцы і напісанню магістрантам дысертацыі. У такіх праграмах уключана вывучэнне толькі 1–3 тэарэтычных курсаў, а за магістарскую дысертацыю налічваецца ад 75 да 140 крэдытаў (= 32,5–70 ECTS). Такія праграмы рэалізуюцца гістарычнымі дэпартаментамі ўніверсітэтаў Чэстара, Святой Тройцы і Святога Давіда, Абердзіна, Стэрлінга [11].

Важна падкрэсліць, што ў Вялікабрытаніі не існуе абавязковых адукацыйных стандартаў па гісторыі для вышэйшай адукацыі. Універсітэты маюць вялікую акадэмічную свабоду, што дазваляе ім самім вызначаць колькасць абавязковых вучэбных модуляў і модуляў па выбару для кожнай гістарычнай магістарскай праграмы, паслядоўнасць вывучэння

магістрантамі вучэбных модуляў, формы арганізацыі адукацыйнага працэсу на гістарычных факультэтах і дэпартаментах, формы кантролю ведаў магістрантаў.

Кожная навучальная праграма ўключае 1–3 абавязковых модуля, прысвечаных гістарыяграфіі, крыніцам і метадам гістарычнага даследавання. Такія модулі накіраваны на развіццё ў магістранта навыкаў гістарычнага даследавання і рыхтуюць яго да напісання магістарскай дысертацыі. Напрыклад, ва ўніверсітэце Абердзіна магістранты вывучаюць модуль «Даследчая падрыхтоўка ў гістарычных даследаваннях», ва ўніверсітэце Глазга абавязковым з'яўляецца модуль «Навукова-даследчыя рэсурсы і навыкі для гісторыкаў», ва ўніверсітэце Эскса – «Метады даследавання ў гісторыі», ва ўніверсітэце Аберыстуіта – «Метады даследавання і прафесійныя навыкі ў гісторыі» [16; 12].

Навучальная праграма ў Вялікабрытаніі прадугледжвае наведванне магістрантам лекцый, семінараў, персанальных заняткаў з цыютарам (або навуковым кіраўніком). Формы кантролю ведаў – эсэ (3500–5000 слоў), прэзентацыі, курсавая праца (2500–5000 слоў).

Навучальныя магістарскія праграмы дазваляюць атрымаць магістарскую ступень у самых розных галінах гістарычнай навукі. Ва ўніверсітэтах Лідса, Ліверпуля, Эксэтэра, Суонсі, Кардыфа, Рэдзінга, Кіла арганізавана падрыхтоўка магістраў у галіне старажытнай гісторыі. Ва ўніверсітэтах Оксфарда, Кента, Шэффілда, Сасэкса, Усходняй Англіі забяспечваецца падрыхтоўка магістраў па гісторыі ЗША, ва ўніверсітэце Саутгемптана – па яўрэйскай гісторыі, ва ўніверсітэце Цэнтральнага Ланкашыра – па гісторыі Паўночнай Карэі, ва ўніверсітэце Портсмута – па гісторыі ваенна-марскога флота Вялікабрытаніі, у Лонданскім ўніверсітэце – па гісторыі Іспаніі, Партугаліі, Лацінскай Амерыкі.

Даследчая магістарская праграма арыентавана на асоб, якія мэтанакіравана вырашылі стаць вучонымі. У Англіі, Уэльсе і Паўночнай Ірландыі тэрмін вочнай падрыхтоўкі магістра складае 1–3 гады, завочнай – 2–5 гадоў. У Шатландыі вочная форма навучання разлічана на 1–2 гады, завочная – на 2–3 гады. У адрозненне ад навучальнай праграмы, даследчая не прадугледжвае вывучэння магістрантам вучэбных модуляў, наведвання лекцый і семінараў. На працягу ўсяго тэрміна навучання магістрант выконвае дысертацыю пад кіраўніцтвам двух навуковых кіраўнікоў. Аб'ём дысертацыі для магістрантаў-даследчыкаў у 2–3 большы, чым для магістрантаў навучальнай праграмы. У Англіі аб'ём магістарскага даследавання складае ад 15 000 да 60 000 слоў, ва Уэльсе – 25 000–65 000 слоў, у Паўночнай Ірландыі – 50 000–60 000 слоў, у Шатландыі – ад 30 000 да 70 000 слоў [14; 17, р. 16; 20]. Англійскія ўніверсітэты прысвойваюць выпускнікам даследчай праграмы ступені «магістр філасофіі» («Master of Philosophy»), «магістр мастацтваў (даследаванне)» («Master of Arts (by Research)»)

і «магістр даследавання» («Master of Research»). Валійскія ўніверсітэты прысуджаюць ступені «магістр філасофіі» і «магістр мастацтваў (даследаванне)», паўночнаірландскія ўніверсітэты – ступень «магістр філасофіі». Шатландскія ўніверсітэты прысуджаюць выпускнікам ступені «магістр даследаванняў (даследаванне)» («Master of Studies (Research)»), «магістр пісем (даследаванне)» («Master of Letters (Research)»), «магістр даследавання» («Master of Research»), «магістр філасофіі», «магістр навук (даследаванне)» («Master of Science (by Research)»).

Самай прэстыжнай магістарскай ступенню ў Вялікабрытаніі з’яўляецца ступень «магістра філасофіі». Для атрымання гэтай ступені магістранты павінны абараніць дысертацыю перад спецыяльнай камісіяй на «вусным экзамене» («viva voce»). Выпускнікі брытанскай магістратуры могуць працягнуць навучэнне ў дактарантуры.

Праграма падрыхтоўкі магістра-гісторыка ва ўніверсітэтах Рэспублікі Беларусь адрозніваецца ад брытанскай праграмы. Беларускія ўніверсітэты забяспечваюць падрыхтоўку магістраў у галіне гісторыі ў вочнай (дзённая і вячэрняя) і завочнай формах. Тэрмін падрыхтоўкі на дзённым аддзяленні складае 1 год, на вячэрнім – 1,5 гады. Завочная форма навучання – 1,5 гады. Для магістрантаў спецыяльнасці 1-21 80 15 «Гісторыя» (Прафілізацыя: «Гісторыя беларускай дыяспары») тэрмін навучання на дзённым аддзяленні складае 2 гады [7]. Беларускія ўніверсітэты, у адрозненне ад брытанскіх, забяспечваюць атрыманне магістарскай гістарычнай адукацыі не толькі на платнай аснове, але і на бюджэтнай. Беларускія магістранты, якія навучаюцца на бюджэце, атрымоўваюць стыпендыю.

У 2020 г. падрыхтоўка магістраў у галіне гісторыі была арганізавана ў 8 беларускіх ўніверсітэтах: Беларускім дзяржаўным ўніверсітэце, Беларускім дзяржаўным педагагічным ўніверсітэце імя М. Танка, Брэсцкім дзяржаўным ўніверсітэце імя А. С. Пушкіна, Віцебскім дзяржаўным ўніверсітэце імя П. М. Машэрава, Гомельскім дзяржаўным ўніверсітэце імя Францыска Скарыны, Гродзенскім дзяржаўным ўніверсітэце імя Янкі Купалы, Магілёўскім дзяржаўным ўніверсітэце імя А. А. Куляшова, Полацкім дзяржаўным ўніверсітэце. Названія ўніверсітэты ў 2020 г. забяспечвалі падрыхтоўку магістраў па спецыяльнасці 1-21 80 15 «Гісторыя», якая мела тры прафілізацыі: «Усеагульная гісторыя», «Айчынная гісторыя», «Гісторыя беларускай дыяспары» [1, 2, 6, 7]. Выпускнікам гэтай спецыяльнасці прысвойваецца ступень «магістр». Беларуская ступень магістра адпавядае 7 узроўню Нацыянальнай рамкі кваліфікацый вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь і 7 узроўню EQF [4].

Асноўнымі нарматыўнымі дакументамі, якімі рэгламентуецца працэс падрыхтоўкі магістра ў галіне гісторыі ў Рэспубліцы Беларусь, з’яўляюцца: адукацыйны стандарт вышэйшай адукацыі другой ступені, тыпавы вучэбны план па спецыяльнасці, вучэбная праграма ўстанова вышэйшай

адукцыі, вучэбны план па спецыяльнасці. Адукацыйны стандарт вышэйшай адукацыі другой ступені, тыпавы вучэбны план па спецыяльнасці зацвярджаюцца Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь. Патрабаванні, выкладзеныя ў гэтых дакументах, з'яўляюцца абавязковымі для выканання ўсімі беларускімі ўстановамі вышэйшай адукацыі, якія забяспечваюць падрыхтоўку магістраў-гісторыкаў. У адукацыйным стандарце даецца агульная характарыстыка прафесійнай дзейнасці магістра-гісторыка, прапісаны кампетэнцыі, якімі павінен валодаць магістрант, патрабаванні да распрацоўкі індывідуальнага плана работы магістранта, патрабаванні да зместу навукова-даследчай работы магістранта, патрабаванні да арганізацыі адукацыйнага працэсу, патрабаванні да выніковай атэстацыі і напісання магістарскай дысертацыі [1]. У тыпавым плане прадстаўлены спіс вучэбных модуляў, які павінен вывучыць магістрант, а таксама прапісаны кампетэнцыі, якія фарміруюцца ў магістранта па кожнаму вучэбнаму модулю [6]. Вучэбны план па спецыяльнасці і вучэбная праграма па вучэбнай дысцыпліне (або практыцы) распрацоўваюцца супрацоўнікамі толькі адной установы вышэйшай адукацыі і дзейнічаюць толькі ў межах гэтай адукацыйнай установы. Вучэбны план і вучэбная праграма распрацоўваюцца згодна з патрабаваннямі адукацыйнага стандарта і тыпавога плана [2].

Праграма падрыхтоўкі магістра ўключае ў сябе як абавязковыя вучэбныя дысцыпліны (модулі), так і дысцыпліны па выбару магістранта. Праграма складаецца з вучэбных дысцыплін дзяржаўнага кампанента і дысцыплін кампанента ўстановы вышэйшай адукацыі (30 % з якіх – курсы па выбару). У перыяд навучання ў беларускай магістратуры магістрант павінен валодаць ведамі па вучэбных дысцыплінах, прайсці вучэбныя практыкі, напісаць і абараніць магістарскую дысертацыю. Заняткі ў магістратуры арганізаваны ў форме лекцый і семінараў. Экзамены і залікі з'яўляюцца асноўнымі формамі кантролю ведаў.

Абавязковымі для вывучэння ў магістратуры з'яўляюцца модулі дзяржаўнага кампанента «Метадалогія гісторыі» і «Навукова-даследчая работа». Першы модуль накіраваны на развіццё ў магістранта навыкаў гістарычнага даследавання. Другі модуль прадугледжвае падрыхтоўку і напісанне магістарскай дысертацыі. Гэты модуль фарміруе ў магістрантаў навыкі абагульнення і крытычнага аналізу вынікаў, атрыманых айчыннымі і замежнымі навукоўцамі, выяўлення і фармулявання актуальных навуковых праблем і мэт даследавання, абгрунтавання актульнасці, тэарэтычнай і практычнай значнасці тэмы навуковага даследавання, распрацоўкі плана і праграмы даследавання, самастойнага правядзення бібліяграфічнай работы з прыцягненнем сучасных інфармацыйных тэхналогій. Змест навукова-даследчай работы магістранта вызначаецца навуковым кіраўніком у адпаведнасці з прафілізацыяй адукацыйнай праграмы магістратуры, тэматыкай яго навуковага даследавання і замацоўваецца ў індывідуальным

плане работы магiстранта. Навукова-даследчая работа прадугледжвае ўдзел магiстранта ў навуковых семiнарах i канферэнцыях, круглых сталах [1, с. 7].

Магiстарская праграма па спецыяльнасцi 1-21 80 15 «Гiсторыя» (Прафiлізацыя: «Усеагульная гiсторыя») прадугледжвае вывучэнне магiстрантам вучэбных курсаў, прысвечаных гiсторыi краiн Заходняй Еўропы, Расii, Украiны, ЗША, краiн Азii i Афрыкi [2]. Магiстарская праграма па спецыяльнасцi 1-21 80 15 «Гiсторыя» (Прафiлізацыя: «Айчынная гiсторыя») прадугледжвае вывучэнне розных аспектаў гiсторыi Беларусi: палiтычная гiсторыя Беларусi, канфесiйная i этнакультурная гiсторыя Беларусi, гiстарычная дэмаграфiя Беларусi, Беларусь ў сiстэме мiжнародных адносiн, рэформы i рэвалюцыi ў гiсторыi Беларусi, навуковыя школы i даследчыя цэнтры па гiсторыi ВКЛ, беларуская ўрбанiстыка [6].

З 2019 г. гiстарычным факультэтам БДУ сумесна з гiстарычным факультэтам МДУ iмя М. В. Ламаносава (г. Масква, Расiя) ажыццяўляецца падрыхтоўка магiстраў па спецыяльнасцi 1-21 80 15 «Гiсторыя» (Прафiлізацыя: «Гiсторыя беларускай дыяспары») [3; 7]. Праграма прадугледжвае вывучэнне курсаў па гiсторыi Беларусi i Расii: народы i культуры Саюзнай дзяржавы i свету, беларуская дыяспара ў Расii i свеце, этнапалiталогiя, традыцыйная культура этнiчных супольнасцей Беларусi, гiсторыя прадпрымальнiцтва ў Беларусi i iнш. Выпускнiку праграмы выдаюцца дыпламы двух вышэйшых навучальных устаноў [7].

Важным кампанентам падрыхтоўкi магiстра з'яўляецца практыка. У праграму ўключаны навукова-даследчая i навукова-педагагiчная практыка працягласцю два тыднi кожная. Практыкi накіраваны на замацаванне ў магiстранта ведаў i ўменняў, атрыманых ў працэсе тэарэтычнага навучання ў магiстратуры, авалодання навыкамі даследавання актуальных навуковых i прыкладных праблем, прымянення iнавацыйных тэхналогiй, вырашэння сацыяльна-прафесiйных задач.

У кожную магiстарскую праграму ўключаны дысцыплiны па выбару магiстранта: «Фiласофiя i метадалогiя навукi», «Замежная мова», «Асновы iнфармацыйных тэхналогiй».

Беларускiм магiстрантам, як i брытанскiм, налiчваюцца залiковыя адзiнкі за вывучэнне дысцыплiн, практыкi, напiсанне магiстарскай дысертацыi. Выкарыстанне залiковых адзiнак у беларускай сiстэме вышэйшай адукацыi пачалося ў 2008 г. На сённяшнi дзень беларускiя ўнiверсiтэты кіруюцца Iнструкцыяй па разлiку працаёмкасцi адукацыйных праграм вышэйшай асветы з выкарыстаннем сiстэмы залiковых адзiнак, уведзенай загадам Мiнiстэрства адукацыi Рэспублiкi Беларусь 16.04.2015 [5]. Адна залiковая адзiнка складае 36–40 аўдыторных гадзiн. Працаёмкасць аднагадовай магiстарскай праграмы складае 60 крэдытаў ECTS. Працаёмкасць праграмы па спецыяльнасцi

1-21 80 15 «Гісторыя» (Прафілізацыя: «Гісторыя беларускай дыяспары») – 120 заліковых адзінак. За магістарскую дысертацыю налічваецца 12 заліковых адзінак.

Выпускнікі магістратуры ў Рэспубліцы Беларусь працуюць настаўнікамі гісторыі ў сярэдніх школах, выкладчыкамі гісторыі ва ўніверсітэтах, палітолагамі, журналістамі. Яны могуць працягнуць навучанне ў аспірантуры.

Такім чынам, сістэма падрыхтоўкі магістраў-гісторыкаў у Вялікабрытаніі і Рэспубліцы Беларусь мае як падабенствы, так і адрозненні. У Вялікабрытаніі, у адрозненне ад Рэспублікі Беларусь, не існуе абавязковых адукацыйных стандартаў для магістратуры. Брытанскія ўніверсітэты маюць вялікую акадэмічную свабоду, што дазваляе ім самім вызначаць патрабаванні да адукацыйнага працэсу для кожнай спецыяльнасці магістратуры. Беларускія і брытанскія праграмы падрыхтоўкі магістраў-гісторыкаў прадугледжваюць налічэнне магістрантам заліковых адзінак за вывучэнне дысцыплін, практыкі, напісанне магістарскай дысертацыі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Адукацыйны стандарт вышэйшай адукацыі. Вышэйшая адукацыя. Другая ступень (магістратура). Спецыяльнасць 1-21 80 15 «Гісторыя»: АСВА 1-21 80 15–2019. – Увед. 26.06.2019. – Мінск: М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь: РІВШ, 2019. – 11 с.

2. Вучэбны план па спецыяльнасці 1-21 80 15 «Гісторыя» (Прафілізацыя: «Усеагульная гісторыя») [Электронны рэсурс] // Гістарычны факультэт БДУ. – Рэжым доступу: https://hist.bsu.by/images/stories/files/plany/do/mag/2020/uch_VI.pdf. – Дата доступу: 02.02.2021.

3. Дыплом у квадраце. На гістфаке МДУ і БДУ ўпершыню адчыняецца сумесная праграма навучання студэнтаў [Электронны рэсурс] // Саюз Беларусь / Расія. – Рэжым доступу: <https://tg.ru/2019/06/19/na-istfake-mgu-i-bgu-vpervye-otkryvaetsia-sovmestnaia-programma-obucheniia-studentov.html>. – Дата доступу: 05.01.2021.

4. Нацыянальная рамка кваліфікацый вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс] // Рэспубліканскі партал праектаў адукацыйных стандартаў вышэйшай адукацыі. – Рэжым доступу: https://edustandart.by/media/k2/attachments/nd_natsionalnaya-ramka-kvalifikatsij-vysshego-obrazovaniya-rb_301219.pdf – Дата доступу: 18.02.2021.

5. Інструкцыя па разліку працаёмкасці адукацыйных праграм вышэйшай асветы з выкарыстаннем сістэмы заліковых адзінак (зацв. Міністрам адукацыі Рэспублікі Беларусь 06.04.2015.) [Электронны рэсурс] // Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы. Нарматыўныя дакументы. – Рэжым доступу: <http://www.nihe.bsu.by/index.php/ru/norm-doc>. – Дата доступу: 09.02.2018.

6. Тыпавы вучэбны план па спецыяльнасці 1-21 80 15 «Гісторыя» (Прафілізацыя: «Айчынная гісторыя») (зацв. Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь 21.03.2019.) [Электронны рэсурс] // Рэспубліканскі партал праектаў адукацыйных стандартаў вышэй-

шай адукацыі. – Рэжым доступу: https://www.edustandart.by/media/k2/attachments/pl_1-21-80-15_150419.pdf – Дата доступу: 02.02.2021.

7. Эксперыментальны вучэбны план па спецыяльнасці 1-21 80 15 «Гісторыя» (Прафілізацыя: «Гісторыя беларускай дыяспары») [Электронны рэсурс] // Электронная бібліятэка БДУ. – Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/234283/1/D21%8d-119.pdf>. – Дата доступу: 05.01.2021.

8. Credit and Qualification Framework for Wales / Welsh Government, January 2017. – 21 p.

9. Education United Kingdom. The British Education System Described and Compared with Dutch System / EP-Nuffic, 2nd edition, December 2010, version 3, January 2015. – 40 p.

10. History MA (by Research). Swansea University [Электронны рэсурс] // Swansea University. – Дата доступу: 19.03.2018.

11. History (MRes) [Электронны рэсурс] // University of Chester. – Рэжым доступу: <https://www1.chester.ac.uk/study/postgraduate/history-mres/201810?mode=389-8093> – Дата доступу: 04.06.2018.

12. History of Wales (MA). Aberystwyth University [Электронны рэсурс] // Aberystwyth University. – Дата доступу: 16.03.2018.

13. Master of Science in History (Online Distance Learning) [Электронны рэсурс] // University of Edinburgh. – Рэжым доступу: <http://www.ed.ac.uk/history-classics-archaeology/graduate-school/programmes/masters-degree-programmes/history/taught-msc-history-online>. – Дата доступу: 14.07.2017.

14. MPhil in History [Электронны рэсурс] // University of Oxford. – Рэжым доступу: https://www.ox.ac.uk/admissions/graduate/courses/mphil-history?ws_sl=1. – Дата доступу: 07.08.2018.

15. Research by Distance Learning [Электронны рэсурс] // University of Aberdeen. School of Divinity, History and Philosophy. – Рэжым доступу: <https://www.abdn.ac.uk/sdhp/courses/phd-distancelearning.php>. – Дата доступу: 17.07.2017.

16. Research Preparation in Historical Studies (2016–2017) [Электронны рэсурс] // University of Aberdeen. School of Divinity, History and Philosophy – Рэжым доступу: <https://www.abdn.ac.uk/registry/courses/postgraduate/2017/history/hi5594>. – Дата доступу: 28.06.2017.

17. Research Studies Handbook. Code of Practice for Research Study / Ulster University, April 2017. – 120 p.

18. Teaching and Higher Education Act 1998 [Электронны рэсурс] // Legislation Government UK. – Дата доступу: 23.09.2017.

19. The Scottish Credit and Qualifications Framework [Электронны рэсурс] // SCQF – Рэжым доступу: <http://www.sqf.org.uk/framework-diagram/Framework.htm>. – Дата доступу: 07.07.2017.

20. Thesis Format for MPhil and PhD, Queen's University Belfast [Электронны рэсурс] // Queen's University Belfast. – Рэжым доступу: <https://www.qub.ac.uk/directorates/sgc/records/Examinations/Postgraduate-Research/ThesisFormat/>. – Дата доступу: 19.05.2018.

(Дата падачы: 19.02.2021 г.)

Д. А. Дзядзюля
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

D. Dedyulya
Belarusian State University, Minsk

УДК 351.746.1(476-15)(091)“1939”

ФАРМИРАВАННЕ ОРГАНАЎ ДЗЯРЖАЎНАЙ БЯСПЕКІ НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНАЙ БЕЛАРУСІ

FORMATION OF STATE SECURITY BODIES IN THE TERRITORY OF WESTERN BELARUS

На падставе апублікаваных архіўных крыніц і навуковай літаратуры ў артыкуле разглядаецца працэс фарміравання і функцыянавання органаў дзяржаўнай бяспекі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў верасні-снежні 1939 г. Асабліва ўвага надаецца структуры, кадраваму складу і асноўным напрамкам дзейнасці аператыўна-чэкісцкіх груп.

Ключавыя словы: НКВС; Заходняя Беларусь; органы дзяржаўнай бяспекі; БССР; аператыўна-чэкісцкія групы; Чырвоная армія.

On the basis of published archival sources and scientific literature, the article examines the process of formation and functioning of state security agencies on the territory of Western Belarus in September-December 1939. Particular attention is paid to the structure, personnel and main areas of activity of the task forces.

Keywords: NKVD; Western Belarus; state security bodies; BSSR; operative groups; Red Army.

Аналіз апублікаванай айчыннай і замежнай навуковай літаратуры па гісторыі фарміравання і функцыянаванні органаў НКВС у перыяд усталявання савецкай улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі сведчыць аб недастатковай распрацоўцы праблемы. Гэта звязана перш за ўсё з тым, што ў распараджэнні даследчыкаў маецца даволі абмежаваны аб'ём крыніц. Акрамя таго, у даследаваннях галоўная ўвага надаецца толькі рэпрэсіўнай дзейнасці органаў НКВС. У той час як Народны камісарыят унутраных спраў аб'ядноўваў у сябе структуры, якія адказваюць за розныя сферы жыццядзейнасці грамадства.

Гэтая акалічнасць надае актуальнасць комплекснаму тэарэтычнаму даследаванню пытанняў, якія датычацца арганізацыі, дзейнасці і ролі органаў НКВС на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Падрыхтоўка да фарміравання новых органаў улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі пачалася яшчэ да пачатку ваеннай аперацыі Чырвонай арміі. У адпаведнасці з загадам НКВС СССР ад 8 верасня 1939 г. «Аб аператыўных мерапрыемствах у сувязі з правядзеннем вучэбных збораў» для правядзення аператыўна-чэкісцкай работы народнаму камісару ўнутраных спраў

БССР Л. Ф. Цанаве было даручана вылучыць 50 чалавек аператыўных работнікаў НКУС БССР і 150 чалавек аператыўна-палітычных работнікаў з пагранічных войскаў, сабраўшы іх у г. Мінск 9 верасня [1, с. 13].

Усе, хто прыбыў у г. Мінск, былі размеркаваны на 4 аператыўна-чэкісцкія групы. За кожнай групай замацоўваўся начальнік і яго намеснік. Для выканання спецыяльных заданняў у распараджэнне начальнікаў дадаткова вылучалася па адным батальёне з ліку Беларускай пагранічнай акругі (колькасцю ў 300 чалавек). Іх задачы вызначаліся ў дырэктыве кіраўніцтва НКУС СССР № 20177 «Аб задачах аператыўных груп НКУС пры ўступленні савецкіх войскаў на тэрыторыю Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі» ад 15 верасня 1939 г. [1, с. 13]. Для прадухілення ўцечкі інфармацыі была забяспечана поўная сакрэтнасць. Пра змест дырэктывы ведалі толькі некалькі чалавек.

У першую чаргу па меры перамяшчэння Чырвонай арміі ў глыб заходне-беларускай тэрыторыі ва ўсіх значных гарадскіх пунктах удзельнікам аператыўных груп належала стварыць апарат НКУС [1, с. 15]. Ужо да 18 верасня 1939 г. у Радашковічах, Навагрудку, Ваўкавыску і Клецку былі арганізаваны аператыўна-чэкісцкія групы, 19 верасня аператыўныя групы былі створаны ў Паставах, Ашмянах, Браславе, у мястэчках Чырвонае і Івянец, а 20 верасня – у Свянцях і Вільні [2, с. 124].

Адбор афіцэраў для вышэйзгаданых груп усклалі на кіраўніцтва аддзела кадраў НКУС БССР на чале з капітанам дзяржбяспекі П. А. Строкіным. Менавіта гэты чалавек надаваў вялікае значэнне пытанням падбору асабістага складу для аператыўна-чэкісцкіх груп Заходняй Беларусі. Як начальніку аддзела кадраў яму ўдалося хутка падабраць кадры для аператыўна-чэкісцкіх атрадаў [1, с. 247].

Асноўнымі напрамкамі працы аператыўна-чэкісцкіх груп сталі выяўленне і арышты «контррэвалюцыйных» элементаў, забяспечэнне грамадскага парадку, барацьба са злачыннасцю, ахова найважнейшых гаспадарчых аб'ектаў, прамысловых прадпрыемстваў і канфіскацыя зброі ў мясцовага насельніцтва. Для поўнага кантролю над тэрыторыяй неабходна было заняць усе ўстановы сувязі, памяшканні банкаў, сховішчаў, друкарняў і рэдакцый газет [1, с. 15–17]. Нягледзячы на некаторую дэзарганізацыю ў верасні-кастрычніку, гэтыя напрамкі, прыярытэтныя ў той перыяд, заставаліся нязменнымі яшчэ доўгі час, што сведчыць аб выразнай і прадуманай арганізацыі работы органаў дзяржаўнай бяспекі.

У адпаведнасці з дырэктывай НКУС СССР ад 15 верасня 1939 г. перад супрацоўнікамі быў пастаўлены шэраг задач, якія патрабавалі неадкладнага вырашэння. Адной з першачарговых задач стала арганізацыя на тэрыторыі Заходняй Беларусі новых органаў савецкай улады – часовых упраўленняў. Аператыўна-чэкісцкія групы павінны былі праводзіць ўсю сваю працу ў цесным кантакце з ваенным камандаваннем і часовымі ўпраўленнямі [1, с. 15]. Так, перш за ўсё сумеснымі намаганнямі неабходна было правесці

рэгістрацыю і канфіскацыю ў грамадзянскага насельніцтва агнястрэльнай зброі, выбуховых рэчываў і радыёперадавальнікаў.

Разам з гэтым неабходна было забяспечыць насельніцтва харчаваннем і прамысловымі таварамі. Супрацоўнікі НКУС старанна кантралявалі гэтыя праблемы. Аднак ужо з канца верасня 1939 г. пачаў адчувацца дэфіцыт тавараў першай неабходнасці, што выклікала нездаровыя настроі сярод жыхароў. Сярод іх органы НКУС адзначалі выказванні такога роду: «Пры Савецкай уладзе нічога няма, усе галодныя, распранутыя і забіраюць толькі ад нас, хутчэй бы пражыць гэты час, пакуль прыйдзе польская ўлада і ўсё будзе добра». Як адзначалі самі супрацоўнікі НКУС, гэтым яны імкнуліся наладзіць супраць савецкай улады лаяльныя да яе пласты насельніцтва [3, с. 70].

Асаблівая ўвага аператыўна-чэкісцкіх груп была засяроджана на выяўленні і арыштах «контррэвалюцыйных» элементаў, якімі савецкая ўлада лічыла супрацоўнікаў польскіх спецслужбаў, дзеячаў палітычных партый і грамадскіх арганізацый, прадстаўнікоў польскай адміністрацыі, афіцэраў польскіх узброеных фарміраванняў і іншых, каго падазравалі ў магчымым шпіянажы. Для іх выяўлення выкарыстоўвалі канфіскаваныя польскія архіўныя звесткі, а таксама загадзя складзеныя спісы. За складанне гэтых спісаў адказваў 2-й аддзел УДБ НКУС, які ўзначальвае капітан дзяржбяспекі А. А. Сяргееў. Да таго, як падраздзяленні РСЧА ўвайшлі на тэрыторыю Заходняй Беларусі, ён праявіў ініцыятыву ў зборы матэрыялаў пра «контррэвалюцыйныя» элементы Заходняй Беларусі, што дазволіла арыштаваць на самым пачатку баявых дзеянняў значную частку агентаў і выведнікаў 2-га аддзела Генеральнага штаба Войска Польскага [1, с. 266].

З дакладных запісак НКУС БССР, якія ўтрымліваюць інфармацыю аб становішчы ў Заходняй Беларусі, відаць, што арышты пачаліся адразу ж пасля ўступлення частак Чырвонай арміі. Па стане на 7 кастрычніка 1939 г. у Заходняй Беларусі былі арыштаваны 2708 чалавек, па стане на 15 кастрычніка 1939 г. арыштаваных было ўжо 3535 чалавек [1, с. 137]. Яшчэ праз тыдзень гэты лік узрос да 4315 чалавек [4, с. 199]. Усяго за верасень – снежань 1939 г. у Заходняй Беларусі савецкімі органамі былі арыштаваныя 8818 чалавек, з якіх 2350 беларусаў, 4845 палякаў, 652 яўрэі і 517 рускіх [5, с. 202; 6, с. 102]. Такія арышты праводзіліся штодня і набылі масавы характар, аднак гэта не заўсёды азначала адпраўку ў турму – частку арыштаваных выпускалі без прад'яўлення абвінавачвання, некаторых штрафавалі.

НКУС БССР надаваў асаблівае значэнне ліквідацыі антысавецкіх падпольных арганізацый. Савецкае кіраўніцтва не рабіла асаблівых адрозненняў паміж палітычнымі і іншымі арганізацыямі. Усе легальныя да 17 верасня 1939 г. польскія, яўрэйскія, украінскія і беларускія палітычныя групы з патрыятычнай арыентацыяй разглядаліся як «контррэвалюцыйныя».

Сябры розных грамадскіх арганізацый падвяргаліся турэмнаму зняволенню. З кастрычніка 1939 г. па ліпень 1940 г. беларускімі органамі дзяржаўнай бяспекі і ўнутраных спраў рэспублікі было раскрыта 109 падпольных арганізацый, якія налічвалі ў сваіх шэрагах 3231 удзельніка. Большасць з іх, а менавіта 1141 чалавек, былі заключаны ў турмы [7, с. 19–20]. Арышты найбольш актыўных удзельнікаў антысавецкага супраціву прывялі да таго, што да канца 1939 г. іх актыўная дзейнасць на савецкай тэрыторыі была фактычна паралізаваная.

На тэрыторыі далучаных абласцей органамі дзяржаўнай бяспекі была створана сетка турмаў і цэнтраў утрымання пад вартай. Першыя ўстановы такога тыпу былі арганізаваны аператыўна-чэкісцкімі групамі ў захопленых польскіх турмах. Фармальна арганізацыя пенітэнцыярнай сістэмы ў Заходняй Беларусі рэгулявалася распараджэннем намесніка Л. П. Берыі С. Н. Круглова ад 11 снежня 1939 г. аб стварэнні на гэтай тэрыторыі 23 турмаў [7, с. 15].

Новы этап арганізацыі органаў дзяржаўнай бяспекі ў Заходняй Беларусі быў пакладзены з прыняццем Вярхоўным саветам СССР 2 лістапада 1939 г. закона «Аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік з уз'яднаннем яе з Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай». У той жа дзень народны камісар унутраных спраў СССР Л. П. Берыя падпісаў загад № 001337 «Аб стварэнні органаў НКУС у Заходняй Беларусі», у адпаведнасці з якім арганізаваліся чатыры ўпраўленні НКУС: па Беластоцкай, Вілейскай, Навагрудскай, Пінскай абласцях, а таксама 29 падпарадкаваных ім павятовых і адзін гарадскі адзел НКУС [2, с. 124].

Арганізацыйная структура НКУС неўзабаве пачала разыходзіцца з тэрытарыяльным дзяленнем тэрыторыі Заходняй Беларусі, таму 29 лістапада 1939 г. С. Н. Круглоў выдаў загад № 001441 аб стварэнні Упраўлення НКУС Брэст-Літоўскай вобласці БССР, з штаб-кватэрай у горадзе Брэст-Літоўску. Пры гэтым Брэст-Літоўскі павятовы адзел НКУС Пінскай вобласці быў расфармаваны [8, с. 4].

Загадам НКУС СССР № 001470 ад 13 снежня 1939 г. УНКУС па Брэст-Літоўскай вобласці пераназываўся ў УНКВД па Брэсцкай вобласці з дыслакацыяй у г. Брэсце. Начальнікам упраўлення УНКУС па Брэсцкай вобласці быў прызначаны капітан дзяржаўнай бяспекі – А. А. Сяргееў, які да прызначэння займаў пасаду намесніка начальніка следчай часткі НКДБ БССР [9].

Баранавіцкі павятовы адзел дзяржаўнай бяспекі падпарадкоўваўся УНКУС па Наваградчыне. У снежні 1939 году пачало функцыянаваць Упраўленне НКУС Баранавіцкай вобласці, у той жа час было ліквідавана Упраўленне НКУС на Наваградчыне. Такім чынам, была створана структура Народнага камісарыята ўнутраных спраў з новым адміністрацыйным дзяленнем, а аператыўна-чэкісцкія групы былі ліквідаваны [8, с. 243].

Асабісты склад аператыўна-чэкісцкіх груп стаў базай для фарміравання тэрытарыяльных органаў НКУС. Далейшае ўкамплектаванне кадрамі сфармаваных упраўленняў планавалася пабудаваць за кошт 650 чалавек, раней накіраваных у Заходнюю Беларусь з усходніх абласцей. Акрамя гэтага, няпоўны камплект адстаючых 315 чалавек аператыўнага складу неабходна было пакрыць з дапамогай супрацоўнікаў НКУС рэспублік, УНКУС краёў-абласцей – 100 чалавек, асаблівых органаў НКУС БВА – 150 чалавек і пагранатрадаў НКУС – 65 чалавек. У мэтах кантролю за адборам штатных супрацоўнікаў Л. П. Берыя абавязаў старшага маёра дзяржаўнай бяспекі Л. Ф. Цанаву распрацаваць расстаноўку асабістага складу па зноў арганізаваным упраўленням і даць прапанову аб прызначэнні асобных пасадак ва Упраўленне кадраў НКУС СССР на зацвярджэнне [10, с. 22–23].

Нягледзячы на тое, што планавалася падбіраць кадры з ліку супрацоўнікаў НКУС рэспублік і УНКУС абласцей, 27 % ад агульнай колькасці зноў прызначаных (101) чалавек склалі выпускнікі міжкраёвых (Горкаўскай, Ленінградскай, Новасібірскай, Свядлоўскай) і Вышэйшай школы НКУС СССР, якія не мелі аператыўнага вопыту. Больш за тое, наступным загадам у павятовыя аддзелы было размеркавана яшчэ 30 выпускнікоў Ташкенцкай міжкраёвай школы НКУС СССР [11, с. 221].

Колькасны склад супрацоўнікаў НКУС пастаянна павялічваўся. Гэта было звязана з неабходнасцю правядзення аператыўных мерапрыемстваў па барацьбе з антысавецкімі ўзброенымі фарміраваннямі, прыняццем пад ахову новай дзяржаўнай мяжы, аб'ектаў на чыгунках і прамысловых прадпрыемствах.

Новыя штаты адпавядалі ўжо існуючай структуры мясцовых УНКУС СССР і складаліся з упраўлення дзяржаўнай бяспекі (сакрэтна-палітычнага, замежнага, контрвыведніцкага і шыфравальнага аддзелаў), галоўнага эканамічнага ўпраўлення (аддзел прамысловасці і сельскай гаспадаркі), галоўнага транспартнага ўпраўлення (водны аддзел, транспартны аддзел сувязі і шашэйных дарог), аддзела следчай часткі, а таксама галоўнага ўпраўлення рабоча-сялянскай міліцыі (спецыяльныя аддзяленні), інспекцыі рэзерваў, інспекцыі супрацьпажарнай аховы, аддзела актаў грамадзянскага стану, апарата сувязі і сакратарыята [10, с. 23]. Па такім жа прынцыпе білі арганізаваны УНКУС у Заходняй Беларусі, аднак колькасць аддзелаў вар'іравалася.

Акрамя структуры рэгіянальных упраўленняў НКУС, дзейнічалі яшчэ Дарожна-транспартныя ўпраўленні НКУС (ДТА НКУС). На тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічала два такіх аддзела: загадам НКУС № 001432 ад 25 лістапада 1939 г. былі арганізаваны ДТА НКУС Беластоцкай і Брэст-Літоўскай чыгункі [1, с. 297]. Яны падпарадкоўваліся непасрэдна галоўнаму транспартнаму ўпраўленню НКУС СССР у Маскве і кантралявалі не толькі чыгуначнікаў, але і ўсё насельніцтва, якое пражывала на чыгуначных шля-

хах. Апарат ДТА размяшчаўся ў тым жа горадзе, дзе знаходзілася ўпраўленне дарогі [7, с. 14].

Пераважная большасць работнікаў органаў дзяржаўнай бяспекі былі членамі УЛКСМ, ВКП (б) або кандыдатамі на ўступленне ў партыю. Таму рэгулярнымі былі партыйныя сходы, на якіх разглядаліся пытанні, звязаныя з бытам, прафесійным ростам, дысцыплінай і стаўленнем да сваіх службовых абавязкаў.

Вялікая ўвага на этапе фарміравання органаў савецкай улады на тэрыторыі Заходняй Беларусі надавалася ідэалагічнай працы, якая праводзілася як мясцовымі партыйнымі, так і вайсковымі палітычнымі арганізацыямі. Камандзірам злучэнняў і воінскіх часцей войскаў НКУС, начальнікам палітычных органаў вайсковых частак рэкамендавалася аказаць дапамогу мясцовым савецкім і партыйным органам у правядзенні палітычнай работы сярод насельніцтва далучаных рэгіёнаў. Асноўным метадам працы з мясцовым насельніцтвам з'яўляліся мітынгі, на якіх раскрываліся мэты кіраўніцтва Савецкага Саюза, а таксама характар будучых пераўтварэнняў у палітычнай, сацыяльна-эканамічнай і ідэалагічнай сферах [12, с. 68].

У сувязі з тым, што з верасня 1939 г. да чэрвеня 1941 г. становішча на савецка-германскай мяжы было вельмі напружаным, асаблівае месца ў апарате НКУС Заходняй Беларусі займалі злучэнні Пагранічных войскаў НКУС СССР, якія ахоўвалі новую заходнюю мяжу БССР. Прымаючы рашэнне аб арганізацыі аховы мяжы, савецкае кіраўніцтва падрыхтавала спецыяльную пастанову аб размяшчэнні дзевяці пагранічных атрадаў на старой заходняй мяжы (у тым ліку чатыры пагранічныя атрады на тэрыторыі БССР), стварыўшы тут пагранічную зону загароды. Фарміраванне пагранічных частак было цалкам скончана да 7 кастрычніка [13, с. 281]. Усе найбольш буйныя пагранічныя масты, чыгуначныя збудаванні і важныя прадпрыемствы прамысловасці, размешчаныя ў прыгранічных раёнах, ахоўваліся пагранічнымі часткамі войскаў НКУС. Сюды варта дадаць, што пасля далучэння да польскіх земляў пагранічных войскаў працягвалі ахоўваць і даваенную мяжу паміж Польшчай і СССР. Такім чынам, мяжа стала ахоўвацца ў дзве лініі [14, с. 6].

Акрамя таго, органы дзяржбяспекі канцэнтравалі ўвагу на контрразведвальнай працы па супрацьдзеянні нямецкім спецслужбам, якія пачалі актыўна адпраўляць шпіёнаў для збору інфармацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі аб дыслакацыі войскаў Чырвонай Арміі, стане чыгуначных і аўтамабільных дарог, мастоў і інш [15, с. 37].

Уваходжанне часткі польскай тэрыторыі ў склад Германіі прывяло да таго, што ў Заходняй Беларусі аказалася велізарная колькасць бежанцаў, большая частка якіх была яўрэямі. Як сведчаць дзясяткі дакладных запісак, накіраваных супрацоўнікамі НКУС вышэйшаму партыйна-

му кіраўніцтву краіны, на тэрыторыі Заходняй Беларусі было складанае эканамічнае і санітарна-эпідэміялагічнае становішча ў сувязі з наяўнасцю значнай колькасці бежанцаў. Супрацоўнікі НКУС своечасова інфармавалі па сутнасці гэтай праблемы, актыўна ўдзельнічалі ў прыёме і размяшчэнні бежанцаў. Аднак СССР зусім не быў зацікаўлены ў гэтым кантынгенце [16, с. 70].

Прыток на тэрыторыю Заходняй Беларусі вялікай колькасці бежанцаў, савецкіх работнікаў і ваенных часцей ужо ў пачатку кастрычніка 1939 г. справакаваў складаную сітуацыю, у першую чаргу ў сацыяльна-эканамічнай і жыллёвай сферах. Праблему забеспячэння жыллём савецкая ўлада вырашыла шляхам «прымусовага ўшчыльнення» былых «непрацоўных элементаў» (домаўладальнікаў і нават кватэранаймальнікаў), якія валодалі «лішкам жылой плошчы». У асноўным савецкіх вайскоўцаў, партыйных работнікаў і супрацоўнікаў НКУС стараліся размяшчаць асобна ад мясцовага насельніцтва. Аднак былі выпадкі калі прыезджых размяшчалі ў кватэрах мясцовых жыхароў. У такіх кватэрах панавалі недавер і пераважнае раздражненне. Так, ва ўспамінах Х. Борнштэйн-Беліцкі гаворыцца пра тоё, што пасля падсялення да іх супрацоўнікаў НКУС у іх сям'і стараліся размаўляць шэптам на ідыш, бо «ніхто не ведаў, якое сказанае чалавекам слова будзе звернута супраць яго» [6, с. 174–178].

Опергрупай НКУС была створана разгалінаваная агентурная сетка, якая дазваляла атрымліваць інфармацыю пра грамадскія настроі і стаўленне да пераўтварэнняў, якія праводзіцца савецкай уладай. Пад асаблівым кантролем знаходзілася польская частка насельніцтва, якая адмоўна ставілася да пераўтварэнняў. Адсочваючы і ўлічваючы такую рэакцыю, урад СССР прыняў рашэнне аб масавай дэпартацыі некаторых слаёў насельніцтва. Адмысловымі ворагамі савецкай улады былі прызнаны асаднікі і работнікі лясной вартавой аховы. У адпаведнасці з сакрэтнай пастановай СНК СССР ад 5 снежня 1939 г. на органы НКУС была ўскладзена задача па іх перасяленні. Так, да 5 студзеня 1940 г. планавалася скончыць складанне дакладнага ўліку ўсіх асаднікаў і членаў іх сем'яў [1, с. 317]. Для падрыхтоўкі і правядзення аперацыі ў кожным аперацыйным участку арганізаваліся аперацыйныя «тройкі», узначаленыя начальнікам абласнога аддзела НКУС [4, с. 202].

Арышты палітычнага актыву, рэпрэсіраванні асобных сацыяльных груп насельніцтва – буйных уласнікаў, служачых былога польскага дзяржапарату, органаў суда, пракуратуры, паліцыі, арміі – суправаджаліся некалькімі патокамі масавых дэпартацый. Гэта быў прэвентыўны спосаб адначасова палітычнага пераследу, крымінальнага ці адміністрацыйнага пакарання «элементаў», прызнаных небяспечнымі для савецкай улады [17, с. 308].

Такім чынам, да канца кастрычніка 1939 г. арганізацыя НКУС была часовай і грунтавалася на раскіданых па мясцовасці аперацыйных групах,

якія мелі выразны і прадуманы план па ўсталяванні новых органаў са-
вецкай улады на занятай тэрыторыі. З'яўляючыся адной з найважнейшых
сілавых структур, супрацоўнікі органаў дзяржаўнай бяспекі выконвалі
ўскладзеныя на іх вышэйшым кіраўніцтвам грамадска-палітычныя задачы.
Можна лічыць, што працэс арганізацыі органаў НКУС на тэрыторыі Заход-
най Беларусі, які пачаўся са стварэння аператыўна-чэкісцкіх груп, быў за-
вершаны да канца 1939 г.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. НКВД в Западной Беларуси: сентябрь – декабрь 1939 г.: док. и материалы / Департамент по арх. и делопроизводству М-ва юстиции Респ. Беларусь [и др.]; сост.: В. Д. Селеменев, А. Р. Дюков (рук.) [и др.]; редкол.: Д. Г. Воропаев [и др.]. – Минск; М.: Ист. память, 2019. – 382 с.

2. На службе Отечества: Комитет государственной безопасности Республики Бела-
русь / авт. концепции и текста А. М. Суворов; под общ. ред. В. П. Вакульчика. – Брест:
Полиграфика, 2018. – 423 с.

3. Толочко, Д. М. Материально-техническая и продовольственная помощь БССР за-
падным областям республики (сентябрь 1939–1941 гг.). / Д. М. Толочко // Изв. Гомел. гос.
ун-та им. Ф. Скорины. – 2017. – № 4. – С. 70–75.

4. Касцюк, М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. – Минск: Экапер-
спектыва, 2000. – 307 с.

5. Мазохин, О. Репрессии в цифрах и документах: деятельность органов ВЧК – ОГПУ –
НКВД – МГБ (1918–1953 гг.) / О. Мозохин. – М.: Вече, 2017. – 479 с.

6. Карпенкина, Я. В. Советизация еврейского населения Западной Белоруссии (1939–
1941 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Я. В. Карпенкина. – М., 2018. – 259 л.

7. Aresztowani na «Zachodniej Białorusi»: Alf. wykaz Polaków i obywateli pol. innych
narodowości arestowanych na «Zachodniej Białorusi» w latach 1939–1941 / Arch. hist.
najnowszej. Stow. «Dyjariusz». – Warszawa: Karta, 2003. – 379 s.

8. Кез, И. Противостояние: Западная Белоруссия. Управления НКВД (НКГБ) – МГБ
БССР по Брестской, Пинской и Барановичской областям, 1939–1954 / И. Кез; под общ. ред.
С. С. Гладышева. – Брест: Альтернатива, 2019. – 283 с.

9. Управление КГБ по Брестской области [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу:
<http://kgb.by/ru/ukgb-brest-ru/printv/>. – Дата доступу: 13.02.2021.

10. НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистиче-
ским подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956):
сб. док. / сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин; гл. ред. Н. Фонд Самохвалов. – М.:
Объед. ред. МВД России, 2008. – 638 с.

11. Тетерник, А. В. Организация органов государственной безопасности на террито-
рии Западной Беларуси в 1939 году / А. В. Тетерник // От Версаля и Веймара до образова-
ния двух Германий (ФРГ и ГДР), 1919–1949 гг.: актуальные вопросы исторической герма-
нистики, отечественной и всеобщей истории, геополитики и международных отношений,

социально-гуманитарных наук и права: материалы междунар. науч. конф., Витебск, 3–4 окт. 2019 г. / Витеб. гос. ун-т; редкол.: В. А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2019. – С. 220–221.

12. Исторический опыт применения внутренних войск в борьбе с бандформированиями в 1920–1950-е гг.: военно-исторический труд / Ю. А. Марценюк [и др.]. – М.: На боевом посту, 2017. – 248 с.

13. Пограничники Беларуси: октябрь 1939 – июнь 1941: сб. материалов и док. / сост. и авт. коммент. Л. В. Спаткай. – [Б. м.]: Издат. решения, 2016. – 264 с.

14. Героический путь пограничных войск (1918–2008 гг.): материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 90-летию Погранич. войск Респ. Беларусь / Гродн. гос. аграр. ун-т; под ред. В. П. Верхося. – Гродно: ГГАУ, 2008. – 130 с.

15. Рижский мир в судьбе белорусского народа: 1921–1953 гг.: в 2 кн. / А. А. Коваленя [и др.]; редкол.: А. А. Коваленя (пред.) [и др.]. – Минск: Беларус. навука, 2014. – Кн. 2. – 333 с.

16. *Толочко, Д. М.* Проблема беженцев из Польши в советско-германских отношениях (сентябрь 1939 – июнь 1940 гг.) / Д. М. Толочко // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований: фонд содействия актуальным историческим исследованиям «Историческая память». – М.: Мосполиграф, 2012. – № 1(4). – С. 66–76.

17. Польша в XX веке: очерки политической истории / М. А. Крисань [и др.]; редкол.: Г. Фонд Матвеев, А. Фонд Носкова (отв. ред.), Л. С. Лыкошина. – М.: Индрик, 2012. – 949 с.

(Дата падачы: 28.02.2021 г.)

П. Л. Дзям'ян

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

P. Dziamyan

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 94(476)«1654/1667»

ВОБРАЗ НЕПРЫЯЦЕЛЯ ВА ўяўленні ШЛЯХТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОўСКАГА ў СЯРЭДЗІНЕ XVII СТ.

THE IMAGE OF THE ENEMY IN THE REPRESENTATION OF THE NOBILITY OF THE GREAT DUCHY OF LITHUANIA DURING IN THE MID-XVII CENTURY

У артыкуле на падставе акававых матэрыялаў судовых устаноў Вялікага Княства Літоўскага разглядаюцца стэрэатыпныя ўяўленні шляхты пра маскавітаў, татароў і казакоў. Прааналізаваныя аўтарам акаваыя крыніцы дазволілі вылучыць дзве формы ў характарыстыках, якія выкарыстоўваліся ў дачыненні да непрыяцеля, а таксама прадеманстравалі шырокую распаўсюджанасць сярод шляхты апісаных негатыўных стэрэатыпных уяўленняў у сярэдзіне XVII ст.

Ключавыя словы: стэрэатыпы; шляхта; Маскоўская дзяржава; Крымскае ханства; запарожскія казакі

The article examines the stereotypes of the nobility about Muscovites, Tatars and Cossacks on the basis of materials from acts of judicial institutions of the Grand Duchy of Lithuania. The act sources analyzed by the author made it possible to distinguish two forms in the characteristics used in relation to the enemy, and also demonstrated the wide distribution among the nobility of the described negative stereotypes in the middle of the 17th century.

Keywords: stereotypes; nobility; Moscow state; Crimean Khanate; Zaporozhye Cossacks.

Сярэдзіна XVII ст. была для Вялікага Княства Літоўскага перыядам працяглых войнаў. У гэты перыяд на землях ВКЛ адначасова знаходзіліся войскі Маскоўскага царства, Крымскага ханства, а таксама казацкія і сялянскія атрады. Падобнае становішча было прычынай істотнага росту колькасці дакументаў, у якіх утрымліваюцца характарыстыкі з дапамогай, якіх відавочцы падзей апісвалі і ацэньвалі непрыяцельскія войскі. Дадзеныя апісанні можна разглядаць як адлюстраванне стэрэатыпных рысаў, якія прыпісваліся непрыяцелю. Сам тэрмін «стэрэатып» мае наступнае вызначэнне – гэта спрошчаны, схематызаваны вобраз сацыяльных рэалій, які валодае значнай устойлівасцю [1, с. 416].

Пытанню вытокаў і пашырэння этнаканфесійных і сацыяльных стэрэатыпаў прысвечаны шэраг разнастайных навуковых прац. Сярод даследаванняў у дачыненні да Маскоўскай дзяржавы і яе жыхароў у XVI–XVII стст. можна назваць працы гісторыкаў Артура Гашчынскага, Пшэмыслава Гаўрана, Рамана Кшывего [2–4]; да жыхароў Крымскага ханства і Асманскай імперыі – даследчыцы Рэнаты Рыбы [5], а да запарожскіх казакоў – гісторыка Марыуша Драздоўскага [6].

Пералічаныя даследчыкі ў сваіх працах выкарыстоўвалі шырокае кола крыніц: справядныя матэрыялы, падарожныя дзённікі і дыярыушы, літаратурныя і публіцыстычныя творы, эпісталарныя і інш. Тым не менш, ёсць шэраг іншых крыніц, якія таксама ўтрымліваюць багаты матэрыял для даследавання этнаканфесійных і сацыяльных стэрэатыпаў, характэрных для XVII ст. Такімі крыніцамі, што засталіся па-за ўвагай даследчыкаў, з’яўляюцца актавыя дакументы.

Актыўныя баявыя дзеянні сярэдзіны XVII ст. спрыялі таму, што ў актах судовых устаноў ВКЛ (гродскіх і земскіх) з’явілася значная колькасць дакументаў, у якіх знайшлі адлюстраванне этнаканфесійныя, сацыяльныя і тэрытарыяльна-геаграфічныя характарыстыкі, да якіх прыбягалі жыхары ВКЛ, каб апісаць непрыяцеля. Базу крыніц, на якую мы абапіраліся ў дадзеным артыкуле, склалі актавыя дакументы, апублікаваныя ў зборніку «Акты Виленской Археографической комиссии» (Т. 34). Сабраныя там дакументы адносяцца пераважна да перыяду вайны 1654–1667 гг. [7].

Грунтуючыся на вышэйадзначаных крыніцах, можна вылучыць дзве асноўныя групы ў формах апісання непрыяцеля: тэрытарыяльна-геаграфічная і маральна-каштоўная.

Першая група – тэрытарыяльна-геаграфічная. Для яе характэрна апісанне непрыяцеля ў адпаведнасці з месцам яго паходжання. Выяўленыя намі характарыстыкі ўтвараюць лагічную дыхатамію, якая грунтуецца на размежаванні на непрыяцеля замежнага (маскавіты, татары) і непрыяцеля ўнутранага (казакоў і паказачанае мясцовае насельніцтва). У актавых крыніцах гэты падзел прасочваецца вельмі выразна.

Так, у скарзе тураўскага падстарасты Фёдара Леўкавіча, які ў снежні 1654 г. апісваў напад казакоў і маскавітаў на Тураўскую воласць, маскавіты ахарактарызаваны як «непрыяцелі загранічныя» [7, с. 32]. Падобным чынам у верасні 1660 г. апісвалі маскавітаў і зям'яне Пінскага павета [7, с. 175]. Можна адзначыць, што ў абсалютнай большасці выяўленых дакументаў прысутнічае характарыстыка прадстаўнікоў Маскоўскай дзяржавы як «непрыяцеля загранічнага» [7, с. 269, 302, 311, 396, 436]. Толькі ў адной скарзе, якая належыць копыскаму мешчаніну Андрэю Карніловічу, маскавіты названыя як «непрыяцель пагранічны» [7, с. 83].

Запарожскія казакі і паказачаныя мясцовыя жыхары на старонках актавых дакументаў таксама разглядаліся як ворагі, з той толькі розніцай, што называліся непрыяцелем унутраным. Так, у скарзе зям'яніна Яна Карповіча ад 1658 г. паведамляецца, што нападнікамі былі «ўкраінныя казакі» [7, с. 126]. Падобныя апісанні згадваюцца яшчэ ў трох дакументах [7, с. 140, 154, 226]. На напады «нізовых і ўкраінных казакоў» скардзіліся зям'яне Пінскага павета Андрэй і Самуіл Шырмы, а таксама Крыштаф Дудзецкі [7, с. 127, 128].

У скаргах зям'ян Платніцкіх і Красоўскіх згадваюцца «казакі лесовые свовольные». У першым выпадку ў другой скарзе казакі прама не ўзгадваюцца, але прысутнічае выраз «и другими разными лесунами свавольниками» [7, с. 159, 193]. У дадзеным выпадку можна выказаць здагадку, што розніца паміж украіннымі, нізавымі казакімі і лесунамі палягае ў тым, што апошнія былі пераважна паказачанымі мясцовымі жыхарамі, а першыя належалі да Войска Запарожскага. Таксама ў адным з універсалаў пінскага харужага Васіля Орды да шляхты Пінскага павета казакі ахарактарызуюцца як «непрыяцель хатні»¹ [7, с. 143].

Найменшую па колькасці групу згадак на старонках актавых крыніц складаюць тыя, якія тычыліся крымскіх татар. Як і прадстаўнікі Маскоўскай дзяржавы, крымчакі разглядаліся як замежны непрыяцель. Так у сваіх скаргах ахарактарызавалі татар Варвара Дольская і Андрэй Целятыцкі [7, с. 2, 4].

¹ У арыгінале «zwyczajna złość nieprzyiaciela domowego».

Другую групу складаюць маральна-каштоўнасныя характарыстыкі. У аснову дадзенай групы былі пакладзены згадкі, у якіх прадстаўнікі ВКЛ давалі ацэнку дзеянняў сваіх ворагаў, кіруючыся маральнымі ацэнкамі, і такім чынам падкрэсліваючы непрымальнасць тых ці іншых рысаў, якія прыпісваліся прадстаўнікам варожага боку.

Найбольшую колькасную групу ў прааналізаваных намі актавых дакументах складаюць характарыстыкі, якія тычацца маскавітаў. Часцей за іншыя характарыстыкі ў тэкстах крыніц можна знайсці згадкі пра «падступнасць» маскавітаў. Так, ва ўніверсале караля Яна Казіміра ад ліпеня 1654 г. да пінскай шляхты, кажучы пра неабходнасць збору паспалітага рушання для абароны, згадваецца, што «падступны непрыяцель маскоўскі пакты і пакой вечны <...> зламаўшы» пачаў вайну [7, с. 8]. Падобныя характарыстыкі можна знайсці і ў дакументах, якія ўносіліся ў актавыя кнігі ад імя прыватных асоб. Так, напрыклад, у скарзе ад кастрычніка 1654 г. якую падаў у Пінску шляхціц Грыгоры Война-Ясенецкі чытаем: « (казакі) <...> паяднаўшыся з падступным непрыяцелем маскавіцінам з Украіны <...> у павет Пінскі <...> уварваліся» [7, с. 23]. Агульная колькасць такіх згадак у крыніцах – каля сарака [7, с. 10, 11, 12, 19, 24, 29, 34, 41, 45, 46, 145, 149, 156, 157, 163, 165, 169–170, 179, 256, 263, 268, 271, 275, 289, 290, 295, 306, 311, 313, 317, 318, 323, 332, 339, 343, 387, 390].

Таксама ў актавых дакументах сустракаюцца абвінавачванні прадстаўнікоў Маскоўскай дзяржавы ў ганарлівасці і фальшывасці [7, с. 142, 190, 206, 340, 357]. Гэтыя характарыстыкі прысутнічаюць у некалькіх каралеўскіх і гетманскіх універсалах, а таксама іншых дакументах. Перш за ўсё, падобныя адзнакі з'яўляліся ў кантэксце мірных перагавораў, якія заканчваліся правалам і ўзнікала небяспека аднаўлення ваенных дзеянняў, што ацэньвалася як прыкмета ганарлівасці і нежаданне заключачь мірную дамову.

Разам з тым у актавых дакументах прысутнічаюць і больш разнастайныя характарыстыкі. Напрыклад, у скарзе люблінскага старасціча Мікалая Фірлея маскавіты ахарактарызаваныя як «клятвапарушальныя і хітрыя» [7, с. 179]. У сваю чаргу ў скарзе шляхціца Яна Дастаеўскага прысутнічае наступная характарыстыка: «вероломный кривоприсяжца москал...» [7, с. 159]. Падобнае, толькі больш шырокае апісанне знаходзім і ў скарзе зямлян Красоўскіх, якія паведамляючы пра знішчэнне сваёй маёмасці, наступным чынам апісвалі непрыяцеля: «вероломного хитрого и кривоприсяжного неприятеля москала с Киева <...> в повет наш Пинский впровадившы до самого места Пинска <...> на пролите крови <...> на спрофонованые костёлов и церковей <...> на луп и обдартье людей всякого стану...» [7, с. 193]. Ва ўніверсале гетмана Паўла Сапегі да шляхты Пінскага павета ад лістапада 1659 г. прысутнічае такое апісанне: «не сунімаюцца хітрасць і здрадлівасць учынкаў непрыяцеля масквіціна, што ў звычайнай знахо-

дзіцца падступнасці...» [7, с.137]. Гэты фрагмент цікавы тым, што дэманструе ступень распаўсюджанасці ўяўленняў у жыхароў ВКЛ пра ўласцівую маскавітам падступнасць, якая, паводле цытаты, з'яўляецца неад'емнай, звычайнай рысай прадстаўнікоў Маскоўскай дзяржавы.

Даволі аб'ёмныя і красамоўныя характарыстыкі ўтрымліваюцца ў наступных дакументах. Так, ва ўніверсале ад верасня 1657 г. да навагрудскай шляхты, з нагоды склікання паспалітага рушання, чытаем наступнае апісанне: «ганарлівы ў сваёй упартасці непрыяцель, падступным сваім шчасцем напышлівы і ў заўзятай жорсткасці ненасытны масквіцін...» [7, с. 114]. Не менш цікава выглядае скарга Самуэля Лапацкага ад ліпеня 1660 г., у якой апісваецца знішчэнне маёнтка Мястковічы Пінскага павета войскам маскавітаў і казакоў. Дакумент утрымлівае даволі аб'ёмны фрагмент наступнага зместу: «падступны, клятвапарушальны, хітры маскоўскі народ, па сваёй злачыннай і нерыцарскай волі аб'яднаўшы сілы з занядбалай недзе казацкай, а найбольш простаі сялянскай крывёй [казацкім і сялянскім народам], што паходзіць ад лесуноў, якая паўстала на храмы божыя, таемствы абодвух абрадаў, на святых набожных манахаў і на стан шляхецкі ў гаспадарства ЯКМ, пана нашага міласцівага, які шчасліва нам уладарыў, узяўшы сабе на дапамогу, згодна іх звычаю, найвышэйшаму Пану (Богу) праціўныя забабоны, уварваўся ...» [7, с. 160].

Адначасова з гэтым сустракаюцца і адваротныя характарыстыкі, як у каралеўскім ўніверсале, выдадзеным у маі 1658 г. Сам дакумент быў скіраваны да падляшскай шляхты з заклікам абраць паслоў на агульны сойм для заключэння міра з Маскоўскай дзяржавай. У якасці аргументаў да заключэння мірнай дамовы выступалі сцвярджэнні, што маскавіты з'яўляюцца народам «з адной крыві паходзячым, ладам, мовай і рэлігіяй польскаму народу...» блізкі. У гэтым жа дакуменце адзначалася, што мір паспрыяе «пажаданаму аб многіх якаў славянскіх народаў аб'яднанню...» [7, с. 125]. На нашу думку, гэты дакумент, які сваім зместам супярэчыць агульнай масе крыніц, з'яўляецца хутчэй спробай каралеўскага двара схіліць шляхту да прыняцця патрэбнага рашэння, чым адлюстроўвае рэальна існаваўшыя ўяўленні пра маскавітаў.

Даволі часта сустракаюцца дакументы, у якіх казакі, паказачаныя мясцовыя жыхары і маскоўскія войскі дзейнічаюць падчас ваенных выпраў разам. Прыведзены вышэй фрагмент скаргі С. Лапацкага гэта пацвярджае. Апроч гэтага дакумента ёсць іншыя крыніцы, якія дазваляюць больш ясна адлюстраваць вобраз казакоў у свядомасці насельніцтва ВКЛ.

Так, ва ўніверсале караля Яна Казіміра да пінскай шляхты ад верасня 1654 г. згадваюцца «мяцежныя казакі», якія разам з Масквой пагражаюць уварваннем на Палессе [7, с. 18]. У снежні 1654 г. тураўскі стараста Фёдар Леўкавіч падаў скаргу ў гродскі суд на знішчэнне маёмасці і забойствы

жыхароў Тураўскай воласці, якія ўчынілі «мяцежнікі казакі» [7, с. 32]. У скаргах Г. Войны-Ясянецкага і А. Гедройца казакі характарызуюцца як «свавольныя людзі, казакі мяцежныя», а ў скарге М. Фірлея – «зраднікі казакі» [7, с. 23–24, 179]. Разам з іншымі дакументамі агульная колькасць падобных згадак у вывучаных крыніцах складае каля дваццаці [7, с. 25, 41, 46, 139, 149, 156, 159, 163, 165, 175, 198, 199]. Таксама сустракаюцца дакументы, у якіх казакоў і паказаных мясцовых жыхароў называюць «дейнекамі». Так іх называюць у скаргах Марціна Белазора, Дамініка Маціеўскага і Яна Алешы [7, с. 396, 398, 401]. «Дейнекамі» на ўкраінскіх землях называлі найбольш бедных прадстаўнікоў казацкага руху, якія яшчэ нядаўна належалі да сялянства ці іншых сацыяльных груп [8].

Больш дэталёвыя характарыстыкі знаходзім у скарге ўніяцкага епіскапа Пахомія Войны-Аранскага, які, скардзячыся на знішчэнні сваіх маёнткаў, наступным чынам апісаў нападнікаў: «бязбожнага мяцяжу свавольнае гультайства казацкае ў павет Пінскі (уварваўшыся) <...> агнём і мячом рабавалі, пустошылі і як маглі па-непрыяцельску мардавалі...» [7, с. 31]. У сваю чаргу ва ўніверсале пінскага харужага Васіля Орды ад чэрвеня 1664 г. да шляхты Пінскага павета ўтрымліваецца наступная характарыстыка: «крыважэрнае ў сялянскай злосці сваволля дагэтуль не спыняецца, але звычайным сваім тыранствам і нападам шляхам ...» ідзе [7, с. 346].

Найменш прадстаўленымі ў крыніцах з'яўляюцца згадкі пра татарароў. Аднак і той матэрыял, які мы маем, дазваляе скласці пэўнае ўяўленне аб стэрэатыпах, якія існавалі ў дачыненні да крымчакоў. Напрыклад, у скарге Андрэя Целятыцкага яны названыя «непрыяцелі татары гультайства», а ў скарге Валерыяна Грычына – «татары здраднікі» [7, с. 3, 5]. У сваю чаргу Георгій Галаўня, паведамляючы пра напад татарароў, так ахарактарызаваў ворага: «непрыяцелі святога крыжа і хрысціянскай веры татары» [7, с. 6]. Блізкія характарыстыкі знаходзім у скаргах Мар'яны Кашоўскай, М. Фірлея, А. Гедройца [7, с. 7, 179, 199].

Апісаньня намі характарыстыкі, якія былі распаўсюджаны сярод насельніцтва ВКЛ і складалі аснову негатывных стэрэатыпаў у дачыненні да прадстаўнікоў Маскоўскай дзяржавы, Крымскага ханства і казакоў, даюць падставы для пастаноўкі яшчэ аднаго не менш важнага пытання – чаму пэўныя канкрэтныя рысы прыпісваліся маскавітам, а татарам і казакам не? Што спрыяла фарміраванню тых ці іншых стэрэатыпных уяўленняў?

Частка адзначаных намі характарыстык можа тлумачыцца даволі проста. У першую чаргу размова ідзе пра тэрытарыяльна-геаграфічныя характарыстыкі. Як было адзначана вышэй, маскавіты і татары фігуравалі ў актывых крыніцах як загражаныя непрыяцель, а казакі – як «украінныя» і «нізовыя», а таксама лесуны і хатні непрыяцель. Гэты падзел адлюстроўвае тое, што ў свядомасці жыхароў ВКЛ казакі і паказаныя мясцовыя

жыхары, хоць і былі ворагамі, але належалі, тым не менш, да насельніцтва Рэчы Паспалітай.

Больш пытанняў выклікае другая група, якая была намі акрэслена як маральна-каштоўная. Да гэтай групы адносіцца большасць негатыўных характарыстык, якія сустракаюцца на старонках актавых кніг у дачыненні да маскавітаў, татараў і казакоў.

Нягледзячы на тое, што комплекс негатыўных характарыстык адрозніваецца ў апісанні кожнага з трох прадстаўнікоў варожага боку, агульным, на наш погляд, з'яўляецца шлях фарміравання дадзеных стэрэатыпаў. Складванню падобных уяўленняў спрыялі два асноўныя каналы для пранікнення інфармацыі пра жыхароў Маскоўскай дзяржавы, Крымскага ханства і казакоў да насельніцтва ВКЛ. Першы – вопыт асабістых кантактаў, другі – кніжна-літаратурны вобраз.

Самую вялікую групу характарыстык складаюць тыя, якія тычацца вобраза маскавітаў. Іх найчасцей абвінавачвалі ў падступнасці, хітрасці, схільнасці да ламання прысягі і ганарлівасці. Значнае месца ў працэсе фарміравання негатыўных стэрэатыпаў у асяродку шляхты мелі гістарычныя трактаты і спасылкі на вопыт ранейшых стасункаў з Масквой [2, с. 99–100].

Так, падчас сейма 1609 г. да гісторыі стасункаў з Масквой апелываў канцлер ВКЛ Леў Сапега. У дадзеным кантэксце, напрыклад, згадваліся дзеянні маскоўскага князя Івана III, які праводзіў актыўную захопніцкую палітыку на заходнім напрамку, хаця паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай існавалі мірныя дамоўленасці. Гэтыя дзеянні разам з іншымі прыкладамі ў пачатку XVII ст. прыводзіліся як доказ маскоўскай падступнасці [2, с. 103–104].

Пэўную ролю ў працэсах фарміравання стэрэатыпаў адыгрывалі літаратурныя традыцыі. Абазнанасць часткі шляхты ў літаратурных творах старажытных аўтараў рабіла магчымым перанос уяўленняў пра стасункі даўніх народаў паміж сабой, на рэаліі Усходняй Еўропы XVI–XVII стст. Так, часта для апісання характару маскавітаў выкарыстоўваўся лацінамоўны выраз «Graeca fides», што можна перакласці як «грэчаскае сумленне», у пераносным сэнсе гэта азначае схільнасць да падступнасці і хлуслінасці. Рэцэпцыя вобразаў, уласцівых літаратурным творам ранейшых эпох, і спроба з дапамогай падобных аналогій тлумачыць актуальныя падзеі і з'явы можна разглядаць як адзін з шляхоў фарміравання і падтрымання функцыянавання стэрэатыпаў, толькі з той розніцай, што для прадстаўнікоў Рэчы Паспалітай у XVI–XVII стст. месца грэкаў занялі маскавіты, а яны самі асацыяравалі сябе з прадстаўнікамі Рыма [4, с. 485–487, 491–492].

Нягледзячы на важнасць уплыву кніжна-літаратурных вобразаў на працэс фарміравання стэрэатыпаў, першасную ролю тут адыгрывалі ўсё ж асабістыя кантакты, якія адбываліся пераважна падчас войнаў,

падарожжаў і дыпламатычных кантактаў. У аўтараў шматлікіх твораў, якія апісвалі жыхароў Маскоўскай дзяржавы, найбольшае здзіўленне і непрыняцце выклікалі самадзяржаўная ўлада цара і поўная падпарадкаванасць маскавітаў, у тым ліку і баярства яго волі, рэлігійныя забабоны, нізкі ўзровень адукацыі і, безумоўна, паводзіны маскавітаў з іншаземцамі – усё гэта стварала адмоўны вобраз Маскоўскай дзяржавы і яе жыхароў у параўнанні з Рэччу Паспалітай [3, с. 74–81; 4, с. 490–491, 493–499]. Падобны стан рэчаў сучаснікі тлумачылі працяглым знаходжаннем Масквы пад уладай Залатой арды, у выніку чаго мясцовыя жыхары перанялі пэўныя рысы сваіх прыгнятальнікаў [4, с. 495–496]. У цэлым дадзены погляд можна вызначыць як уяўленне шляхты пра цывілізацыйную адсталасць усходняга суседа Рэчы Паспалітай, што ў значнай ступені тлумачыць устойлівасць і змест распаўсюджаных стэрэатыпаў [4, с. 487–488].

У дачыненні да татараў, як адзначаюць даследчыкі, як і да жыхароў Маскоўскай дзяржавы, выкарыстоўваліся характарыстыкі, якія падкрэслівалі негатыўныя рысы іх носьбітаў, такія як ганарлівасць, нахабнасць, падступнасць і крыважэрнасць. Негатыўныя ўяўленні пра крымчакоў грунтаваліся на іх рэлігіі – мусульманстве. Вызнаўцы мусульманства ў вачах хрысціянскіх вернікаў паўставалі як ворагі справядлівай веры. Падобныя ўяўленні былі шырока прадстаўлены ў літаратурных творах XVI–XVII стст. Татараў і турак у тагачасных творах параўноўвалі з ваўкам, львом, змяёй і васіліскам – жывёламі, якія ў біблейскай традыцыі звязваліся з д'ябальскімі сіламі [5, с. 11–26]. У рэчышчы падобнага антаганізму можна разглядаць згадкі ў актавых магэрыялах пра татар як «ворогаў святога крыжа і веры хрысціянскай». У цэлым стэрэатыпы пра крымчакоў мелі значную сувязь з негатыўным успрыняццем іхняй веры і ўпісваліся ў шырокі кантэкст супрацьстаяння паміж хрысціянскімі і мусульманскімі дзяржавамі ў XVI–XVII стст.

Негатыўны вобраз пра казакоў у свядомасці шляхты фарміраваўся не на этнічнай і канфесійнай глебе, а на сацыяльнай аснове, што паказана ў ранейшых даследаваннях [6, с. 66–78]. Ва ўяўленнях шляхты казакі былі прадстаўнікамі ніжэйшых сацыяльных слаёў і вельмі часта атаясамліваліся напрамую з сялянствам. На старонках актавых дакументаў гэтая тэндэнцыя таксама прасочваецца. У падобным кантэксце можна прыгадаць і назву «дейнекі», якая сустракаецца ў дакументах і мае выразны сацыяльны падтэкст.

Праведзены намі аналіз актавых крыніц дазволіў ажыццявіць класіфікацыю характарыстык, якія выкарыстоўваліся ў дачыненні да непрыяцеля, і вылучыць дзве групы – тэрэтарыяльна-геаграфічную і маральна-каштоўнасную. Масавы характар вывучаных магэрыялаў дазваляе гаварыць пра шырокую распаўсюджанасць і ўкараненасць негатыўных стэрэатыпаў пра маскавітаў, татараў і казакоў у свядомасці шляхты ВКЛ сярэдзіны

XVII ст. Таксама актывыя крыніцы дэманструюць аснову, на якой грунтаваліся стэрэатыпы: у дачыненні да казакоў – гэта сацыяльныя прычыны, крымскіх татараў – рэлігійныя, маскавітаў – уяўленне пра іх цывілізацыйную адсталасць.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Стереотип // Социологический энциклопедический русско-английский словарь / сост. С. А. Кравченко. – М.: Изд-во «Астрель»: Изд-во «АСТ»: Изд-во «Транзиткнига», 2004. – С. 416.

2. *Goszczyński, A.* Nieprzyjaciel narodu naszego. Historia stosunków polsko-moskiewskich w opinii szlachty Rzeczypospolitej w przededniu i w pierwszych latach wojny 1609–1618 / A. Goszczyński // *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki społeczne / Uniwersytet Jagielloński.* – Krakow, 2016. – № 12. – S. 95–119.

3. *Gawron, P.* Państwo Moskiewskie w świetle pamiętników polsko-litewskich z okresu Smuty (1603–1618) / P. Gawron // *Studzia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Panstwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku / pod red. M. Nagielskiego i innych.* – Zabrze, 2013 – S. 69–92.

4. *Krzywy, R.* Graeca fides a moskiewska wiarołomność w dyskursie staropolskim – z dziejów stereotypu / R. Krzywy // *Przegląd filozoficzno-literacki.* – 2017. – № 3–4. – S. 485–500.

5. *Ryba, R.* Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. Studia i szkice / R. Ryba. – Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2014. – 226 s.

6. *Drozdowski, M.* «Co za czasy!... Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?». O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego / M. Drozdowski // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.* – 2018. – Vol.LXXIII. – S. 65–82.

7. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна: Тип. «Русский почин», 1909. – Т. 34. – 641 с.

8. *Горобець, В. М.* Дейнеків рух 1658–1665 [Электронны рэсурсы] / В. М. Горобець // *Энциклопедія історії України: т. 2: Г-Д; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; НАН України. Ін-т історії України.* – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с. – Рэжым доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deynekiv_rukh_1658_1665. – Дата доступу: 13.02.2021.

(Дата падачы: 22.02.2021 г.)

М. А. Дубатоўка

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

M. Dubatouka

National Institute of Higher Education, Minsk

УДК 94(476,1)“1812”

ЛЁС СКАРБАЎ НЯСВІЖСКАГА ЗАМКА Ў 1812 ГОДЗЕ

THE FATE OF THE TREASURES OF NESVIZH CASTLE IN 1812

Нясвіжскі палац – адзін з нешматлікіх у Беларусі аб’ектаў сусветнай спадчыны ЮНЭСКО. Цягам стагоддзяў ён з’яўляўся родавым гняздом магнатаў Радзівілаў, якія зрабілі замак сапраўдным музеем. Калекцыі каштоўных рэчаў, мэбля, посуд, зброя, кнігі, дакументы, прадметы культуры збіраліся Радзівіламі на працягу доўгіх гадоў і перадаваліся наступным пакаленням. На жаль, далёка не ўсе каштоўнасці дайшлі да нашага часу і зніклі як пры вядомых, так і нявысветленых абставінах. Ваенныя канфлікты, якія зведаў Нясвіж, прынеслі палацу страты і разбурэнні, і падзеі 1812 г. не выключэнне. Менавіта гэты год паставіў кропку (ці шматкроп’е?) у гісторыі знакамітых фігур дванаццаці апосталаў, што аздаблялі Нясвіжскі палац і бясплёдна зніклі.

Ключавыя словы: скарбы Радзівілаў; скульптуры апосталаў; вайна 1812 года.

The Nesvizhsky palace – one of not numerous objects of world heritage of UNESCO in Belarus. Within centuries it was a patrimonial nest of magnates Radzivils, who made the lock a real museum. Collections of valuable things, furniture, ware, weapon, books, documents, cult objects gathered Radzivilami within long years and was transferred to the future generations. Unfortunately, not all values reached our time and disappeared at known, and sometimes and the obscure circumstances. The military conflicts which were experienced by Nesvizh brought to the palace of loss yes destructions, and events of 1812 not an exception. This year put the end (or dots?) in the history of the well-known figures of twelve apostles that decorated the Nesvizhsky palace and completely disappeared.

Keywords: treasures of the Radzivils; sculptures of the apostles; war of 1812.

Мэта дадзенага артыкула – вывучэнне лёсу каштоўнасцяў Нясвіжскага палацу ў вайне 1812 года на прыкладзе легендарных фігур залатых апосталаў.

Аб’ектам даследавання з’яўляюцца не ўсе вывезеныя ці страчаныя каштоўнасці замка ў 1812 г., а найбольш яркавы іх прыклад – каштоўныя з мастацкага і гістарычнага пункту гледжання скульптуры апосталаў. Такое звужэнне прадметнага поля невыпадковае, бо гэта праблема патрабуе значна больш маштабнага і грунтоўнага даследавання. У дадзеным кантэксце фігуры апосталаў з’яўляюцца сімвалам выключнага багацця калекцыі

скарбаў Нясвіжскага палаца, якія былі страчаны. Адсочванне перамяшчэння гэтых каштоўнасцяў падчас французска-рускай вайны 1812 г. патрабуе паглыбленага разгляду.

Да вывучэння гэтай праблемы ўжо неаднойчы звярталіся беларускія і замежныя гісторыкі ў кантэксце як гісторыі сям’і Радзівілаў і Нясвіжскага палаца, так і ў рамках асэнсавання разбурэння і шкоды, што прынесла вайна 1812 г. [1, 2, 4, 8, 12, 16, 17, 18]. Да таго ж у нашым распараджэнні ёсць шэраг важных гістарычных крыніц (рэестры скарбу, мемуары непасрэдных удзельнікаў і г. д.), якія дазваляюць скласці досыць аб’ектыўную карціну падзей 1812 г. у Нясвіжскім замку [13, 14]. Аднак, на жаль, у навуковым звароце адсутнічаюць крыніцы, якія маглі б дакладна паказаць перамяшчэнні скарбаў і іх канчатковае месцазнаходжанне, што падштурхоўвае даследчыкаў працягваць пошукі.

Паходжанне статуі апосталаў дакладна не высветлена. Існуе малаверагодная версія аб тым, што яны былі прывезеныя ў Нясвіж у XVII ст. з Канстанцінопаля Жыгімонтам-Каралем Радзівілам, сына Мікалая Кшыштафа Радзівіла [1, с. 114].

Аднак фігуры апосталаў не былі адзінай каштоўнасцю палаца напярэдадні вайны 1812 г. Згодна з рэестрам, скарбніца Радзівілаў проста ўражвае сваім начыннем. Там змяшчаліся палотны майстроў жывапісу XVI–XVIII стст., прычым існуе легенда, што Мікалай Радзівіл Сіротка запрашаў Рэмбрандта для арганізацыі карціннай галерэі палаца, і мастак нават напісаў у Нясвіжы некалькі сваіх работ [4, с. 8]. Акрамя таго, у палацы знаходзілася калекцыя рыцарскіх даспехаў з Францыі, Італіі, Іспаніі, узбраенне, збор ордэнаў і медалёў. Таксама збор каштоўнасцяў змяшчаў нумізматычную калекцыю, ліставанні Радзівілаў з еўрапейскімі манархамі, гістарычныя дакументы Вялікага Княства Літоўскага і знакамітую бібліятэку Радзівілаў на 20 000 тамоў. Гэта не ўсё: збор змяшчаў дарагія наборы посуду з каштоўных металаў, срэбраны стол, калекцыю дыямантаў, залатыя зліткі [4, с. 9–10]. Багаці князёў Радзівілаў былі бясконца вялікія, і ў такім стане маёмасць успадкаваў князь Дамінік Радзівіл.

Рабаванні палаца пачаліся яшчэ да падзей 1812 г. Пасля падзелу Рэчы Паспалітай 1772 г. частку твораў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва з радзівілаўскай скарбніцы, зброю, залатыя і срэбраныя вырабы, каштоўныя камяні адправілі ў Пецябург і Смаленск; частку ж разрабавалі рускія афіцэры. Па загаду Кацярыны II некаторыя каштоўнейшыя асобнікі нясвіжскай бібліятэкі Радзівілаў перадалі Імператарскай Акадэміі навук [18, с. 19–20].

Дамінік Геранім Радзівіл (1786–1813 гг.) быў XI ардынатам нясвіжскім і апошнім прадстаўніком мужчынскай лініі знакамітага роду. Апекуном Дамініка (да самай сваёй смерці ў 1790-м годзе) стаў яго дзядзька Караль Станіслаў Пане Каханку, ад якога князь у чатырохгадовым узросце

ўспадкаваў велізарную латыфундыю, якая ахоплівала Нявіжскую і Алыцкую ардынацыю, а таксама гарады і вёскі [16, с. 162–163].

У 1804 г. Дамінік прысягнуў на вернасць царскім уладам і атрымаў ва ўладанне некаторую частку маёнткаў на тэрыторыі сучасных Літвы, Украіны і Беларусі (120 тысяч душ мужчынскага полу) [7, с. 115]. Калі ўладанні Напалеона набліжаліся да межаў Расійскай імперыі і стала зразумела, што будучага канфлікту не пазбегнуць, Дамінік Радзівіл у 1810 г. паступае на службу створанага Напалеонам Княства Варшаўскага, а ў 1811 г. са сваім 8-м уланскім палком пераходзіць пад кіраўніцтва французскага імператара ў чыне падпалкоўніка [11, с. 100].

Чаму князь Радзівіл робіць такі крок? Адна з нагодаў заключаецца ў няўдалай палітыцы, якую праводзіў царскі ўрад на далучаных пасля падзелу Рэчы Паспалітай тэрыторыях. Новы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел земляў, ажыццяўленне іншай эканамічнай палітыкі, правядзенне разбору шляхты – усё гэта аддаляла заможных магнатаў былой магутнай дзяржавы Еўропы ад расійскага цара. Яны былі адхілены ад удзелу ў палітыцы, што прымушала з настальгіяй згадваць часы Рэчы Паспалітай. Францыя ж выклікала сімпатыі ў тутэйшых шляхцічаў, бо дала прытулак шматлікім эмігрантам, якія пакінулі радзіму пасля падзей, звязаных з падзеламі Рэчы Паспалітай і паўстаннем 1794 г. Таксама стварэнне ў 1807 г. Княства Варшаўскага абудзіла тэндэнцыю (асабліва сярод моладзі) руху ў польскую дзяржаву, і тут Дамінік Радзівіл не стаў выключэннем [8, с. 120–121]. Не будзем таксама забывацца на абяцанні аднаўлення Напалеонам Вялікага Княства Літоўскага. Дзённым загадам Напалеона ад 1 ліпеня 1812 г. быў створаны Урад ВКЛ – часовае камісія ў складзе пяці чалавек (С. Солтан, А. Сапега, Ф. Ельскі, Ю. Серакоўскі, К. Прозар). Дзейнасць камісіі распаўсюджвалася на тэрыторыю чатырох дэпартаметаў (былых губерняў): Віленскага, Гродзенскага, Мінскага, а таксама Беластоцкай вобласці [9, с. 164]. Усё ж такі гвалтоўнае далучэнне да Расійскай імперыі адбылося нядаўна і не было забыта, а шляхта лічыла сябе патрыётамі менавіта ВКЛ. Выбар князя Дамініка быў, відавочна, абумоўлены гэтым. Яскравым доказам такіх поглядаў князя служыць той факт, што пры заняцці Напалеонам Вільні 8-мы полк Радзівіла рухаўся ў авангардзе і ўступіў у горад першым [9, с. 159].

Варта сказаць аб тым, што незадоўга да ваенных падзей 1812 г. Дамінік Радзівіл правёў рэвізію палацавых скарбаў, якая цягнулася са снежня 1808 г. па красавік 1809 г. Магчыма, рэвізія праводзілася з мэтай азнамлення князя з каштоўнасцямі і праверкі іх наяўнасці. Сярод занатаваных рэчаў інтарэс для даследавання прадстаўляе «Цыборыюм Святога Міхала». Цыборыюм – ківор (у праваслаўнай традыцыі), а ў гэтым выпадку пабудова для ахвяраванняў над алтаром ці сам алтар. У дакуменце згадваецца, што для цыборыюма меліся срэбныя дзверцы і «фігуры для дэкарацыі тых жа

дзвярэй належныя срэбныя пазалочаныя, а менавіта Хрыстос са Святым Янам, на плячы яго заснулым, у палову фігуры. Частка шаты таго ж Святога Яна, два апосталы, што сядзяць у поўных фігурках у шатах пазалочаных, два апосталы па грудзі з шатамі пазалочанымі, тры галавы апосталаў з часткай шаты пазалочанай і галоўка срэбная Юды – усяго адзінаццаць штук» [12, с. 234]. Чаму апосталаў не дванаццаць? Аб гэтым пойдзе гаворка далей. Галоўным застаецца тое, што ў пачатку XIX ст. фігуры апосталаў разам з іншымі багаццямі знаходзіліся ў палацы і былі апісаныя пры правядзенні рэвізіі за чатыры гады да пачатку руска-французскай кампаніі.

Сведчанні пра апосталаў можна сустрэць і ва ўспамінах людзей, якім пашчасціла зірнуць на багатую скарбніцу Радзівілаў. Вядома, што апошні кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Панятоўскі заязджаў у Нясвіж да Караля Радзівіла. Пазней рускі князь М. Рапнін, што суправаджаў Панятоўскага на сойме ў Гародні, пісаў Кацярыне II такія словы: «Кароль заехаў да К. С. Радзівіла ў Нясвіж. Пасля бліскучага фейерверка і абедна на 300 асобаў кароль спусціўся ў сутарэнні замка і пабачыў зліткі золата, складзеныя да звода падзямелля. Золата было сотні пудоў, мноства старажытных залатых рэчаў і дванаццаць апосталаў з гэтага метала і срэбра, аздобленыя каштоўнымі камянямі» [2, с. 16]. У 1868 г. у Варшаве выйшлі ў свет мемуары Міхала Казіміра Агінскага, дзе ён згадвае фігуры апосталаў: «Гэтыя статуі яны вазілі з сабою. Калі прагуляюць дзе ці хочучь прыдбаць новыя маёнткі, то закладваюць аднога з дванаццаці апосталаў, але заўсёды выкупаюць яго назад» [1, с. 112]. І тут можна паразважаць над тым, чаму апосталаў у рэстры Дамініка Радзівіла згадваецца адзінаццаць. У крыніцах захаваліся звесткі, што Пане Каханку вазіў з сабой апосталаў і перыядычна мог з нагоды патрэбы грошай закласці Святога Мацея ці Луку, і наўрад ці ён не выкупаў фігуру назад. Верагодна, адна фігура апостала, што трохі пашкодзілася, была пераплаўленая на срэбра: у крыніцах можна адшукаць падобны загад Дамініка Радзівіла ад 17 лютага 1809 г. [12, с. 235].

Выдадзеныя ў Парыжы ў 1869 г. успаміны Адама Чартарыйскага даюць такія звесткі: «Багаты замак у Нясвіжы. У 18 залах адных толькі ўпрыгожванняў сабрана на 5–10 мільёнаў дукатаў. Каштоўнейшыя калекцыі зброі, карцін, кніг, брыльянтаў. Але няма нічога даражэй за калекцыю “Дванаццаць апосталаў”. Пяць з іх чыстага золата і ўсыпаныя каштоўнымі камянямі. Кошт іх роўны кошту золата, выдаткаванага імператарам Напалеонам на Егіпецкі паход» [1, с. 112].

Паэт і даследчык Уладзіслаў Сыракомля, што паспеў павандраваць па Беларусі і скласці некаторыя кразнаўчыя нарысы, таксама цікавіўся радзівілаўскімі скарбамі. Ён піша пра прыдворнага нясвіжскага паэта Юзэфа Ляснёўскага, які казаў так: «Дванаццаць апосталаў і чатыры евангелісты велічынёй у два локці – гэта злага ў радзівілаўскай скарбніцы: сапраўды, гэтых апосталаў і евангелістаў можна назваць дамашнімі бажкамі, бо яны не

павінны дапусціць ніякіх няшчасцяў у доме Радзівілаў...» [13, с. 278–279]. Ляснеўскі таксама кажа пра нібыта вялікі круглы срэбны стол у палацы на дванаццаць асобаў, ля якога збіраліся апосталы з евангелістамі, давалі парады на шчаслівую будучыню рода Радзівілаў і іх уладанняў. Няцяжка заўважыць, што чарговы раз тагачаснікі падкрэсліваюць незлічоныя багацці Нясвіжа. Цікава зазначыць, што апісанья ў Сыракомлі чатыры евангелісты ў рэестры князя Радзівіла не ўзгадваюцца [12, с. 235].

Баявыя дзеянні ў 1812 г. распачаліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Князь Дамінік Радзівіл далучаецца да Вялікай арміі і рушыць з Напалеонам на Маскву. Ён браў удзел у баях пад Смаленскам, Мажайскам, Воранавам. Калі французскі імператар з рэшткамі войску пачынае адступіць назад, Радзівіл рушыць з ім [11, с. 100]. Тут разгортваюцца падзеі, якія выклікаюць спрэчкі і сэння. Армія Напалеона везла з сабой на захад нарабаваныя скарбы з Масквы (музейныя рэліквіі, царкоўнае начынне, карціны). Рабавалі каштоўнасці французы, а пасля іх перакупіў князь Радзівіл [2, с. 18]. Па дарозе на захад Дамінік заязджае ў свой палац у Нясвіжы. Там ён дае загад эканому Адаму схаваць частку скарбаў у спецыяльнае патаёмнае месца, пра якое ведалі толькі князь і эканом, а астатнія абозы з каштоўнасцямі адправіць за ім, бо Дамінік бег у бок Вільны.

Аднак эканом не паспеў выканаць загад свайго гаспадара: у Нясвіж уступілі войскі адмірала Чычагава [15, с.50]. Рускія войскі пачынаюць вопіс каштоўнасцяў палацу. І тут нечакана некалькі казацкіх раз'ездаў недалёка ад Міра затрымалі ганца, які імкнуўся даставіць князю Радзівілу такое пасланне: «Верны слуга Адам схаваў у надзейным месцы дванаццаць каштоўных апосталаў, кухоннае серабро, карціны, а таксама частку рэчаў, вывезеных з Масквы». Верагодна, Адам наўмысна ахвяраваў ганцом, каб адвесці вочы рускіх войскаў, выйграць час і даць усё ж такі абозу выехаць услед за князем. Сам эканом ані ў чым не прызнаўся і быў пакараны [8, с. 113–114].

Дзеля таго, каб паспрабаваць прасачыць лёс незлічоных каштоўнасцяў замка (сярод якіх былі славытыя апосталы) у 1812 г., неабходна звярнуцца да ўспамінаў непасрэдных удзельнікаў падзей. Такіх карысных звестак да сённяшняга дня дайшло няшмат. І тут спадручна ўзгадаць ліст адмірала Паўла Васільевіча Чычагава да імператара Аляксандра І. Чычагаў узначальваў малдаўскі корпус расійскай арміі, што ўвайшла ў Нясвіж у лістападзе 1812 г. Адмірал пісаў імператару наступнае: «В Несвиже я узнал, что кн. Доминик Радзивилл, который сформировал полк для Наполеона, позволил себе всякого рода косвенные клеветы, что он отправил некоторые ценные вещи, которые должны были служить доказательством разграбления, совершенного ими в Москве. Чтобы несколько отомстить, я позволил порываться в некоторых погребях его дома: там нашли сокровища: жемчуг, бриллианты и пр. Я увёз что мог, это будет сложено в Бобруйске,

дабы Ваше Величество изволили решить, что с этим делать. Я ничего не видел, но говорят, что есть вещи, достойные музеев. Всё ценят более миллиона рублей» [14, с. 50]. Далее, па загадзе Чычагава, скарбы на трынаццаці брычках былі вывезеныя ў Мінск, а пасля ў Маскву, Харкаў, Пецярбург [1, с. 116]. Аднак згадак пра радзівілаўскіх апосталаў не сустракаецца.

Калі руская армія восенню заняла Нясвіж, камандзір 14-га егерскага палка А. І. Красоўскі так напісаў у сваім данясенні пра маёмасць, скрадзеную з Масквы: «Неприятель не ждал атаки и очистил город, в котором обнаружено больше чем на миллион драгоценностей, бриллиантов и жемчугов, награбленных в Москве и привезённых в Несвиж на сохранение» [2, с. 19].

Пад камандаваннем адмірала Чычагава знаходзіўся военачальнік рускай арміі Сяргей Алексеевіч Тучкоў, які непасрэдна па загадзе адмірала, як сведчаць крыніцы, рабаваў скарбы Нясвіжскага палаца. За гэта Адам Чартарыйскі прад’явіў яму абвінавачванне, інкрымінаваўшы Тучкову таксама прысваенне 10 мільёнаў золотых ва ўласную кішэню. Аднак падчас следства высветлілася, што ўсе вынятыя ў Радзівілаў рэчы і грошы былі падрабязна складзеныя ў вопіс і перададзены Чычагавым у вышэйшыя чыны імператарскай арміі, што знімала з Тучкова абвінавачванні. Тучкоў знаходзіўся пад следствам аж да 1826 г., пакуль яго не апраўдалі за нядоказам віны [10, с. 729].

Крыніцы таксама згадваюць спадара Альберта Бургельскага, які, хутчэй за ўсё, быў дзорцам палаца. Палкоўнік Кнорынг, пачуўшы пра скарбы Радзівілаў, завітаў у палац і пасадзіў Бургельскага за краты. Пазней сам Тучкоў яшчэ раз арыштоўваў Бургельскага і, пэўна, дабіўся карыснай мэты. Пад кантролем Альберта Бургельскага з палацу былі вывезеныя калекцыі карцін, фарфора, сталавага срэбра, халоднай зброі, а таксама дакументы славутага архіва Радзівілаў. Агульны кошт вывезенага, як было адзначана вышэй, сапраўды склаў каля 10 мільёнаў польскіх золотых [3, с. 39].

Бургельскі пражыў яшчэ 13 гадоў. Паводле яго рапарту і была распачата безвыніковая крымінальная справа над Тучковым [12, с. 236–237].

На гэтым гісторыя славурых дванаццаці апосталаў перапыняецца. Іх апошні гаспадар Дамінік падчас адступлення Вялікай арміі ўдзельнічаў у баях пад Лютцэнам, Дрэзданам і Лейпцыгам; у баі пад Гаўнаў быў смяротна паранены і памёр на тэрыторыі Францыі [11, с. 100].

А што сталася са скульптурамі апосталамі? Даследчыкі, якія займаліся непасрэдна гісторыяй радзівілаўскіх скарбаў [8, 12, 17, 18], усё ж такі прытрымліваюцца меркавання, што рускія афіцэры, якія ўзялі Нясвіж у канцы 1812 г., адправілі частку каштоўнасцяў у цэнтральныя губерні Расійскай Імперыі, а частку захавалі ва ўласнае выкарыстанне. Магчыма, гэтая версія максімальна набліжаная да праўды, бо мае дакументальныя пацвярджэнні, прыведзеныя вышэй.

Безумоўна, можна зрабіць здагадку, што тых фігур проста не існавала, або іх каштоўнасць была шматкроць перабольшаная, нягледзячы на іх рэгулярныя згадкі ў мемуарах.

Пры падвядзенні вынікаў, варта заўважыць наступнае. Фігуры апосталаў (калі яны рэальна існавалі) – гэта хутчэй сімвал, які з’яўляецца ўвасабленнем страчаных у 1812 г. скарбаў Радзівілаў. Адною з прычын рабавання Нясвіжскага палаца стала суб’ектыўная палітычная пазіцыя князя Дамініка Радзівіла, якая сёння не павінна ўплываць на месцазнаходжанне скарбаў замка. Гэты факт дае поўнае маральнае права на ажыццяўленне адпаведных пошукаў і патрабаванне вяртання такіх артэфактаў назад.

Пошукам скульптур апосталаў займаліся і прафесіяналы, і аматары цягам двух стагоддзяў, аднак безвынікова. І калі пошук апосталаў зараз не мае новых нагодаў з-за недахопу зачэпак, то займацца іншымі вывезенымі ў 1812 г. культурнымі каштоўнасцямі можна і трэба. Яскравы таму прыклад – Аршанскае Евангелле канца XII – пачатку XIII ст., якое знікла ў 1812 г. і было знойдзена ва Украіне (зараз знаходзіцца ў бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Украіны) [6, с. 63–64]. Такая пошукавая праца надзвычай неабходная ў кантэксце аднаўлення нацыянальнай культурнай спадчыны і напаўнення беларускіх музеяў арыгінальнымі аб’ектамі, якіх так нехапае сёння.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Асіноўскі, С. М.* Загадка дванаццаці апосталаў Нясвіжскага замка / С. М. Асіноўскі // *Архівы і справаводства*. – 2006. – № 2. – С. 107–119.
2. *Бакуменко, М. Н.* Сокровища в огне войны / М. Н. Бакуменко. – Минск: Беларусь, 1990. – 232 с.
3. *Веремейчик, А. Е.* Несвижский замок в судьбе трёх российских военачальников / А. Е. Веремейчик // *Военно-исторический журнал*. – 2009. – № 10. – С. 38–41.
4. *Кламин, Я.* История Радзивилловских сокровищ (The history of the Radzivils treasures): исторический очерк / Я. Кламин; пер. В. Куницкого. – Несвиж: Слуц. укрупнен. тип., 2002. – 20 с.
5. *Лукашэвіч, А. М.* 1812 год і Беларусь / А. М. Лукашэвіч // *Беларуская думка*. – 2002. – № 2. – С. 119–124.
6. *Мальдис, А. И.* Белорусские сокровища за рубежом. / А. И. Мальдис. – Минск: Літаратура і мастацтва, 2009. – 208 с.
7. *Метельский, А. А.* Владельцы старого Несвижа. – Минск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 160 с.
8. *Ненадавец, А. М.* Дзе яны, скарбы рода Радзівілаў? / А. М. Ненадавец // *Беларуская думка*. – 2007. – № 8. – С. 109–115.
9. *Несцярчук, Л. М.* Беларусь у вайне 1812 года. Паміж Напалеонам і Аляксандрам / Л. М. Несцярчук. – Брэст: ТАА «Паліграфіка», 2012. – 320 с.

10. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 880 с.

11. Памяць: гістарычна-дакументальная хроніка Нясвіжскага раёна / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]; маст. Э. Э. Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 2001. – 632 с.

12. *Рыбчонак*, С. А. Дванаццаць апосталаў / С. А. Рыбчонак // Вяртанне-3: зб. арт. і дак. / Беларус. фонд культуры. – Мінск, 1996. – С. 232–237.

13. *Сыракомля*, У. Добрыя весці: паэзія, проза, крытыка / У. Сыракомля. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 526 с.

14. *Чичагов*, П. В. Письма адмирала Чичагова к Александру I / П. В. Чичагов // Сообщ. М. И. Богдановичем. – СПб., 1831. – 218 с.

15. *Шишигина-Потоцкая*, К. Я. Легенды Несвижа: ист.-краевед. очерк / К. Я. Шишигина-Потоцкая. – 2-е изд. – Барановичи: Баранов. укрупн. тип., 2003. – 72 с.

16. *Шышыгіна-Патоцкая*, К. Я. Нясвіж і Радзівілы / К. Я. Шышыгіна-Патоцкая. – Мінск: Польша, 2001. – 240 с.

17. *Шышыгіна-Патоцкая*, К. Я. Скарбы Нясвіжа / К. Я. Шышыгіна-Патоцкая. – Мінск: Польша, 1993. – 192 с.

18. *Яніцкая*, М. М. Драматычныя лёсы каштоўнасцей Нясвіжскага замка / М. М. Яніцкая // Вяртанне-2: артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларус. фонд культуры. – Мінск, 1994. – С. 19–27.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

А. У. Ерашэвіч

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, Мінск

A. Yerashevich

Belarusian State Economic University, Minsk

УДК [94(476)+351.72(476)(091)]«1772–1796»

**АРГАНІЗАЦЫЙНА-ПРАВАВОЕ РЭГУЛЯВАННЕ ДЗЕЙНАСЦІ
ФІНАНСАВА-БЮДЖЭТНЫХ ОРГАНАЎ КІРАВАННЯ
ДЗЯРЖАЎНЫМІ ФІНАНСАМІ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ
НА ТЭРЫТОРЫІ ЎСХОДНЕБЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНІЯЎ
У КІРАВАННЕ ІМПЕРАТРЫЦЫ КАЦЯРЫНЫ ІІ**

**LEGAL REGULATION OF THE FINANCIAL AND BUDGET
MANAGEMENT BODIES OF STATE FINANCE OF THE
RUSSIAN EMPIRE ON THE TERRITORY BELARUSIAN
PROVINCES UNDER THE EMPRESS CATHERINE II**

Артыкул прысвечаны праблеме фарміравання нарматыўна-прававой базы рэгламентацыі дзейнасці фінансава-бюджэтных органаў кіравання дзяржаўнымі фінансамі Расійскай імперыі на тэрыторыі Полацкай і Магілёўскай губерняў у гады

кіравання імператрыцы Кацярыны II. Даследаванне заснавана на параўнальным аналізе архіўных і апублікаваных крыніц. Асобная ўвага нададзена нарматыўна-прававому рэгуляванню арганізацыі і дзейнасці фінансавых органаў рэалізацыі бюджэтнай палітыкі Расійскай імперыі ў беларускіх губернях. У працы паказаны змены ў сістэме агульнаімперскіх цэнтральных фінансава-бюджэтных органаў адміністрацыйнага кіравання. Разгледжаны працэс пераўтварэння формаў справаздачнасці мясцовых органаў кіравання бюджэтнай сферай. Раскрыты формы і парадак справаводства казённых палат па рэгістрацыі бюджэтных каштарысаў, відаў прыбытковых паступленняў, пераліку фондаў грашовых сродкаў у асобныя ведамствы.

Ключавыя словы: беларускія губерні; Расійская імперыя; Кацярына II; дзяржаўнае кіраванне; фінансава-бюджэтныя органы; казённяя палаты; справаводства; дзяржаўны бюджэт; дзяржаўныя прыбыткі; дзяржаўныя выдаткі.

The article is devoted to the issue of the formation of the framework regulating the activities of the financial and budget management bodies of state finance of the Russian Empire on the territory of the Polotsk and Mogilev provinces during the reign of the Empress Catherine II. The study is based on a comparative analysis of archival and published sources. Special attention is paid to the legal regulation of the organization and activities of financial bodies for the implementation of the budgetary policy of the Russian Empire in the Belarusian provinces. The paper shows the changes in the system of the general imperial central financial and budget management bodies. The process of transformation of the formal reporting of local government bodies in the fiscal sphere is considered. The forms and procedures of the office work of the state chambers for registration of budget estimates, types of income receipts, and the transfer of funds to individual departments are disclosed.

Keywords: Belarusian provinces; Russian Empire; Catherine II; public administration; financial and budgetary authorities; state chambers; office work; state budget; state revenues; state expenditures.

Вывучэнне арганізацыі і дзейнасці органаў кіравання дзяржаўнымі фінансамі ўвогуле і бюджэтнай сферай у прыватнасці пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі ўяўляе цікавасць з пункту гледжання ўліку як станоўчага, так і адмоўнага гістарычнага вопыту для асэнсавання сучасных праблем бюджэтнага працэсу ў Рэспубліцы Беларусь.

На падставе выключна заканадаўчых актаў з Поўнага збору законаў Расійскай імперыі асобныя аспекты цэнтральнага фінансавага кіравання пры Кацярыне II толькі ў агульнаімперскім кантэксце разглядаў расійскі дзяржаўны дзеяч, памочнік старшыні Рускага гістарычнага таварыства А. М. Куламзін (1838–1923) [3] і археограф і калекцыянер М. Д. Чачулін (1863–1927) [13, с. 42–88]. Некаторыя вытрымкі з заканадаўчых матэрыялаў адносна дзяржаўных устаноў Расіі XVIII ст. прыведзены ў даведачным выданні [2, с. 290–298]. Вывучалася структура адміністрацыйных органаў дзяржаўнага кіравання ў сферы дзяржаўных фінансаў на ўкраінскіх землях у апошняй чвэрці XVIII ст. [1]. Тым не менш адсутнічаюць навуковыя

творы па фарміраванні арганізацыйных структур фінансава-бюджэтнага кіравання ў беларускім рэгіёне Расійскай імперыі ў 1772–1796 гг. і прававой рэгламентацыі іх дзейнасці ў вобласці дзяржаўнага бюджэту. Тэма артыкула не стала аб'ектам асобнага і сістэмнага даследавання ў беларускай гістарыяграфіі.

Мэта працы зводзіцца да высвятлення змен у сістэме цэнтральных і мясцовых органаў кіравання фінансавымі патокамі. Акцэнт зроблены на аналізе нарматыўна-прававога рэгулявання іх адносін і дзейнасці ў бюджэтнай сферы. Аўтар паспрабаваў выявіць і раскрыць механізм справаводства казённых палат па ўліку акладных і неакладных дзяржаўных даходаў, якія адсылаліся ў пэўныя ведамствы.

Крыніцавай базай артыкула сталі як апублікаваныя ў Поўным зборы законаў Расійскай імперыі заканадаўчыя акты, так і неапублікаваныя архіўныя дакументы.

Змены ў сістэме агульнадзяржаўных цэнтральных фінансава-бюджэтных органаў адміністрацыйнага кіравання. Частка паўнамоцтваў цэнтральных фінансавых калегій была перададзена ў заснаваную сенацкім указам ад 19.03.1773 г. пры 1-м дэпартаменце Правячага Сената асобную «Экспедыцыю аб дзяржаўных даходах» (орган бюджэтнага кіравання і фінансавага кантролю да заснавання пасады дзяржаўнага казначэя), якая павінна была збіраць па вызначаных формах паўгадавыя ведамасці аб прыбытках з усёй дзяржавы і канцэнтраваць звесткі аб усіх нядоімках і казённых спагнаннях [12, т. 19, № 13962, с. 738]. Згодна з імянным указам ад 24.10.1780 г., «Экспедыцыя аб дзяржаўных даходах» была падзелена на чатыры экспедыцыі:

- 1) даходаў;
- 2) расходаў;
- 3) рэвізіі рахункаў;
- 4) даімачную (спагнанні па нядоімках, недаборах, наліках).

Падпарадкаваныя ёй мясцовыя фінансавыя ўстановы абавязваліся накіроўваць штомесячныя і трэтнія ведамасці ў кожную з экспедыцый са звесткамі аб губернскіх даходах і выдатках. Асобныя плацяжы па-ранейшаму паступалі ў ведамства Кабінета, Галоўнай дварцовай канцылярыі, банкаў для размену асігнацый, вучылішчам, выхаваўчым дамам, прыказам грамадскай апекі [6, арк. 34–36 адв.; 12, т. 20, № 15076, с. 1002–1005, № 15090, с. 1016–1020, т. 21, № 15120, с. 34–66].

Пасля сканцэнтравання кіравання дзяржаўнымі фінансамі ў «Экспедыцыю аб дзяржаўных даходах», заснавання дзяржаўных казначэйстваў, рэалізацыі палажэнняў губернскай рэформы 1775 г. пачалося скасаванне асобных калегій, у якія паступалі пэўныя грашовыя сродкі.

Дзеля адзінства фінансава-бюджэтнага кіравання ў Маскве і Пецярбургу ў адпаведнасці з указам ад 24.10.1780 г. ствараліся дзяржаўныя

штатныя Пецябургскае і Маскоўскае казначэйствы, у якія павінны былі паступаць усе «стацкія» даходы, прызначаемыя для задавальнення звычайных расходаў. Акрамя таго, паводле імяннага ўказа ад 4.08.1780 г., для захоўвання свабодных сум для надзвычайных выдаткаў, згодна асобных вышэйшых загадаў, у Маскве і Пецябургу арганізуюцца рэшткавыя казначэйствы [6, арк. 33; 8, арк. 67–70, 116–119 адв.; 12, т. 20, № 15039, с. 965–968]. Штатныя казначэйствы распараджаліся звычайнымі «стацкімі» расходамі, акрамя ваенных, флоскіх і кабінетных (з салянога збору) [6, арк. 30], якія павінны былі адпавядаць распісам, штогодна складаемым «Экспедыцыйны аб дзяржаўных рахункаў». У рэшткавыя казначэйствы паступалі грашовыя сумы пасля задавальнення штатных выдаткаў [12, т. 20, № 14957, с. 892–894].

У 1780 г. да заснавання пасады дзяржаўнага казначэя яго абавязкі былі ўскладзены на генерал-пракурора. Перад пачаткам кожнага года дзяржаўны казначэй абавязваўся даваць на зацвярджэнне імператрыцы табель аб дзяржаўных даходах, расходах і рэштках. У ведамстве генерал-пракурора, акрамя казначэйскай і рэвізскай частак казённых палат, аказалася спагананне прамых падаткаў, піцейнага, салянога і мытнага збораў, рэвізія руху народанасельніцтва, грашовае абарачэнне, манетная і банкаўская справы [3, № 3, с. 10–13].

Абавязкі па кіраванні бюджэтным працэсам размяркоўваліся паміж асобнымі ведамаснымі ўстановамі з пэўнымі фінансавымі функцыямі: Камер-калегія ажыццяўляла ўлік і каардынацыю паступленняў дзяржаўных даходаў, Штатс-кантор-калегія кіравала казённымі выдаткамі, Рэвізійна-калегія здзяйсняла аўдытарскі кантроль. Значныя сумы грашовых збораў засяроджваліся ў Калегіі эканоміі, Ваеннай калегіі, Камерц-калегіі, Берг-калегіі, Галоўнай саляной канторы. У асобным ведамстве Правіянцкага дэпартаменту знаходзіліся натуральныя хлебныя зборы па вызначанай штатнай цане з так званых астзейскіх і беларускіх губерняў.

Рэарганізацыя фінансава-бюджэтнай дзейнасці казённых палат. Рэарганізацыя мясцовых органаў фінансавага кіравання заключалася ў пашырэнні сферы дзейнасці губернскіх казённых палат, ўсталяванні і дакладнай рэгламентацыі іх правоў, абавязкаў, межаў кампетэнцыі, форм і парадку справаздачнасці. Паводле імяннага ўказа ад 31.12.1779 г. у ведамства казённых палат паступілі даходы Камер-калегіі, Калегіі эканоміі і мытныя, усе штатныя прыбыткі, справа рэвізіі мясцовых рахункаў [12, т. 20, № 14957, с. 892–894].

Адначасова ўніфікаваліся розныя формы, парадак руху і справаздачнасці фінансавых дакументаў. Сенацкім указам ад 19.03.1773 г. губернскія і правінцыяльныя канцылярыі мусілі дасылаць не пазней як за два месяцы пасля кожнага паўгоддзя паўгадавыя ведамасці аб усіх дзяржаўных даходах, а таксама нядоімках і казённых спагнаннях [12, т. 19, № 13962, с. 738].

З Пскоўскай і Магілёўскай губерняў у кожную дзяржаўную ўстанову кожны месяц пасылаліся ведамасці з роспісам прызначаемых казённых даходаў. «Экспедыцыя аб дзяржаўных даходах» атрымлівала форменныя паўгадавыя ведамасці аб усіх дзяржаўных даходах з паказаннем колькасці і роду сабраных дзяржаўных даходаў, накіраванні ці выкарыстанні грошай. Штогодныя ведамасці казённых даходаў за вінны продаж паступалі таксама ў Камер-калегію [12, т. 19, № 14119, с. 911]. Аднак некаторыя дзяржаўныя ўстановы даслалі за другую палову 1774 г. ведамасці акладных душ асобна па ведамствам, якія часам не супадалі з рэвізскімі данымі [12, т. 19, № 14201, с. 1038–1039]. Падобны парадак быў прызнаны незадавальняючым.

Арганізацыя казённымі палатамі рэгістрацыі відаў дзяржаўных даходаў. Пасля заснавання губернскіх казённых палат іх абавязкам стала прысылка ў «Экспедыцыю аб дзяржаўных даходах» перыядычных ведамасцей аб губернскіх даходах. У адпаведнасці з формай у дадатку да імяннога ўказа ад 31.12.1779 г. дзяржаўныя даходы ў справаздачах казённых палат аб казённых даходах, расходах і рэштках павінны былі падзяляцца на наступныя катэгорыі:

1) даходы, належачыя да месцаў ці асобных устаноў (10 збораў Камісарыята, Медыцынскай калегіі, Паштампу, Галоўнай саяноўнай канторы, Берг-калегіі, Артылерыйскай канцылярыі, Выхаваўчых дамоў);

2) штатныя прыбыткі па роспісах «Экспедыцыі аб дзяржаўных даходах» (25 акладных пастаянных збораў), у тым ліку пагалоўных па беларускім губерням (з мяшчан, яўрэяў, сялян грашмыма і хлебам, за піцейны продаж і памешчыцкага даходу), 29 акладных непастаянных збораў, 13 неакладных пастаянных і 47 неакладных часовых збораў [3, № 3, с. 14–16].

Размеркаванне дзяржаўных даходных паступленняў з беларускіх губерняў у асобныя ведамствы. Асобныя катэгорыі дзяржаўных даходаў з беларускіх губерняў у розны час паступалі ў шэраг ведамасных устаноў: у Камісарыят (падушныя зборы), у Камерц-калегію (мытныя зборы), Камер-калегію (піцейныя зборы), Мануфактур-калегію (зборы з фабрычных станаў), Медыцынскую калегію (вылікі на медыкаменты), С(Ш)татс-кантору (зборы за гербавую паперу, выкарыстання замест яе простаі переры, пошліны з чалабітных (іскавых, явачных і інш.), аброчныя, купецкія зборы), Галоўную саяноўную кантору (прыбытак за прададзеную казённую соль), Галоўную дварцовую канцылярыю (аброчныя грошы з дварцовых сялян і з аброчных галін), Канцылярыю канфіскацый і інш. [4, арк. 132, 140–141]. Збіраемыя за другую палову 1773 г. грашовыя пагалоўныя зборы, за вінны продаж, арэндныя з старостваў, з старостваў у казённым ведамстве, накладныя і інш. залічаліся ў ведамства С(Ш)татс-канторы. Сяляне адсылалі прывінт у кошт натуральнага хлебнага збору ў ведамства Правіянцкай канцылярыі з плацяжом за яго па штатнай цане грошай, якія пералічаліся ў Камісарыят з Камер-Калегіі, здаваемыя апошняй у Штатс-

кантору. Аднак паколькі ў беларускіх губернях кватаравалі 2 лёгкія палявыя каманды, драгунскі полк і 9 гарнізонных батальёнаў, на ўтрыманне якіх грошы паступалі перасылкай з Камісарыята, то беларускі генерал-губернатар З. Р. Чарнышоў у кастрычніку 1774 г. прапанаваў Сенату асігнаваць пагалоўныя і вінныя зборы ў ведамства Камісарыята. У выніку імператрыца Кацярына II, пасля абмеркавання ў Сенаце пытання аб размеркаванні збораў паміж асобнымі ведамствамі, ухваліла парадку З. Р. Чарнышова, каб з 1775 г. спаганяемыя ў беларускіх губернях пагалоўныя і за вінны продаж зборы адпускаліся ў ведамства Камісарыята вызначаным штатным обер-крігс-камісарам. Замест пагалоўнага збору такая ж колькасць выключалася з здаваемых у Камісарыят з Сялянной канторы ці грошай з іншых устаноў. Паступіўшыя ў пэўнай колькасці ў ведамства Камісарыята фінансавыя сродкі за вінны продаж выключаліся з пералічаемых у Камісарыят даходаў з Камер-калегіі, а за іншыя зборы – з сялянных даходаў [7, арк. 257–258; 12, т. 19, № 14204, с. 1042]. Пазней было пацверджана, што ўзамен грошай, якія перасылаліся за вінны продаж у Камісарыят, адпаведная сума выключалася з адпускаемых у Камісарыят камер-калежскіх даходаў, а за іншыя зборы – з сялянных прыбыткаў. Замест пагалоўных грошай камісарыяцкія выдаткі было прызначана задавальняць з камер-калежскіх даходаў. З 1778 г. зборы не высылаліся ў ведамства Камісарыята і Штатс-канторы, а пакідаліся для забеспячэння жалаваннем чыноўнікаў па новым штатам намесніцтваў. Замест пагалоўных і за вінны продаж грошай, асігнаных у Камісарыят, такую ж суму было загадана адпускаць з 1778 г. у Камісарыят з камер-калежскіх даходаў. За хлеб, збіраемы з сялян у кошт пагалоўных збораў па штатнай цане, грошы больш не адсылаліся з Камер-калегіі ў Штатс-кантору, а дастаўляліся ў намесніцтвы з камер-калежскіх даходаў [12, т. 20, № 14724, с. 608–609]. Грашовыя паступленні з казённых маёнткаў размяркоўваліся паміж Дварцовай канцыльерыі і Ш(С)татс-канторай. Расійскія войскі, размешчаныя ва ўсходнебеларускіх губернях, забяспечваліся харчаваннем за кошт прысылаемых асобна сродкаў з боку Галоўнага Камісарыята ці Правіянцкай канцыльерыі [5, арк. 2].

У цэлым паступленне ў пэўны час грашовых і натуральных хлебных збораў з усходнебеларускіх губерняў знаходзілася ў юрысдыкцыі розных ведамстваў [12, т. 19, № 14119, с. 910–911; 6, арк. 51; 8, арк. 139 адв. –140; 11, арк. 841, 842, 851].

І абсалютныя, і адносныя лічбы дзяржаўных даходаў часта мяняліся з прычыны міжведамаснага пералічэння крыніц пэўных прыбыткаў.

Змены ў формах і парадку справаздачнасці бюджэтных каштарысаў, смет і рахункаў. Трэба заўважыць, што ў часы кіравання дзяржавай імператрыцай Кацярынай II неаднаразова мяняўся парадак прадстаўлення бюджэтных матэрыялаў і формы канцылярскай справаздачнасці казённых палат. З 1781 г. казённяя палаты замест паўгадавых дасылалі трэтныя і кароткія

месячныя ведамасці аб даходах і выдатках [12, т. 20, № 15076, с. 1002–1005, № 15090, с. 1016–1020; т. 21, № 15141, с. 84–95, п. 9, № 15405, с. 506–567, п. 77, 84]. Наступны ўказ пацвердзіў прысылку трэтных, а не паўгадавых ведамасцей, паколькі, згодна з сенацкім указам ад 6.10.1781 г., у «Экспедыцыю аб дзяржаўных даходах» з усіх прысутных устаноў павінны былі паступаць рэгулярныя ведамасці: аб даходах (штомесячныя і трэтныя), выдатках і нядоімках (за трэць года) [12, т. 21, № 15248, с. 282–283]. У 1795 г. былі зноў уведзены не трэтныя, а паўгадавыя ведамасці пры захаванні месячных аб дзяржаўных даходах, нядоімках і іншых казённых спагнаннях для прысылкі патрэбных звестак у «Экспедыцыю аб дзяржаўных даходах» [12, т. 23, № 17298, с. 619–640; 10, арк. 22–31, 32–40 адв., 41–43, 46–47].

Табліца 1

Размеркаванне агульнадзяржаўных і ведамасных збораў дзяржаўных даходаў па ўсходнебеларускіх губернях (1781–1796 гг.)

Найменне збораў	
Агульнадзяржаўныя	Ведамасныя
статс-канторскія (1781–1784), потым вылучаны асобна падушныя з сялян, мяшчан і казакаў (1785–1796), аброчныя (1785–1796), накладныя па 2 кап. з рубля (1785–1796); піцейныя (1781–1783), потым – чыстыя піцейны даход ад продажу напойў (1786–1796); паштовыя (1781–1784), потым – на ўтрыманне пошт (1785–1787); саяльныя (1786, 1790–1796); горныя даходы (1785–1793); неакладныя, з аброчных галін, купецкіх капіталаў (1785–1790), потым асобна – з аброчных галін (1791–1796), неакладныя (1791–1796), з купецкага капіталу працэнтаў (1791–1796); мытныя (1781–1795)	камісарыяцкія (1782–1786); ведамства Правіянцкай канцылярыі (1785–1787); саяльныя (1781–1782); Медыцынскай калегіі на медыкаменты (1781–1786); паштовых з вагавых лістоў і пасылак (1781–1782)

На аснове дасылаемых казённымі палатамі ведамасцей (штомесячных і трэтных) з 1781 г. у «Экспедыцыі аб дзяржаўных даходах» складаліся штогадовыя прыкладныя роспісы (генеральныя табелі) аб даходах і выдатках, якія потым рассылаліся з прапановамі генерал-пракурора для выканання ў губернскія праўленні і казённыя палаты [12, т. 21, № 15120, с. 40–41, № 15272, с. 302]. Памеры акладных збораў вызначаліся паводле даных акладных кніг, а неакладных – згодна з прыкладнымі грашовымі паступленнямі ранейшых гадоў. Пільная неабходнасць уліку крыніц дзяржаўных даходаў і раблення дакладных рахункаў належных збораў пасля ажыццяўлення

чарговай рэвізіі абумовіла складанне казённымі палатамі акладных кніг у кожнай губерні не пазней канца кастрычніка бягучага года з пазначэннем прыбылых і выключаных, адлічаных і прылічаных падаткаплацельшчыкаў, паколькі падобная інфармацыя патрабавалася для складання каштарысаў даходаў у «Экспедыцыі аб дзяржаўных даходах» [12, т. 21, № 15457, с. 619–622].

Змены межаў губерняў патрабавалі дадатковых разлікаў і тлумачэнняў, аднак казёныя палаты больш увагі удзялялі запаўненню формаў, а не дакладнасці матэрыялаў, неабходных для поўнага і дакладнага складання каштарысаў даходаў і выдаткаў.

У цэлым у цараванне імператрыцы Кацярыны II захоўваўся прынцып дэцэнтралізацыі дзяржаўнага бюджэту з атрыбутам спецыялізацыі даходаў асобнымі ведамствамі. Адсутнічаў цэнтралізаваны парадак збору дзяржаўных даходаў і ажыццяўлення выплат. Некаторыя мэтавыя казёныя падаткі прызначаліся для канкрэтных відаў выдаткаў. З падушных збораў утрымлівалася армія, збораў мытных і часткова піцейнай манаполіі – флот, саяльных – імператарскі двор. Некаторыя з канцылярскіх збораў выкарыстоўваліся ў месцах іх збору. Адсутнасць адзінага кансалідаванага агульнаімперскага бюджэту прадвызначыла пэўную самастойнасць некаторых мясцовых устаноў у размеркаванні і выдаткоўванні дзяржаўных даходных збораў.

Тым не менш укараненне пэўнага адзінства і бюракратычнага парадку ў фінансава-бюджэтным кіраванні не здолелі ліквідаваць забытанасці ў бюджэтнай сферы. Спецыялізацыя даходаў і выдаткаў не абмінулі недакладнасці ў дзяржаўнай бюджэтнай класіфікацыі. Існавала практыка спагнання дзяржаўных падаткаў і збораў асобнымі ведамствамі, што ўскладняла працэс фарміравання і ўліку агульндзяржаўнага бюджэту, спараджала пэўную бескантрольнасць расходавання дзяржаўных грашовых сродкаў.

Такім чынам, пры імператрыцы Кацярыне II стварыліся ўмовы для аб'яднання дзяржаўнага бюджэту. Пачаўся складаны і супярэчлівы працэс акумуляцыі і размеркавання фінансавых сродкаў у цэнтралізаваных адзіных агульнаімперскіх адміністрацыйных структурных органах фінансава-бюджэтнага кіравання пры захаванні размежавання пэўных абавязкаў па збору і расходаванню грошай паміж асобнымі калегіямі. Адбылася ўніфікацыя дзяржаўных губернскіх (казённых палат) і павятовых (павятовых казначэйстваў) тэрытарыяльных мясцовых органаў фінансавага апарату кіравання. Іх правы, абавязкі, межы адказнасці ў бюджэтнай сферы, парадак справаздачнасці і рух аднастайных, форменных фінансава-бюджэтных каштарысаў смет і рахункаў былі ўпарадкаваны і заканадаўча дакладна рэгламентаваны. Рэформа органаў мясцовага дзяржаўнага кіравання ў адпаведнасці з прынцыпамі «Устанаўлення для кіравання губернямі»

1775 г. скончыла працэс рэструктарызацыі грамадзянскага бюджэту шляхам адасаблення агульнадзяржаўнага цэнтральнага і мясцовага губернскага бюджэтаў. Адначасова адбываліся змены ў структурнай арганізацыі і функцыях як цэнтральных, так і мясцовых органаў фінансава-бюджэтнага кіравання ў залежнасці ад адміністрацыйных пераўтварэнняў мясцовых кіруючых структур.

У гэты час у Расійскай імперыі складваецца сістэма цэнтралізаванага ўліку дзяржаўных даходаў і выдаткаў, арганізуецца мэтанакіраванае планаванне дзяржаўных прыбыткаў і расходаў, упарадкаўваюцца суадносіны паміж складанай наменклатурай шматлікіх мясцовых і агульнадзяржаўных, акладных і неакладных збораў. У «Экспедыцыі аб дзяржаўных даходах» пачынаецца практыка складання рэгулярных штогодных смет каштарысаў агульнаімперскага і пагубернскіх планаў дзяржаўнага бюджэту з пазначэннем артыкулаў даходаў і выдаткаў. У беларускіх губернях фарміруюцца структуры адміністрацыйнага апарата кіравання дзяржаўнымі фінансамі Расійскай імперыі. Цэнтралізаваныя фінансавыя выканаўча-распарадчыя органы (казённыя палаты ў губернях і казначэйствы ў губернскіх і паятовых гарадах) займаліся мабілізацыяй даходных паступленняў падаткаў і збораў. У той жа час захоўваўся ведамасны парадак збору і выдаткоўвання грошай, паколькі вызначаныя віды акладных і неакладных даходаў з беларускіх губерняў паступалі ў шэраг устаноў рознай юрысдыкцыі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Головко, О. М.* Державне управління у сфері фінансів на українських землях у останній чверті XVIII ст. / О. М. Головко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4(51), ч. 1. – С. 81–90.
2. Государственные учреждения России в XVIII веке. Законодательные материалы. Справочное пособие / подгот. А. В. Чернов. – М.: Моск. гос. ист.-архив. ин-т, 1960. – 579 с.
3. *Куломзин, А.* Финансовое управление в царствование Екатерины II / А. Куломзин // Юридический вестник, издаваемый Московским юридическим обществом. – 1869. – № 2. – С. 3–28; № 3. – С. 3–38.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 7.
5. НГАБ. – Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 17.
6. НГАБ. – Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 29.
7. НГАБ. – Ф. 2567. Воп. 1. Спр. 264.
8. НГАБ. – Ф. 2794. Воп. 1. Спр. 4.
9. НГАБ. – Ф. 2794. Воп. 1. Спр. 5.
10. НГАБ. – Ф. 2794. Воп. 1. Спр. 11.
11. НГАБ. – Ф. 3267. Воп. 1. Спр. 42.
12. Полное собрание законов Российской империи: собрание 1-е с 1649 по 12 декабря 1825 г.: в 45 т. – СПб.: Тип. 2-го отд-ния собствен. его император. величества канцелярии, 1830.

13. Чечулин, Н. Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II / Н. Д. Чечулин. – СПб.: Сенат. тип., 1906. – 380 с.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

A. A. Zimnitski

Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, Мінск

A. Zimmitski

National Historical Museum of the Republic of Belarus, Minsk

УДК 94(476)«13»

З’ЯЎЛЕННЕ І РАСПАЎСЮДЖВАННЕ АГНЯСТРЭЛЬНАЙ ЗБРОІ Ў Вялікім княстве Літоўскім ў другой палове XIV – пачатку XVI ст. Нарыс айчыннай і замежнай гістарыяграфіі

APPEARANCE AND DISTRIBUTION OF FIREARMS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE SECOND HALF OF XIV – END OF XV CENTURY. ESSAY OF DOMESTIC AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Перыяд першай паловы XIV – пачатку XVI ст. стаў часам, калі ў еўрапейскай ваеннай традыцыі закладаўся падмурк новай тактыкі і стратэгіі вядзення вайны. Краевугольным каменем гэтага падмурку стала з’яўленне і распаўсюджванне на палях бою новых відаў узбраення – артылерыі і ручной агнястрэльнай зброі. У той час, калі ў замежнай гістарыяграфіі пытанню з’яўлення агнястрэльнай зброі прысвечаны шматлікія манаграфіі, айчынная гістарычная навука толькі пачынае даследаваць гэтае пытанне.

Ключавыя словы: агнястрэльная зброя; ручная агнястрэльная зброя; артылерыя; арсенал; гакаўніца.

The period of the first half of the XIV – end of the XV century. became a time when the European military tradition laid the foundation for new tactics and strategies of warfare. The cornerstone of this foundation was the emergence and spread on the battlefield of a new type of weapon – artillery and small arms. At a time when many monographs on domestic firearms are devoted to the issue of the appearance of firearms, domestic historical science is just beginning to investigate this issue.

Keywords: firearms; handguns; artillery; arsenal; hook.

Пачатак прымянення ў Заходняй Еўропе агнястрэльнай зброі адносяць да першай паловы XIV ст. [1, с. 20]. Праз некалькі дзесяцігоддзяў гэты інавацыйны від узбраення дасягнуў і войскаў Вялікага Княства Літоўскага, калі былі занатаваны першыя спробы выкарыстання артылерыі пры аблозе крыжацкіх замкаў [2, с. 68]. У далейшым артылерыя і ручная агнястрэльная зброя мянялі не толькі тактыку і стратэгію вядзення вайны. «Па прынцыпу

даміно» распачаўся цэлы ланцужок метамарфоз у архітэктуры абарончых умацаванняў, прынцыпах фарміравання і структуры войска, эканамічных і сацыяльных аспектах развіцця дзяржавы [3, с. 43]. Гэтыя працэсы расцягваліся на дзесяцігоддзі і стагоддзі. Кульмінацыяй змен, выкліканых з’яўленнем агнястрэльнай зброі, можна назваць перыяд т. зв. «ваеннай рэвалюцыі» XVI–XVII стст. [4, с. 195]. Важнасць гэтых змен, неаднаразова падкрэслівалася шэрагам замежных навукоўцаў, што, аднак, нязначна паўплывала на распрацоўку гэтай тэмы айчыннымі спецыялістамі.

Айчынная гістарыяграфія. Першым даследчыкам, які ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі коратка закрануў пытанне з’яўлення агнястрэльнай зброі ў ВКЛ, стаў Г. М. Сагановіч. У сваёй працы «Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.» 1994 г. ён згадвае, што «Яшчэ на пачатку 1380-х гадоў у беларуска-літоўскай дзяржаве было асвоена прымяненне запазычанай ад крыжакоў агнястрэльнай зброі (гармат), а потым і яе вытворчасць» [5, с. 29]. У далейшым аўтар засяроджваецца на апісанні вынікаў дзейнасці людвісарняў (майстэрняў па адліўцы гармат) і забеспячэнні артылерый войскаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай у XVI–XVII стст., не ўдаючыся больш ў падрабязнасці першага знаёмства і асваення новага віду ўзбраення ваярамі ВКЛ.

Наступным аўтарам, які ўжо больш грунтоўна звярнуўся да гэтай тэмы, стаў Ю. М. Бохан. Верагодна, навізнай узнятай тэматыкі было абумоўлена яго жаданне даць чытачу найбольш поўнае ўяўленне пра разнавіднасці агнястрэльнага ўзбраення, еўрапейскую тэрміналогію і спецыфіку яе выкарыстання. У артыкуле «Артылерыя ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XVI – сярэдзіне XVI стагоддзяў» (2002) [6] і пазнейшым навукова-папулярным выданні «Узбраенне насельніцтва беларускіх зямель у XIV–XVI стагоддзях» (2012) [2] ён удакладняе, што знаёмства войскаў ВКЛ з артылерый адносіцца да аблогі Коўна крыжакамі ў 1362 г., а сама літва пачала яе выкарыстоўваць з 1382 г. Далей згаданы артыкул змяшчае кароткую выбарку пісьмовых сведчанняў выкарыстання Вітаўтам артылерыі ў яго ваенных кампаніях і ўжо больш змястоўны аналіз артылерыі, прымяняемай у ВКЛ у першай палове XVI ст. Тым не менш абмежаваны аб’ём артыкула і навукова-папулярны характар кнігі не дазволілі аўтару зрабіць агляд развіцця агнястрэльнай зброі шырэйшым і больш падрабязным. Пэралік храналагічных вех развіцця, апісанне асноўных відаў артылерыі і ручной агнястрэльнай зброі таго перыяду не падмацаваны комплексным і сістэматычным апісаннем захаваўшыхся ўзораў зброі. Таксама і першыя згадкі гэтай зброі ў пісьмовых крыніцах прыведзены без грунтоўнага тэксталагічнага і кантэкстуальнага аналізу.

Новым этапам у развіцці тэмы стала выданне М. А. Волкава «Артылерыя Нясвіжскага замка ў канцы XVI – пачатку XVIII стст.» (2015) [7], а таксама яго ранейшыя і пазнейшыя артыкулы пра забеспячэнне ўзбраеннем

гэтага і іншых замкаў на тэрыторыі ВКЛ [8; 9]. Закранаючы пытанні з'яўлення агнястрэльнай зброі ў ВКЛ і Еўропе толькі ўскосна, аўтар, тым не менш, здолеў грунтоўна і сістэмна апісаць гісторыю і нападзенне асобнага арсенала. Увагу ў першую чаргу прыцягвае сама структура і метадалогія працы: акрамя падрабязнага апісання гісторыі стварэння, знешняга выгляду, канструктыўных асаблівасцей і тактыка-тэхнічных характарыстык усіх выяўленых гармат, прысутнічае апісанне і аналіз ролі артылерыі ў сістэме абароны замка, забеспячэнне і абслугоўванне артылерыйскага парка, функцыянаванне спецыялізаваных вайсковых падраздзяленняў, занятых гэтай справай, і інш. Тэматычна абмежаваная разглядаць аднаго арсенала, тым не менш, праца М. А. Волкава з'яўляецца досыць новай для беларускай гістарыяграфіі ў метадалагічным плане.

Датычна нясвіжскага арсенала варта яшчэ згадаць два артыкулы А. А. Мяцельскага: «Знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку». 2011 г. [10] і «Новыя знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку» 2012 г. [11]. У іх уводзіцца ў навуковы зварот шэраг знаходак ствалоў ад гакаўніц, выяўленых падчас ачышчальных работ у рове Нясвіжскага замка. Фота і падрабязнае навуковае апісанне дадзеных ствалоў (вартае з пункту гледжання зброязнаўства), тым не менш, не падмацаванае прамалёўкамі вывучаемых аб'ектаў. З метадалагічнага пункту гледжання гэты факт можа адыграць адмоўную ролю пры параўнаўчым канструктыўным аналізе нясвіжскіх ствалоў з іншымі. З пункту гледжання развіцця агнястрэльнай зброі ў Еўропе, калі канструктыўныя асаблівасці ручной агнястрэльнай зброі захоўваліся на працягу доўгага часу, а сама зброя ў складзе замкавых арсеналаў захоўвалася дзесяцігоддзямі, даследаванне нясвіжскага арсенала дае карысныя звесткі як са зброязнаўчага пункту гледжання, так і з гістарычнага, адлюстроўваючы важнасць гэтага элемента ў абароназдольнасці фартэчый.

Такім чынам, тэма з'яўлення і распаўсюджвання агнястрэльнай зброі на тэрыторыі ВКЛ у другой палове XIV – пачатку XVI ст. у айчынным гістарыяграфіі слаба даследаваная. Праца Ю. М. Бохана асвятляе толькі агульныя тэндэнцыі з'яўлення і развіцця гэтага віду ўзбраення ў ВКЛ і носіць хутчэй азнаямляльны характар. Напрацоўкі астатніх аўтараў, наадварот, акцэнтуюць увагу на асобных элементах, не робячы значных абагульняючых высноў. Аднак у сукупнасці пералічаны шэраг прац можа быць карыснай факталагічнай і метадалагічнай базай далейшага даследавання.

Замежная гістарыяграфія. Тэматыка з'яўлення і распаўсюджвання агнястрэльнай зброі ў Еўропе разглядалася ў шматлікіх замежных гістарычных працах. Першыняства ў гэтым плане ў нямецкіх навукоўцаў, якія яшчэ ў XIX ст. зацікавіліся нападзеннем арсеналаў і апрабаваннем новага віду ўзбраення войскамі Тэўтонскага ордэна. Працы М. Тоеppen «Die älteste Nachrichten uber das Geschützwesen in Preussen» (1868) [12], М. Baltzer «Zur

Geschichte des Danziger Kriegswesens im 14. und 15. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Säcularfeier der Vereinigung Danzigs mit der preussischen Monarchie» (1893) [13], B. Engel «Nachrichten über Waffen aus dem Tresslerbuche des Deutschen Ordens von 1399–1409» (1899) [14], а таксама даследаванні ўжо XX ст. В. Rathgen «Die Pulverwaffe im Deutschordensstaate von 1362 bis 1450» (1922) [15] і V. Schmidtchen, «Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410: Bestände, Funktion und Kosten, dargestellt anhand der Wirtschaftsbücher des Ordens von 1374 bis 1410» (1977) [16] з рознай ступенню падрабязнасці асвятляюць першыя спробы ўжывання і паступовае павелічэнне колькасці артылерыі ў Прусіі. Крыніцазнаўчая база гэтых даследаванняў пашыраная за кошт рахункаў і інвентароў замкаў, дазваляе адсачыць асноўныя тэндэнцыі своеасаблівай мадэрнізацыі сістэмы аблогі і абароны замкаў, а таксама тых ўплывы, якія аказала артылерыя на змены ў фартыфікацыі. Улічваючы, што асноўным супернікам ордэнскіх войскаў на той момант былі ВКЛ і Польскае каралеўства, дадзеныя даследаванні маюць важнае значэнне для адсочвання пераёмнасці вайсковых інавацый апошнімі. Таксама варта адзначыць падрабязна даследаваную пералічанымі аўтарамі ўліковаю дакументацыю арсеналаў крыжацкіх замкаў. Пры ўмове адсутнасці такіх матэрыялаў па замках ВКЛ яна дае ўяўленне пра тагачасную колькасць, запасы боепрыпасаў і абслугу парка агнястрэльнай зброі.

У пачатку XX ст. узрасла цікавасць да тэматыкі агнястрэльнай зброі і ў польскіх навукоўцаў. Адна з першых прац у гэтым кірунку – К. Górski «Historia artylerii polskiej» (1902) [17]. Заснаваная ў асноўным на пісьмовых крыніцах (часам без належнай крытыкі), яна, тым не менш, стала базай, на якую праз паўстагоддзя змаглі абaperціся наступныя даследчыкі. У 1955 г. пабачыла свет фундаментальная праца Т. Nowak «Polska sztuka wojenna w czasach Odrodzenia» [18], дзе акрамя агульнай перыядызацыі вайсковай гісторыі быў акрэслены пачатак эпохі агнястрэльнай зброі ў Польшчы. У далейшым фактычна праз кожны пяць год з’яўляліся большыя ці меншыя па аб’ёму і падрабязнасці напрацоўкі па дадзенай тэме. Напрыклад, артыкул М. Grodzicka «Zabytkowe działa spiżowe w zbiorach polskich» (1960) [19] досыць падрабязна апісвае адзін з самых ранніх узораў ручной агнястрэльнай зброі ў польскіх зборах – ствол XV ст., знойдзены ля замку Кужэнтнік. У сваю чаргу артыкул К. Kopieczny «Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w.» 1964 г. [20] насіў хутчэй павярхоўны характар і ў большай ступені акцэнтаваў увагу на XVI ст., па якім захавалася больш пісьмовых і матэрыяльных крыніц. У шэрагу такіх абагульняючых прац па гісторыі польскага ўзбраення, як Z. Żygułski «Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu» (1975), [21], «Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450» (1990) [22], «Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500» (1998) [23], тэматыка як ручной агнястрэльнай зброі, так і артылерыі за-

няла сваё належнае месца. Паступовае назапашванне новых ведаў і метадалагічных падыходаў, як за кошт археалагічных даследаванняў, так і шляхам больш дасканалай апрацоўкі ўжо вядомых матэрыялаў, прывяло да выдання ў 2004 г. на дадзены момант самага грунтоўнага даследавання па гэтай тэме J. Szymczak «Początki broni palnej w Polsce 1383–1533» [24]. Даследчык змог ахапіць такія тэмы, як тэрміналогія агнястрэльнай зброі, яе вытворчасць, ужыванне на полі бою, кошты, колькасць у арсеналах і інш. Гэта робіць дадзеную працу (як з метадалагічнага пункту гледжання, так і за кошт шырыні ахопленых крыніц) адной з самых поўных у плане разбору тэматыкі з’яўлення і распаўсюджвання агнястрэльнай зброі ў асобна ўзятым рэгіёне. Больш пашыранай у геаграфічным плане стала праца G. Zabiński «Broń palna w Europie Środkowej w XIV–XV w.» (2014) [25], якая дазваляе разгледзець пераёмнасць у плане вайсковых інавацый паміж Каралеўствам польскім, Венгрыяй і Чэхіяй.

Асобныя аспекты, датычныя распаўсюджвання агнястрэльнай зброі на тэрыторыі Украіны, былі разгледжаны ў артыкулах О. Є. Мальченко «Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст.» (2002) [26] і М. Верхатуравай «Огляд колекції гаківниць львівського історичного музею» (2015) [27], хаця найбольш поўнае адлюстраванне гэта тэма набыла ў дзвюх пазнейшых працах першага аўтара («Арсенали українських замків XV – середині XVII ст.» 2004 г. [28] і «Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях» (2005) [29]). У кантэксце тэмы пранікнення агнястрэльнай зброі на тэрыторыю ВКЛ гэтыя працы з’яўляюцца найбольш карыснымі, бо даюць уяўленне пра гэты працэс у паўднёвых рэгіёнах княства.

У сярэдзіне XX ст. тэмай з’яўлення і распаўсюджвання агнястрэльнай зброі зацікавіліся і расійскія гісторыкі. Асноўныя напрацоўкі датычна згадак гэтага віду ўзбраення ў пісьмовых крыніцах належаць класіку расійскага зброязнаўства А. Н. Кірпічнікаву [30–32]. Зыходзячы з дадзеных у наратыўных крыніцах, аўтар кратка закрануў і пранікненне агнястрэльнай зброі на тэрыторыю ВКЛ [32, с. 63]. Карыснымі ў метадалагічным плане даследавання і апісання матэрыяльных крыніц з’яўляюцца таксама напрацоўкі Л. К. Макоўскай [33]. На аснове музейных матэрыялаў яна распрацавала сістэму апісання, атрыбуцыі і вызначэння храналогіі самых ранніх захаваныхся ўзораў ручной агнястрэльнай зброі.

Значную ролю ў распрацоўцы тэмы распаўсюджвання агнястрэльнай зброі з пункту гледжання таго ўплыву, які яна аказала на ваенную справу і сістэму фарміравання арміі, адыгрывае праца «Великая огнестрельная революция» (2010) В. В. Пенскага [1]. Грунтоўчыся на шырокай гістарыяграфічнай базе, у першую чаргу на напрацоўках М. Roberts [4] і G. Parker [3], аўтар апісаў асноўныя этапы і спецыфіку так званай «ваеннай рэвалюцыі» ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай, Маскоўскай дзяржаве і Асманскай імперыі.

Такім чынам, ні адна з вышэйпералічаных прац даследчыкаў бліжняга і далёкага замежжа не канцэнтруецца выключна на пытанні з'яўлення і распаўсюджвання агнястрэльнай зброі ў ВКЛ у азначаны перыяд. Аднак з пункту гледжання комплекснага даследавання гэтага пытання яны з'яўляюцца ключавымі пры разглядзе шляхоў пранікнення гэтага віду ўзбраення на землі ВКЛ, параўнанні этапаў і нюансаў распаўсюджвання і выкарыстання артылерыі і ручнай агнястрэльнай зброі ў войсках, з якімі літва сутыкалася на полі бою. Каштоўнымі таксама з'яўляюцца метадалагічныя напрацоўкі даследавання гэтай тэмы ў асобна ўзятых рэгіёнах і краінах.

Падводзячы агульныя вынікі праведзенага агляду літаратуры, можна канстатаваць, што тэматыка з'яўлення і распаўсюджвання агнястрэльнай зброі на тэрыторыі ВКЛ у канцы XIV – пачатку XVI ст. фактычна з'яўляецца слаба даследаванай. У айчынай гістарыяграфіі гэтае пытанне закраналася ў нешматлікіх публікацыях, частка з іх мела хутчэй азнаямляльны характар, іншыя закраналі асобныя аспекты зброязнаўчага кшталту альбо гісторыі асобных арсеналаў. У той жа час замежныя гістарычныя школы скіравалі сваю ўвагу на два асноўныя напрамкі: разгляд працэсу з'яўлення агнястрэльнай зброі ў сваіх краінах і агульнагістарычнае даследаванне яго наступстваў. Ні адзін з гэтых напрамкаў грунтоўна не закранае тэрыторыю ВКЛ. Нават асобны раздзел працы В. В. Пенскага, прысвечаны развіццю ваеннай справы ў Польшчы і ВКЛ, не прэтэндуе на ўсеахопнасць. Аўтар абмяжоўваецца толькі канстатацыяй асноўных тэндэнцый на аснове ранейшых гістарыяграфічных напрацовак. Улічваючы наяўнасць прац, прысвечаных з'яўленню і развіццю агнястрэльнай зброі ў гістарыяграфіі нашых суседзяў, Беларусь як адна са спадкаемцаў ВКЛ у гэтым плане выглядае своеасаблівай «белай плямай».

Між іншым само геаграфічнае становішча Вялікага Княства Літоўскага як зоны пастаянных ваенных сутыкненняў «захаду» і «ўсходу» дае шматлікія матэрыяльныя крыніцы, а таксама магчымасць вызначыць, супаставіць і прааналізаваць тыя ці іншыя тэхналогіі і тактыкі, якія выкарыстоўваліся варагуючымі войскамі. Дадзеныя звесткі можна ўключыць у агульнакантынентальную гісторыю «ваеннай рэвалюцыі», гэта значыць гісторыю таго ўплыву, які аказала агнястрэльная зброя на змену самага характару вайны, фарміраванне арміі і ваенную палітыку дзяржавы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Пенской, В. В.* Великая огнестрельная революция / В. В. Пенской. – М.: Эксмо, 2010. – 448 с.
2. *Бохан, Ю. М.* Узбраенне насельніцтва беларускіх зямель у XIV–XVI стагоддзях / Ю. М. Бохан. – Мінск, 2012. – 151 с.
3. *Parker, G.* The Military Revolution. Military innovation and the Rise of the West, 1500–1800 / G. Parker. – Cambridge, 1988. – 354 s.

4. *Roberts, M.* The Military Revolution, 1560–1660 / M. Roberts // Essays in Swedish History. – London, 1967. – P. 195–225.

5. *Сагановіч, Г. М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. / Г. М. Сагановіч. – Мінск, 1994. – 79 с.

6. *Бохан, Ю. М.* Артылерыя ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – сярэдзіне XVI стагоддзяў / Ю. М. Бохан // Беларускі гістарычны часопіс. – 2002. – № 2/3. – С. 28–33.

7. *Волкаў, М. А.* Артылерыя Нясвіжскага замка / М. А. Волкаў. – Мінск, 2015. – 188 с.

8. *Волкаў, М. А.* Фартыфікацыя і ўзбраенне Мірскага замка / М. А. Волкаў // Беларускі гістарычны часопіс – 2012. – № 1. – С. 11–24.

9. *Волкаў, М. А.* Забеспячэнне ўзбраеннем і боепрыпасамі рэзідэнцый Радзівілаў у XVI – пачатку XVIII ст. / М. А. Волкаў // Acta anniversaria. – 2018. – Т. 4. – С. 6–34.

10. *Мяцельскі, А. А.* Знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку / А. А. Мяцельскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2011. – № 2(139) – С. 43–44.

11. *Мяцельскі, А. А.* Новыя знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку / А. А. Мяцельскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – № 6(155). – С. 40–46.

12. *Toeppen, M.* Die älteste Nachrichten über das Geschützwesen in Preussen / M. Toeppen // Archiv für Offiziere des Königlichen Preussischen Artillerie- und Ingenieure Corps – 1868. – Jahrgang 32. – Band 63. – S. 1–72.

13. *Baltzer, M.* Zur Geschichte des Danziger Kriegswesens im 14. und 15. Jahrhundert: Ein Beitrag zur Säcularfeier der Vereinigung Danzigs mit der preussischen Monarchie / M. Baltzer // Wissenschaftliche Beilage zum Programm des Königlichen Gymnasiums zu Danzig. – Danzig, 1893. – S. 10–23.

14. *Engel, B.* Nachrichten über Waffen aus dem Tresslerbuche des Deutschen Ordens von 1399–1409/ B. Engel // Zeitschrift für Historische Waffenkunde. – 1897–1899. – Т. 1. – S. 215–231.

15. *Rathgen, B.* Die Pulverwaffe im Deutschordensstaate von 1362 bis 1450/ B. Rathgen // Elbinger Jahrbuch – 1922. – Т. 2. – S. 1–116.

16. *Schmidtchen, V.* Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410: Bestände, Funktion und Kosten, dargestellt anhand der Wirtschaftsbücher des Ordens von 1374 bis 1410 / V. Schmidtchen // Nordostdeutsches Kulturwerk. – Lüneburg, 1977. – 93 s.

17. *Górski, K.* Historia artylerji polskiej / K. Górski. – Warszawa: E. Wende i S-ka, 1902. – 158 s.

18. *Nowak, T.* Polska sztuka wojenna w czasach Odrodzenia / T. Nowak. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1955. – 283 s.

19. *Grodzicka, M.* Zabytkowe działa spiżowe w zbiorach polskich / M. Grodzicka // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – Т. 6.2. – S. 351–370.

20. *Konieczny, K.* Ręczna broń palna w Polsce w XV i XVI w. / K. Konieczny // Muzealnictwo Wojskowe. – 1964. – Т. 2. – S. 167–237.

21. *Żygulski, Z.* Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Z. Żygulski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 377 s.

22. *Głosek, M.* Broń palna / M. Głosek // *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450.* – Łódź, 1990. – S. 154–165.
23. *Mielczarek, M.* Ręczna broń palna/ M. Mielczarek // *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500.* – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – S. 60–64.
24. *Szymczak, J.* Początki broni palnej w Polsce 1383–1533 / J. Szymczak. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004. – 424 s.
25. *Żabiński, G.* Broń palna w Europie Środkowej w XIV–XV w. / G. Żabiński. – Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Ośrodek Badań nad Dawnymi Technologiami, 2014. – 415 s.
26. *Мальченко, О. Є.* Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. / Мальченко, О. // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – 2002. – Вип. 2. – С. 200–210.
27. *Верхотурова, М.* Огляд колекції гаківниць львівського історичного музею / М. Верхотурова // *Археологія & Фортифікація України*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 234–238.
28. *Мальченко, О. Є.* Арсенали українських замків XV– середини XVII ст. / О. Є. Мальченко. – Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2004. – 398 с.
29. *Мальченко, О. Є.* Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях / О. Є. Мальченко. – Київ: ТОВ НВП «Олавітекс», 2005. – 184 с.
30. *Кирпичников, А. Н.* К вопросу появления огнестрельного оружия на Руси / А. Н. Кирпичников // *Сборник исследований материалов Артиллерийского ист. музея.* – 1957. – Вып. 3. – С. 243–252.
31. *Кирпичников, А. Н.* Описная книга пушек и пищалей как источник по истории средневековой русской артиллерии: (к характеристике городского наряда Московского государства второй четверти XVII в.) / А. Н. Кирпичников // *Сборник исследований материалов Артиллерийского ист. музея.* – 1957. – Вып. 3. – С. 265–328.
32. *Кирпичников, А. Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / А. Н. Кирпичников. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.
33. *Маковская, Л. К.* Методические рекомендации. Исследование и описание образцов ручного огнестрельного оружия русской армии конца XIV – первой половины XIX веков / Л. К. Маковская. – СПб.: Воен.-ист. музей артиллерии, инженер. войск и войск связи, 2007. – 50 с.

(Дата подачы: 24.02.2021 г.)

И. И. Калачёва

Белорусский государственный университет, Минск

I. Kalachova

Belarusian State University, Minsk

УДК 394.014

ГОРОДСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ КАК ФЕНОМЕН ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ БЕЛОРУССКОГО НАРОДА

URBAN HISTORICAL MEMORY AS A PHENOMENON OF ETHNOGRAPHIC HERITAGE OF BELARUSIAN PEOPLE

Рассмотрены основные тенденции сохранения исторической памяти, охарактеризовано материальное и духовное этнографическое наследие малых белорусских городов; очерчен потенциал малых городов как мест, хранящих культурные традиции белорусского народа. Акцентируется внимание на необходимость более широкого использования национального наследия для укрепления исторической памяти и формирования новых форм и практик в работе разных целевых групп.

Ключевые слова: историческая память; город как место памяти; малые города; этнографическое наследие; материальная, духовная и социальная культура белорусского народа.

The main tendencies of preserving historical memory are considered, the material and spiritual ethnographical heritage of small belarusian towns is characterized and the potential of small towns as places to preserve the cultural traditions of belarusian people is shown. The author suggests the wider usage of national heritage is necessary to strengthen the historical memory and to form new approaches and practices of dealing with different groups of people.

Keywords: historical memory; towns as places of memory; small towns; ethnographical heritage; material; spiritual and social culture of belarusian people.

Историческая память – важнейшая ценность человечества, фактор, который способствует формированию позитивных межпоколенческих отношений, является базовой основой прогрессивного развития этносов, народов, государств. Огромную роль в формировании, сохранении и актуализации исторической памяти отводится городам как источникам материальной, духовной и социальной культуры и традиций народа, сообществ и отдельных индивидов.

Города являются хранителями памяти о важнейших событиях, определявших жизнь больших групп людей на протяжении длительных отрезков времени. «Сущность городской исторической памяти заключается в фиксации характеристик событий городской среды на протяжении исторического развития конкретного социума», – отмечает О. М. Ростовская [1, с. 11].

Город хранит различные формы культурного контента в виде мест памяти, застывших материальных объектов, к примеру архитектурных памятников. Однако важной составляющей памяти является духовная и социальная культура городов, которая отражает связи, отношения, восприятие и представления людей, живущих в них.

Поскольку историческая память – феномен, отражающий коллективный и индивидуальный опыт сохранения и передачи информации последующим поколениям, то, несомненно, актуальным остается вопрос о накоплении опыта, его фиксации и закреплении. Интересными и малоизученными являются разнообразные источники, в которых отражен подобный материал. К ним можно отнести нарративы, рассказы, повествования и воспоминания конкретных людей, зафиксированные письменно. Именно эти источники включают многогранные представления о городах, образах городов, которые запечатлены в определенный момент времени, конкретный отрезок жизни человека.

Жители Беларуси – в основном горожане, о чем говорят данные последней переписи населения, однако так было не всегда. Перемещение из сельской местности в город стало заметным в 60–70-е гг. XX в. Именно в этот момент учеными-социологами, историками, этнографами были зафиксированы массовые явления, связанные с изменением места жительства, что находит отражение и в формах исторической памяти.

Переселенцы, еще в недавнем прошлом сельские жители, по-новому воспринимали город, его формы, виды, среду, инфраструктуру, объекты архитектуры, культуры, транспорт и пр. Нарративные истории ценны тем, что в них запечатлены воспоминания, которые как бы оставили след в жизни человека. Сегодня подобная информация очень востребована.

Рассказы, повествования горожан формируют представления об изменениях в городской жизни в целом, они являются не только ценным источником памяти, но и феноменом историко-культурного и этнографического наследия белорусского народа. Нарративы, «обрастая» новыми фактами и данными, способны стать легендами, преданиями, которые сегодня активно используются в продвижении территорий, регионов и мест, в разработке брендов, в формировании образов и имиджей, в развитии туристической отрасли и сферы социальных услуг.

В статье рассмотрены основные тенденции сохранения исторической памяти, охарактеризовано материальное и духовное этнографическое наследие белорусских малых городов, показан их потенциал как мест, хранящих культурные традиции.

«Историческая память обладает большой потенциальной силой, способностью сохранять в массовом сознании оценки событий прошлого, которые превращаются в ценностные ориентации, определяющие поступки и действия людей», – отмечает Н. В. Проказина [2, с. 202].

Действительно, ценностный потенциал памяти является устойчивым ресурсом для дальнейшего развития, прогрессивного движения вперед, в будущее. Город выступает в роли места памяти, он является местом концентрации различных проявлений культуры в ее видовом разнообразии. Как отмечает О. М. Ростовская, «город выступает в качестве коллективного исторического субъекта...» [1, с. 4–5].

Обратимся к разным примерам, акцентирующим внимание исследователя на феномен памяти, его сложную и многогранную структуру. Важным вопросом, который следует уточнить, является вопрос о восприятии города конкретным человеком.

К. Линч предположил, что образ города – это общий ментальный рисунок внешнего физического мира города [3]. Т. Г. Горанская считает, что восприятие города зависит от целого ряда факторов: возраста человека, его социального статуса, образования, свойства характера и др. Важным фактором является готовность человека к восприятию иной культурной и социальной среды, это зависит от того, впервые происходит встреча с городом или человек постоянно живет в нем, и т. д. Город огромен, и человек порой вспоминает лишь отдельные элементы городского социума, постепенно выстраивая всю картину, формирует образ города [4, с. 468].

На примере интервью с мигрантами из Восточного Полесья, которое было проведено белорусскими этнографами, можно отметить, что данный фактор, а именно первое впечатление, оказывает существенное влияние на образ города, запоминание его элементов. Из воспоминаний о Минске: «Просторные и шумные улицы, большое количество транспорта, магазины, аптеки – все это вначале немного пугало...» (респондент – мужчина 1960 г. р., приехал в Минск в 70-е гг.). Из воспоминаний о Гомеле: «Мы с девчонками ходили гулять в парк. Там нам нравились лебеди, которых мы кормили хлебными крошками с моста. Нравилась оранжерея, и мы рассматривали через стекла красивые и даже незнакомые для нас растения и цветы» (респондент – женщина 1933 г. р., приехала в Гомель в 40–50-е гг.) [5, л. 141]. Мы видим, что мнения конкретных молодых людей выступают важным компонентом восприятия города, в данном случае Минска и Гомеля, что помогает дополнить уже известные облики этих городов новыми оттенками, как бы оживляя страницы прошлой жизни 60–70-х гг. XX в.

Архитекторы как специалисты в области градостроительства и городского устройства используют в описании городов такое выражение, как «силуэт города».

По мнению И. Лангбарда, «силуэт города – это первый привет для приезжающего, и прощальный – для отправляющегося. Эти два сильно действующих на человека момента фиксируются в его памяти доминантами города» [6, с. 64]. Силуэт города Минска, к примеру, связан с выдающимся

памятником архитектуры и зодчества – привокзальной площадью, которая, несомненно, является доминантой городского пространства. А вот воспоминания информатора Ирины, впервые увидевшей Привокзальную площадь: «...я приехала в Минск из маленького местечка, расположенного в Западной части Беларуси в 70-е годы прошлого века. Я была потрясена размерами башен с часами на двух высотных зданиях. Часы завораживали и все, как и я, невольно, смотрели на свои часы – ручные, и сверяли свое время, и время на этих огромных минских часах... Казалось, здесь ощущаешь не только свой ритм жизни, но и этого огромного города» [5, л. 141].

«Силуэт города – не только пространственно существующий и зрительно воспринимаемый объект, но и широкое философское представление о нем, где соединились воедино прошлое, настоящее и будущее», – отмечает И. Лангбард [6, с. 64].

Восприятие города, с одной стороны, индивидуально, его признаком является лично значимый характер городской среды, мест, архитектурных сооружений, а с другой – социокультурно определено статусом города, его положением среди других мест и территорий.

Восприятие, переживание и осмысление города человеком связаны, как правило, с неким определенным городом и присущими только ему характерными архитектурными, ландшафтными чертами. В то же время можно говорить об общих чертах города, т. е. о его собирательном образе и здесь можно зафиксировать ряд отличий в зависимости от того, какой это город – большой мегаполис, столичный город или небольшой провинциальный городок.

На формирование образа оказывает влияние статус города: мировой город, столица, провинция, большой, малый город.

Огромное значение в последнее время отводится малым городам как местам хранения национального наследия и традиций прошлого. В отличие от больших городов, малые города бережнее относятся к воссозданию национального и местного колорита, сохранению и презентации новым поколениям детей и молодёжи образцов устного народного творчества, фольклора, народного пения, сказок, хореографической культуры и т. д. Если в больших городах характерным является стремление к глобализации, заимствованию (копированию) элементов иных культур, то в малых городах очевидны такие подходы, как «оживление» традиции, поддержание бытования традиции, обновление традиции, – отмечает в своей статье Т. Г. Горанская [4, с. 468–469].

В 2007 г. Институтом искусствоведения, этнографии и фольклора имени К. Крапивы НАН Беларуси было проведено исследование, в рамках которого были опрошены респонденты – жители 30 белорусских городов, в том числе и малых городов, таких как Иваново, Каменец, Жабинка, Докшицы и др. Респондентам были заданы вопросы о сохранении семейно-быто-

вых традиций в укладе их жизни, в праздничной и повседневной культуре, в частности, о сохранении традиций свадебной обрядности, рождения ребенка и традициях поминания предков. По результатам опроса выяснилось, что значительная часть респондентов, а именно представителей малых городов, сохраняют свои местные локальные традиции, переданные им родными людьми – представителями старших поколений [7, с. 34; 147–166].

Ряд авторов, таких как С. С. Ляховецкая, Ю. Р. Горелова, Т. Г. Горанская, считают, что образ города является ценностной категорией, поэтому его образ так значим для обозначения его миссии, его бренда, его места и роли среди других городов [4, с. 468]. Соглашаясь с авторами, отметим, что малые города действительно обладают потенциалом для развития разных практик и форм исторической памяти. Как пример можно отметить высокий научный интерес к исследованию памяти в таких научно-исследовательских проектах, как «Віцебскі край» (2015–2019), «Адреса памяти» (2016) и др.

Малые города Беларуси сохраняют свою привлекательность благодаря сохранившимся особенностям в архитектурном облике памятниках и малых формах городской среды. «Многие поселения сохранили ценные памятники архитектуры и градостроительства и стали хранителями истории, культуры и традиций белорусского народа», – пишет О. Г. Дранкевич [6, с. 64].

Белорусскими исследователями была разработана методика оценки аттрактивности (привлекательности) малых городов (авторы – А. И. Локотко, О. Г. Дранкевич).

В результате исследования 30 малых городов Беларуси было выявлено, что на привлекательность малого города, на его восприятие и образ влияют такие важные компоненты, как панорама города и доминанты. Панорама города – это общий вид, целостное восприятие, а доминанта – это главный признак места, отправная точка в изучении пространства города.

Было выделено пять кластеров аттрактивности (привлекательности) по критерию выделения архитектурных доминант:

- самые привлекательные малые города;
- города, обладающие достаточно высоким потенциалом аттрактивности;
- среднепривлекательные города;
- города, обладающие низким потенциалом аттрактивности;
- непривлекательные города [6, с. 65].

Самыми привлекательными с точки зрения художественной выразительности архитектурных доминант являются следующие малые города Беларуси: Мир, Несвиж, Клецк, Поставы, Глубокое, Браслав, Шклов, Иваец. Наличие архитектурных доминант малой выразительности отмечено у таких городов, как Туров, Ветка и др.

С точки зрения познания малых городов, изучения их архитектурных памятников критерий привлекательности является важным параметром в работе с разными группами людей – приезжающими с деловыми и туристическими целями, к родственникам и др. Специалисты отмечают, что для привлечения туристов, к примеру, необходимо обращать внимание на архитектурные доминанты городов. К ним относятся здания и сооружения, элементы городского дизайна, культовые постройки, замки, усадьбы, жилые дома, а также более древние архитектурные объекты, такие как городища, замчища, курганные захоронения, стоянки древних людей, селища и пр.

О. Г. Дранкевич приводит примеры архитектурных доминант в малых белорусских городах. В г. Шклове – это ратуша в стиле классицизма в комплексе с торговыми рядами, Спасо-Преображенская церковь, в которой сочетаются элементы нескольких стилей – модерн и псевдовизантийский. В г. Чечерске представлена совершенно другая расстановка композиционных акцентов – ратуша занимает важное место в плане поселения, замыкая перспективу главной улицы – Советской. У ратуши пять башен, ее архитектура необычна и отличается от традиционных художественных норм конца XVIII в. В г. Глубокое особенностью является выразительная архитектурно-пространственная композиция, сформированная двумя монументальными памятниками-доминантами. Природный ландшафт – озера – усиливает восприятие памятников зодчества.

Интересным и значимым объектом города является Костел Пресвятой Троицы. В результате перестройки строение получило объемно-пространственную композицию и является доминантой городской среды [6, с. 65–68].

Кроме материального наследия малых белорусских городов, огромное значение придается наследию духовной культуры, так называемой «духовной доминанты». А. А. Локотко и О. Г. Дранкевич предложена классификация мест, обладающих высоким уровнем доминантности – сохранности памяти и традиций разных исторических периодов [6, с. 72–78]. Данный подход дает возможность более широко представить структуру мест памяти не только в малых городах, но и на других территориях. Духовное наследие территорий, регионов, городов и мест включает:

- 1-я группа – наследие персонификаций.
- 2-я группа – событийное наследие.
- 3-я группа – «дух места».
- 4-я группа – «память места»
- 5-я группа – «святые места».
- 6-я группа – фольклорное и этнографическое наследие.

Авторы характеризуют каждую из представленных групп духовного наследия и выявляют параметры, на которые необходимо обращать внимание в процессе актуализации данной темы в зависимости от того, какие цели ставит инициатор проекта, научной темы и др.

Наследие персонификаций. К данному виду наследия относятся те места, которые хранят информацию о людях, внесших вклад в развитие конкретных территорий. В основном эта группа наследия представлена материальными объектами (барельефами, скульптурами), однако все они являются хранилищем документальных свидетельств жизни и заслуг конкретного человека. Примером могут быть комнаты-музеи и др.

Событийное наследие. Это наследие, включающее не только материальные свидетельства (архитектурные памятники в честь известных событий), но и те ценностные императивы, которые несут данные свидетельства. К примеру, братские могилы и памятники жертвам фашизма, которые напоминают о героизме белорусского народа в Великой Отечественной войне, стойкости духа и воли всех людей этой территории. Событийное наследие отражает и другие значимые даты советского периода, такие как участие в освоении космоса, Афганская война, Чернобыльская катастрофа и др.

«Дух места». К таким местам относятся источники целебной воды («крыніцы»), памятные знаки (камни) и др. Считается, что такие элементы городской среды утрачены. Однако оставшиеся, по преданиям местных жителей, обладают определенной «энергетикой», придают силу и как бы приносят «обновление» после их посещения. К таким элементам относится храм, под куполом которого происходят таинства и духовное очищение человека. Следует отметить, что каждый храм обладает особо значимой святыней: чудотворной иконой или мощами какого-либо святого. Например, главная святыня православного собора Рождества Пресвятой Богородицы в г. Глубоком Витебской области – мироточащая икона Матери Божьей «ДостойноЕсть». Главные святыни костела Св. Троицы в г. Глубоком – икона XVIII в. «Матерь божья Подхорная» и статуя Христа XVIII в. [6, с. 76–77].

«Память места». Это наследие, выраженное в материальных предметах городской среды, в которых отражена память о людях, которые жили в этих местах. Эти материальные объекты являются воплощением духовных ценностей людей как представителей своей эпохи, времени, в котором они жили и работали. Данные материальные предметы являются выражением «смыслов» времени, идей, идеологий эпохи. Они создают коллективную память, объединяют разные поколения, выполняют социointегрирующую функцию в обществе.

«Святые места». Это культовые и сакральные (значимые, почитаемые) места для многих людей, прежде всего для людей конкретной религиозной веры, но не только, так как места поклонения посещают и паломники. Места религиозной памяти включают в себя кладбища, святыни и пр. Сакрализация конкретных мест происходит постепенно, так как этот процесс связан с преданиями о явлении людям христианских святых (чаще Божьей Матери).

Фольклорное и этнографическое наследие. Включает предметы и объекты нематериального наследия – произведения фольклора, семейно-бытовые обряды, календарные праздники. Широкое распространение получили мифы и легенды, предания, устные повествования и истории из жизни. В список Всемирного нематериального культурного наследия экспертами ЮНЕСКО внесен зрелищный обряд «Колядные цари». Театрализованное действо происходит в Щедрый вечер (с 13 на 14 января) в Копыльском районе Минской области и живет уже более двух веков.

В последнее время в Центре исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Республики Беларусь создается электронная база данных, в которой представлены народные белорусские песни, танцы, игры, обряды и т. д. Среди них народный танец «Споровская полька», бытующий в Березовском районе; весенний обрядовый хоровод «Стрелка» из Дрогичинского района; обряд «Носить наметку» из Глубокского района Витебской области и др.

Историческая память является важнейшей ценностью современных поколений, так как благодаря ей осуществляется процесс преемственности и взаимосвязей.

Огромную роль в формировании, сохранении и актуализации исторической памяти отводится городам как местам хранения материальной, духовной и социальной культуры белорусского народа.

Историческая память малых белорусских городов как мест презентации различных видов наследия актуализирована в праздничной и повседневной жизни горожан и является «живым» достоянием страны.

Этнографическое наследие малых городов входит в сокровищницу национальной культуры и традиций Беларуси и является объектом государственной охраны и защиты как в нашей стране, так и на международном уровне.

Список использованных источников

1. *Ростовская, О. М.* Историческая память как объект социально-философского исследования: автореф. дис. ... канд. филос. наук по специальности 09.00.01 – социальная философия / О. М. Ростовская. – Минск, 2019. – 21 с.
2. *Проказина, Н. В.* Историческая память о Великой Отечественной войне в общественном сознании жителей Беларуси и России / Н. В. Проказина // Социологический альманах. – Минск: Беларус. навука, 2015. – Вып. 6. – С. 202–210.
3. *Линч, К.* Образ города / К. Линч; пер. с англ. В. Глазычева. – М., 1982. – 238 с.
4. *Город в изобразительном искусстве // Нарысы гісторыі культуры Беларусі: у 4 т. / А. І. Лакотка [і інш.]; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – Т. 2: Культура гарадоў Х – пачатку ХХ ст. – С. 466–504.*
5. *Семья белорусов в городе: образ жизни и традиции: материалы и анализ этносоц. опроса семей белорусов. 2007 г. / Архив Ин-та искусствоведения, этнографии и фольклора имени К. Крапивы НАН Беларуси (АИИЭФ). – Ф. 6. Оп. 14. Д. 141.*

6. Историко-культурное наследие малых городов Беларуси //Нарысы гісторыі культуры Беларусі: у 4 т. / А. І. Лакотка [і інш.]; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск: Беларус. навука, 2014. – Т. 2: Культура гарадоў X – пачатку XX ст. – С. 63–94.

7. Калачова, І. І. Этнакультурныя працэсы ў гарадской сям’і беларусаў у апошнія трыццаці XX – пачатку XXI ст.: манаграфія / І. І. Калачова. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 266 с.

(Дата подачы: 09.02.2021 г.)

A. I. Kaltachanka

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

A. Kaltachenka

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 94(476)“15/17”

**ПРАГРАМА НАВУЧАННЯ ПАДЧАС
АДУКАЦЫЙНЫХ ПАДАРОЖЖАЎ МАГНАТАЎ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ВА ЎНІВЕРСІТЭТЫ
ЗАХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ Ў РАННІ НОВЫ ЧАС**

**TRAINING PROGRAM DURING EDUCATIONAL
TRAVELS OF THE MAGNATES OF THE GRAND
DUCHY OF LITHUANIA TO UNIVERSITIES
IN WESTERN EUROPE IN THE EARLIER MODERN ERA**

Артыкул прысвечаны аналізу пераліку навук, якія вывучаліся магнатамі Вялікага Княства Літоўскага падчас адукацыйных падарожжаў у XVI–XVIII стст. Разгледжаны адносіны магнатаў да філасофіі, гісторыі, рыторыкі, геаграфіі, геаметрыі, арыфметыкі, астраноміі, медыцыны і іншых навук. Асабліва ўвага нададзена пытанню вывучэння замежных моў і ваеннай адукацыі. Аналіз робіцца на аснове адукацыйных інструкцый бацькоў для сыноў і іх выхавачеляў.

Ключавыя словы: адукацыйнае падарожжа; праграма навучання; магнаты Вялікага Княства Літоўскага.

The article is devoted to the analysis of the list of sciences studied by the magnates of the Grand Duchy of Lithuania during educational trips in the XVI–XVIII centuries. The relationship of magnates to philosophy, history, rhetoric, geography, geometry, arithmetic, astronomy, medicine and other sciences is considered. Particular attention is paid to the study of foreign languages and military education. The analysis is based on educational instructions from parents to sons and their guardians.

Keywords: educational travel; training program; magnates of the Grand Duchy of Lithuania.

Адукацыйныя падарожжы – важная частка еўрапейскай культуры ранняга Новага часу. Заможныя маладыя людзі з усёй Еўропы здзяйснялі падарожжы ў пошуках ведаў. Далучаліся да гэтага працэсу і прадстаўнікі Вялікага

Княства Літоўскага. Мэтай падарожжа было знайсці лепшых настаўнікаў, атрымаць глыбокія веды па філасофіі, гісторыі, геаметрыі, арыфметыцы, рыторыцы, астраноміі і іншых навук, якія былі патрэбны, каб распачаць кар’еру. Праграма навучання магнатаў адрознівалася ад астатніх. Калі мэтай асноўнай часткі падарожнікаў быў дыплом, то тут мэты былі зусім іншыя. Найбольш ёміста і каратка іх апісаў Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка: «для пазнання свету, звычаяў і вивучэння моў» [1, с. 40]. Маладыя магнаты пасля прыбыцця ў пэўны горад запісваліся ва ўніверсітэты, але заняткі ў навучальных установах наведвалі несістэматычна, часцей бралі розныя індывідуальныя ўрокі. Пры гэтым набор навук, якія вивучаў малады магнат, адрозніваўся ў розных сем’ях і нават у розных людзей адной сям’і. Прычынай гэтага былі не толькі сямейныя традыцыі ці практычная мэта адукацыі, але і персанальныя здольнасці маладога чалавека. Так, некаторыя магнаты бралі ўрокі па мастацкаму малюнку ці музыцыраванню, іншыя рабілі акцэнт на тэарэтычных і практычных ваенных навук і г. д. Аднак, нягледзячы на такі індывідуальны падыход да адукацыйнага падарожжа, можна вызначыць пэўны спіс навук, якія былі цікавы магнатам ВКЛ у XVI–XVIII стст.

Даследаванне праграм навучання магнацкіх сыноў і спісу навук, якія былі запатрабаваныя элітай ВКЛ, магчыма дзякуючы таму, што захаваліся адукацыйныя інструкцыі бацькоў, дыярыушы саміх падарожнікаў і лісты, якія пісаліся падчас падарожжа. Найбольш цікавымі крыніцамі з’яўляюцца адукацыйныя інструкцыі. Яны пісаліся бацькамі загадзя, у іх былі парады наконт распарадку дня, спіс навук, якія бацька патрабуе вивучыць, апісанне, навошта кожная з навук патрэбна, парады наконт вольнага часу, розныя перасцярогі і г. д.

Асноўную частку захаваных адукацыйных інструкцый XVI–XVIII стст. выдалі Малгажата Эва Кавальчык (Małgorzata Ewa Kowalczyk) і Дарота Золондзь-Стшэльчык (Dorota Zołędz-Strzelczyk) у 2017 г. [1; 2]. Акрамя інструкцый даследчыкі сабралі ў адзін збор лісты Крыштафа Радзівіла наконт адукацыі яго сына Януша [1]. Асобна трэба адзначыць інструкцыі Якуба Сабескага, які пісаў іх для малодшага брата ў 1620 г. і для сваіх сыноў падчас навучання ў Кракаве (1640) і Парыжы (1645). Інструкцыі Я. Сабескага былі выдадзены ў XIX ст. [3–5] і перавыдадзены ў адзначаных вышэй зборніках [1]. Акрамя таго, Дарота Золондзь-Стшэльчык выдала ў 2020 г. вялікую працу, дзе разгледзела адукацыйныя падарожжы шляхты Рэчы Паспалітай у святле інструкцый [6].

Якія ж навукі былі цікавы магнатам ВКЛ? Як было адзначана ў цытаце М. К. Радзівіла Сіроткі, адной з галоўных мэт адукацыйных падарожжаў у Еўропу было вивучэнне моў. Веданне некалькіх класічных і сучасных моў было абавязковым для прадстаўніка магнацкай і шляхецкай сям’і. Практычна ўсе парады бацькоў і апекуноў, якія пісаліся маладым людзям падчас адукацыйнага падарожжа, звязаны з важнасцю і найлепшымі спосабамі іх

вывучэння. Аб патрэбнасці ведаў замежных моў пісаў Крыштаф Радзівіл: «Майстэрства замежных моў спасцігай рупліва, бо гэта не дыкаратыўны навык пры дварах манархаў, на рыцарскай службе і ў пасольскіх місіях, але і вельмі патрэбная навука, калі часам без перакладчыка з рознымі шляхетнымі людзьмі і сябрамі ў замежных краінах неабходна весць перапіску...» [1, с. 243].

Першая група моў, якія вывучалі маладыя магнаты, – гэта класічныя мовы: лацінская, старажытнагрэчаская, іўрыт. Лацінская мова адыгрывала важную ролю ў культурным, навуковым, рэлігійным і палітычным жыцці Еўропы. Вучылі лацінскую мову дома, у школах, а падчас адукацыйных падарожжаў была магчымасць удасканаліць свой узровень. Старажытнагрэчаскую мову і іўрыт вучылі не так дасканала, але ж шмат важных навуковых, рэлігійных і літаратурных прац было на іх напісана, таму факультатыўна, з улікам здольнасцей і наяўнасці часу ўвагу звярталі.

Сярод сучасных моў асаблівай павагай карысталіся нямецкая (заходнія суседзі Рэчы Паспалітай, значны час гэта мова была пануючай пры каралеўскім двары), італьянская (Італія была адным з важнейшых напрамкаў адукацыйных падарожжаў, акрамя таго, у магнатаў каталіцкага веравызнання былі цесныя сувязі з італьянскімі палітыкамі, рэлігійнымі і культурнымі дзеячамі), французская (была цікавая культура Францыі, а з XVII ст. паступова пачаў узростаць яе палітычны і ваенны аўтарытэт ў Еўропе, акрамя таго, французская мова з'явілася пры каралеўскім двары пры Уладзіславе IV, калі ён ажаніўся на французскай княжне) [6, с. 257]. Акрамя азначаных моў, якія вывучалі практычна ўсе падарожнікі, можна знайсці звесткі пра вывучэнне і валоданне англійскай, іспанскай, рускай, турэцкай, венгерскай мовамі. Але валоданне імі было абумоўлена асабістымі абставінамі ці пэўнай кар'ернай стратэгіяй і неабходнасцю.

Для лепшага засваення замежнай мовы бацькі раілі сваім сынам не толькі наймаць лепшых настаўнікаў, але і размаўляць са слугамі, сябрамі і апекунамі на той мове, якую вывучыць было патрэбна. Прыклад такога падыходу можна знайсці ў інструкцыі Якуба Сабескага, напісанай выхаванцелю сыноў, пану Архоўскаму. Я. Сабескі пісаў, што яго сынам патрэбна ведаць турэцкую мову, і раіў знайсці хлопца, які б «па-турэцку іх вучыў, прыслужваў бы ім, граў з імі» і такім чынам падчас штодзённага жыцця мова была б вывучана [3, с. 38]. Некаторыя бацькі раілі не збіраць вакол сябе палякаў і ліцвінаў ці выбіраць тыя краіны і гарады, дзе іх няшмат, каб яасна паглыбляцца ў моўнае асяроддзе [4, с. 43]. Акрамя таго, бацькі патрабавалі пісаць лісты дадому на мове той краіны, дзе знаходзіцца сын. Рабілася гэта дзеля таго, каб адсочваць поспехі сыноў і даваць дадатковую магчымасць практыкі. У лістах маладыя людзі апісвалі свае дасягненні, быт, розныя здарэнні, навіны еўрапейскай палітыкі і г. д. Напрыклад, Крыштоф

Радзівіл раіў свайму сыну Янушу пісаць пісьма яму, маці, сёстрам, стрыечным братам, сябрам і некалькім старэйшым слугам [1, с. 213].

Адначасова з вывучэннем моў праходзілі курс філасофіі. Філасофію ў ранні Новы час вучылі абавязкова. Нават калі асвойвалі праграму па філасофіі дома ці ў школе, то падчас падарожжа бралі дадатковыя курсы. Так, Якуб Сабескі пісаў, што ў падарожжы абавязкова трэба знайсці прафесара для засваення курса філасофіі, бо айчынны ўзровень развіцця гэтай навукі яго не задавальняў [1, с. 160]. Пры гэтым важна адзначыць, што вялікая ўвага надавалася філасофіі з-за разумення, што з яе пачыналася асваенне шмат якіх іншых навук. Так, творы Платона і Цыцэрона былі абавязковымі для юрыдычнай адукацыі, Арыстоцель – для палітычнай і г. д. Але ж найбольшы ўплыў курса філасофіі быў на рыторыку.

Публічныя прамовы былі важным элементам палітычнай дзейнасці магнатаў і шляхты, з публічнага выступу на сойме ці соймаку пачыналася кар’ера маладога чалавека, таму няма нічога дзіўнага ў тым, што мастацтва прамовы было ў праграме навучання падчас падарожжа па Еўропе. Спасцігалі рыторыку наступным чынам: спачатку вучылі лацінскую мову, потым пачыналі чытаць творы старажытных аўтараў, абмяркоўвалі з настаўнікамі, бацькамі ці апекунамі сэнс прачытанага. Потым вучылі фрагменты на памяць і перакладалі на родную мову. А пасля, калі былі прачытаны і вывучаны асноўныя творы, пачыналі вучыцца складаць прамовы, дыскутаваць з настаўнікамі і г. д. А ў Еўропе маладыя магнаты шукалі магчымасці ўдасканаліць свае навыкі прамоў: знайсці новыя трактоўкі старажытных тэкстаў, удасканаліць стыль выступленняў [6, с. 232]. Так, акрамя доказаў важнасці для палітыка ўмець добра прамаўляць і пералічэння антычных твораў лепшых прамоўцаў, Я. Сабескі даваў парады пра тое, як лепш засвоіць гэтую навuku. Сваім сынам ён пісаў, што аднымі з лепшых прамоўцаў у Еўропе з’яўляюцца французы, таму ў іх патрэбна вучыцца стылю прамаўлення, але ж не забываць, што лепшыя прамовы робяцца на лацінскай мове [5, с. 46].

У праграму навучання абавязкова ўваходзіла гісторыя. Польскі гуманіст Якуб Гурскі ў сваім творы «Rada pańska» [7] адзначаў, што гісторыя – гэта вопыт папярэдніх пакаленняў, яна «дасць парады па прыняццю дзяржаўных рашэнняў, па кіраванню ўладаннямі, па мірным дамовам, саюзам і войнам. Гісторыя падобна на крышталёнае люстэрка, у якім мы бачым адлюстраванне ўсіх спраў людзей» [7, с. 53]. Магнаты і шляхта надавалі вялікае значэнне гэтай навуцы з-за таго, што ў гісторыі знаходзіліся ўзоры асабістых мадэляў паводзінаў, прыклады палітычных рашэнняў і іх вынікаў. Маладое пакаленне фарміравала свой метапогляд на занятках па гісторыі. Таму няма нічога дзіўнага ў тым, што да вывучэння гісторыі звярталіся ў адукацыйных падарожжах. Акрамя праслухоўвання лекцый еўрапейскіх гісторыкаў, важным элементам адукацыі было і чы-

танне гістарычных кніг. Так, Якуб Сабескі адзначаў, што прыватныя лекцыі – гэта добра і карысна, але абавязкова трэба кожны дзень чытаць кнігі [5, с. 47]. У напісанай ім інструкцыі да падарожжа сыноў у Парыж Якуб Сабескі нават прыкладаў спіс рэкамендаванай літаратуры, у які ўваходзілі працы Ціта Лівія, Гая Святонія Транквіла і інш. [5, с. 48].

Абавязковым для магната было веданне юрыдычных навук, бо ніводны магнат не мог абысціся без добрых ведаў у прававых пытаннях. Права было патрэбна не толькі падчас выканання сваіх службовых абавязкаў, публічнай дзейнасці, але і ў прыватным жыцці. Таму юрыдычныя навукі вывучалі даўжэй за астатнія і найбольш сістэматычна. Грунтоўныя парады наконт юрыдычных навук даў Давід Хільхэн у 1605 г. для Яна Станіслава Сапегі па просьбе Льва Сапегі, яго бацькі [8; 9]. Д. Хільхэн адзначаў, што з правам звязаны дыялектыка і этыка. Дыялектыка дапамагае «прайсці праз лабірынты законаў», а этыка – зразумець іх вытокі. Дарадца пісаў наконт юрыдычнай адукацыі: «Неабходна шмат слухаць, задаваць пытанні, спрабаваць зразумець і запомніць. Вы павінны штодзень дыскутаваць і спрачацца са сваімі спадарожнікамі па юрыдычных пытаннях, а таксама ўдзельнічаць у публічных дыспутах» [9, с. 5]. Акрамя такіх парад можна сустрэць і спіс кніг, якія былі абавязковымі для спасціжэння юрыдычнай навукі. Так, Якуб Сабескі адзначаў, што абавязковым з’яўляецца азнаямленне з Інстытуцыямі, Пандэктамі і Кодексамі Юстыніана [1, с. 162], што адзначалі і іншыя дарадцы і аўтары таго часу.

Такія навукі, як геаграфія, матэматыка, астраномія, фізыка, медыцына, не займалі вялікага месца ў шляхецкім навучанні. Вывучэнне геаграфіі было абмежавана практычнымі патрабаваннямі, успрымалі яе як навуковы дапаможнік для іншых навук, у першую чаргу гісторыі, якая была цесна звязана з мапамі. Так, Якуб Сабескі нават называў геаграфію другім вокам гісторыі [6, с. 240]. Таму да геаграфіі ў адукацыйных падарожжах звярталіся ў выключных выпадках, напрыклад, калі знаёміліся з нейкімі новымі мапамі ці рабілі персанальныя геаграфічныя адкрыцці.

Матэматыку падзялялі на геаметрыю і арыфметыку. Геаметрыя была патрэбна ў гаспадарцы і ваенных справах, а арыфметыка – у кіраванні маёнткамі, аплаце рахункаў і іншых фінансавых справах. Якуб Сабескі адзначаў, што геаметрыя патрэбна кожнаму шляхціцу, які займаецца ваеннай справай, яна «дае парады, якія дапамагаюць ствараць ваенныя лагеры, наладжваць баявое фарміраванне і весці аблогу гарадоў, таксама дае магчымасць будаваць падземныя тунэлі, рвы, валы, сховішчы для салдат і мноства ваенных механізмаў» [1, с. 161]. Акрамя таго, у працы разважання наконт патрэбнасці геаметрыі Я. Сабескі пісаў: «не кажучы ўжо пра выкарыстанне ваенных машын, таранаў, пораху і розных агнявых вырабаў» [1, с. 161]. Як бачна з цытаты, геаметрыю бачылі часткай архітэктуры ці ваеннай стратэгіі. Найбольш разгорнута гэта адзначаў Станіслаў Ян Ябланоўскі, адзін з леп-

шых палкаводцаў Рэчы Паспалітай, у адукацыйных інструкцыях для сваіх сыноў. Так, там былі пералічаны навукі, якія абавязкова патрэбна ведаць. Сярод іх былі арыфметыка, геаметрыя, геаграфія і архітэктура ваенная і цывільная. Першая патрэбна для «ўмацавання гарадоў, захвату і абароны крэпасцей, падрыхтоўкі войск», а другая – «гэта навука будоўлі цэркваў, палацаў з усімі патрэбнымі прапорцыямі і ўпрыгожваннямі, гэта значыць вокнамі, калонамі» [2, с. 57].

Такія навукі, як астраномія, фізыка, медыцына, сустракаліся хутчэй як выключэнні. Астраномію сярод іншых патрэбных для шляхціца навук пералічыў Станіслаў Ян Ябланоўскі ў сваёй інструкцыі для сыноў [2, с. 57]. Медыцына згадалася толькі такім чынам: «для шляхціца важна ведаць сваё цела і мець агульныя веды па медыцыне» [1, с. 71–72]. А пра фізыку і таго менш, згадалася толькі тое, што трэба яе вучыць па кнігах аб прыродзе [6, с. 245].

Нельга абмінуць і пытанне мастацкай адукацыі: спевы, маляванне, танцы, ігра на музычных інструментах, у першую чаргу лютні, цытры, ліры. Часта бацькі катэгарычна называлі мастацтва марнаваннем часу, але былі і іншыя меркаванні. Паказальным з’яўляецца пазіцыя Якуба Сабескага адносна музычнай адукацыі. Калі Я. Сабескі заўважыў, што здольнасці да музыкі мае яго брат, Ян Сабескі, то прапанаваў яму навучыцца граць на ліры: «размова не ідзе аб тым, каб стаць музыкам, бо гэта было б надзвычай ганебна для цябе, але ж гэта магло б даць адпачынак ад клопатаў і працы» [1, с. 169]. У той жа час сваім сынам Якуб Сабескі пісаў, што быў бы вельмі незадаволены, калі б хто-небудзь з іх пажадаў навучыцца граць на любым музычным інструменце. І адзначаў, што «лепей музыкі вам граць будучь, чым вы самі сабе» [5, с. 50]. Такім чынам, мастацкая адукацыя часцей за ўсё набывалася ў вольны час і разглядалася толькі як спосаб адпачынку. З танцамі было інакш, яны ўваходзілі ў праграму навучання ў рыцарскіх школах, бо ў Еўропе культура танца была развіта, акрамя таго, у танцах бачылі элемент фізічнага выхавання.

Акрамя здабыцця ведаў, падчас падарожжа маладыя магнаты звярталі шмат увагі на свой фізічны стан. У XVI–XVIII стст. шмат пісалі пра неабходнасць штодзённага руху: шпацыры, гульня ў мяч, верхавая язда, вальтыжыроўка, фехтаванне і практыкаванні з іншай зброяй. Усім гэтым прапаноўвалі займацца кожны дзень, каб патрымліваць добры стан здароўя. Якуб Сабескі адзначаў, што «фізічныя практыкаванні для захавання здароўя вельмі патрэбны» і што трэба выкарыстоўваць любую магчымасць для руху, нават пайсці пешшу да касцёлу ў нядзелю, пры гэтым выбраць больш далёкі касцёл [1, с. 291].

Акрамя таго, фізічныя практыкаванні былі часткай ваеннай адукацыі, якую шмат хто атрымліваў падчас падарожжа. Такая адукацыя складалася з некалькіх пунктаў: розныя фізічныя практыкаванні, тэарэтычныя

веды, наведванне еўрапейскіх ваенных лагераў і агляд фартыфікацыйных збудаванняў. Фізічныя практыкаванні з пункту гледжання рыцарскай адукацыі цаніліся па-рознаму. Так, найбольш паважанымі былі практыкаванні са зброяй і верхавая язда. У Еўропе існавалі рыцарскія школы, якія давалі адпаведную адукацыю і былі вельмі папулярныя як сярод выхадцаў з ВКЛ, так і сярод арыстакратаў еўрапейскіх краін. Найлепш апісаў тое, чаму вучылі ў такіх школах, Януш Радзівіл у пісьме свайму бацьку з Лейдэна: «Я бачыў, як вясці аблогу і заваёўваць гарады, як трапіць у ворага з блізка і здалёк, як пракладаць сабе шлях да зачыненых ці таемных мясцін, як змагацца і перамагаць і як змагацца і прайграваць» [10].

Але ж была магчымаць шмат што зведаць і без такіх школ. Еўропа ў XVI–XVII стст. была вельмі неспакойным месцам, і гэта ўплывала на маршруты адукацыйных падарожжаў. Калі ў нейкім рэгіёне пачыналася вайна, то маглі зачыніцца ўніверсітэты, многія бацькі асцерагаліся адпускаяць туды сваіх сыноў. Але ж калі мэтай было атрыманне ваеннай адукацыі, то такія рэгіёны былі найлепшым шляхам здабыць патрэбныя веды. Гэтым скарысталіся Нідэрланды, якія за ваенныя дзесяцігоддзі сталі палігонам, на якім тэставалі найноўшыя дасягненні ўзбраення, удасканальвалі абаронныя ўмацаванні і ваенную тэхніку. Так, лагер Моруца Аранскага прыцягваў моладзь з усёй Еўропы і быў лепшай тэарэтычнай і практычнай ваеннай школай. Сярод выхадцаў з ВКЛ у лагеры некаторы час правёў у якасці назіральніка і вучня Крыштаф Радзівіл [11, с. 50].

Такім чынам, індывідуальная праграма навучання маладых магнатаў падчас адукацыйных падарожжаў па Еўропе складалася з класічных і сучасных моў, рыторыкі, філасофіі, права. Абавязковымі былі чытанне, дыскусіі, фізічныя выхаванне. Ваенная адукацыя цанілася, шматлікія магнаты прайшлі праз рыцарскія школы Францыі і Італіі. Матэматыка, геаграфія, астраномія, фізіка, медыцына і іншыя ўключаліся ў праграму навучання не заўсёды. Выбар дадатковых навук быў індывідуальным, залежаў ад здольнасцей маладога чалавека, наказаў бацькоў ці праекта будучай кар’еры.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Kowalczyk, M. E.* Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.) / M. E. Kowalczyk, D. Żołędź-Strzelczyk. – Wrocław: CHRONICON, 2017. – 578 s.
2. *Kowalczyk, M. E.* Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.) / M. E. Kowalczyk, D. Żołędź-Strzelczyk. – Wrocław: CHRONICON, 2017. – 463 s.
3. *Sobieski, J.* Instrukcja Jakuba Sobieskiego kasztelana krakowskiego, oycy króla Jana III. Dana Panu Orchowskiemu z strony synów. Z manuskryptu przedrukowana / J. Sobieski. – Warszawa: Drukarnia Narodowa J. K. Mci, 1784. – 68 s.
4. *Sobieski, J.* Dwie podróże Jakuba Sobieskiego ojca króla Jana III. Odbyte po krajach europejskich w latach 1607–1613 i 1638 / J. Sobieski. – Poznań: Pompejusza i Spółki, 1833. – 227 s.

5. *Sobieski, J.* Instrukcyja JW. JM. Pana wojewody ruskiego (Jakuba Sobieskiego oycy króla Jana III) Ichmościom Panom Synom. Do cudzych krajów jadącym / J. Sobieski. – Warszawa: Drukarnia Józefa Ungra, 1865. – 53 s.

6. *Żołądz-Strzelczyk, D.* O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróży / D. Żołądz-Strzelczyk. – Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2020. – 436 s.

7. *Górski, J.* Rada pańska, Wyd. W. Czermak / J. Górski. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1892. – 140 s.

8. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – Zbiór Rękopisów. Rkps. 2279.

9. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie // Zbiór Rękopisów. Rkps. – 1897. – S. 5–8.

10. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie // Archiwum Radziwiłłów. Dz. IV. Sygn. 178. – S. 1–2.

11. *Chachaj, M.* Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku / M. Chachaj. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 171.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

Ю. В. Кейко

Гродненский государственный университет
имени Янки Купалы, Гродно

J. Kejko

Yanka Kupala State University of Grodno, Grodno

УДК 94(476):271.2«1858/1863»

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО ХРАМОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В БЕЛАРУСИ В 1858–1863 ГГ.

FEATURES OF ORTHODOX CHURCH CONSTRUCTION IN BELARUS IN 1858–1863

В статье раскрывается процесс организации и осуществления православного храмового строительства на белорусских землях в 1858–1863 гг. Выявлены причины данного явления и его особенности по каждой губернии. Сделан вывод о роли и значении православного храмового строительства в отечественной истории.

Ключевые слова: православная конфессия; храмовое строительство; белорусские губернии.

The article reveals the process of organizing and implementing Orthodox church construction in the Belarusian lands in 1858–1863. The causes of this phenomenon and its features for each province are revealed. The author draws a conclusion about the role and significance of Orthodox church construction in national history.

Orthodox confession; Church construction; the Belarusian province.

Православное храмовое строительство на территории Беларуси активно разворачивалось с 1858 г. и до 1864 г. осуществлялось двумя ведомствами: Министерством государственных имуществ (в государственных владениях) и Министерством внутренних дел (в частновладельческих землях). Соответственно сложились разные подходы к организации данного процесса. Изучение феномена не получило должного освещения в отечественной и зарубежной историографии. Отношение помещиков и местной администрации к строительству православных храмов рассмотрено в работах авторов второй половины XIX в.: Н. Д. Извекова [1] и И. Семашко [2]. Из современных изданий поверхностно и фрагментарно вопрос затронут в монографиях П. В. Шевкуна [3], И. Н. Слюньковой [4]. В «Вестнике Брестского государственного университета» (№ 6, 2017 г.) опубликована статья С. М. Восовича [5], в которой автор продублировал документ «Об установлении порядка производства церковных построек в Западных губерниях», хранящийся в фондах Литовского государственного исторического архива.

Министерство государственных имуществ занялось церковно-строительной деятельностью с 14 июля 1845 г. по указу императора [6, с. 42], а с 1846 г. в губернских центрах были учреждены палаты государственных имуществ, контролируемые генерал-губернатором [7, с. 37]. В палаты министерство направляло архитекторов и инженеров. Для выполнения надзора за строительством церковных объектов дополнительно назначался гражданский инженер [4, с. 123].

Активизировалось храмовое строительство с 1850-х гг. Правительство обратило внимание на состояние церквей в частновладельческих имениях. Согласно указам императора от 14 апреля, 19 апреля и 11 июля 1852 г., на помещиков были возложены обязанности по ремонту и строительству православных храмов, но они их игнорировали: собранные деньги и подготовленный крестьянами стройматериал для церкви использовались не по назначению; ремонт выполнялся небрежно; возведение церкви ограничивалось лишь закладкой фундамента. Попытки заставить помещиков с помощью полиции выполнять свои обязанности не дали положительного результата [8, л. 49 об.].

29 июля 1852 г. вышло новое распоряжение императора, требовавшее привести в порядок православные храмы в государственных владениях западных губерний. В связи с этим был произведен осмотр церковных зданий «особыми Комиссиями» и составлены акты [9, л. 7]. Полученные сведения палаты госимуществ представили в профильное министерство. После изучения документации было признано, что система церковного строительства, заложенная в 40-е гг. XIX в., оказалась неудачной.

В 1858 г. министр государственных имуществ М. Н. Муравьев поручил местной администрации собрать сведения о состоянии православных храмов. Выяснилось, что из 850 церквей в государственных землевладениях

Северо-Западного края необходимо построить 289 церквей и в 331 церкви провести ремонтные работы. Следовательно, только 230 храмов находились в исправном состоянии. По распоряжению министра строительство православных храмов изъяли из ведения палат госимуществ и передали под личный контроль управляющих палатами. В их подчинении оставались техники и право осуществления строительных работ хозяйственным способом [8, л. 51]. Затем министерство совместно с Синодом Русской Православной церкви разработало новый подход к сооружению храмов: вместо ранее строившихся обширных каменных и деревянных церквей возводились преимущественно деревянные церковные здания небольших размеров без всяких излишеств во внешнем убранстве. Кроме того, требовалось упростить конструкцию строений, поскольку возведение и ремонт храмов выполняли крестьяне или местные мастера [9, л. 7], для чего издали специальные типовые чертежи № 1–5 [8, л. 51].

В свою очередь М. Н. Муравьев подготовил специальные правила по организации и осуществлению церковно-строительных работ в ведомственных циркулярах за 1858 г. Циркуляр от 16 января «Об устройстве Православных церквей в казенных имениях Западных губерний» был адресован управляющим палатами государственных имуществ западных губерний и раскрывал ключевые аспекты организации церковно-строительного процесса без четких инструкций: составление проектно-сметной документации, поиск и приобретение стройматериалов, а также поиск мастеров [10, л. 7–8]. Следующий циркуляр от 21 февраля 1858 г. «О нормальных проектах и сметах на постройку Православных церквей» дополнял предыдущий, поскольку освещал механизм применения новой проектно-сметной документации, составленной технико-строительной комиссией Министерства госимуществ [10, л. 5]. Дополнением к пункту 1 циркуляра от 16 января 1858 г., разрешающему превышать размеры храмов на основе предоставленной министерством проектно-сметной документации и вместо деревянных сооружать церковные здания из кирпича, стал циркуляр «С препровождением нормальных чертежей и смет на постройку каменных церквей» (7 июня 1858 г.). Этот документ позволял возводить храмы вместимостью до 500 (чертеж № 8) – 700 человек (чертеж № 9) [9, л. 111]. Процедура передачи церковных зданий, новых и отремонтированных, духовному ведомству регламентировалась циркуляром от 16 июня 1858 г. [9, л. 122]. Особенности составления отчетной документации по расходу денежных средств на церковные постройки определялись циркулярным предписанием «Об отчетности по устройству церквей западных губерний» (16 июля 1858 г.) [9, л. 133].

29 июля 1858 г. в своей записке министр госимуществ просил митрополита Литовской епархии Иосифа Семашко принять меры в отношении местных священников, не следящих за состоянием храмов. Только приходское духовенство в своем распоряжении не имело средств и перекладывало

всю ответственность на прихожан, из которых для этой цели избирали церковных старост. Соответственно, роль священников сводилась к мотивации одних и других. Кроме того, по мнению митрополита Иосифа, проблема была в том, что большинство православного населения епархии – бедные крестьяне, зависимые от помещиков-католиков, а в государственных владениях – от чиновников-поляков [2, с. 1228–1229]. Помещики стремились переложить ответственность на местную администрацию [2, с. 1229; 3, с. 119].

Текущая ситуация была доведена до сведения императора Александра II и обсуждена в Совете Министров на основе записки министра внутренних дел графа С. С. Ланского. 16 января 1858 г. император по этому вопросу вынес резолюцию, в которой решил выделить кредит для тех приходов, в которых предполагалось строить церкви. Он велел предоставить министру на строительство православных храмов в девяти западных губерниях кредит в государственном заемном банке до 500 000 руб. сроком на 28 лет или 33 года. Все распоряжения по строительству были переданы в компетенцию генерал-губернаторов и губернаторов под контролем министра внутренних дел. Министру госимуществ, главному управляющему путями сообщений было поручено передать в Министерство внутренних дел составленные в их ведомствах чертежи храмов [8, л. 50–50 об.]. Из этого следует, что строительство православных храмов в помещичьих имениях западных губерний с 16 января 1858 г. было передано в ведение Министерства внутренних дел при содействии военных инженеров и архитекторов Генерального штаба [4, с. 127; 11, с. 160].

Министерству требовалось осмотреть и возобновить в помещичьих имениях 9-ти губерний Западного края 4705 приходских храмов. Задача усложнялась рядом обстоятельств. Во-первых, отсутствовала материальная поддержка и помощь от крестьян и духовенства [12, л. 1]. Само духовенство находилось в бедственном положении, его благосостояние зависело от прихожан и владельцев имений. Во-вторых, усилилась пропаганда польской культуры, в последующем выразившаяся в восстании. В-третьих, ведомство не имело этнографических и статистических сведений о состоянии региона. Епархии не знали точного числа приходских церквей (кем, когда и на чей земле они сооружены и в каком состоянии находятся). Нужно было собрать всю эту информацию и одновременно заниматься церковно-строительными работами [8, л. 50 об.].

В целом в первые годы своей деятельности ведомство ориентировалось на комплекс мер, разработанных вице-директором департамента духовных дел иностранных исповеданий (с 1865–1867 гг. руководитель церковно-строительного комитета в Западном крае) П. Н. Батюшковым. Эти меры предусматривали следующее: отстранение помещиков от церковно-строительного дела; командирование в губернии офицеров Генерального штаба

для осмотра храмов; выделение денежных средств из казны; приглашение русского общества к пожертвованиям [13, с. 16].

Министерство внутренних дел приняло во внимание ошибочный подход ведомства госимуществ – одновременное церковное строительство на всей территории Северо-Западного края, выбрав метод постепенного перехода от одного района к другому. Прежде всего оно обратило внимание на храмы «белорусских» губерний (Могилевской и Витебской), которые являлись по-рубужной территорией, где нужно было остановить распространение латинопольского прозелитизма. Причем в министерстве решили не делить выделенные на строительство 500 000 руб. между другими губерниями [8, л. 51].

Оценив масштабы предстоящих работ, ведомство в помощь губернаторам командировало своих чиновников для осмотра церковных зданий. В присутствии местного духовенства и прихожан они были обязаны определить стоимость строительных работ, найти способы для ее уменьшения, составить смету и выяснить, какие церкви можно восстановить, а какие упразднить [8, л. 51 об.].

Акцент правительство сделало на возведение деревянных храмов и ремонт действующих. Стоимость строительства не должна была превышать 3000 руб. Это объяснялось тем, что некоторые приходы не имели церквей и богослужения там не проводились несколько лет. Соответственно, важно было обеспечить население «молитвенным домом» [8, л. 51]. К тому же лесистая местность позволяла быстрее и дешевле произвести строительные работы. Такая позиция государства негативно повлияла на архитектурный облик храмов: был нарушен один из основных принципов храмовой архитектуры – принцип благолепия церковного здания [4, с. 127].

После первого осмотра церковей оказалось, что изданные при Министерстве государственных имуществ в 1858 г. чертежи «грешили» простотой, малой вместимостью проектируемых зданий, отсутствием колоколен и др. недостатками. Архитекторам разрешалось создавать новые чертежи. В местечках и селениях с большой плотностью населения, особенно в тех, где находились костелы, предлагалось возводить преимущественно каменные храмы и по возможности с красивыми внешними архитектурными элементами. Отдельное внимание обращалось на объединение малочисленных приходов. Предполагалось вместо двух или трех храмов построить один каменный, чтобы снизить бремя прихожан по отработке повинностей для обеспечения духовенства и содержания церковей. При планировании строительства чиновники должны были учитывать, что новую церковь можно было возводить только там, где существующая не могла быть отремонтирована [8, л. 52].

Качественно и успешно церковно-строительная программа была реализована в Могилевской губернии благодаря губернатору А. П. Беклемишеву. С 1859 по 1866 г. там были осмотрены все 473 церкви в частновладель-

ческих имениях. Из них перестройке и ремонту подлежали 314 храмов. Первоначально при осмотре церковей прихожане активно изъявляли желание принять участие в данном процессе, но затем отказались. Только семь приходских обществ оказали помощь в осуществлении церковно-строительных работ в своей местности. Помимо этого, Могилевская епархия выделила около 30 000 руб. из кошелевых церковных сумм (пожертвования прихожан) [8, л. 52 об.]. Для привлечения интереса к строительству храмов в губернии А. П. Беклемишев распорядился предоставлять подрядчикам и строителям льготы при заключении контрактов. В среднем на храм отводилось 2369 руб., в то время как по ведомству Министерства госимуществ по упрощенным чертежам возведение одной церкви обходилось в 2820 руб. [8, л. 53].

В Витебской губернии строительство развернулось параллельно с Могилевской губернией, но имело свои особенности. На это повлиял ряд факторов. Во-первых, безразличие со стороны духовенства и прихожан по причине бедности приходов и местной администрации, большинство лиц которой представляли католики. Во-вторых, министерству не хватало для губернии в своем ведомстве квалифицированных специалистов, а Главное управление путей сообщения отказалось направить свои кадры. В-третьих, сказывалась нехватка подрядчиков из центральных губерний империи. В-четвертых, отсутствовали сведения о текущем состоянии храмов. Из-за периодически возникавших конфликтов между губернской властью и епархией Министерство внутренних дел отправило в губернию офицера Генштаба для осмотра всех храмов и поручило ему составление проектно-сметной документации, оставив за губернатором право распределять деньги и заключать контракты с подрядчиками и строителями [8, л. 53].

Такой подход министерства положительно повлиял на духовенство, и оно согласилось закрыть 19 храмов из 134, где были малочисленные приходы [8, л. 53 об.]. С 1858 по 1863 г. было построено 8 каменных храмов, отремонтировано и перестроено 12 каменных храмов (в одном храме Полоцкого уезда сделан ремонт за счет помещика Хрептовича) и 45 деревянных (в 4 храмах Велижского уезда ремонт произведен на средства помещика Потешкина). В среднем на каждый храм по Витебской губернии было затрачено 2215 руб. [14, л. 92 об. – 98].

По такому же плану проводились церковно-строительные работы в Минской губернии, куда были направлены два офицера Генерального штаба, которые с местными техниками в 1862 г. осмотрели фактически половину храмов (211 из 411). Проектно-сметная документация была одобрена в министерстве. С подрядчиками и строителями в губернском правлении были заключены контракты. Нарушило планы ведомства восстание 1863–1864 гг., охватившее губернию. Надзор за строительством был временно прекращен и восстановлен после подавления восстания [8, л. 54].

Система церковного строительства в помещичьих имениях «белорусских» губерний, разработанная Министерством внутренних дел, была утверждена 2 мая 1863 г. в Государственном совете. Далее министерство занялось церковным строительством в киевском генерал-губернаторстве, а затем переключилось на виленское генерал-губернаторство [8, л. 54 об.].

Таким образом, в государственных владениях на территории Беларуси строительством православных храмов занимались губернские палаты государственных имуществ Министерства государственных имуществ под руководством управляющих. Процесс осуществления церковно-строительных работ регламентировался ведомственными циркулярами.

В частновладельческих землях надзор за строительством православных храмов производили офицеры Генерального штаба, командированные Министерством внутренних дел. В их обязанности входили осмотр храмов и составление проектно-сметной документации. Распределение денежных средств и заключение контрактов с подрядчиками и строителями осуществляли губернские правления.

Список использованных источников

1. *Извеков, Н. Д.* Исторический очерк состояния православной церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г. / Н. Д. Извеков. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1899. – 522 с.
2. Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорскою Академиею Наук по завещанию автора: в 3 т. – СПб.: Тип. император. Акад. наук, 1883. – Т. 3. – 1402 с.
3. *Шевкун, П. В.* Империя и церковь: российская политика в отношении православия на территории Беларуси (1796–1855 гг.): монография / П. В. Шевкун. – Витебск: ВГМУ, 2015. – 202 с.
4. *Слюнькова, И. Н.* Храмы и монастыри Беларуси XIX века в составе Российской империи. Пересоздание наследия / И. Н. Слюнькова. – М., 2009. – 615 с.
5. *Восович, С. М.* Строительство православных храмов в Беларуси в 1831–1867 гг. / С. М. Восович // Вестник Брестского государственного университета. – 2017. – № 6. – С. 14–18.
6. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1887: в 5 ч. – СПб.: Тип. Я. И. Либермана, 1888. – Ч. 2. Попечительство. Поземельное устройство. – 547 с.
7. *Крапивин, В. С.* Деятельность Министерства государственных имуществ по поддержке духовенства и образования в Беларуси (1839–1863 гг.) / В. С. Крапивин // Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов. Вып. 16 / сост. С. В. Анцух; под общ. ред. В. Г. Шадурского. – Минск: Четыре четверти, 2016. – С. 36–38.
8. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (LVIA). – F. 378. Ap. 73. V. 1650.
9. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (НИАБ в Гродно). – Ф. 31. Оп. 1. Д. 338.
10. НИАБ в Гродно. – Ф. 8. Оп. 1. Д. 1265.

11. Министерство внутренних дел (1802–1902): исторический очерк. – СПб.: Тип. М-ва внутр. дел, 1902. – 225 с.
12. НИАБ в Гродно. – Ф. 2. Оп. 1. Д. 1091.
13. Памяти Помпея Николаевича Батюшкова. – СПб.: Тип. Высочайше утвержден. товарищества «Общественная польза», 1892. – 60 с.
14. Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 2503. Оп. 1. Д. 45.

(Дата подачи: 25.02.2021 г.)

О. Б. Келлер

Белорусский государственный университет, Минск

O. Keller

Belarusian State University, Minsk

УДК 94:34(430)

ФЕНОМЕН «ГАНЗЫ»

THE HANSA PHENOMENON

Можно назвать целый ряд явлений и феноменов общеевропейского характера, которые, уходя корнями в глубь веков, служили связующими звеньями между странами Западной, Северной, Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в периоды Средневековья и Раннего Нового времени. К ним относятся «восточная колонизация», «Ганза», основание университетов, а также иных учебных и образовательных заведений, трансферт римского и немецкого права, книгопечатание, Реформация, Контрреформация, иезуиты, буржуазные революции и пр. Статья посвящена феномену «Ганзы» и ее значению в жизни средневековой Европы.

Ключевые слова: «Ганза»; занимавшиеся иноземной торговлей объединения купцов (купеческие гильдии); торговые дела между Центральной, Восточной и Северной Европой.

It is possible to name a number of phenomena of a pan-European nature, which, going back centuries, served as connecting links between the countries of Western, Northern, Central, Eastern and South-Eastern Europe during the Middle Ages and Early New Age. These include «Eastern colonization», «Hansa», the founding of universities, as well as other educational and educational institutions, the transfer of Roman and German law, typography, the Reformation, Counter-Reformation, the Jesuits, the bourgeois revolutions, etc. The article by Doctor of Historical Sciences Professor O. B. Keller is devoted to the phenomenon of «Hansa» and its significance in the life of medieval Europe.

Keywords: The Hansa; engaged in foreign trade of merchants' associations (merchant guilds); trade between Central, Eastern and Northern Europe.

К сожалению, о феномене «Ганзы» и ее значении в жизни средневековой Европы, в том числе и истории Беларуси и Руси, знает лишь весьма и весьма узкий круг специалистов.

Причем, как правило, ведя речь о «Ганзе», в восприятии множества людей сразу появляется мысль о «Союзе немецких городов» и о той знаменитой и всем известной «Ганзе», которая на протяжении длительного времени фактически монополизировала западноевропейскую торговлю и была главным посредником в торговых делах между разными частями Европы.

Итак, что же такое «Ганза»? Вернее, что следует подразумевать под этим термином?

Литературы по данной проблематике на разных европейских языках более чем достаточно. Только за последние годы вышел ряд исследований (монографий, статей, диссертаций), рассматривающих самые различные аспекты ганзейской истории [1–9].

А вот на русском языке специализированной научной литературы не так уж и много. Тем не менее некоторые из исследований, появившихся в последнее время, можно все-таки отметить. В 2002 г. в Москве была издана книга под названием «Ганза и Новгород: языковые аспекты исторических контактов» [10]. Затем следует отметить труд д. и. н., профессора Елены Александровны Рыбиной, которая, являясь известным специалистом по истории и археологии средневекового Новгорода, издала книгу «Новгород и Ганза» [11].

Объединения (товарищества) купцов, занимавшихся иноземной торговлей

По сути, «Ганза» с трудом поддается чёткому определению, ибо включает в себя самый широкий спектр всевозможных аспектов.

«Ганза» не была мощной монополистической компанией, она не была государством в государстве, у нее не было собственной армии или флота, она имела только столько власти, сколько ее члены хотели или могли ей дать [12, с. 7].

Термин «Ганза», по мнению исследователей, восходит к слову «Schar» и по смыслу аналогичен слову «гильдия», что означает «союз», «сообщество», «товарищество». «Ганза» (и это крайне важно!) не была в самом начале, в XI и XII вв., явлением чисто немецким [12, с. 8]. То есть первоначально «Ганзой» назывался любой союз купцов за рубежом, и это слово сперва означало «группа» (лат. *cohors*). Купцы – «Ганза» – обещали друг другу помощь, будь то в поездках, судебных делах, переговорах с иностранными правителями или в материальных спорах. В качестве примера европейских купцов за границей – «Ганзы» – в XII в. можно назвать, например, купцов из Сен-Омера или так называемую фландрскую «Ганзу» в Лондоне [12, с. 8].

А еще важно отметить и тот факт, что «Ганзой» назывался налог, который платили купцы за право торговать в некоторых местах [12, с. 8].

Средневековая торговля имела ярко выраженный корпоративный характер. Этим корпоративным духом были проникнуты все виды экономиче-

ских связей, как внутренних, так и внешних. Поэтому надлежит отметить, что средневековый купец не был индивидуалистом. Его можно считать своего рода коллективистом.

Торговые поездки, особенно морские, в чужие страны были невероятно опасны и трудны. Путешественникам приходилось постоянно бороться и со стихией, и с разбойными нападениями. Вот именно тогда, в период раннего Средневековья, и начинают появляться своеобразные объединения купцов, занимавшихся иноземной торговлей.

В качестве наиболее простой формы таких объединений следует отметить такую форму, как «совместное пользование одним кораблем».

Союзы купцов, называемые гильдиями, как предшественники городской «Ганзы»

Позже на основе этих простых товариществ стали образовываться «союзы купцов», называемые «гильдиями». О существовании «купеческих гильдий» известно из двух рунических камней XI в. из Сигтуны, которые установили купеческие гильдии в память об умерших членах. Существование подобных корпораций в виде купеческих объединений характерно для всего XII в.

Согласно источникам, такие «купеческие гильдии» занимались не только обеспечением торговых поездок, но и гарантировали членам купеческих гильдий определенные привилегии в торгующей стране. Кроме того, представители «купеческих гильдий» строили в торгующей стране собственные церкви, служившие одновременно надежным хранилищем товаров. Помимо этого, заботились гильдии и об устройстве жилых и складских помещений в тех местах, где купцы торговали.

Однако нельзя не отметить, что «купеческие гильдии» являлись частными организациями без покровительства и поддержки властей. Их действия были ограничены собственной инициативой, что вовсе не способствовало развитию торговых связей.

Большинство историков видят в этих «купеческих гильдиях» предшественников будущей городской «Ганзы».

Городские купеческие объединения, региональные городские союзы и необходимость появления общегородского союза

По прошествии определенного времени на основе «купеческих гильдий» стали складываться городские купеческие объединения, включавшие в себя купцов одного города или одной национальности. Эти объединения получали льготные грамоты для ведения торговли от своих правителей, а также определенные привилегии в тех странах, где они торговали [13, с. 165–247].

В XIII в. в Германии периодически стали образовываться региональные городские союзы с целью обеспечения безопасности купцов, в чьей деятельности города были крайне заинтересованы.

В итоге для успешного ведения торговли назрела необходимость в организации общегородского союза, который бы объединил все группы немецких городов (вендских, нижнесаксонских, вестфальских, ливонских). Таким объединением становится торговый союз немецких городов, получивший название «Ганза» или «Ганзейский Союз» и окончательно сформировавшийся к середине XIV в.

Характеристика важнейших аспектов «Ганзы»

Остановимся на характеристиках, имеющих самое прямое отношение к «Ганзе», а именно протяженности пространства, близости культурных аспектов, транспортировке товаров, местах коммуникации и мобильности населения [14].

Протяженность пространства. В качестве первой характерной черты «Ганзы» можно назвать ее значительную географическую протяженность. Регионы, задействованные в ганзейской торговле, простирались от Фландрии, южного и восточного побережья Англии через Скандинавию вплоть до русского Новгорода. Расстояния были значительными, преодолевать их было не так уж и легко и просто. Понятно, что в современном мире скоростных транспортных средств и быстрых форм связи это пространство можно преодолеть весьма быстро. А вот средневековые условия были совершенно иными: одно единственное письмо из города Любека в город Брюгге могло находиться в пути в течение четырех недель, повозка могла преодолеть в день не более 30 км., а при неблагоприятных погодных условиях и корабли передвигались медленно.

Близость культурных аспектов. Каким же образом «Ганзе» удалось в Средние века объединять столь далеко удаленные регионы с совершенно различными условиями жизни и окружающей среды? Причем осуществлять это таким образом, чтобы создавались пространства своего рода «культурной однородности», «культурного единства». Ответ на этот вопрос можно найти, проанализировав образ жизни ее наиболее важных субъектов – купцов.

Во-первых, в качестве языка общения друг с другом ганзейские купцы использовали средненижнегерманский язык. Этот же язык был также языком их общения с клиентами и поставщиками, а не только между собой.

Во-вторых, следует отметить единообразие права в большинстве вновь созданных городов в северо-восточной части Балтийского моря. Предпочтение отдавалось проверенным правовым системам из города Любека (Гданьск (Данциг), Эльбинг, Киль, Мемель, Таллин (Ревель) и Рига) и города Кульма (Кёнинсберг, позже также Гданьск (Данциг)).

В-третьих, ганзейская однородность включает в себя элементы религиозно-культурного плана, формировавшие повседневную жизнь людей. Так, Святой Маврикий почитался во всем ганзейском регионе: он являлся покровителем Магдебургской епархии, его изображение использовало «Братство

Черноголовых» в балтийских ганзейских городах (Таллин (Ревель), Рига) и т. д. Другой культ на всём ганзейском пространстве – скандинавская Святая Бригит (Бригитта) из Швеции.

В-четвертых, если мы посмотрим на портреты купцов, их одежду и их привычки, то также обнаружим определенные параллели.

И наконец, керамика, используемая во всем ганзейском регионе и импортируемая из Западной Европы, а также архитектура ганзейских городов, находившаяся под влиянием готики, также, вне всякого сомнения, иллюстрируют общность среди так называемых ганзейцев.

Таким образом, несмотря на огромные расстояния, ганзейские купцы почти всегда были «дома».

Транспортировка товаров. Ганза часто рассматривается как организация, которая обменивала сырье из восточных регионов на промышленные товары их западных регионов. Реальность выглядела несколько иначе. Это касается сложной организационной структуры ганзейской торговли, а также гораздо более широкого ассортимента ганзейских товаров. По маршрутам ганзейской торговли перевозились не только ткань, рыба, мех, соль и воск, но и шляпы, котлы, соколы, алтари, оружие, древесина, пиво, вино и многое-многое другое.

Многие из ганзейских товаров больше не сохранились. Так, к примеру, редкими становились популярные ткани из Фландрии или северной Италии. И лишь пломбы – мелкие качественные уплотнения из свинца – помогают нам сегодня получить представление о масштабах средневековой текстильной торговли. Еще один пример – это товар, важный для Восточной Пруссии, а именно необработанный янтарь. Этот вид товара подвергался строгой регламентации в соответствии с монополиями на него Немецкого Ордена.

В отличие от сегодняшнего Европейского союза, во времена ганзейского периода не было единой валюты, единых весов или размеров. Локоть (единица длины) в Люнебурге отличался от локтя в Госларе, а серебряный пфеннинг означал различную стоимость в зависимости от того, где конкретно он чеканился. Тот, кто хотел стать купцом, должен был изучать подобные моменты во время обучения. Хотя, безусловно, нельзя и не отметить, что в отдельных исторических регионах, где господствовала «Ганза», существовали определенные попытки по направлению к стандартизации монет, упаковки и весов.

Места коммуникации. Помимо четырех крупных ганзейских контор [13, с. 322–386] в Лондоне, Брюгге, Бергене и Новгороде, возможности для обмена информацией существовали во время проведения так называемых «ганзейских съездов» [15]. Большинство этих «ганзейских съездов» были организованы Любеком, но они могли проходить и в других городах. В качестве примера следует упомянуть «ганзейские съезды» в городе Люнебурге в 1412 г. и 1535 г. Размещение участников съездов было строго регламенти-

ровано. Политическое значение таких встреч нашло свое отражение в решениях съездов под названием «Ганзейские рецессы» («Hanserezesse») [13, с. 272–276].

Важными и центральными местами встреч ганзейских купцов были также братства и эксклюзивные общества. Они были почти во всех ганзейских городах. Подобные братства и общества приветливо встречали своих коллег независимо от того, в каком городе ганзейцы собирались вместе.

С XV в. список ганзейской системы коммуникаций стали дополнять университеты. И несмотря на то, что в городе Люнебурге попытка основания университета потерпела неудачу, это удалось осуществить в Ростоке и Грайфвальде. Именно так купцы искали новые сферы деятельности для своих сыновей, ставших основой интеллектуальной элиты и проложивших впоследствии путь Реформации.

Мобильность населения. Нельзя не отметить, что ганзейская торговля товарами и культурная близость – заслуга мобильных людей. Но не только ищущие прибыль купцы были мобильными в период «ганзейского Средневековья». Мобильными могли быть и ремесленники, предлагавшие свои специальные навыки и товары для продажи в отдаленных городах; студенты и ученые искали места образования и применения своим знаниям; тысячи паломников, ищущих спасения, были религиозно мотивированы и т. п. При всей мобильности места рождения купцов или места, где они получали профессию или образование, как правило, тоже забыты не были. Весьма запоминающимися являются так называемые письма-просмотры – формализованные письма, которые помогали регулировать наследство на больших расстояниях.

Вывод

Упадок «Ганзы» (а впоследствии «Ганзейского Союза», «Ганзейской Лиги») протекал медленно, и хотя последний съезд «Ганзы» состоялся еще в 1669 г., официального роспуска не было.

Причины упадка Ганзы многообразны: уменьшение автономии городов, конкуренция в атлантической торговле, Реформация, которая с ее нагруженной конфликтами демаркацией с католическо-постоянными регионами вбил клин в семейную и политическую сеть ганзейских субъектов.

Долгое время только Бремен, Гамбург и Любек оставались верны своей традиции, как «ганзейские города». Но как часть немецкой и европейской истории, которая была частично мистически преображена, Ганзейская лига была вновь «открыта» в XIX в. С тех пор она по-разному была интерпретирована патриотическими, национальными, социальными-критическими движениями, а как рекламный бренд даже имела настоящий триумф.

«Ганза» сопровождает нас как добавление к названиям продуктов, ассоциаций и компаний буквально на каждом шагу. В настоящее время в названии 21 города официально присутствует словосочетание «Ганзейский

город» («Hansestadt»). И даже если средневековая торговая ассоциация больше не существует, то «Ганзейская Лига» не умерла и по-прежнему ведет сегодня чрезвычайно красочную и весьма разнообразную жизнь.

Список использованных источников

1. *Raßloff, S.* Kleine Geschichte der Hanse / S. Raßloff. – Ilmenau: RhinoVerlag, 2019. – 93 s.
2. *Petermann, K.* Hansische Identitäten / K. Petermann, A. Rasche, G. Weilandt. – Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2018. – 232 s.
3. *Baur, K.* Freunde und Feinde: Niederdeutsche, Dänen und die Hanse im Spätmittelalter (1376–1513). Dissertation, Ludwig-Maximilians-Universität München, 2016/2017 / K. Baur. – Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2018. – 671 s.
4. *Groth, C.* Hanse und Recht: eine Forschungsgeschichte. Dissertation, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br., 2015 / C. Groth. – Berlin: Duncker & Humblot, 2016. – 336 s.
5. *Paulsen, R.* Schifffahrt, Hanse und Europa im Mittelalter: Schiffe am Beispiel Hamburgs, europäische Entwicklungslinien und die Forschung in Deutschland. Dissertation, Fakultät für Geisteswissenschaften der Universität Hamburg, 2014 / R. Paulsen. – Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2016. – 1079 s.
6. *Nedkvitne, A.* The German Hansa and Bergen 1100–1600 / A. Nedkvitne. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2014. – 785 s.
7. *Cordes, A.* Hansisches und hansestädtisches Recht / A. Cordes. – Trier: Porta-Alba-Verlag, 2008. – 219 s.
8. *Sarnowsky, J.* Verwaltung und Schriftlichkeit in den Hansestädten / J. Sarnowsky. – Trier: Porta-Alba-Verlag, 2006. – VIII, 142 s.
9. *Behrmann, T.* Herrscher und Hansestädte: Studien zum diplomatischen Verkehr im Spätmittelalter / T. Behrmann. – Hamburg: Kovac, 2004. – IX, 365 s.
10. *Сквейрс, Е. Р.* Ганза и Новгород: языковые аспекты исторических контактов / Е. Р. Сквейрс, С. Н. Фердинанд. – М.: Индрик, 2002. – 366 с.
11. *Рыбина, Е. А.* Новгород и Ганза / Е. А. Рыбина. – М.: Рукопис. памятники Древней Руси, 2009. – 320 с.
12. *Jahnke, C.* Die Hanse. Philipp Reclam jun. GmbH & Co. KG: Stuttgart / C. Jahnke. – 2014. – 245 s.
13. Quellen zur Hanse-Geschichte / mit Beitr. von Jürgen Bohmbach und Jochen Goetze. Zsgest. Und hrsg. von Rolf Sprandel. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. – XXIV, 554 s.
14. Vertraute Ferne: Kommunikation und Mobilität im Hanseraum; [Begleitpublikation zur gleichnamigen Lüneburger Ausstellung im Ostpreußischen Landesmuseum (8. Juni bis 14. Oktober 2012)] / hrsg. von Joachim Mähner und Stephan Selzer. – Husum: Husum, 2012. – 120 s.
15. *Schipmann, J. L.* Politische Kommunikation in der Hanse: (1550–1631 [1621]); Hansetage und westfälische Städte / J. L. Schipmann. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2004. – VII, 335 s.

(Дата подачи: 24.02.2021 г.)

А. А. Киселёв

Белорусский государственный экономический университет, Минск

A. Kiselev

Belarus State Economic University, Minsk

УДК 94(476):351.745

ГОРОДСКАЯ ПОЛИЦИЯ В БЕЛОРУССКО-ЛИТОВСКИХ ГУБЕРНИЯХ В ПРАВЛЕНИЕ НИКОЛАЯ I

CITY POLICE IN BELARUSIAN-LITHUANIAN PROVINCES IN THE REIGN OF NICHOLAS I

В статье показывается, что польское восстание 1830–1831 гг. не привело к существенному усилению полицейского контроля над городским населением. Полицейские обязанности в основном исполнялись немногочисленными полицейскими чиновниками. Структура полиции соответствовала устройству городской полиции в Пруссии. В 1853 г. полицейские команды стали комплектоваться нижними чинами русской армии. Это усилило эффективность городской полиции. По крайней мере, формальная плотность полиции была выше, чем во Франции и Великобритании.

Ключевые слова: городская полиция; белорусские губернии; внутренняя политика; Российская империя.

The article shows that the Polish uprising of 1830–1831, did not lead to a significant increase in police control over the urban population. Police duties were mainly performed by a few police officials. The structure of the police corresponded to the structure of the city police in Prussia. In 1853, police teams began to be staffed with the lower ranks of the Russian army. This increased the effectiveness of the city police. At least the formal police density was higher than in France and Great Britain

Keywords: city police; Belarusian provinces; domestic policy; Russian Empire.

В отечественной историографии устройство и деятельность общей полиции в белорусских губерниях относится к малоизученной области. Достаточно указать, что в энциклопедии «Гісторыя Беларусі» история общей полиции почему-то хронологически ограничивается периодом с 1880 по 1917 гг. и сводится к описанию функций делопроизводства Департамента полиции МВД [1, с. 389–390]. В историко-правовой литературе исследователи зачастую ограничиваются общим указанием на административно-полицейские функции нижних земских судов и отчасти городничих, причем преимущественно в рамках учебных изданий [2, с. 62; 3, с. 144–145]. Это обуславливает актуальность изучения организации городской полиции в пределах белорусских губерний, особенно с учетом того обстоятельства, что в российской историографии активно разрабатывается региональная история городских полиций. В этой связи особый интерес представляет со-

стояние городских полиций во второй четверти XIX в., поскольку на первые годы правления Николая I пришлось польское восстание 1830–1831 гг., существенно повлиявшее на внутреннюю политику в крае.

Накануне восстания городские полиции в белорусских губерниях были относительно немногочисленными. Например, в виленской полиции штат включал в себя полицеймейстера, приставов уголовных и гражданских дел, 3 частных приставов и 6 квартальных надзирателей. В остальных городах Виленской губернии проходили службу лишь 9 городничих. Исключением стало Ковно, где полицию возглавлял полицеймейстер с подчиненным ему квартальным надзирателем. В итоге в губернии нормой являлась ситуация, когда один начальник полиции приходился на весь город [4, л. 3–6]. Положение искупалось тем, что само городское население было немногочисленным: от 919 жителей в Шавлях до 5128 человек в Ковно [5].

В Гродненской губернии накануне восстания штат полиции губернского города состоял из полицеймейстера, 2 частных приставов, 4 квартальных надзирателей, которым помогали нести полицейскую службу 2 сотских и 25 десятских [6, л. 2–2 об.]. Получается, что плотность городской полиции равнялась 3,41 на 1000 жителей. Кроме того, отдельная полиция полагалась в Бресте, Кобрине, Пружанах и Новогрудке. Однако в этих городах штат полиции за исключением Бреста состоял исключительно из городничего. В Бресте с 1825 г. в силу пограничного положения города помощь городничему оказывал квартальный надзиратель. В Слониме, Лиде и Волковыске надзор за общественным порядком возлагался на нижние земские суды. Однако накануне восстания полицейские служители имелись лишь в Гродно и Бресте, а в остальных городских поселениях «вовсе не имелись полицейские служители» [6, л. 30 об.].

В Могилевской губернии вопрос о численности городской полиции и ее жаловании в начале правления Николая I признавался «весьма недостаточным», однако констатировалось, что «по скудости городских доходов увеличить оных не предвидится малейшей возможности». Всего в городах губернии служило 3 полицеймейстера (Могилев, Мстиславль, Чаусы) и 9 городничих, 1 следственный и 3 частных пристава в Могилеве, 11 квартальных надзирателей (Могилев, Мстиславль, Чаусы, Орша). В каждом городническом правлении канцелярией заведовал письмоводитель, а в Могилеве полагалось 3 писца, Мстиславле, Чаусах – по 2, а в прочих предполагалось по 1 писцу. При этом на содержание полиции выделялось всего 16 247 руб., из которых на городские доходы приходилось 65 % всей суммы. Жалованием мог похвастаться только могилевский полицеймейстер, который получал от казны 300 рублей и 1000 рублей из городских доходов. Что касается остальных начальников городских полиций, то им приходилось довольствоваться 300 рублями. На содержание канцелярии, в том числе на жалование писцам, выделялось максимум 82–100 рублей [7, л. 69–143].

В Витебской губернии к 1830 г. начальниками полиций являлись 3 полицеймейстера (Витебск, Полоцк, Велиж) и 9 городничих. Только в Витебске служили 3 частных и 1 следственный пристав, а также 5 квартальных надзирателей. Остальные 12 квартальных надзирателей распределились следующим образом: Полоцк – 4, Динабург – 2, Велиж – 2 и в Дриссе, Невеле, Сураже и Лепеле по 1 чиновнику. Штат витебской полиции включал письмоводителя, 2 столоначальников, журналиста и 2 писца. В остальных городах числилось по 11 канцеляристов и 11 копиистов. Копиистам выплачивалось жалование от 36 до 72 рублей ассигнациями [7, л. 34–45]. В воспоминаниях М. Маркса о жизни в Витебской губернии канцелярские служащие полиции получили самую нелицеприятную аттестацию. По его словам, под началом полицеймейстера находились «отчаянные пропойцы и прощельги, потерявшие всякое сознание человеческого достоинства», которых заставляли «работать в канцеляриях под караулом, снимая им сапоги с ног, и привязывая за ноги к столам, а жители, чтоб избавиться от их назойливых притязаний, били их при каждой возможности беспощадно, отделяваясь потом от ответственности мировую сделкою, не дороже штофа водки» [8, с. 74].

В Минской губернии городские полиции возглавляли 2 полицеймейстера (Минск и Радошковичи), 9 городничих. В Минске, Борисове, Бобруйске, Речице, Мозыре, Слуцке и Пинске служило 9 частных приставов, а в штат минской полиции входил еще и следственный пристав. Кроме того, в штате Минска, Бобруйска, Борисова, Дисны и Радошковичей было всего 8 квартальных надзирателей, причем в минской городской полиции надзор помогали осуществлять 4 помощника квартальных надзирателей. Делопроизводством заведовали письмоводители, но эта должность упоминалась при описании полиции в Минске, Вилейке, Мозыре, Радошковичах и Пинске. Только в штате минской полиции фиксировалось наличие 2-х канцелярских служащих при письмоводителе и таком же их числе в канцелярии следственного пристава. В каждой из двух полицейских частей делопроизводство вел писец, которому полагалось 25 рублей в год. Всего нижних полицейских служащих в губернии было 152 человека, причем 51 из них составляли полицейскую команду в Минске. В остальных городах численность команд в среднем составляла 10 человек, колеблясь от 1 служителя в Вилейке до 16 в Слуцке. Однако состав этих команд не позволяет говорить о каком-либо профессионализме или считать их представителями государственной власти. Например, в Слуцке служители были «даваемы от обывателей для услужения понедельно без платы» [9, л. 37], а в Игумене обязанности по охране несли 6 десятских «без жалования, но с освобождением их домов от уплаты городских повинностей» [9, л. 18]. Похожая ситуация, по всей видимости, сложилась в Вилейке. В других городах служители также подбирались из местных обывателей, но их услуги оплачивались из городских средств. Если не принимать во внимание факт, что обязанности

нижних чинов исполняли фактически дружинники, то такой показатель как количество всех полицейских служителей на 1000 человек окажется достаточно значительным. Например, плотность городской полиции в Минске в 1825 г. составляла приблизительно 3,9 на 1000 чел., в Бобруйске – 1,75, в Речице – 6,1, в Мозыре – 5,1.

Если исключить из состава стражей порядка тех, кто входил в состав полицейской команды, ситуация в городских полициях будет напоминать положение в городах Пруссии. В частности, по мнению Э. Спенсера, Пруссия до 1848 г. «была обществом под слабым полицейским надзором», поскольку «самые крупные прусские города имели 1 полицейского на 2 или 3 тысячи жителей. Гораздо чаще соотношение было один на 3 или 4 тысячи» [10, р. 305]. При этом в расчет не принималась ночная стража, которая находилась «в руках неоплачиваемых и часто не желающих исполнять обязанности горожан или низкооплачиваемых и неэффективных временно нанятых» [10, р. 305]. Если использовать данную методику, то в Вильно – крупнейшем городе западных губерний – 1 полицейский чиновник приходился приблизительно на 4 тыс. горожан. В Гродно соотношение было более благоприятным: 1 полицейский чиновник на 1,4 тыс.

Польское восстание 1830–1831 гг. заставило правительство обратить более пристальное внимание на организацию полицейского контроля над населением западных окраин. В частности, в граничащих с Пруссией губерниях было увеличено число городничих. Например, по указу от 27 мая 1831 г. городничих назначили в россиенский и упитский уезды Виленской губернии [11]. По указу от 19 января 1832 г. городничие появились в таких городах Гродненской губернии, как Лида, Слоним и Волковыск [12]. В соответствии с указом от 5 мая 1841 г. городничий появился в Троках [13]. Кроме того, в отдельные городские поселения были определены полицейские чиновники. Так, по указу от 12 мая 1836 г. такой чиновник приступил к службе в Таурогене и Несвиже [14], 18 октября 1841 г. – в Влодавке [15], а по указу 12 октября 1846 г. полицейский чиновник появился в Радзивилове [16]. 15 марта 1854 г. в Белице, которая получила статус городского предместья Гомеля, была введена должность квартального надзирателя [17].

Указом от 29 ноября 1846 г. утверждался новый штат виленской городской полиции [18]. Согласно ему в состав полиции под началом полицеймейстера входили его помощник, приставы гражданских и уголовных дел, ратманы и сразу три следственных пристава. Получалось, что только в Вильно к середине XIX в. в полном объеме было введено устройство городской полиции, предусмотренное «Уставом виленской городской полиции по штату служили 199 чел. Если исключить из расчета чинов канцелярии и канцелярских служителей с фонарщиками, то плотность полиции в неофициальной столице западных губерний равнялась 2,9 чел. на 1000 жите-

лей, что являлось достаточно высоким показателем [19]. По крайней мере, в Страсбурге (Франция) в 1855 г. с населением в 49000 плотность составила 1,06 чел. [20, р. 95], в английском Волферхемптоне (55 тыс. жителей) – 1 на 1000 чел. [21, р. 38]. Виленский случай не являлся уникальным. Так, в губернском Витебске плотность составила 2,5 на 1000 жителей. В сопоставимом по населенности французском Лиможе плотность полиции оказалась 1,46 [20, р. 95].

Несмотря на то, что плотность полиции была относительно высокой, дееспособность чинов полиции оставляла желать лучшего. В своем всеподданнейшем отчете за 1834 г. генерал-губернатор кн. Н. А. Долгоруков признавал, что чины городской полиции Виленской губернии «вообще действовали слабо», причем полицейские «едва ли слышали об Уставе благочиния» [22, с. 189]. После ревизии государственных учреждений Минской губернии генерал-губернатор 15 августа 1834 г. в качестве показательного случая неисполнительности полиции приводил пример того, что частный пристав Бобруйска после того, как в январе 1833 г. повесилась служанка одного из чиновников, «к расспросам о сем происшествии ... приступил едва 30 октября и то после сделанного ему уже городничим напоминания» [23, л. 24], то есть спустя 10 месяцев после смерти. Витебский генерал-губернатор кн. Н.Н. Хованский указывал витебскому губернатору 18 марта 1834 г. на то, что «полицейские чиновники, частные приставы и квартальные офицеры по большей части, кажется, не знают прямой своей обязанности; редкого из них можно видеть на улицах и рынках в торговые дни» [24, л. 21]. В канцелярии дела велись «совершенно с отступлением от полицейского устава до такой степени, что там, как кажется, вовсе не обращаются к сему общему узаконению» [24, л. 30].

Однако спустя десять лет ситуация кардинально не изменилась. Так, министерская ревизия в 1843 г. Гродненской губернии выявила то, что «производство дел вообще по всем градским полициям медленно и беспорядочно» [25, с. 90]. Например, в гродненской полиции «следствия не редко длятся более года», причем чины полиции вмешивались в компетенцию судебных учреждений, решая дела «подлежащие рассмотрению и решению судебных мест». Слонимская городская полиция расследование краж завершала «мировыми сделками, и виновные в этом оставались без наказания» [25, с. 91]. Более детальное описание недостатков, выявленных в июне 1843 г. в городских полициях Витебской губернии, фиксирует аналогичное положение. Делопроизводство, отражавшее деятельность общей полиции, находилось в совершенном расстройстве, начиная от отсутствия фиксации дел и завершая протоколами «без приведения законов» [26, с. 98]. Полицейская «инфраструктура» находилась в полном расстройстве. Так, в Витебске «полицейские будки доведены до разрушения», а в Полоцке «полицейских будок и караулен нет», причем помещения для содержания задержанных

оказались лишь в Витебске, Полоцке, Невеле и Городке. Казенные здания для размещения полиции оказались лишь в 6 городских полициях, но при этом «содержатся весьма дурно и требуют многих исправлений» [26, с. 97]. По-прежнему оставалась проблема поиска дееспособных канцелярских служащих для обеспечения делопроизводства в городских полициях. В частности, сенатор генерал-лейтенант Д.Д. Ахлестышев 12 ноября 1853 г. констатировал, что должности в канцелярии витебской полиции «по весьма малому окладу жалованья, не все заняты штатными чиновниками». В канцелярию приходилось набирать людей, «которых качества не вполне ручаются за их благонадежность при должностях» [27, л. 200].

Интересно, что восстание не повлияло на систему комплектования чиновников. Так, в своем представлении министру внутренних дел от 20 декабря 1831 г. виленский генерал-губернатор указывал на то, что хотя замещение должностей по городским полициям чиновниками «из других российских губерний» преследует цель «полезную для здешнего края», но является неисполнимым мероприятием «по причине крайнего в сих губерниях недостатка в чиновниках русского происхождения» [28, л. 16]. Изменить кадровую политику представлялось невозможным в условиях незначительного размера жалования полицейских. В частности, признавалось, что «жалованье столь малозначительно, судя по дороговизне в сих губерниях на все продукты, что не обеспечивает их даже в необходимых способах существования». Это не только не может стимулировать служебное рвение действующих чинов полиции, но не позволит убедить «кого-либо из находящихся в других российских губерниях чиновников посвятить себя службе полицейской в здешнем крае» [28, л. 16 об.]. Аналогичная ситуация существовала в Могилевской или Витебской губерниях. Так, в своем рапорте от 5 декабря 1839 г. витебский губернатор П.П. Львов констатировал, что в городских полициях «по чрезвычайно малым окладам жалованья служат чиновники только от крайней нужды, почему полицеймейстеры и городничие при всем усердии своим не могут найти верных и способных помощников; число полицейских служащих во всех городах недостаточно» [29, л. 6].

Вместе с тем польское восстание повлияло на систему комплектования полицейских команд, которые несли в городах караульно-постовую службу. По указу от 11 ноября 1831 г. в состав полицейских команд запрещалось набирать местных жителей [30, № 4940 а]. Следует подчеркнуть, что это требование правительство распространило не только на политически неблагонадежные западные, но и на центральные губернии империи. На практике эти команды составлялись, как правило, из «дряхлах и увечных, переведенных из военной службы солдат» и из наемных служащих, которые были «квообще не способны к полицейской службе» [29, л. 6]. В воспоминаниях витебского губернатора И. С. Жиркевича дается колоритное описание местных полицейских служащих, полностью подтверждающее

слова официального отчета: в Витебске несли караульную службу, следили за общественным порядком «старики в лохмотьях, с подогнутыми штанами, вечно небритые, в помятых, разодранных, разнокалиберных шапках». Как правило, они совершенно не справлялись со своими обязанностями. Однако начальство и не пыталось их к этому понуждать, поскольку любое взывание «за нерадение или неопрятность непременно влечет за собою отказ нанимающихся в служении». Довольно часто «хилого и неуклюжего старика» полицеймейстеру приходилось еще «упрашивать, чтобы он продолжал числиться по списку» [31, с. 237]. В воспоминаниях Н. Я. Никифоровского отмечалось, что со временем у нижних чинов полиции «терялась и обычная для будочников форма, так что во многих из них приходилось видеть обывателей ... проживающих в казенных помещениях, к которым незаметно стали прирастать закуты для свиней, кур и дров» [32, с. 45].

С 23 июня 1853 г. полицейские команды предписывалось комплектовать из армейских нижних чинов. Всего по штатам 1853 г. в полицейских командах белорусских губерний служило 570 рядовых под командою 54 унтер-офицеров [33, с. 36–43, 60–63, 88–94]. Например, в Минской губернии за порядок на улицах Минска и уездных городов отвечало 10 унтер-офицеров и 109 нижних чинов, то есть формально меньше, чем было служителей в 1826 г. Однако и такая система комплектования была признана неудачной, поскольку она позволяла начальникам военных подразделений избавляться от самых негодных и недисциплинированных нижних чинов, склонных к воровству и пьянству [34, с. 210].

Таким образом, городская полиция в губернских и уездных городах белорусских губерний по своей штатной структуре ничем не отличалась от устройства во внутренних губерниях империи. Польское восстание 1830–1831 гг. привело лишь к одному значительному последствию: полицейские команды запрещалось формировать из местных, однако это требование распространялось на территории всей империи. К середине XIX в. городские полиции, несмотря на более высокие показатели по плотности сравнительно с сопоставимыми по численности жителей городскими поселениями Франции или Великобритании, имели значительные кадровые проблемы, во многом обусловленные слабым финансированием из бюджета. Это приводило к тому, что в городской полиции служили далеко не самые компетентные и преданные служебному долгу чины: от служителей полицейской команды и канцелярии до чиновников полиции. После восстания 1830–1831 гг. в Виленской и Гродненской губерниях городские полиции были созданы в городах, которые прежде были в ведении земских исправников. В конце правления Николая I был введен порядок комплектования полицейских команд из числа нижних чинов армии, который упразднил наемный принцип набора. При всех недостатках нового комплектования эта мера укрепила исполнительность городской полиции.

Список использованных источников

1. Паліцыя. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн., 1999. – Т. 5. М – Пуд.– С. 389–390.
2. Кузнецов, И. История государства и права Беларуси / И. Кузнецов, В. А. Шелкопляс. – Минск: Дикта, 1999. – 272 с.
3. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дапам. / А. Ф. Вішнеўскі. – Мінск: ВП «Экаперспектыва», 2000. – 319 с.
4. Литовский государственный исторический архив (ЛГИА). – Ф. 378. Оп. 1831. Д. 1901.
5. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб.: Тип. И. Глазунова, 1829. – 95 с.
6. ЛГИА. – Ф. 378. Оп. 1832. Д. 2738.
7. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 1297. Оп. 1. Д. 5549.
8. Маркс, М. Записки старика / М. Маркс // Віцебскі сшытак. – 1995. – № 1. – С. 74–77.
9. НИАБ. – Ф. 295. Оп. 1. Д. 217.
10. Spencer, E. Police-Military Relations in Prussia, 1848–1914 / E. Spencer // Journal of Social History. – 1985. – Vol. 19, Is. 2. – P. 305–317.
11. Об установлении временного управления по гражданской части в четырех Самогитских уездах Виленской губернии // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1832. – Т. VI. – № 4594.
12. Об учреждении полиции во владельческих городах Гродненской губернии: Слониме, Лиде, Волковыске // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1833. – Т. VII. – № 5086.
13. Высочайше утвержденный штат полиции заштатного города Трок // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1842. – Т. XVI. – № 14522.
14. Об усилении действий земских судов в губерниях: Виленской, Гродненской и Минской, о преобразовании полицейского управления в заштатных городах Белостокской области, и о назначении особых полицейских чиновников в местечки Таурогене и Несвиже // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1837. – Т. XI. – № 9173.
15. О назначении особого чиновника для заведывания полицейской частью в м. Влодавке Гродненской губернии // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1842. – Т. XVI. – № 14939.
16. О назначении в м. Радзивилово полицейского чиновника // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1847. – Т. XXI. – № 20509.
17. Об устройстве полицейского управления в г. Белице // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1855. – Т. XXIX. – № 28030.
18. О штате Виленской городской полиции // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1847. – т. XXI. – № 20655.
19. Статистические таблицы Российской империи, за 1856 год, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел, статистический отделом Центрального статистического комитета. – СПб.: Тип. II-го отд. Собств. Е.И.В. канцелярии, 1858. – 300 с.
20. Emsley, C. Policing and its Context 1750–1870 / C. Emsley. – London: Macmillan, 1983. – 189 p.
21. Taylor, D. Policing the Victorian town: the development of the police in Middlesbrough c. 1840–1914 / D. Taylor. – New York, 2002. – 237 p.

22. Сушков, Н. В. Князь Николай Андреевич Долгоруков и всеподданнейший отчет его по управлению вверенными ему Виленской и Гродненской Губерниями и Областью Белостоцкою / Н. В. Сушков // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – 1864. – Книга первая. Январь-Март. – С. 167–197.

23. НИАБ. – Ф. 295. Оп. 1. Д. 479.

24. НИАБ. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 4188.

25. Замечания по обозрению присутственных мест и учреждений, подведомственных Министерству В. Д. в Гродненской губернии (в 1843 г.) // Сборник циркуляров и инструкции Министерства внутренних дел с учреждения министерства по 1 октября 1853 г. – СПб.: Тип. МВД, 1854. – Т. I. – С. 90–92.

26. Выписка из донесений чиновника, обозревавшего в 1843 году присутственные места и учреждения подведомственные Министерству В. Д. в Витебской губернии // Сборник циркуляров и инструкции Министерства внутренних дел с учреждения министерства по 1 октября 1853 г. – СПб.: Тип. МВД, 1854. – Т. I. – С. 92–105.

27. НИАБ. – Ф. 1416. Оп. 2. Д. 10148.

28. ЛГИА. – Ф. 378. Оп. 1831. Д. 2140.

29. НИАБ. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 8032.

30. О неопределении в полицейские команды туземцев и местных жителей // ПСЗРИ. – 2-е собр. – 1833. – Т. VII. – № 4940 а.

31. Жиркевич, И. С. Записки. 1789–1848. / И. С. Жиркевич // Русская старина. – 1890. – № 8. – С. 225–277.

32. Никифоровский, Н. Я. Странички из недавней старины города Витебска. Воспоминания старожила / Н. Я. Никифоровский. – Минск: Польша, 1995. – 149 с.

33. Сборник циркуляров и инструкции министерства внутренних дел с учреждения министерства по 1 октября 1853 г. – СПб.: Тип. МВД, 1854. – Т. II. – 814 с.

34. Анучин, Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени / Е. Анучин. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 238 с.

(Дата подачи: 15.02.2021 г.)

A. U. Kimbar

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

A. Kimbar

Belarusian State University, Minsk

УДК 94(476)“1943|1948”+329.733(476)“1943|1948”

ДЗЕЙНАСЦЬ АСАВІЯХІМ БССР У 1943–1948 ГГ.

ACTIVITIES OF ASAVIYAKHIM BSSR IN 1943–1948

Мэтай дадзенага даследавання з’яўляецца выяўленне асаблівасцяў дзейнасці Асавіяхім БССР у перыяд з 1943 па 1948 гг. У рабоце паказана дынаміка колькаснага росту членаў

таварыства, прааналізаваны асноўныя напрамкі яго работы сярод насельніцтва. Вывучэнне гэтай тэмы спрыяе сістэматызацыі вывучэння дзейнасці абаронных таварыстваў Беларусі, асвятленню ўзаемадзеяння грамадскіх аб'яднанняў і савецка-партыйных органаў БССР.

Ключавыя словы: Асавіяхім; БССР; ЛКСМБ; размініраванне; вызваленне; Савецкая Армія; аўтамотаклуб.

The purpose of this study is to identify the features of the activities of Asaviakhim BSSR in the period from 1943 to 1948. The paper shows the dynamics of quantitative growth of the society's members, analyzes the main directions of its activities among country residents. The study of this topic contributes to the systematization of the study of the activities of the defense societies of Belarus, the coverage of the interaction of public associations and the Soviet party institutes of the BSSR.

Keywords: Asaviachim; BSSR; demining; LKSMB; liberation; The Soviet Ground Forces; motor club.

Пасля паспяховага наступлення Чырвонай арміі восенню – зімой 1943–1944 г. на вызваленай тэрыторыі БССР пачалі аднаўляць сваю дзейнасць савецкія і партыйныя органы. Услед за кіруючымі органамі пачалі аднаўленне і грамадскія арганізацыі. Разам з Ленінскім камуністычным саюзам моладзі Беларусі (далей – ЛКСМБ) і прафсаюзнымі арганізацыямі ўзнавіла сваю дзейнасць і Таварыства садзейнічання абароне, авіяцыйнаму і хімічнаму будаўніцтву БССР (далей – Асавіяхім). Перад гэтай арганізацыяй савецка-партыйным кіраўніцтвам краіны быў пастаўлены шэраг задач па ліквідацыі наступстваў Вялікай Айчыннай вайны, аднаўленні абаронна-масавай работы сярод насельніцтва, падрыхтоўцы аўтакіроўцаў, спецыялістаў грамадзянскай авіяцыі і шэраг іншых.

У айчыннай гістарыяграфіі надаецца значная ўвага вывучэнню абаронна-масавай работы. У пасляваенны перыяд гэтыя пытанні раскрываюцца ў навуковых працах П. Чыгрынава [1]. Але неабходна адзначыць, што даследчык акцэнтаваў сваю ўвагу ў першую чаргу на міжваенным перыядзе. Падрабязна аналізуецца абаронна-масавая работа грамадскіх арганізацый у міжваенны перыяд і ў працах сучаснага айчыннага гісторыка Д. Хромчанкі [2].

Дзейнасці Асавіяхіма ў пасляваенныя гады як папярэдніка Добраахвотнага таварыства садзейнічання арміі, авіяцыі і флоту Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (далей – ДТСААФ) прысвечаны некаторыя раздзелы калектыўных прац і зборнікаў [3; 4]. Выходзіў шэраг артыкулаў, у якіх разглядаюцца некаторыя аспекты работы таварыства. Так, дзейнасці арганізацый Асавіяхіма па размініраванні тэрыторыі Беларусі ў 1944–1946 гг. прысвечаны артыкул А. Вялікага [5].

Мэтай дадзенай работы з'яўляецца выяўленне асаблівасцяў дзейнасці Асавіяхім БССР у перыяд з 1943 па 1948 гг. Усебаковае вывучэнне

дзейнасці абаронных таварыстваў у пасляваенны час дазваляе прасачыць узаемаадносіны грамадскіх арганізацый з органамі дзяржаўнага кіравання, паказаць іх удзел у эканамічным і грамадска-палітычным жыцці краіны. Вывучэнне вопыту дзейнасці такіх таварыстваў спрыяе ўдасканаленню сучасных арганізацый такога кшталту і дазваляе пазбягаць памылак у арганізацыйнай рабоце.

Храналагічныя межы дадзенай работы ахопліваюць перыяд з 1943 г., з моманту аднаўлення дзейнасці першых арганізацый Асавіяхіма на вызвалёных тэрыторыях БССР, па 1948 г., калі таварыства было рэарганізаванае.

19 лютага 1944 г. Дзяржаўным Камітэтам Абароны была прынятая пастанова № 5216, якая ўскладала на Асавіяхім БССР задачу па размініраванні тэрыторыі рэспублікі, пошуку зброі, якая засталася пасля вядзення баявых дзеянняў. Акрамя таго, савецка-партыйным кіраўніцтвам перад Асавіяхімам Беларусі былі пастаўлены задачы ў галіне навучання баявых рэзерваў для Чырвонай Арміі і падрыхтоўкі насельніцтва да проціпаветранай і проціхімічнай абароны (далей – ППХА) [6, арк. 1].

Цэнтральны Савет Асавіяхіма рэспублікі пачаў арганізоўваць і аднаўляць работу па ППХА з лістапада 1943 г., пасля вызвалення ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў часткова Гомельскай, Палескай, Магілёўскай і Віцебскай абласцей. Па ўсёй рэспубліцы прыступілі да арганізацыі падрыхтоўкі насельніцтва да ППХА з ліпеня, па заходніх абласцях – са жніўня 1944 г. [7, арк. 7].

Па меры вызваленні абласцей аднаўляліся пярвічныя арганізацыі, якія станавіліся цэнтрам навучання насельніцтва работам па размініраванні і проціпаветранай абароне. У 1943–1944 гг. на тэрыторыі рэспублікі былі створаны 2364 пярвічныя арганізацыі Асавіяхім, у якія былі прыняты 53 115 чалавек, падрыхтавана 470 інструктараў і 4932 байцы-размінёры [8, арк. 19]. Колькасць арганізацый паступова расла і ахоплівала ўсё большую колькасць насельніцтва. Так, у 1945 г. налічвалася 7653 пярвічныя арганізацыі, а ў першым квартале 1948 г. – 11 553, у якія ўваходзілі 28 1143 члены [9, арк. 48].

З 1943 г. размініраванне тэрыторыі стала прыярытэтным кірункам дзейнасці таварыства ў межах усіх саюзных рэспублік, на тэрыторыі якіх праходзілі баявыя дзеянні. Так, у кароткі тэрмін былі падрыхтаваныя ў добраахвотным парадку звыш 46 000 інструктараў і байцоў-мінёраў, сіламі якіх за перыяд з 15 сакавіка па 1 жніўня 1944 г. была праверана і размініравана плошча ў 252 865 квадратных кіламетраў, аб'ясшкоджана 8 368 429 процітанкавых і проціпяютных мін, артылерыйскіх снарадаў і авіябомбаў [6, арк. 11].

На тэрыторыі БССР на працягу красавіка 1944 г. – верасня 1946 г. сіламі 1000 інструктараў-размінёраў і 14 280 байцоў-размінёраў было размініравана і ачышчана ад выбуховых прадметаў 109 099 квадратных

кіламетраў тэрыторыі, дзе былі знішчаны і сабраны 9 838 883 розныя выбухованебяспечныя прадметы [5, с. 13].

Пры гэтым неаднаразова адзначалася, што работа ў дадзеным кірунку праводзілася нездавальняюча, што тлумачылася недастатковай колькасцю прафесійных інструктараў. Акрамя таго, адсутнічаў вопыт работы па размініраванні ў маштабах рэспублікі. Існавала некалькі шляхоў вырашэння дадзенай праблемы. Сярод іх можна вылучыць выкарыстанне вопыту партызан-падрыўнікоў, выдзяленне інструктараў-мінёраў з асабістага складу частак Савецкай Арміі, што ўдзельнічалі ў вызваленні Беларусі, падрыхтоўка інструктараў у структурах Цэнтральнага Савета Асавіяхіма ў Маскве.

Для падрыхтоўкі размінёраў была распрацаваная адмысловая праграма, якая прадугледжвала вывучэнне мін, якія выкарыстоўваліся савецкай і нямецкай арміямі, абясшкоджванне і падрыў мін, снарадаў, авіябомб. У першую чаргу правяраліся і размініраваліся дарогі і палеткі [5, с. 6].

Апроч праяўленага гераізму, падчас размініравання тэрыторый прысутнічалі і выпадкі праяўлення халатнасці і безадказнасці. Так, старшыня Гомельскага абласнога савета Асавіяхім Бачароў неаднаразова парушаў працоўную дысцыпліну, злоўжываў алкагольнымі напоямі, што прывяло да таго, што 1 жніўня 1946 г. на ст. Мінск ім былі згубленыя 14 спраў па размініраванні раёнаў вобласці, партбілет, пашпарт. Дакументы па размініраванні былі знойдзеныя 8 і 12 жніўня 1946 г. [10, арк. 82]. Але такія выпадкі былі хутчэй выключэннем з агульнай карціны.

Вялікую дапамогу ў справе арганізацыйна-масавай работы органам Асавіяхіма аказвалі ЦК ЛКСМБ і камсамольскія арганізацыі. Актывісты камсамола прымалі актыўны ўдзел у стварэнні і дзейнасці арганізацый Асавіяхіма. Неабходна адзначыць, што найбольш наладжаным супрацоўніцтва паміж гэтымі грамадскімі аб'яднаннямі было на тэрыторыі ўсходніх абласцей БССР. Так, Магілёўскі абласны камітэт ЛКСМБ аказваў значную дапамогу таварыству, а раённыя камітэты камсамола вобласці ў 1945 г. прынялі рашэнні аб тым, што кожны камсамалец павінен быць членам Асавіяхіма [11, арк. 9].

У той жа час, нягледзячы на тое, што камсамольскія арганізацыі Беларусі былі абавязаны аказваць усялякую дапамогу ў справе аднаўлення і дзейнасці Асавіяхіма, кіраўнікі арганізацый таварыства неаднаразова рапартавалі пра незацікаўленасць камсамольскіх работнікаў у правядзенні канкрэтнай работы ў гэтым накірунку.

Неабходна адзначыць, што канфлікты ва ўзаемадзеянні асавіяхімаўскіх і камсамольскіх арганізацый назіраліся пераважна ў заходніх абласцях рэспублікі.

Так, у справаздачы ад першага лютага 1945 г. адзначалася, што ЦК ЛКСМБ Беларусі валодае шматлікімі фактамі недастатковай рабо-

ты камсамольскіх арганізацый па аказанні дапамогі асавіяхімаўскім арганізацыям у прыцягненні моладзі да вучобы па ППХА. У такіх абласцях, як Гродзенская, Полацкая, Маладзечанская і Пінская, рост асавіяхімаўскіх арганізацый за кошт моладзі і камсамольцаў быў вельмі нізкі, а падрыхтоўка да ППХА адсутнічала [7, арк. 7].

У справядачы Брэсцкага абласнога савета Асавіяхіма адзначалася, што ўдзел камсамольскіх арганізацый у рабоце таварыства пакуль нязначны, сакратары райкамаў камсамола замест дапамогі Асавіяхіму пасылаюць старшыняў райсаветаў Асавіяхіма ў працяглыя камандзіроўкі тэрмінам на адзін-два месяцы для нарыхтовак хлеба і лесу ў пастаянна прымацаваны сельсавет [11, арк. 124].

Нават у некаторых раёнах Мінскай вобласці адзначалася, што камсамольскія арганізацыі яшчэ недастаткова ўдзяляюць увагі ў аказанні практычнай дапамогі ў рабоце арганізацый Асавіяхіма, не ведаюць стану абаронна-масавай работы, не заслухваюць ў сілу неабходнасці старшыняў райсаветаў (Крупскі, Лагойскі раёны) [11, арк. 142 адв.]. Такую сітуацыю можна патлумачыць спецыфікай грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця заходніх абласцей БССР, якія на працягу амаль двух дзесяцігоддзяў знаходзіліся ў складзе іншай дзяржавы. Камсамольскія арганізацыі ў першыя пасляваенныя гады не мелі шырокай падтрымкі сярод мясцовага насельніцтва, не былі структурна сфарміраваныя ў той ступені, як ва ўсходніх абласцях, таму не маглі аказваць неабходны ўплыў на мясцовае насельніцтва.

З падобнымі цяжкасцямі сутыкнулася і кіраўніцтва Асавіяхіма. Так, па стане на 1 верасня 1946 г. адзначалася, што найбольш адсталымі ў працы па падрыхтоўцы насельніцтва да ППХА з'яўляюцца Маладзечанскі (выканана 10,6 % ад кантрольнага задання), Баранавіцкі (19 %), Брэсцкі (18 %) і Пінскі (23,1 %) абласныя саветы Асавіяхіма [12, арк. 46].

Па выніках спаборніцтваў па проціпаветранай і проціхімічнай абароне, што праходзілі ў студзені 1947 г., адзначалася кепская арганізацыя і аснашчэнне (недахоп імітацыйных сродкаў і інш.) каманд ад Пінскага, Брэсцкага і Віцебскага абласных саветаў таварыства. У рэспубліканскіх спаборніцтвах не ўдзельнічала каманда ад Маладзечанскай вобласці [13, арк. 1].

Гэта адлюстроўвае наяўнасць недахопаў у выкананні задач, пастаўленых перад Асавіяхімам. Гэтыя недахопы выкліканыя шэрагам фактараў. Пры аднаўленні і стварэнні арганізацый Асавіяхіма кіраўніцтва таварыства сутыкнулася з шэрагам цяжкасцяў, сярод якіх можна вылучыць нежаданне насельніцтва ўступаць у шэрагі таварыства, адсутнасць мінімальнай матэрыяльнай базы для дзейнасці, некампетэнтнасць асабістага складу па некаторых напрамках дзейнасці.

Так, у чэрвені 1946 г. у Гомелі праходзілі пяцідзённыя зборы інструктараў ваеннага навучання. Інструктары, якія туды прыбылі, у асноўным былі дэмабілізаваныя з Савецкай Арміі афіцэрамі і сяржантамі. Пры праверцы іх ведаў было ўстаноўлена, што яны маюць неабходныя веды для працы інструктарамі ваеннага навучання ў сістэме Асавіяхіма. Аднак было выяўлена, што частка інструктараў дрэнна ведае асабістую зброю, опытку і страйвы статут. Праграма збораў з інструктарамі была адпрацавана, але ў працэсе былі выяўлены недахопы: інструктары на зборы з'явіліся ў рознай форме адзення, не мелі з сабой падрабязных дадзеных аб праведзенай рабоце ў гарадскіх і раённых саветах, не мелі з сабой вучэбнай літаратуры. Пры прыёме залікаў ад інструктараў адсутнічалі ручны кулямёт і мінамёт, у выніку чаго па гэтым відзе зброі залікі прынятыя не былі [14, арк. 115].

У Маладзечанскай вобласці было зафіксавана, што большая частка навучэнцаў па праграме ППХА прыпадае на школьны ўзрост і на пярвічныя арганізацыі пры школах. Навучальныя падраздзяленні былі арганізаваныя толькі на шклязаводзе ў Ільянскім раёне [15, арк. 4 адв.].

Акцэнтаванне на рабоце з моладдзю і шэраг недахопаў назіраліся і ў стралковай падрыхтоўцы. У лютым 1946 г. праверкай па падрыхтоўцы стралковых спаборніцтваў было ўстаноўлена, што ў Мінску не было сфарміравана каманд ад прадпрыемстваў. Райсаветы Асавіяхіма засяродзіліся на фарміраванні школьных і ўніверсітэцкіх каманд. Пры гэтым, праверачных практычных стрэльбаў са зброі не праводзілася. Як трэнеры, так і самі каманды стралкоў на савеце пярвічных арганізацый не зацвярджаліся. Месца трэніровачных і заліковых стрэльбаў не было вызначана. Цірная гаспадарка знаходзілася ў занябаным стане [10, арк. 9].

Але кіраўніцтва і члены таварыства імкнуліся ліквідаваць недахопы і палепшыць работу ва ўсіх накірунках. У тым жа 1946 г. Асавіяхім БССР прыняў удзел ва Усеаюзных завочных стралковых спаборніцтвах. У іх прынялі ўдзел адзінаццаць абласных арганізацый, якія выставілі 204 стралковыя каманды, пры заданні – 142 каманды [10, арк. 28]. Каманды ад Асавіяхіма БССР удзельнічалі ва ўсіх стралковых спаборніцтвах, паказваючы там высокі ўзровень падрыхтоўкі.

Апроч ваеннай і спартыўнай падрыхтоўкі, арганізацыі Асаавіяхіма выконвалі і ідэалагічную функцыю. Так, перад выбарамі ў Вярхоўны Савет рэспублікі ўсе старшыні абласных саветаў Асавіяхіма былі абавязаныя пабудаваць сваю работу так, каб усе члены таварыства прынялі актыўны ўдзел у выбарчай кампаніі; шырока разгарнуць перадвыбарчую агітацыю з такім разлікам, «каб усе члены грамадства, як адзін, у дзень выбараў у Вярхоўны Савет прыйшлі да выбарчых урнаў і аддалі свае галасы за лепшых людзей нашай радзімы» [10, арк. 2 адв.].

Значная работа праводзілася па стварэнні радыёгуткоў, аўтамотаклубаў, авіяцыйных клубаў і папулярызацыі іх дзейнасці сярод насельніцтва. Асавіяхім БССР у 1947 г. меў два радыёклубы і два аўтамотаклубы (пры Мінскім гарадскім савеце і Гомельскім абласным савеце). Гомельскі аўтамотаклуб з пачатку 1947 г. адкрыў два свае філіялы ў Рэчыцы і Новай Беліцы. За высокія дасягненні ў рабоце клуба яго кіраўнік Меер Якаўлевіч Махговіч быў пераведзены начальнікам мінскага аўтамотаклуба, а ў далейшым узнагароджаны знакам «За актыўную абаронную работу» [9, арк. 6].

Але арганізацыя работы аўтамотаклуба ў Гомелі не абышлася без кур'ёзных момантаў. Гомельскі абласны савет Асавіяхіма адкрыў клуб у лютым 1946 г., навучанне ў ім праходзілі 72 чалавекі. У сакавіку таго ж года кіраўніцтва клуба сутыкнулася з сітуацыяй, калі «час падышоў да практычнай работы, але практыку праводзіць у сувязі з адсутнасцю аўтамашын не можам ... на сённяшні дзень з-за адсутнасці аўтамашын пагражае зрывам навучання шафёраў» [16, арк. 2]. Машына, якая была выдзеленая ў Гомель, засталася пры Цэнтральным Савеце Асавіяхім БССР і выкарыстоўвалася для гаспадарчых патрэб. Гэтая праблема была вырашаная і ўжо з мая па ліпень у гомельскім аўтамотаклубе падрыхтавалі 25 шафёраў і працягнулі падрыхтоўку яшчэ 115 чалавек [16, арк. 16].

Са значнымі цяжкасцямі сутыкнуўся пры арганізацыі і віцебскі аэраклуб. Аналізуючы дзейнасць гэтай арганізацыі за 1947 г., можна вылучыць шэраг прычын, якія прывялі да таго, што аэраклуб не справіўся з пастаўленымі перад ім задачамі: непрыдатнасць аэрадрома да палётаў, адсутнасць памяшкання пад аэраклуб і аўтаатранспарту; хібы ў падборы часовага складу і адсутнасць сувязі з камсамольскімі арганізацыямі па ўкамплектаванні гэтымі кадрамі, з прычыны чаго быў вялікі адсеў пераменнага складу, галоўным чынам пілотаў першапачатковага навучання і вялікі недакамплект пераменнага складу парашутыстаў; недастатковая сувязь аэраклуба з грамадскімі арганізацыямі, у першую чаргу з камсамольскімі, з прычыны чаго не аказана належная дапамога аэраклубу ў падрыхтоўцы аэрадрома і папулярызацыі ролі аэраклуба сярод моладзі [9, арк. 3].

Ніводны радыё- і аўтамотаклуб у рэспубліцы не меў поўнага комплекта рэчаў, неабходных для працы клуба ў адпаведнасці з палажэннем аб клубах. Але паступова гэтыя хібы пераадольваліся і ўстановы разгортвалі сваю работу і ахоплівалі ўсё большую колькасць насельніцтва.

Цэнтрамі вучэбна-масавай кароткахвалёвай радыёлюбіцельскай работы саветаў Асавіяхіма з'яўляліся радыёклубы, задача якіх – падрыхтоўка радыстаў-кароткахвалёвікоў, аказанне ім дапамогі ў авалоданні радыётэхнік, кароткахвалёвай сувяззю, азнаямленне з прымаючай і перадаючай апаратурай, радыёдэталямі і літаратурай.

У задачы клубаў уваходзіла удасканаленне ведаў і навыкаў у галіне ваеннай радыётэхнікі і радыёсувязі ўсіх раней падрыхтаваных у Асавіяхіме кароткахвалёвікоў, а таксама дэмабілізаваных радыстаў Савецкай Арміі.

Адной з асноўных задач клуба з'яўлялася правядзенне масавай радыёлюбіцельскай работы, арганізацыя спаборніцтваў і радыёэстафет, а таксама ажыццяўленне абмену паміж кароткахвалявікамі картачкамі, якія пацвярджаюць прыём або двухбаковую сувязь радыёлюбіцельскіх станцый.

У канцы 1946 г. сорок любіцеляў Мінскага радыёклуба Асавіяхіма прынялі ўдзел у другім Усесаюзным конкурсе радыстаў-аператараў Савецкага Саюза. Мінскія радыёлюбіцелі занялі ў конкурсе чатырнаццатае месца [17, арк. 31].

У маі 1948 г. для паляпшэння кіравання і размежавання функцый Асавіяхім быў падзелены на тры абаронныя таварыствы: Добраахвотнае таварыства садзейнічання арміі, Добраахвотнае таварыства садзейнічання авіяцыі, Добраахвотнае таварыства садзейнічання флоту. У верасні 1951 г. было прынята рашэнне аб аб'яднанні іх у адзіную арганізацыю – ДТСААФ.

Такім чынам, нягледзячы на шэраг недахопаў, выкліканых умовамі пераадолення наступстваў Вялікай Айчыннай вайны, Асавіяхім Беларусі змог рэалізаваць задачы, пастаўленыя перад ім савецка-партыйным кіраўніцтвам. Таварыства прыняло ўдзел у аднаўленні народнай гаспадаркі, наладзіла правядзенне вайскавай падрыхтоўкі сярод насельніцтва, сфарміравала матэрыяльную базу для падрыхтоўкі вялікай колькасці аўтамабільных кіроўцаў, лётчыкаў, радыстаў і іншых спецыялістаў, запатрабаваных у той час.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Чигринов, П. Г.* Военно-патриотическое воспитание трудящихся (из опыта компартии Белоруссии (1926–1941) / П. Г. Чигринов. – Минск: Беларусь, 1981. – 205 с.
2. *Хромченко, Д. Н.* Оборонно-массовая работа общественных организаций Беларуси в 1920–1940-е годы / Д. Н. Хромченко. – Минск: БНТУ, 2017. – 204 с.
3. Краснознаменное оборонное. Книга о ДОСААФ, о возникновении и развитии общества, его военно-патриотической деятельности, его вкладе в укрепление оборонного могущества страны. – М.: Изд-во Всесоюз. ордена Красного Знамени добровол. об-ва содействия армии, авиации и флоту, 1971. – 128 с.
4. *Максимов, П. К.* Школа мужества и патриотизма. Краткий очерк истории ДОСААФ Белорусской ССР / П. К. Максимов, В. И. Новицкий, С. А. Аслезов. – Минск: Беларусь, 1988. – 268 с.
5. *Вялікі, А. Ф.* Без права на памылку: размініраванне тэрыторыі Беларусі ў 1944–1946 гг. / А. Ф. Вялікі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2015. – № 4. – С. 5–13.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 263. Воп. 1. Спр. 3.
7. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 2. Спр. 107.
8. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 1. Спр. 5.
9. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 3. Спр. 8.
10. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 2. Спр. 12.

11. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 1. Спр. 49.
12. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 2. Спр. 111.
13. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 3. Спр. 29.
14. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 3. Спр. 58.
15. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 1. Спр. 13.
16. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 2. Спр. 14.
17. НАРБ. – Ф. 263. Воп. 3. Спр. 30.

(Дата подачи: 11.02.2021 г.)

К. И. Козлова

Белорусский государственный университет, Институт теологии
имени свв. Мефодия и Кирилла, Минск

K. Kozlova

Belarusian State University, Institute of Theology, Minsk

УДК 94(476)

ОСОБЕННОСТИ ЦЕРКОВНОЙ АРХИТЕКТУРЫ ПОЛОЦКОЙ ЕПАРХИИ XI–XII ВВ.

FEATURES OF CHURCH ARCHITECTURE OF DIOCESE OF POLOTSK XI–XII CENTURIES

Статья посвящена рассмотрению особенностей храмостроительства Полоцкой епархии в начальный период ее существования. На основании имеющихся данных археологических исследований анализируются этапы становления и развития Полоцкой архитектурной школы, рассматривается деятельность полоцкого зодчего Иоанна – наиболее выдающейся фигуры древнерусского храмостроительства, а также храмы крупных городов Полоцкой епархии XI–XII вв.

Ключевые слова: Полоцкая епархия; Полоцкая земля; христианство; православие; архитектура.

The article is dedicated to the features consideration of the Polotsk diocese church building in the initial period of its existence. Based on the available data of archaeological research, the article analyzes the stages of the formation and development of the Polotsk architectural school, examines the activities of the Polotsk architect John - the most prominent figure of the ancient Russian church building, and churches of large cities of the Polotsk diocese of the XI–XII centuries.

Keywords: Polotsk Diocese; Polotsk land; Christianity; Orthodoxy; architecture.

После принятия христианства на Руси она восходит на новую ступень цивилизации, во всех сферах жизни государства начинается прогресс. Христианство становится одним из основных факторов развития культуры и в Полоцком княжестве, что в первую очередь отразилось в монументаль-

ном строительстве и художественном искусстве. В эпоху расцвета Киевской Руси, при Владимире и Ярославе, князья строили храмы в основном следуя византийской традиции, употребляли драгоценные вещи и украшения, также носившие ярко выраженный византийский характер. С принятием христианства социальные верхи стремились подражать культурным достижениям Византии, а социальные низы, еще недавно связанные с деревней, несли в город свои культурные традиции, переплетенные с языческим культом. В конце XI–XIII в. в жизни древнерусских земель произошли социальные изменения, сказавшиеся и на сфере городской культуры. Рост местных центров, замкнутость хозяйства и возвышение роли горожан, которые находят свое место в сфере культуры в качестве ювелиров, зодчих и т. д., привели к появлению местных особенностей. К концу XII – середине XIII в. в каждой земле и крупном городе начинают возникать свои школы живописцев, архитекторов и художественных ремесленников. Полоцкое княжество, политически наиболее обособленное от всех древнерусских земель, также включилось в этот процесс [1, с. 192–193]. В данной статье рассмотрены особенности Полоцкой школы зодчества на примере храмового строительства наиболее крупных княжеских центров Полоцкой земли.

Церковная архитектура Полоцкой земли и соответственно Полоцкой епархии прошла в своем развитии три основных этапа.

Первый этап – середина XI в., время, когда Полоцк стал во главе христианизирующейся земли, когда князьями и боярами владела идея величия Полоцка, не уступающего, по их представлениям, Киеву и Новгороду. Символом этих новых идеалов стало возведение византийскими мастерами на самом эффектном и высоком месте в Полоцке третьей на Руси грандиозной Софии.

Второй этап – это конец XI – первые два десятилетия XII в., когда каменное храмостроительное искусство стало проникать и в другие центры Полоцкой земли, что окончательно закрепляло христианизацию провинций. В данный период византийская архитектурная традиция на Руси столкнулась с местными национальными традициями деревянного зодчества, а также поиском новых форм храмостроительства. Так, в Витебске, стоящем на скрещении торговых путей, где западноевропейская речь смешивалась с норманно-греческой, возникла Благовещенская церковь, сочетавшая идеи византийского крестовокупольного храма с западноевропейскими чертами.

Особенно четко это явление можно проследить на примере храмостроительства Полоцка. Так, когда здесь была основана епископская кафедра, возникла необходимость возведения нового епископского собора – усыпальницы в Бельчицах, выстроенного уже отнюдь не в византийских формах. Напротив, ступенчатое нарастание объемов сближало памятник с формами деревянного зодчества. Такая переработка византийской схемы для того, чтобы максимально приблизить ее к национальным вкусам – отличии-

тельная особенность храмостроительной деятельности древнерусских и полоцких зодчих, начиная с того момента, как строительство храмов перешло от византийцев к нам.

Третий этап – 20–30-е гг. XII в. – время усиления феодальной раздробленности и вместе с тем появления в ряде периферийных княжеств своих школ мастеров. Интенсивное монастырское строительство в Полоцке этого периода связывается с деятельностью каменщиков, возглавляемых зодчим Иоанном. Поиски новых оригинальных конструкций с целью приблизить облик храма к русским вкусам, от здания к зданию привели Иоанна к его высшему достижению – Спасо-Преображенской церкви в монастыре преподобной Евфросинии [1, с. 217–219].

Нужно отметить, что касательно мастерства зодчего Иоанна советскими археологами высказывались различные точки зрения. Так, советский историк архитектуры Н. И. Брунов считал, что Иоанн был мастером, не получившим «вполне законченного византийского архитектурного образования», «самоучка или, может быть, плотник, наспех обучившийся кирпичной технике и не успевший еще глубоко с ней освоиться. Наш архитектор при этом легко мог видоизменять византийские формы и вносить свои добавления. Последнее оказалось очень ценным, так как мастер был бесспорно художественно одаренным человеком, мыслившим очень самостоятельно» [2, с. 124]. Н. Н. Воронин же, наоборот, называет его опытным зодчим, который отказался от техники кладки из известняка и кирпича, характерной для его предполагаемого «образца», – церкви Благовещения в Витебске – и перешел к более простой и дешевой чисто кирпичной кладке [3, с. 266]. Такие выводы делаются на основании Жития преподобной Евфросинии Полоцкой, с именем которой связано строительство Спасской церкви в Полоцком монастыре. Действительно, согласно Житию, Иоанн был «приставник над делатели церковными» [4, с. 213], т. е. возглавлял строительную артель полоцких зодчих, следовательно, он хорошо разбирался в строительном деле. В любом случае, Иоанн не мог быть просто плотником, он был строителем из камня, потому что именно к нему обращается Полоцкая игумения, решившая построить каменный храм. О мастерстве Иоанна и о четкой организации строительства так же свидетельствует тот короткий срок, за который был построен Спасский храм – 7,5 месяца [4, с. 213].

Согласно сказанию Жития о призвании преподобной Евфросинией Иоанна на строительство, она обращается к нему «отче Иване». Возможно, он был либо духовным лицом, либо монахом, что не было бы исключением для средневекового зодчества [3, с. 263].

Интересно чудо Жития, посвященное недостатку кирпича, который обнаружился уже в конце строительства, свидетельствующее о том, что выработка кирпича производилась на месте, при постройке: «уже сконьчаней бывши церкви и мало доставшим плитам, нечим бяше верха совершити: и поискавше и не обретоша ничьго же». По молитве же преподобной

Евфросинии «заутра обретошася плиты в печи. И в том дњи совершиша церковь и поставиша крест» [4, с. 213].

Зодчий Иоанн был строителем не только Спасской церкви Евфросиниевского монастыря. Так, известный историк искусства И. М. Хозеров отмечает тождество в строительных приемах Борисоглебского храма и малой Пятницкой церкви Бельчицкого монастыря и утверждает, что это была работа одного и того же мастера [5, с. 12, 14, 15, 17], которым, по мнению Н. Н. Воронина, бесспорно, был зодчий Иоанн [3, с. 266]. Т. е. до работы в монастыре преподобной Евфросинии он уже возвел в Полоцке два храма.

С большой долей уверенности можно предположить, что он построил еще один храм по заказу преподобной Евфросинии – каменную церковь Пресвятой Богородицы в основанном ею мужском монастыре. Археологи расходятся во мнении, где именно находилась эта церковь и монастырь, но не оспаривают ее существования.

Иоанн, несомненно, был одним из самых выдающихся и крупных строителей среди известных нам русских зодчих, обладавший яркой творческой индивидуальностью. Наличие среди его построек бесстолпного храма, коим была малая церковь святой Параскевы в Бельчицком монастыре, свидетельствует о зрелости его конструктивной мысли, а глубоко своеобразная переработка «образца», которым, по-видимому, была Витебская Благовещенская церковь, показывает Иоанна как самостоятельного и высокоодаренного зодчего своего времени. [3, с. 267].

К сожалению, из всех памятников зодчества, возведенных Иоанном, практически полностью сохранилась лишь одна церковь – Спасо-Преображенский храм Полоцкого монастыря. Остальные с течением времени были разрушены.

Перейдем к рассмотрению храмов наиболее крупных городов Полоцкой епархии, входивших в ее состав в XI–XII вв., таких как Минск, Витебск и Друцк.

Одним из крупнейших княжеских центров Полоцкой земли был Минск, игравший важную политическую роль в Полоцкой земле [1, с. 143]. Начальная история Минска была тесно связана с судьбами Полоцкого княжества. В период опустошительных феодальных войн конца XI в. Полоцкое княжество внутренне укреплялось, в нем шел процесс роста и развития городов, экономическое и политическое укрепление отдельных центров. К этому времени относится и возвышение Минска [6, с. 8].

В самых нижних слоях Минского Замчища, относящихся к концу XI в., был открыт фундамент каменной трехабсидной церкви, которую Л. В. Алексеев датирует первыми двумя десятилетиями XII в. [1, с. 206]. На стенах возле юго-западного угла внутри церкви сохранилась оригинальная деталь, не имеющая аналогий среди других известных памятников Руси такого рода – участки, облицованные кирпичеобразными известковыми

блоками. Кроме того, художественные архитектурные принципы, использованные при постройке этого храма, опередили свое время, получив развитие лишь в период феодальной раздробленности Руси: это и оригинальная техническая кладка стен, и их облицовка, небольшие размеры храма и его композиционное решение. Судя по раскопкам, храм так и не был достроен. До середины XII в. церковь не засыпали и не разбирали, по-видимому, надеясь, со временем все же завершить постройку. Позже ее превратили в своеобразный некрополь. Такой вывод делает Э. М. Загорульский на основании найденного во время раскопок на этом месте 21 погребения в деревянных гробах [6, с. 42–43]. Л. В. Алексеев, напротив, считает, что данные погребения не имеют отношения к храму и были впущены в его скрытые под землей части, когда само сооружение уже не существовало [1, с. 146]. Так или иначе, в первой половине XIII в. фундамент храма уже был перекрыт уличным настилом [6, с. 44].

По мнению Л. В. Алексеева, эта церковь возводилась не слишком опытной рукой и представляла первые опыты храмостроительного мастерства русских зодчих, стремящихся воплотить в нем идеалы высотного храма. Некоторые оригинальные черты здания, например, непропорционально увеличенные толщина и высота фундаментов стен и столбов, свидетельствуют о необычной задумке храма [1, с. 207].

Согласно письменным источникам XVI–XVII вв., в Минске существовало около десяти церквей, которые, по мнению Л. В. Алексеева, могли быть древними [1, с. 143]. Одной из них была несохранившаяся церковь, упоминаемая письменными источниками, начиная с XVI в., как Соборная церковь Минского Замка и располагавшаяся в самом центре крепости недалеко от крепостных ворот, о древности которой отчетливо свидетельствуют документы XVII в. [6, с. 44].

Также известны названия и локализация еще нескольких древних церквей Минска, рассматриваемого нами периода. Это церковь святых Космы и Дамиана на ближайшей к детинцу Козьмодемьянской улице, церковь Рождества Пресвятой Богородицы в околном городе, вблизи р. Немиги, Никольская церковь и святой Параскевы-Пятницы на древнем Пятницком, позднее Татарском конце [7, с. 82, 104, 196, 277].

Еще один крупный княжеский центр Полоцкой земли – Витебск. Изначально он не был Полоцким городом и был передан Ярославом Мудрым Полоцкому князю Брячиславу в 1021 г. в результате заключения военного союза. В 1165 г. город оказывается в руках Смоленских князей, в 1170–1180 гг. снова отошел к Полоцку, а в 1195 г. вернулся к Смоленску [1, с. 161].

В Витебске известны две церкви, относящиеся к рассматриваемому нами периоду, – храм в честь Архистратига Михаила и церковь Благовещения Пресвятой Богородицы.

По мнению Л. В. Калединского, воссоздавшего облик храма св. Михаила, он был одним из первых, возведенных на территории Полоцкой епархии и относился к началу или первой четверти XII в. и был сооружен как патрональный храм на княжеском подворье. Примечательно, что на Руси каждый удельный князь старался возвести свой ктиторский храм. Чаще всего такие храмы освящали в честь Архистратига Михаила, к которому обращались князья, выступая в ратный поход.

Храм был выстроен в технике «утопленного» ряда, характерной для монументального культового зодчества Полоцка XII в., и располагался на Замковой горе, возвышающейся над прилегающей территорией, служа доминантой витебского детинца. Вместе с церквями св. Параскевы Пятницы и Благовещения, возведенными позднее на окольном городе, они определяли силуэт Витебска середины XII–XIII вв. [8, с. 68–70].

Относительно даты постройки церкви Благовещения существуют кардинально различные мнения. Так, Витебские краеведы XIX в., ссылаясь на поздние источники, в частности на Витебскую летопись XVIII в., связывали постройку церкви с княгиней Ольгой и относили ее к X в. [9, с. 71]. А. Сапунов в «Витебской старине» приводит такие известия из «Летописи города Витебска»: «В лето 974 Ольга, победив Ятвягов и Печенегов, переправилась через Двину и с войском заночевала. Понравилась ей гора, и она основала деревянный замок, назвав его от реки Витьбы Витебском, построила в Верхнем замке каменную церковь св. Михаила, а в Нижнем – Благовещения и, пробыв два года, отпиралась в Киев». Тот же А. Сапунов приводит сведения Стрыйковского, который относил постройку храма к XIV в. и называл ее строителем литовского князя Ольгерда [10, с. 455, 598].

По мнению советского археолога М. К. Каргера, такие датировки полностью необоснованы. Опираясь на археологические данные, он относит эту церковь к началу XII в. и отмечает, что характерными особенностями плана храма Благовещения были удлиненность по оси восток – запад и применение в среднем нефе разновеликих членений, что сближало его композицию с планом полоцкого храма-усыпальницы в Спасо-Евфросиниевском монастыре [9, с. 75]. Однако у Благовещенской церкви было множество и собственных особенностей, резко отличающих ее от остальных известных памятников русского зодчества, что давало исследователям возможность видеть в ней смешение византийских, романских, кавказских и сирийских черт [11, с. 80].

Еще один небольшой княжеский центр, возникший в XI в., – город Друцк. Во всех раскопках друцкого детинца в слоях XII в. встречаются небольшие поливные керамические плитки, обычно устилавшие полы древнерусских храмов. По мнению Л. В. Алексеева, друцкий детинец несомненно имел церковь, по-видимому, деревянную, которую планировалось заме-

нить на каменную, для чего в Друцк и были свезены строительные материалы, в частности, обнаруженные археологами поливные плитки пола [1, с. 157].

Таким образом, проследив развитие храмового зодчества на территории Полоцкой епархии, мы видим, что в XI–XII вв. Полоцкая земля, имея связи с Византией, Востоком и Западной Европой, стала крупным культурным центром со своей оригинальной архитектурной школой, вобравшей в себя лучшие достижения и традиции тогдашней мировой культуры.

Список использованных источников

1. *Алексеев, Л. В.* Полоцкая земля в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 295 с.
2. *Брунов, Н. И.* К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X–XII вв. / Н. И. Брунов // Русская архитектура. – М., 1940. – С. 10–126.
3. *Воронин, Н. Н.* У истоков русского национального зодчества / Н. Н. Воронин // Ежегодник Института истории искусств. 1952. Живопись. Архитектура / редкол. И. Грабарь [и др.]. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1952. – С. 257–316.
4. Полное собрание русских летописей: книга Степенная царского родословия. – СПб., 1908. – Т. 21, ч. 1.– 342 с.
5. *Хозеров, И. М.* К исследованию конструкции Спасского храма в Полоцке / И. М. Хозеров. – Смоленск, 1928. – 21 с.
6. *Загорюльский, Э. М.* Древний Минск / Э. М. Загорюльский – М.: Гос. изд-во БССР, 1963. – 118 с.
7. Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам. – Минск: В Губерн. тип., 1848. – 402 с.
8. *Калединский, Л. В.* О Витебском храме св. Михаила / Л. В. Калединский // Актуальные проблемы архитектуры Белорусского Подвинья и сопредельных территорий: сб. ст. респ. науч.-практ. семинара, Новополоцк, 8–9 окт. 2015 г. / Полоц. гос. ун-т; под общ. ред. В. Е. Овсейчика [и др.]. – Новополоцк: ПГУ, 2015. – С. 62–72.
9. *Каргер, М. К.* Церковь Благовещения в Витебске / М. К. Каргер // Краткие сообщения Института археологии. – М.: Наука, 1970. – С. 71–76.
10. *Сапунов, А.* Витебская старина / А. Сапунов. – Витебск, 1883. – Т. 1. – 668 с.
11. *Некрасов, А. И.* Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII вв. / А. И. Некрасов. – М.: Изд-во Всесоюз. акад. архитектуры, 1936. – 400 с.

(Дата подачи: 15.02.2021 г.)

К. М. Корбут

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

K. Korbut

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 94(476)

АСНОЎНЫЯ НАПРАМКІ ДАСЛЕДАВАННЯ КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ ГРЭКА-КАТАЛІЦКАЙ ЦАРКВЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

THE MAIN DIRECTIONS OF RESEARCHING THE CULTURAL HERITAGE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE HISTORIOGRAPHY OF BELARUS

У артыкуле разглядаюцца асноўныя канцэпцыі і даследаванні, прысвечаныя вывучэнню культурнай спадчыны Грэка-каталіцкай царквы на беларускіх землях. Мэта даследавання – выявіць асноўныя напрамкі ў вывучэнні культурнага жыцця Грэка-каталіцкай царквы на беларускіх землях. Задачы даследавання: прааналізаваць агульнавядомыя і найноўшыя даследаванні, выявіць канцэптualныя адрозненні і асноўныя напрамкі ў дадзенай галіне. Асноўныя метады даследавання: метады гістарычнай перыядызацыі, гісторыка-параўнальны і гісторыка-тыпалагічны.

Ключавыя словы: Грэка-каталіцкая царква; гістарыяграфія; гісторыя Беларусі; Беларуска-расейская унія.

This article considers the main concepts and researches devoted to the study of the cultural and historical heritage of the Greek Catholic Church in the Belarussian lands. The purpose of this study: to identify the main directions in the study of the cultural life of the Greek Catholic Church in the Belarussian lands. The objectives of this research: to analyze well-known studies as well as recent researches, to define conceptual differences and the main directions in this field. The main methods of this research: the method of historical periodization, historical-comparative and historical-typological method.

Keywords: the Greek-Catholic Church; historiography; history of Belarus; The Brest Union.

Цікавасць да вывучэння рэлігійнага жыцця беларускага народа і да пытанняў культурнага складніка ўніяцкай царквы ўзнікла даволі позна. Тлумачэнні феномена уніі зводзіліся да трактатаў, якія насілі палемічны або апалагетычны характар. Сёння гэтыя першыя спробы сказаць нешта аб новым рэлігійным інстытуце (пра яго сутнасць, характар, генезіс) з'яўляюцца хутчэй ужо гісторыяй і помнікамі палемічнай літаратуры Ранняга Новага часу. У дадзеных трактатах вельмі часта падымаюцца пытанні, звязаныя з культурнай, царкоўна-адміністрацыйнай, юрыдычнай, дагматычнай значнасцю уніі. Пры гэтым палемічныя помнікі дадзенага перыяду пісаліся як прыхільнікамі, так

і супернікамі дадзенага гістарычнага працэсу. Калі казаць аб падобных рысах дадзеных твораў, варта адзначыць, што іх адрознівае суб'ектыўнасць і гістарычная ангажаванасць, аднак дзякуючы гэтым раннім помнікам палемічнай літаратуры мы можам рэканструяваць настрой грамадства канца XVI – сярэдзіна VII ст., зразумець асноўныя прэтэнзіі і незадаволенасці як прыхільнікаў уніі, так і яе ворагаў, якія склаліся ў тагачаснай гістарычнай парадыгме.

Палеміка-апалагетычныя трактаты як першыя крыніцы на вывучэнні Грэка-каталіцкай царквы

Палемічныя трактаты канца XVI – сярэдзіны XVII ст. можна падзяліць на тры ідэалагічныя групы. Іх аўтарамі выступалі праваслаўныя, уніяты і рыма-каталікі, сярод пісьменнікаў-палемістаў былі як шведскія мысліцелі, так і духоўныя асобы. Кожны ідэалагічны лагер па-свойму аргументаваў займаную пазіцыю, але перш за ўсё дзейнічаў метадам супрацьпастаўлення апанентаў. У палемічных творах культурныя працэсы беларускага грамадства разглядаліся ў кантэксце багаслоўскіх, кананічных, эклесіяльных філасофскіх праблем.

Сярод тых палемістаў, якія прадстаўлялі ўніяцкі бок, можна вызначыць рэлігійных дзеячаў таго часу: Іпація Пацея [1, с. 15], Іосіфа Ручкага [2, с. 55], Льва Крэзу [3, с. 38], Касьяна Саковіча [4, с. 21], Антонія Сяляву [5, с. 512] і інш. Іх пазіцыі былі заснаваны на тым, што рэлігійнае і культурнае жыццё праваслаўных на беларускіх землях знаходзіцца ў глыбокім крызісе. Рашэнне асноўных праблем культурнага жыцця яны бачылі ў адзінстве з Рымам, у асноўным першыя ўніяцкія дзеячы зыходзілі з прыцыпу «нічога не мяняць», хоць і падвяргаліся магутнаму ўплыву заходняй традыцыі і культуры.

На працягу XVII ст. адбылася інстытуалізацыя ўніяцкай царквы, у прыватнасці з'явіўся новы для ўсходнеславянскай прасторы Базыльянскі ордэн. Манахі-базыльяне займалі галоўныя адміністрацыйныя пасады ва ўніяцкай царкве. Сярод вядомых базыльян, якія займаліся вывучэннем культурнага жыцця ўніяцкай царквы, можна вылучыць холмскага епіскапа Якава Сушу [6, с. 12], які займаўся гістарычным аналізам Холмскай зямлі, а таксама ўкараняў у жыццё Холмскай епархіі рэформы, звязаныя з адраджэннем культурнага жыцця і адукацыі духавенства.

Неабходна адзначыць, што на працягу XVII ст. палемічная барацьба, якая развязалася паміж праваслаўнымі і ўніятамі, давала свае добрыя плады для развіцця інтэлектуальнага асяроддзя беларускага соцыуму. Аналізуючы помнікі рэлігійна-філасофскай думкі дадзенага перыяду, мы можам прыйсці да высновы, што пастаянныя супрацьстаяння паміж дзвюма традыцыямі дазволілі выкрышталізаваць асаблівую ідэнтычнасць русінскага насельніцтва Рэчы Паспалітай і перавесці супрацьстаянне і барацьбу на ўзровень філасофскага дыскурсу.

Перыяд лацінізацыі і ўзнікненне гістарыаграфічных даследаванняў у колах уніяцкай царквы

У XVIII ст. пачалася хуткая лацінізацыя ўніяцкай царквы. Асаблівае значэнне меў праведзены ў 1720 г. Замойскі Сабор, які пастанавіў уніфікаваць набажэнства, прыняць літургічныя кнігі, ухваленыя папскай уладай, і адмовіўся ад выкарыстання некаталіцкіх выданняў. Цікавы і арыгінальны прыклад мыслення аб культурным развіцці грэка-каталіцкай царквы належыць базыльянскаму архімандрыту Ігнату Кульчынскаму [7, с. 15]. У сваіх творах аўтар аналізуе агіяграфічныя, царкоўна-адміністрацыйныя, гімнаграфічныя асаблівасці ўніяцкай царквы, супрацьпастаўляючы іх гістарычнае развіццё маскоўскай праваслаўнай традыцыі. У сярэдзіне XVIII ст. унутры ўніяцкай царквы адбываецца пэўны ідэалагічны раскол. Уніяцкія дзеячы падзяляюцца на два лагеры: рэфарматары (прыхільнікаў поўнай лацінізацыі) і кансерватары (якія выступаюць за адраджэнне русінскіх традыцый і асаблівай грэка-каталіцкай ідэнтычнасці). Сярод наватары рэлігійнай думкі, якія спрабавалі вярнуцца да вытокаў традыцыі, быў мітрапаліт Афанасій Шапціцкі [8, с. 54]. У 1738 г. ён правёў рэвізію літургічных кніг на прадмет таго, якія павінны ўключачацца ва ўніяцкія месцаасловы. А. Шапціцкі змог грунтоўна падвергнуць крытыцы лацінізацыю ўніяцкай царквы. Ён дамогся ад Папы Рымскага Клімента XII булы, якая забараняла такія пераходы.

Перааэснаванне культурнага напрамку уніі ў XIX ст.

Культурнае жыццё ўніяцаў стала аб'ектам навуковых даследаванняў на працягу прыблізна двух апошніх стагоддзяў. У XIX ст. уніяцкія традыцыі былі прааналізаваны двума навукоўцамі, чый уклад застаецца значным і па сённяшні дзень. А. Ф. Хайнацкі [9, с. 66] прадставіў падрабязнае даследаванне развіцця ўніяцкіх літургічных практык. Даследаванне Хайнацкага выяўляе вельмі цікавыя змены, новаўвядзенні і сувязі паміж усходняй і заходняй практыкай уніяцкай традыцыі. Хайнацкі аналізуе літургічныя кнігі, разглядае палемічныя творы, робіць параўнанне з пэўнымі праваслаўнымі і рыма-каталіцкімі практыкамі.

Яшчэ адно прыкметнае даследаванне пра ўніяцкую літургічную традыцыю было напісана Мікалаем Фёдаравічам Адзінцовым [10, с. 68], які выкарыстаў кірылічныя рукапісы Віленскай публічнай бібліятэцы. Адзінцоў прааналізаваў змены ў богаслужэнні ўніяцкай царквы. У сваім даследаванні ён адзначаў, што Берасцейская унія не прынесла ніякіх радыкальных змен, але першыя прыкметы «лацінізацыі» пачалі з'яўляцца толькі ў рукапісах канца XVII ст., якія канчаткова замацаваліся ў друкаваных літургічных кнігах. Адною з яго высноў было тое, што рукапісы выявілі найбольш прыкметную эвалюцыю ў змесце тых службаў, якія відавочна звязаны з дагматычным вучэннем візантыйскай царквы, а большасць дробных абрадаў засталіся практычна нязменнымі.

Цалкам перыяд XIX ст. можна ахарактарызаваць як час зараджэння і развіцця акадэмічнай навукі, адкрыцця і публікацыі старажытных актаў, навуковага аналізу рукапісаў і кніг. З гэтым перыядам звязана з’яўленне фундаментальнага даследавання беларускага этнасу, культуры, рэлігіі і мовы. Сярод вядомых гісторыкаў дадзенага перыяду, якія займаліся вывучэннем уніяцкай царквы, неабходна вылучыць цэлую плеяду навукоўцаў Віленскага ўніверсітэта: Міхаіла Баброўскага, Ігната Даніловіча, Ігната Анацэвіча, Платона Сасноўскага і Антона Марціноўскага [11, с. 88].

Берасцейская унія ў беларускай нацыянальнай канцэпцыі канца XIX – пачатку XX ст.

У канцы XIX – пачатку XX ст. беларускіх спецыяльных даследаванняў, прысвечаных пытанням уніі, не праводзілі, хоць у сваіх працах даследчыкі пастаянна звярталіся да тэмы рэлігійнага вызначэння беларускага народа. Аднак дзякуючы новым падыходам да вывучэння культурна-гістарычнай спадчыны беларусаў, якія з’явіліся ў першай трэці XX ст., такія навукоўцы, як Мітрафан Доўнар-Запольскі, Вацлаў Ластоўскі, Адам Станкевіч, Аляксандр Цвікевіч, Усевалад Ігнатоўскі [12, с. 144], прыйшлі да новых адкрыццяў, якія не адпавядалі агульнапрынятай на той час афіцыйнай навуцы. Пры гэтым стаўленне да уніі ў працах дадзеных навукоўцаў ішло рука аб руку з ідэяй адраджэння беларушчыны, захаваннем унікальнай ідэнтычнасці, якая сфарміравалася паміж дзвюма цывілізацыйнымі прасторамі. Па гэтай прычыне некаторыя з дадзеных даследчыкаў называлі унію інструментам знішчэння беларускай культуры (М. В. Доўнар-Запольскі, В. Ластоўскі, У. Ігнатоўскі), іншыя ж, наадварот, казалі пра тое, што праект уніі фармуляваў нацыянальную ідэю беларускага грамадства (А. Цвікевіч, І. А. Станкевіч).

Савецкі перыяд беларускай гістарыяграфіі

У савецкі час на працягу 30–80-х гг. тэма ўніяцтва была не асабліва папулярнай, па гэтай прычыне ў савецкай гістарыяграфіі фактычна не было ні аднаго фундаментальнага даследавання. Аднак гэты перыяд ахарактарызаваны з’яўленнем фундаментальных работ у галіне гісторыі нацыянальнай культуры, у якой уніяцтва ўяўляе сапраўды вялікую частку гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі. Тут варта адзначыць працы, прысвечаныя вывучэнню іканапісу, храмабудавання, скульптуры, кнігазнаўства (Э. Вецер [13], Н. Высоцкая [11, с. 134], Ю. Хадька, А. Лявонава, А. Кулагін [11, с. 113], В. Шматаў [13, с. 3]). Сюды ж варта аднесці працы айчынных філосафаў, якія раскрываюць праблематыку культурнага жыцця Грэка-каталіцкай царквы на беларускіх землях (С. А. Падокшына, У. М. Конана, Г. Я. Галенчанкі, А. І. Мальдзіса).

Неабходна адзначыць групу даследчыкаў XX ст., якія працавалі ў эміграцыі (Я. Найдзюк [14, с. 37], І. Касяк [14, с. 37], А. Маргас [15, с. 47],

Л. Гарошка [14, с. 24], В. Пануцэвіч [14, с. 13], А. Надсан [14, с. 129]). У канцы ХХ ст. выйшла манаграфія А. Мірановіча «Праваслаўная царква ў былой Рэчы Паспалітай» [16, с. 102]. Даследаванне прысвечана вывучэнню традыцыі праваслаўнай царквы на беларускіх землях. Асаблівае месца ў манаграфіі займае даследаванне ўніяцкай-праваслаўных адносін у XVI–XVIII стст.

Адраджэнне беларускай гістарыяграфіі і сучасныя канцэпцыі і даследаванні культурнай спадчыны Берасцейскай уніі

У канцы ХХ ст. пасля распаду СССР і ўтварэння незалежнай Рэспублікі Беларусь для гістарычнай навукі паўстала вострае пытанне пошуку беларускай нацыянальнай ідэі. У гэты перыяд з'яўляюцца новыя фундаментальныя даследаванні, звязаныя з вывучэннем старонак гісторыі Грэка-каталіцкай царквы на беларускіх землях. Актуальнымі застаюцца пытанні яе культурнай ідэнтыфікацыі, месца і ролі ў фарміраванні беларускай нацыі.

На сучасным этапе вывучэннем праблематыкі культурнага жыцця Грэка-каталіцкай царквы займаюцца даследчыкі І. Скачыляс [6, с. 88], А. Гіль [17, с. 23], Б. Скінэр [18, с. 33]. Сярод беларускіх даследчыкаў, якія вывучаюць этнакультурныя працэсы, неабходна вылучыць С. В. Марозаву [11, с. 34], якая з'яўляецца аўтарам некалькіх манаграфій і больш за 100 навуковых артыкулаў па гісторыі ўніяцкай царквы Беларусі. Праблемамі паўсядзённага жыцця ўніяцкага святара Ранняга Новага часу займаецца Д. В. Лісейчыкаў [19, с. 20].

Адраджэнне рэлігійнага жыцця разглядаюць даследчыкі, якія аднаўляюць царкоўна-гістарычную школу (В. І. Цяплова [20, с. 205], А. Раманчук [21, с. 83] і інш.). Вывучэннем культурнай спадчыны, у прыватнасці богаслужбовых асаблівасцяў Грэка-каталіцкай царквы, сёння займаюцца П. Галадза [22, с. 15], Б. Гудзак [23, с. 141], П. Навакоўскі [24, с. 35]. Іх працы раскрываюць унікальнасць богаслужбовых формаў. У сваіх даследаваннях аўтары аналізуюць генезіс, развіццё і мадыфікацыю гісторыка-культурных працэсаў уніяцкай царквы.

Вывучэнне гісторыка-культурных працэсаў Грэка-каталіцкай царквы з'яўляецца неад'емнай часткай сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Пытанні культурнага жыцця Грэка-каталіцкай царквы не губляюць сваёй актуальнасці і сёння. Аналізуючы велізарны комплекс артыкулаў і манаграфій, мы можам падзяліць усе даследаванні па наступных прыкметах: час напісання, сферы і кірунак даследаванняў, метады працы з крыніцамі, канцэптуальны складнік.

Па часе напісання можна казаць пра:

- раннія палемічныя трактаты, якія яшчэ не выкарыстоўвалі аналітычнага навуковага падыходу, але ўтрымлівалі ў сабе важныя звесткі аб багаслоўскай, палітычнай, культурнай думцы ўніяцкага соцыума;

- даследаванні расійскіх гісторыкаў XIX ст.: іх можна ахарактарызаваць багаццем архіўных дадзеных, уніфікацыяй актаў, карэспандэнцыі і інш.;
- перыяд XX ст.: даследаванні асобных складнікаў гісторыка-культурнай спадчыны ўніяцкай царквы;
- сучасныя даследаванні: падымаюць важныя праблемы культурнага вызначэння, нацыянальнай самабытнасці, адрозніваюцца багатым аналітычным апаратам.

Сферы і напрамкі даследаванняў можна падзяліць на некалькі ключавых складнікаў: работы па тэматыцы, звязаныя з гістарычнай, культурнай спадчынай; працы, якія раскрываюць філасофскую праблематыку, а таксама закранаюць багаслоўскія праблемы.

Па метадах працы з крыніцамі неабходна вылучыць наступныя: даследаванні, якія адрозніваюцца навукова-прыкладнымі звесткамі, а таксама аналітычнымі, археалагічнымі, архіўнымі даследаваннямі.

Па прыналежнасці да канцэпцый можна вылучыць працы, якія разглядаюць Брэсцкую унію ў тэорыях заходнерусізма, нацыянальнай і этнаканфесійнай канцэпцыі.

На сённяшні дзень актуальнымі застаюцца тэмы, звязаныя з генезісам Брэсцкай уніі, міждысцыплінарныя даследаванні ў галіне культуры, мовы, мастацтва, а таксама работы, звязаныя з вывучэннем лакальных працэсаў, якія адбываліся ва ўніяцкім асяроддзі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Падокшын, С. А.* Іпацый Пацей: царкоўны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох / С. А. Падокшын. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 118 с.
2. *Epistolae Josephi Velamin Rutskiy metropolitae Kioviensis Catholici (1613–1637) / ed.: Constantini Bonachevsky. – Romae: «Analecta OSBM», 1956. – II, s. II, 410 p.*
3. *Obrona jedności cerkiewney.* Сочинение Виленского униатского архимандрита Льва Кревзы 1617 г. Русская Историческая Библиотека издаваемая археографическою коммисиею. – СПб., 1878. – Т. 4, кн. 1. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – С. 38–141.
4. *Sakowicz, K.* Επανόρθωσις або perspectiwa i objaśnienie błędów, herezjej i zabobonów w grekoruskiej cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary jako w administrowaniu sakramentów i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się / K. Sakowicz. Kraków, 1642. – 58 с.
5. *Sielawa, A.* Antelenchus to iest odpis na skrypt uszczypliwy zakonników Cerkwie odstępney S. Ducha. Elenchus nazwany, napisany przez Oyca Anastazego Sielawę, przełożonego monasteru Wileńskiego S. Troycy Zakonu s. Basilego. A. Sielawa. – Wilno 1622. [перевзд.]: АЮЗР VIII (№ 1). – С. 674–731.
6. *Skoczylas, I.* Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej / I. Skoczylas. – Lublin, 2008. – 176 s.
7. *Kulczynski, I.* Specimen Ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempora in suis capitibus seu primatibus Russiae cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae / I. Kulczynski. – Romae: Analecta OSBM, 1970. – 78 p.

8. *Назарко, І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590–1960) / І. Назарко. – Торонто, 1962. – 236 с.
9. *Хойнацкий, А. Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах / А. Ф. Хойнацкий. – Киев, 1871. – 537 с.
10. *Одинцов, Н.* Фонд Униатское богослужение в XVII и XVIII вѣках по рукописям Виленской Публичной Библиотеки / Н. Фонд Одинцов. – Вильна: Тип. Губерн. Правления, 1886. – 452 с.
11. *Марозава, С. В.* Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі / С. В. Марозава. – Гродна: ГрДУ, 2002. – 132 с.
12. *Белазаровіч, В. А.* Гістарыяграфія гісторыі Беларусі / В. А. Белазаровіч. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 346 с.
13. *Шматаў, В. Ф.* Ікананіс Заходняга Палесся XVI–XIX стст. / В. Ф. Шматаў // НАН Беларусі, Ін-т мастацтва знаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. – 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2005. – 349 с.
14. *Маракоў, Л.* Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794–1991 / Л. Маракоў. – Мінск, 2003. – 380 с.
15. *Мартос, А.* Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни / А. Мартос. – Мінск: Изд-во Белорус. Экзархата – Белорус. Православ. Церкви, 2000. – 352 с.
16. *Mironowicz, A.* The Orthodox Church and Byelorussian people / A. Mironowicz. – Białystok: Brotherhood of Sts. Cyril and Methodius in the Poland, 2001. – 431 с.
17. *Gil, A.* Eparchia Włodzimiersko-Brzeska w XI–XVIII wieku: zarys historii / A. Gil, I. Skoczylas. – Lwów, 2013. – 288 s.
18. *Skinner, B.* The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia / B. Skinner. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 2009. – 295 p.
19. *Лісейчыкаў, Дз.* Святар у беларускім соцыуме: праспапаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг. / Дз. В. Лісейчыкаў. – Мінск, 2011. – 721 с.
20. *Теплова, В. А.* Православная церковно-историческая школа Беларуси XIX–XX в.: генезис и традиции / В. А. Теплова // Беларусь, Расія, Украіна: дыялог народаў і культур. Серыя «Гістарыяграфічныя даследаванні». – Гродна, 2013. С.205–213.
21. *Романчук, А. А.* Религиозно-культурное самоопределение белорусского народа: прошлое, настоящее и перспективы в будущем / А. А. Романчук // Православный ученый в современном мире. Синтез науки и православия: сохранение духовно-нравственных ценностей в современных условиях: сб. материалов V Междунар. науч.-практ. конф., 25–31 мая 2016 г., Ганновер-Германия, Супрасль-Польша, Жировицы-Беларусь. – Воронеж: ИСТОКИ, 2016. – С. 83–86.
22. *Галадза, П.* Літургічне питаання і развіток богаслужень напередодні Берестейскай уніі аж до кінца XVII століття / П. Галадза // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті: матеріали Четвертих Берестейських читань, Львів, Луцьк, Київ, 2–6 жовтня 1995 р. / ред. Б. Гудзяк. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1997. – С. 5–16.

23. Гудзяк, Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський Патріархат і генеза Берестейської унії. Б. Гудзяк. – Львов: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – 488 с.

24. Новаковський, П. Літургійна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596–1720) / П. Новаковський. – Львів: Свічадо, 2005. – 254 с.

(Дата падачы: 23.02.2021 г.)

П. Г. Космач

Белорусский государственный университет, Минск

P. Kosmach

Belarusian State University, Minsk

УДК 973:2

РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В США XVIII–XIX ВВ.

RELIGIOUS ASPECTS OF NATIONAL IDENTITY'S DEVELOPMENT IN THE USA (XVIII–XIX CENTURIES)

В статье рассматривается религиозный контекст развития американского национального самосознания XVIII–XIX вв. На основе широкого круга источников и научной литературы показана роль пуританской идентичности в формировании новой гражданской и политической общности. Сделан вывод о значительном влиянии религиозного фактора в процессе эволюции американской национальной идентичности Нового времени.

Ключевые слова: американская идентичность; пуританизм; религиозный фактор; история США; протестантизм.

The article examines the religious context of the development of American national identity in the 18th–19th centuries. Based on a wide range of sources and scientific literature, the role of Puritan identity in the formation of a new civic and political community is shown. The conclusion underlines the significant influence of the religious factor in the evolution of the American national identity during the Modern Times.

Keywords: American identity; puritanism; religious factor; history of the United States; Protestantism.

Как известно, религиозный фактор оказывал сильное влияние на развитие этнокультурных процессов, способствуя формированию национальных общностей во многих странах мира. Американская идентичность служит тому ярким примером. Образ избранного Богом народа, противопоставленного как «папистам», так и англиканам, не отринувшим до конца наследие католической церкви, получил твердую поддержку за океаном. Следует особо отметить, что пуританизм не исчез вместе с XVII в., а, пережив определенную трансформацию, стал основой уже для американской националь-

ной идентичности [1, с. 108]. Важно подчеркнуть актуальность наследия Реформации и для XVIII в., ибо кальвинистские церкви не только сохранили господствующее положение в колониях Новой Англии, но и получили широкое распространение за ее пределами. Этому способствовало т.н. «Великое пробуждение» протестантизма, апогей которого пришелся примерно на конец 1730 – первую половину 1740-х гг.

Проповедники «Великого пробуждения» призывали прихожан к личному покаянию и исповеданию грехов, без которого, как они считали, невозможно спасение души и пребывание в церкви. В этом выражался протест как против рутинизации конфессиональной жизни, так и против рационалистических веяний в религиозной сфере, постепенно проникавших в колонии после 1700 г. «Великое пробуждение» протестантизма приобрело характер массового движения, в которое были вовлечены десятки тысяч человек в колониях, позднее составивших первоначальную территорию США. Странствующие проповедники не признавали этнических и деноминационных границ, что способствовало их размыванию и формированию уже американской идентичности среди населения. В итоге «Великого пробуждения» неангликанские протестантские деноминации получили определенное распространение и в южных колониях (Виргинии, Северной Каролине, Южной Каролине, Джорджии), служивших опорой англиканства в Новом Свете [2, с. 266].

Ревитализация кальвинизма шла рука об руку с формированием американской (первоначально как особой части британской) идентичности, укреплявшейся в ходе противостояния с католическими государствами – Францией и Испанией. В связи с этим С. Хантингтон отметил: «До 1740-х гг. название «Америка» применялось к территории, но не к обществу. А с этого времени и сами колонисты, и европейцы стали говорить об “американцах”». Участники «“войны из-за уха Дженкинса”» называли друг друга “европейцами” и “американцами”». Общеамериканское сознание развивалось стремительно. (...) Иными словами, в третьей четверти восемнадцатого столетия американцы осознали собственную идентичность» [3, с. 179]. Важную роль здесь сыграли два военных конфликта, театр боевых действий которых охватывал и североамериканские территории, – война за австрийское наследство (1740–1748) и Семилетняя война (1756–1763). Колониальные силы принимали в них самое деятельное участие. Для многих американских протестантов данные конфликты представлялись в качестве прямого продолжения религиозных войн XVI–XVII вв. Католицизм при этом воспринимался как враг, несущий гибель вероисповеданию, политическим свободам и благосостоянию поселенцев [4, р. 16].

Колонисты крайне негативно восприняли изменения в курсе официального Лондона, произошедшие на протяжении 1760-х гг. Эти новации понимались как следствие «заговора» против населения колоний, которое

гордилось своими правами и свободами, а также относительной веротерпимостью. Значительная часть местного населения страшилась назначения англиканского епископа в Северную Америку и опасалась ущемления прав религиозных диссидентов. В этом отношении важнейшим стал Акт о верховенстве 1766 г., утверждавший неограниченную законодательную власть метрополии (в том числе «лордов духовных и светских») над колониями [5, с. 135]. Данный акт увязал воедино политико-правовые, конфессиональные, экономические противоречия между имперским центром и его североамериканскими владениями.

Главным центром сопротивления мерам центрального правительства стал регион Новой Англии, жители которого и до 1760-х гг. не испытывали особенного благоговения перед британскими властями. Важно подчеркнуть отсутствие вражды между теологическими либералами, отошедшими от кальвинистского ригоризма, и консервативными протестантами, сохранявшими пуританский дух. Они были готовы вместе отстаивать права и свободы колонистов в условиях нараставшего кризиса. К тому времени элементы пуританской идентичности стали частью идейного арсенала американского сопротивления мерам метрополии, которые рассматривались в качестве незаконных и тиранических. Так, Виргинская ассамблея, солидаризируясь с Массачусетсом, объявила день закрытия британскими властями бостонского порта (1 июня 1774 г.) особым днем – днем скорби, поста и молитвы. Крупнейший представитель американского свободомыслия того времени Т. Джефферсон решительно поддерживал эти меры. Он писал: «Мы были убеждены в необходимости пробудить наш народ от апатии, в которую он впал по отношению к происходящим событиям, и сочли, что назначение дня всеобщего поста и молитвы лучше всего привлечет его внимание. ...И вот, с помощью Рашуорта, которого мы тщательно просмотрели в поисках хранимых им революционных прецедентов и правил пуритан тех дней, мы, несколько модернизировав их формулировки, приготовили резолюцию, объявив 1 июня, дату вступления в силу закона о порте, днем поста, скорби и молитвы, чтобы умолить небеса отвлечь от нас беды гражданской войны, вдохнуть в нас твердость в защите наших прав и обратить сердца короля и членов парламента к умиротворению и справедливости» [6, с. 25].

Важнейшие события, связанные с началом Американской революции XVIII в., происходили именно в столице Массачусетса, в частности, «Бостонская резня» 1770 г. и «Бостонское чаепитие» 1773 г. Сражение у Лексингтона и Конкорда, положившее начало войне за независимость США 1775–1783 гг., также имело место на территории Новой Англии. Сэмюэл Адамс (1722–1803), один из ведущих американских политиков того времени, имел веские основания написать следующее: «Ты ошибаешься, предполагая, что я приписываю независимость Америки только Новой Англии. Я никогда не был столь самонадеян, чтобы думать так. Мои слова заключа-

ются в том, что Америка обязана Новой Англии и это признанная истина. Мнение остальных, как и мое собственное, сводится к тому, что принципы и обычаи Новой Англии постепенно привели к этому великому событию» [7, с. 86–87].

Формирование отдельной американской идентичности населения колоний шло спонтанно и постепенно. Политика официального Лондона 1763–1774 гг. стала лишь своеобразным катализатором англо-американского политического разделения, истоки которого находились в событиях, связанных с причинами Английской революции XVII в. и вызвавших переселение пуритан в Новый свет. В свою очередь события 1774–1776 гг. показали, что сторонники компромисса, которые имелись как в колониях, так и в метрополии, потерпели поражение. Невозможность мирного урегулирования сложившихся противоречий, как и последовавшее военное противостояние, в целом свидетельствовали о том, что англичане и жители тринадцати колоний к середине 1770-х гг. в массе своей перестали уже быть единым народом.

Подобные мотивы легли в основу «Декларации независимости» США, принятой Континентальным конгрессом в июле 1776 г. Сама цель Декларации – объяснение причин по которым «один из народов вынужден расторгнуть политические узы, связывающие его с другим народом» [8, с. 25]. Тем самым данный документ не только объявлял независимость колоний, которые становились «свободными и независимыми штатами», но и провозглашал в качестве факта существование отдельной американской нации, принужденной к сопротивлению британскому деспотизму [8, с. 28]. Точка зрения американцев того времени, которые воспринимали войну за независимость и в религиозном измерении, была ярко выражена в следующих словах Т. Пейна: «Существуют такие вещи как грехи нации и, хотя наказание за это отдельных людей можно отложить до ухода их на тот свет, покарать нацию можно лишь на этом свете. Британия, как нация, по моему глубочайшему убеждению, является величайшей и злейшей богохульницей на земле. (...) Это серьезные вещи и, что бы ни думали безрассудный тиран, распутный королевский двор, продажный парламент и ослепленный народ, долг небу в один прекрасный день придется уплатить...» [9, с. 72–73].

Следует отметить, что американская нация с 1770–1780-х гг. имела двойственный характер, сочетая – отчасти в качестве идеала – гражданский универсализм с твердым фундаментом, образуемым преимущественно пуританским наследием. Абсолютное большинство населения США того времени являлись протестантами, а среди белого населения 60,2 % являлись выходцами из Англии. Это определяло достаточно прочную этнокультурную основу дальнейшего развития американской нации, в рамках которой сохраняли свое влияние и региональные идентичности. Вместе с тем аргументация в пользу создания сильного федерального правительства стро-

илась с привлечением характерных религиозных положений. Дж. Джей, будущий первый председатель Верховного суда США, писал следующее: «Я также часто с удовольствием отмечал, что Провидению угодно было ниспослать эту единую страну единому народу, который происходит от одних предков, говорит на одном языке, исповедует одну религию, привержен одним и тем же принципам правления... Эта страна и этот народ, похоже, были созданы друг для друга. По-видимому, план Провидения в том и состоял, чтобы наследие, столь богатое и достойное братской семьи народов, соединенных крепчайшими узами, никогда не дробилось на враждебные, соперничающие между собой государства» [10, с. 35].

Дж. Вашингтон, авторитет которого признавался абсолютным большинством граждан США того времени, выразил характерную убежденность в инаугурационной речи 30 апреля 1789 г.: «Воздавая эти почести Великому Творцу всякого общественного и частного блага, я питаю уверенность, что это в равной степени выражает мои чувства и ваши, чувства всех сограждан в целом и каждого соотечественника в отдельности. Нет ни одного народа, которому следовало бы признать и вознести хвалу Божьей воле, руководящей делами людей, в большей степени, нежели народ Соединенных Штатов. Каждый шаг на пути к статусу независимого государства – лишнее доказательство промысла Божьего...» [11, с. 39].

На протяжении первой половины XIX в. окрепло самосознание южан (жителей рабовладельческих штатов), которые противопоставляли себя «янки», под которыми первоначально понималось население Новой Англии. Это разделение стало прологом к Гражданской войне 1861–1865 гг. «Однако к 1850-м гг. американцы по обе стороны невидимой линии, отделявшей свободу от рабства, стали делать упор как раз на различиях, а не на сходстве. «Янки» и «южане» (southrons), конечно же, говорили на одном языке, но стали все чаще употреблять эти прозвища с намерением оскорбить», – отмечает историк Дж. Макферсон [12, с. 60]. Следует отметить, что в рамках конфликта между Севером и Югом обе стороны воспринимали собственную борьбу в религиозном ключе [13, с. 75]. К примеру, в 1863 г. А. Линкольн, освобождая рабов, зывал, как и авторы Декларации независимости США 1776 г., к «благосклонному суду человечества и великодушному расположению Всемогущего Господа Бога» [14, с. 104]. Позднее он выражал характерную веру в то, что «нация с Божьей помощью возродится в свободе» [15, с. 106].

Важно подчеркнуть, что взаимосвязь протестантского христианства и американского национального самосознания сохранялась на протяжении всего XIX в. Именно поэтому достаточно трудно проходил процесс интеграции в принимающее общество иммигрантов из католических стран Европы, которые стремились сохранить свою конфессиональную идентичность. Вместе с тем сравнительно высокий уровень жизни в сочетании с наличием

гражданских прав и свобод (в том числе свободы вероисповедания) обеспечивал активную работу т.н. «плавильного котла», укрепляя и расширяя американскую национальную идентичность. А. де Токвиль (1805–1859) свидетельствовал: «В Соединенных Штатах религия пронизывает все национальные обычаи, став неотделимой частью патриотических чувств, и именно это придает ей необычайную силу. Данное обстоятельство усугубляется и другим, не менее значительным фактором: в Америке религия, если можно так выразиться, сама себе определила свои собственные границы...» [16, с. 321].

В XIX в. достаточно широкое распространение получила доктрина «явного предначертания», в которой присутствовали элементы кальвинистско-пуританской теологии предопределения и избранности [17, с. 100]. Соответствующие представления неоднократно выражались различными политическими деятелями США. В частности, Г. Кливленд в 1885 г. призывал: «И давайте полагаться не только на усилия людей, но, смиренно признавая могущество и доброту Всевышнего Бога, владеющего судьбами наций и присутствовавшего в истории нашей страны во все времена, давайте молить Его о помощи и благословении наших трудов» [18, с. 266]. А. Беверидж, один из идеологов т.н. «прогрессивной эры», в 1898 г. говорил: «Бог даровал своему избранному народу славную историю – историю героическую, исполненную веры в нашу миссию и в наше будущее: историю государственных мужей, распространивших границы нашей Республики на неизведанные земли и дикие территории; (...) историю божественно логичную, в процессе творения которой мы сегодня участвуем» [19, с. 149]. И это были не просто декларации, а выражения национального самосознания, ценности которого получали определенную реализацию на практике.

К 1850 г. в большинстве штатов существовали законы, «защищающие день поклонения Богу и наказывающие за богохульство, атеизм, многоженство и преступления против морали» [20, с. 72]. Соответствующие действия наказывались на том основании, что они угрожают гражданскому миру, оскорбляя религиозные чувства людей, и подрывают устои общества, считавшиеся необходимыми для осуществления республиканского правления. Конгресс США после завершения Гражданской войны проводил законодательную политику так называемой «моральной Реконструкции». Она включала борьбу против полигамии у мормонов на территории Юты, запрещение непристойной информации и товаров, которые могли быть применены для контроля за рождаемостью или осуществления аборт, а также специальные меры, направленные на ограничение разводов и проституции [21, с. 6].

Федеральное правительство оплачивало труд армейских и военно-морских капелланов, а также капелланов Конгресса, равно как и работу миссионеров среди индейских племен. В судебных инстанциях различного уровня было принято рассматривать христианскую религию как часть «общего

права» страны. Тем самым государство, будучи отделенным от церкви, не отделялось от религии, которую исповедовало большинство населения страны. Символическим признанием особой роли протестантского христианства стало возведение Национального кафедрального собора в Вашингтоне, строительство которого было санкционировано федеральными властями в 1893 г. Именно там позднее стали проводиться специальные службы в связи с важнейшими событиями общественно-политической жизни США.

Список использованных источников

1. *Bercovitch, S.* The Puritan Origins of the American Self / S. Bercovitch. – New Haven and London: Yale University Press, 1975. – 250 p.
2. *Kidd, T.* The Great Awakening: The Roots of Evangelical Christianity in Colonial America / T. Kidd. – New Haven and London: Yale University Press, 2007. – 392 p.
3. Хантингтон, С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 635, [5] с.
4. *Kidd, T.* God of Liberty: A Religious History of the American Revolution / T. Kidd. – New York: Basic Books, 2010. – 298 p.
5. The Declaratory Act // The American Republic: Primary Sources / Ed. by B. Frohnen. – Indianapolis: Liberty Fund, 2002. – P. 135–136.
6. *Джефферсон, Т.* Автобиография. Заметки о штате Виргиния: пер. с англ. / Т. Джефферсон; сост., общ. ред. А. А. Фурсенко. – Л.: Наука, 1990. – 254 с.
7. *Adams, S.* Philadelphia, Nov. 1, 1778 / S. Adams, S. Savage // The Writings of Samuel Adams / Collected and edited by Cushing H.A. – New York: Octagon Books, Inc., 1968. – V. IV. (1778–1802). – P. 86–88.
8. Декларация независимости (1776 г.) // Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты: пер. с англ. / сост. В. И. Лафитский; под ред. и со вступ. ст. О. А. Жидкова. – М.: Прогресс: Универс, 1993. – С. 25–28.
9. *Пейн, Т.* Американский кризис. II. Лорду Гоу / Т. Пейн // Избранные сочинения; пер. с англ. А. С. Богомолова [и др.]; под. ред. проф. М. П. Баскина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 65–79.
10. *Джей, Дж.* Федералист № 2 / Дж. Джей // Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея: пер. с англ. / под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. – М.: Прогресс – Литера, 1993. – С. 33–38.
11. *Вашингтон, Дж.* Инаугурационная речь (30 апреля 1789 г.) / Дж. Вашингтон // Инаугурационные речи президентов США от Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша (1789–2001 г.) с историческим комментарием / общ. ред. и коммент. Э. А. Иваняна. – М.: Изд. дом «Стратегия», 2001. – С. 38–41.
12. *Макферсон, Дж.* Боевой клич свободы: Гражданская война 1861–1865 / Дж. Макферсон. – Екатеринбург: Гонзо, 2012. – 976 с.
13. *Genovese, E.* Religion in the Collapse of the American Union / E. Genovese // Religion and the American Civil War / Ed. by R. M. Miller, H. S. Stout, C. R. Wilson. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1998. – P. 74–88.

14. *Линкольн, А.* Прокламация об освобождении негров (1863) / А. Линкольн // История США: хрестоматия / сост. Э. А. Иванян. – М.: Дрофа, 2005. – С. 102–104.
15. *Линкольн, А.* Геттисбергская речь (1863) / А. Линкольн // История США: хрестоматия / сост. Э. А. Иванян. – М.: Дрофа, 2005. – С. 105–106.
16. *Токвиль, А. де.* Демократия в Америке / А. де Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
17. *Shalev, E.* American Zion: The Old Testament as Political Text from the Revolution to the Civil War / E. Shalev. – New Haven and London: Yale University Press, 2013. – 239 p.
18. *Кливленд, Г.* Инаугурационная речь (4 марта 1885 г.) / Г. Кливленд // Инаугурационные речи президентов США от Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша (1789–2001 г.) с историческим комментарием / общ. ред. и коммент. Э. А. Иваняна. – М.: Изд. дом «Стратегия», 2001. – С. 262–266.
19. *Беверидж, А.* Поступь флага (1898 г.) / А. Беверидж // История США: хрестоматия / сост. Э. А. Иванян. – М.: Дрофа, 2005. – С. 148–153.
20. *McGarvie, M. D.* Law and Religion in American History: Public Values and Private Conviction / M. D. McGarvie. – New York: Cambridge University Press, 2016. – 312 p.
21. *Foster, G. M.* Moral Reconstruction: Christian Lobbyists and the Federal Legislation of Morality, 1865–1920 / G. M. Foster. – Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 2002. – 318 p.

(Дата подачи: 23.02.2021 г.)

М. А. Крэньц

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

M. Krentz

Belarusian State University, Minsk

УДК 94(476)«1861/1914»+323

КАНТРЫБУЦЫЙНЫЯ МЕРАПРЫЕМСТВЫ ЎРАДА РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯЎ (1863–1896): ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПЫТАННЯ

CONTRIBUTION MEASURES OF RUSSIAN IMPERIAL GOVERNMENT IN THE BELARUSIAN PROVINCES (1863– 1896): HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION

У артыкуле разглядаецца гістарыяграфія па праблеме кантрыбуцыйных мерапрыемстваў на тэрыторыі беларускіх губерняў. Аўтар аналізуе асноўныя працы па гісторыі пытання кантрыбуцыйных мерапрыемстваў, разглядае дынаміку і тэндэнцыі развіцця гістарыяграфіі ўрадавай палітыкі Расійскай імперыі на тэрыторыі беларускіх губерняў, вылучае некалькі напрамкаў у гістарыяграфіі: дарэвалюцыйны, савецкі, сучасны, адзначае розныя падыходы да аналізу праблемы ў залежнасці ад гістарычнага перыяду, спрабуе класіфікаваць гістарычныя школы ў аічыннай і замежнай гістарыяграфіі з улікам метадалогіі даследавання дадзенай праблематыкі. Аўтар прыходзіць да вы-

сновы, што тэма ўрадавай палітыкі шырока прадстаўлена ў айчынай і замежнай гістарыяграфіі, пры гэтым некаторыя аспекты не разглядаюцца і не прымаюцца да ўвагі, і адзначае, што праблема кантрыбуцыйных мерапрыемстваў практычна не разглядалася ў гістарыяграфіі, толькі фрагментарна і без усебаковага аналізу.

Ключавыя словы: гістарыяграфія; гістарыяграфія гісторыі Беларусі; кантрыбуцыйныя мерапрыемствы; праэнтныя зборы; абмежавальныя мерапрыемствы.

The article considers the historiography of problem of contribution measures in the Belarussian provinces. Author analyses the background of the issue of contribution measures, Considers the dynamics and trends of the historiography of Russian empire Government's policy. The author singles out several directions in historiography: pre-revolutionary, Soviet, modern. The author notes different approaches to analysing the problem depending on the historical period. The author classifies historical schools in national and foreign historiography based on the methodology of the study. The author concludes that the subject of government policy is widely covered in the domestic and foreign historiography, but does not deal with or even mention some aspects. The author came to the conclusion that the problem of contribution measures was addressed in a piecemeal manner and without comprehensive analysis and very little research of sufficient quality has been undertaken in this area.

Keywords: historiography; historiography of the history of Belarus; contribution measures; percentage taxes; restrictive policy.

Палітыка ўрада Расійскай імперыі на тэрыторыі беларускіх губерняў у другой палове XIX ст. паграбуе падрабязнага вывучэння. Гэта перыяд буржуазных рэформ, якія праводзіліся на фоне неадназначнай палітыкі на тэрыторыі беларускіх губерняў. Практыка рэалізацыі дзяржаўнай палітыкі Расійскай імперыі ўключала шэраг з'яў і асобных рэгіянальных ці лакальных аспектаў, якія паграбуюць вывучэння. На тэрыторыі «заходніх губерняў», сярод якіх былі Віленская, Ковенская, Мінская, Гродзенская, Магілёўская, Віцебская, Кіеўская, Валынская і Падольская, праводзілася палітыка ўніфікацыі, якая была звязана з іншымі мерапрыемствамі ўрада – кантрыбуцыйнымі зборамі і абмежаваннямі. Дадзеная палітыка адпавядала мэтам урада па канчатковай інтэграцыі «заходніх губерняў» у сістэму Расійскай імперыі, забяспечыць там дамінаванне землеўладальнікаў рускага паходжання. У дадзеным артыкуле падаецца гістарыяграфічны агляд кантрыбуцыйных мерапрыемстваў на тэрыторыі Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў.

У гісторыі даследавання кантрыбуцыйных мерапрыемстваў можна выдзеліць тры асноўных этапа: дарэвалюцыйны, савецкі і сучасны.

Дарэвалюцыйны этап уключае працы сучаснікаў тых падзей, як правіла, кадравых чыноўнікаў і юрыстаў дзяржаўнага апарату Расійскай імперыі.

Савецкі перыяд (1917–1991 гг.) характарызуецца ўвядзеннем у зварот новых гістарычных крыніц, з'яўленнем новых метадаў даследавання, але ў той жа час ідэалагізаванасць савецкай гістарычнай школы не дазваляла

праводзіць дэталны аналіз гістарычных падзей і працэсаў, некалькі звужала тэматыку даследаванняў.

Сучасны перыяд пачынаецца з 1990-х і характарызуецца адметным пашырэннем тэматыкі даследаванняў, метадалагічны апарат становіцца больш разнастайным і адпавядае сучасным тэндэнцыям вывучэння гістарычных працэсаў.

Дарэвалюцыйны перыяд гістарыяграфіі кантрыбуцыйных мерапрыемстваў характарызуецца вывучэннем заканадаўчых актаў і аналізам эфектыўнасці кантрыбуцыйных і абмежавальных заканадаўчых нормаў для вырашэння пастаўленай урадам мэты паступовай уніфікацыі беларускіх губерняў з цэнтральнымі. Кантрыбуцыйныя мерапрыемствы ўяўлялі сабой унікальны прэцэдэнт у юрыспрудэнцыі Расійскай імперыі, таму ў 1890-х гг. былыя і дзеючыя чыноўнікі з адміністрацыі віленскага генерал-губернатарства спрабуюць прааналізаваць кантрыбуцыйныя і абмежавальныя законы. Дадзеная дзейнасць была абумоўлена патрэбай дзяржаўнага апарату ў асэнсаванні мер, праведзеных пасля паўстання 1863 г., і іх практычнага значэння.

Такім чынам, распрацоўкай пытання кантрыбуцыйных збораў пачалі займацца чыноўнікі мясцовай адміністрацыі з юрыдычнай адукацыяй. Першай працай стала даследаванне Б. Г. Альшамоўскага «Права по землевладению в Западном крае» [1]. У якасці адной з галоўных заслуг працы можна адзначыць тое, што ў ёй не толькі ў поўным аб'ёме пералічаны даступныя на той момант заканадаўчыя меры па абмежаванні закона, але і прааналізаваны недапрацоўкі, разглядаюцца судовыя справы, якія пацвярджаюць недапрацаванасць законаў, да таго ж вельмі важнай часткай працы з'яўляецца крытыка абмежавальных законаў, аўтар указвае на эканамічныя праблемы, выкліканыя дзеяннем абмежавальных і кантрыбуцыйных законаў. Услед за гэтым выходзіць выданне С. Г. Грамачэўскага «Ограничительные законы по землевладению в Западном крае» [2]. Дадзеная праца не настолькі дэтална сканцэнтравана на аспектах практычнага выканання законаў, таксама амаль не надаецца ўвагі кантрыбуцыйным мерапрыемствам.

Паступова праблематыка ўрадавых мерапрыемстваў з'яўляецца ў выданнях публіцыстаў і грамадскіх дзеячаў, напрыклад, у працы заходнерусіста П. М. Жуковіча [3]. У пачатку XX ст., які характарызуецца актыўным развіццём беларускага нацыянальнага руху, з'яўленнем перыядычных выданняў і публікацый, паступова ўзнікае інтарэс да ўрадавай палітыкі ў прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху. Першым беларускім грамадскім і палітычным дзеячам, які асэнсаваў і прааналізаваў вынікі ўрадавай палітыкі ў беларускіх губерняў, стаў Антон Луцкевіч [4; 5]. Ён прывёў свой погляд на наступствы ўрадавай палітыкі і іх роллю ў становішчы беларускага сялянства. А. Луцкевіч першы займаўся статыстычным аналізам праблемы зямельнага голаду беларускага сялянства,

у якім бачыў наступствы ўрадавай палітыкі абмежаванняў і кантрыбуцый. А. Луцкевіч лічыў, што падобныя абмежаванні штучна ставараюць праблему запавольвання працэсаў зямельнай мабільнасці. Канстанцыя Скірмунт [6] у сваіх публікацыях адзначала негатыўны ўплыў урадавых мерапрыемстваў на зямельнае становішча беларускіх сялян і дробнай шляхты. У працы Леана Васілеўскага [7] пададзены аналіз сацыяльна-эканамічнага становішча беларускіх губерняў у пачатку XX ст.

Дарэвалюцыйны перыяд гістарыяграфіі кантрыбуцыйных мерапрыемстваў прадстаўлены працамі прадстаўнікоў чыноўніцкага апарату Расійскай імперыі, дзе аналіз кантрыбуцыйных мерапрыемстваў праводзіўся па прычыне неабходнасці ўдасканалення заканадаўчай сістэмы. У дадзеных працах падаецца падрабязны аналіз законаў, асобных судзібных прэцэдэнтаў, але не разглядаюцца прычыны, наступствы і працэс рэалізацыі дадзеных заканадаўчых актаў. Публіцысты беларускага і польскага нацыянальнага руху спрабавалі прааналізаваць сацыяльна-эканамічны наступствы кантрыбуцыйных і абмежавальных мерапрыемстваў, публікацыі прадстаўнікоў заходнерусісцкага кірунку ўяўлялі сабой заклік працягваць палітыку абмежаванняў. Асноўным недахопам дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі з'яўляецца відавочная суб'ектыўнасць, характар прац быў абумоўлены тым, што распрацоўкай праблематыкі займаліся ў асноўным прадстаўнікі чыноўніцкага апарату і грамадскія дзеячы.

Савецкі перыяд гістарыяграфіі можна ахарактарызаваць як пачатак паўнаважных даследаванняў гістарычных працэсаў XIX ст. на тэрыторыі Беларусі. Для гістарыяграфіі савецкага перыяду характэрна марксісцкая інтэрпрэтацыя гістарычных працэсаў, асноўныя падзеі XIX ст. разглядаліся ў рамках фармацыйнай тэорыі і павінны былі адпавядаць тэзісу аб паслядоўнай барацьбе рабочых і сялян супраць прыгнёту. Фарміраванне марксісцка-ленінскай гістарычнай школы адбываецца ў 1920–1930-х гг., пры гэтым метадалогія даследавання звужалася нават у рамках марксісцкай тэорыі і цалкам залежала ад афіцыйнай ідэалогіі камуністычнай партыі на розных этапах існавання БССР. Падобны падыход меў свае асаблівасці ў трактоўцы класовай барацьбы і стану фарміравання капіталізму ў Расійскай імперыі, але сыходзіў з аднабокай ацэнкі ўрадавай палітыкі як рэакцыйнай.

Першай манаграфіяй, дзе дастаткова дэталёва былі прааналізаваны ўрадавыя мерапрыемствы, у тым ліку і кантрыбуцый, стала праца Аляксандра Цвікевіча [8]. Праца А. Цвікевіча мае дастаткова шырокую інфармацыйную базу, аўтар выкарыстаў шматлікія крыніцы, звяртаў увагу на агульны кірунак развіцця ўрадавай палітыкі пасля паўстання 1863–1864 гг. Ускосна ўрадавыя мерапрыемствы разглядаюцца ў працы Мітрафана Доўнар-Запольскага «Народная гаспадарка Беларусі. 1861–1914 гг.», якая была першай манаграфіяй у айчынным гістарыяграфіі, прысвечанай сацыяльна-эканамічнай сітуацыі ў беларускіх губернях перыяду капіталізму [9].

Фрагментарна ўрадавая палітыка Расійскай імперыі разглядалася ў працы У. І. Пічэты [10].

У савецкай гістарыяграфіі 1930-х гг. адметная праца С. М. Драніцына і Д. А. Дудкова [11]. У пасляваеннай савецкай гістарыяграфіі выдзяляюцца працы К. І. Шабуні [12] і Л. П. Ліпінскага [13]. Так, К. Шабуня адзначаў, што наступствамі ўрадавай палітыкі стала запавольванне зямельнай мабільнасці, пераўтварэнне гаспадарчай структуры беларускіх губерняў у манапалісцкую з буйнымі латыфундыямі. Разгляду асноўных кірункаў сацыяльна-аслоўнай урадавай палітыкі ў дачыненні да дваранства і сялянства Беларусі ў другой палове XIX ст. прысвечана манаграфія С. М. Самбук [14], якая часткова датычыцца праблематыкі кантрыбуцыйных збраў, у ёй выкладзены асноўныя моманты палітыкі расійскага ўрада ў дачыненні да кантрыбуцыйных збраў.

Вывучэнню беларускага сялянства ў айчынной гістарыяграфіі савецкага перыяду нададзена значна большая ўвага. У першую чаргу трэба вылучыць працы В. П. Панюціча, які разглядаў ацыяльна-эканамічныя працэсы ў беларускай вёсцы ў акрэслены перыяд [15]. Разам з гэтым ён шматгранна вывучыў гісторыю пазямельных адносін, вытворчыя сілы сялянскай гаспадаркі, палітыку расійскіх улад у аграрнай сферы, што непасрэдным чынам датычыцца тэмы кантрыбуцыйных мерапрыемстваў.

Сучасная беларуская гістарыяграфія адрозніваецца істотным пашырэннем тэматыкі даследаванняў, пошукам новых метадалагічных падыходаў. Асабліва інтарэс сучасных айчынных даследчыкаў выклікае гісторыя Беларусі XIX–XX стст., што абумоўлена важнасцю дадзенага гістарычнага перыяду для аналізу сацыяльна-эканамічных працэсаў на тэрыторыі Беларусі.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі праблематыцы ўрадавай палітыкі, асабліва яе вынікаў, прысвечаны працы А. Г. Каханюскага. У манаграфіі А. Г. Каханюскага «Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914)» [16] разглядаюцца сацыяльная структура беларускага грамадства і яе эвалюцыя, урадавая палітыка, эканамічны стан беларускіх губерняў і інш. Праца А. Г. Каханюскага стала першым і ўнікальным падобным даследаваннем праблем сацыяльнай трансфармацыі беларускага грамадства ў гістарыяграфіі, яна дазваляе прасачыць тэндэнцыі, законы функцыянавання і развіцця беларускага грамадства ва ўмовах мадэрнізацыйных працэсаў. Пад кіраўніцтвам А. Г. Каханюскага на гістарычны факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта дзейнічае навуковая школа «Сацыяльнай гісторыі Беларусі XIX – пачатку XX ст.». Вынікам дзейнасці навуковай школы стаў шэраг навуковых прац, прысвечаных актуальным пытанням гісторыі Беларусі, дзе былі ўлічаны некаторыя аспекты дзеяння кантрыбуцыйных мерапрыемстваў. Сярод дадзеных прац неабходна выдзеліць манаграфію В. С. Макарэвіча «Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай

імперыі (канец XVIII – пачатак XIX ст.)» [17]. У манаграфіі асвятляецца шэраг момантаў, звязаных з асаблівасцямі «разбору шляхты», разглядаецца механізм дзеяння падобных мер, паралельна аўтар акцэнтуюе ўвагу на ўплыў на становішча шляхты і іншых мерапрыемстваў урада Расійскай імперыі. Праца А. В. Бурачонка [18] дазваляе прасачыць асобныя аспекты наступстваў кантрыбуцыйных мерапрыемстваў для эканамічнага стану беларускіх губерняў. Таксама асобныя аспекты ўрадавай палітыкі адлюстраваны ў працах Г. І. Маскевіч [19] і Г. А. Стралені [20].

Урадавую палітыку расійскага ўрада ў дачыненні да каталікоў разглядае беларускі гісторык А. Ф. Смалянчук. У манаграфіі «Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г.» [21] А. Ф. Смалянчук прыходзіць да высновы, што шляхта беларускіх губерняў ва ўмовах жорсткай асіміляцыйнай і абмежавальнай палітыкі апынулася ў новых умовах, калі з іх інтарэсамі не збіраліся лічыцца і болей таго адмаўлялі права на ўласную нацыянальна-культурную ідэнтычнасць.

Разгляду дваранства беларускіх губерняў прысвечана праца А. П. Жытко [22]. У працы А. П. Жытко разглядаюцца і кантрыбуцыйныя мерапрыемствы, аўтар адзначае сур’ёзныя страты, нанесеныя дзеяннем кантрыбуцый, якія адбіліся на матэрыяльным становішчы землеўладальнікаў і мелі сваім наступствам запавольванне развіцця матэрыяльна-тэхнічнай базы гаспадарак землеўладальнікаў беларускіх губерняў.

Фрагментарна праблематыка кантрыбуцыйных мерапрыемстваў і абмежаванняў закранаецца ў працах С. М. Токця [23], Н. І. Палятавай [24], К. С. Церашковай [25], Н. С. Магаравай [26], В. У. Церашковіча [27], В. А. Кахновіча [28], В. В. Яноўскай [29], Дз. Ч. Магвейчыка [30], А. Э. Фірыновіч [31]. У працы А. Р. Радзюка [32] прадстаўлены аналіз прававых палажэнняў канфіскацыі зямельных уладанняў і прааналізавана адпаведная статыстыка. Даследаванне праблемы кантрыбуцыйных мерапрыемстваў знайшло адлюстраванне ў шэрагу калектывных прац: «Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг.» [33], другі том «Белорусская государственность в период Российской империи (конец XVIII – начало XX в.)» [34] са шматтомнага выдання «История белорусской государственности», «Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.)» [35].

Такім чынам, у сучаснай беларускай гістарыяграфіі актыўна развіваецца вывучэнне сацыяльнай і эканамічнай гісторыі Беларусі. Павышаны інтарэс сучасных гісторыкаў да працэсаў гісторыі Беларусі XIX ст. дазваляе стварыць уяўленне аб асобных аспектах урадавай палітыкі, але тэма кантрыбуцыйных мерапрыемстваў разглядалася толькі фрагментарна.

У апошнія гады значную актыўнасць у вывучэнні эвалюцыі ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, праяўляюць расійскія даследчыкі. Да іх ліку належаць М. Д. Далбілаў [36], А. І. Міллер [37] і А. А. Камзола-

ва [38]. Аднак расійскім даследчыкам уласціва невыкарыстанне ці слабое выкарыстанне багацейшых фондаў беларускіх архіваў і беларускай гістарыяграфіі. Праца М. Д. Далбілава ў асноўным скіравана на рэлігійнае пытанне ў заходніх губернях і толькі часткова ахоплівае праблематыку кантрыбуцыйных і абмежавальных законаў. Праца А. А. Камзалавай у гэтым плане прадстаўляе большую каштоўнасць для даследавання дадзенай тэмы. У гэтай працы аўтар імкнуўся ахапіць усе бакі палітыкі віленскіх генерал-губернатораў, пры гэтым пададзена дэталёвая, але дастаткова каштоўная інфармацыя. Фрагментарна працэсы сацыяльна-эканамічных наступстваў урадавых мерапрыемстваў закранаюцца ў працы Б. М. Міронава [39].

У польскай гістарыяграфіі дадзена тэма, нягледзячы на дастатковую важнасць гэтай праблемы і для польскай гістарычнай навукі таксама, амаль не разглядалася дэталёва. Праблема кантрыбуцыйных мерапрыемстваў закранаецца ў даследаванні Давіда Файнгаўза [40]. Праблема наступстваў паўстання 1863–1864 гг., у прыватнасці, праблемам кантрыбуцый і абмежаванняў на тэрыторыі беларускіх губерняў, Давід Файнгаўз прысвяціў асобную главу сваёй манаграфіі, дзе з апорай у тым ліку і на фонды беларускіх архіваў, прыводзіць дадзеныя па ўрадавай палітыцы ў беларускіх губернях. Але аўтар закранае перыяд толькі першых гадоў пасля паўстання, у той час як дзейне кантрыбуцыйных збораў ахоплівае значна большы перыяд.

Праблемы дробнай шляхты, аднадворцаў і чыншавікоў у беларускіх губернях закранае Іёланта Сікорска-Кулеша [41]. Асаблівую ўвагу даследчыца надае вызначэнню прычын і працэсаў маргіналізацыі дробнай шляхты на тэрыторыі беларускіх губерняў, ускосна аўтар разглядае ўплыў кантрыбуцыйных мерапрыемстваў на працэсы маргіналізацыі дробнай шляхты. Дзейнасці польскіх грамадскіх арганізацый, праблематыцы адносін польскага грамадскага прадстаўніцтва і расійскай адміністрацыі прысвечаны працы Рамана Юркоўскага [42]. Аўтарам закранаецца тэма кантрыбуцыйных збораў у кантэксце аналізу асноўных патрабаванняў польскіх землеўладальнікаў да расійскай адміністрацыі. Палітычнай і сацыяльнай гісторыі Польшчы прысвечана праца польскага гісторыка Анджэя Язерскага [43]. Праца ў асноўным прысвечана стану гаспадаркі тэрыторыі Польшчы, сітуацыі на тэрыторыі беларускіх губерняў у працы прысвечана асобная глава.

Фрагментарна палітыку абмежаванняў разглядалі некаторыя польскія даследчыкі, у тым ліку Станіслаў Ланец [44], Стэфан Кеневіч [45], Пётр Вандыч [46]. Вывучэнню ўрадавай палітыкі ў дачыненні да заходніх губерняў прысвечана манаграфія «Расійская нацыянальная палітыка ў заходніх губернях імперыі (1863–1905)» польскага гісторыка Вітальда Радкевіча [47], які разглядае праблематыку абмежаванняў, скіроўваючы ўвагу на аспект маёмаснага права польскіх землеўладальнікаў у заходніх губернях.

Тэма кантрыбуцыйных і абмежавальных мерапрыемстваў разглядаецца ў працах літоўскіх гісторыкаў. Адным з першых у літоўскай гістарыяграфіі, аналіз сацыяльна-эканамічных працэсаў у другой палове XIX с. правёў гісторык Рымантас Вебра ў манаграфіі «Літоўскае грамадства ў другой палове XIX ст.: асаблівасці сацыяльнай структуры» [48]. Дастаткова падрабязны аналіз урадавай палітыкі, кантрыбуцыйных і абмежавальных мерапрыемстваў на тэрыторыі Віленскай, Ковенскай і Гродненскай губерняў правёў у сваёй манаграфіі Дарьюс Сталюнас [49], які зрабіў выснову, што кантрыбуцыйныя і абмежавальныя мерапрыемствы адрозніваліся ў сістэме рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Д. Сталюнас адзначае, што колькасць вызваленых ад кантрыбуцыйных збораў пераўзыходзіла колькасць землеўладальнікаў, якім было дазволена набыццё зямельнай маёмасці, у чатыры разы.

Закранаецца тэма кантрыбуцый і абмежаванняў і ў французскай гістарыяграфіі ў кантэксце дзеяння дадзеных прававых нормаў на тэрыторыі ўкраінскіх губерняў. У працах Даніэля Бовуа [50; 51] разглядаецца становішча чыншавікоў і аднадворцаў, уплыў кантрыбуцыйных і абмежавальных мерапрыемстваў на працэсы. Ва ўкраінскай гістарыяграфіі дадзеная тэма амаль не разглядалася. Ускосна праблематыка кантрыбуцый і абмежаванняў у дачыненні да землеўладальнікаў на тэрыторыі Прабоўскай Украіны ў складзе Расійскай імперыі закраналася ў манаграфіі Яўгена Чарнецкага [52].

Такім чынам, у беларускай і замежнай гістарыяграфіі дастаткова падрабязна разгледжаны асноўныя мерапрыемствы ўрада Расійскай імперыі на тэрыторыі беларускіх губерняў. У шматлікіх працах адностраваны аспекты рэалізацыі абмежавальнай палітыкі, аднак, нягледзячы на гэта, тэма кантрыбуцыйных мерапрыемстваў амаль не разглядалася ў гістарыяграфіі і не стала прадметам адмысловага даследавання.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Ольшамовский, Б. Г.* Права по землевладению в Западном крае / Б. Г. Ольшамовский. – СПб.: Типо-лит. Ю. А. Мансфельд, 1899. – 139 с.
2. *Громачевский, С. Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае / С. Г. Громачевский. – СПб.: Типо-лит. Н. К. Мартынов, 1904. – 173 с.
3. *Жукович, П. Н.* О русском землевладении в Северо-Западном крае со времени присоединения его к России / П. Н. Жукович. – СПб.: Печатня С. Яковлева, 1895.
4. *Луцкевіч, А.* Атчот аб гаспадарцы гасударственным дабром / А. Луцкевіч // Барацьба за вызваленне. – Беласток: Беларус. гіст. тав-ва, 2009. – 649 с.
5. *Луцкевіч, А.* К пытанняю аб нацыянальных адносінах у Беларусі і Літве / А. Луцкевіч // Да гісторыі беларускага руху. – 3-е выд. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – 346 с.

6. *Skirmuntt, K.* O prawdę i zgodę z powodu głosu Litwinów do magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego / K. Skirmuntt. – Lwów: Druk A. Goldmana, 1906. – 24 s.

7. *Wasilewski, L.* Litwa i Białoruś. Przeszłość – teraźniejszość i tendencje rozwojowe / L. Wasilewski. – Kraków: Spółka nakładowa «Książka», 1912. – 405 s.

8. *Цвікевіч, А.* «Западно-руссизм»: нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цвікевіч. – 2-е выд. – Менск: Навука і тэхніка, 1993. – 352 с.

9. *Доўнар-Запольскі, М. В.* Гісторыя Беларусі / М. В. Доўнар-Запольскі; пер. з рус. Т. М. Бутэвіч, Т. М. Кароткая, Е. П. Фешчанка. – Мінск: БелЭн, 1994. – 510 с.

10. *Пічэта, У. І.* Гісторыя Беларусі / У. І. Пічэта. – Мінск: Выд. цэнтр Беларус. дзярж. ун-та, 2005. – 178 с.

11. *Драницын, С. Н.* Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность / С. Н. Драницын. – Ленинград: Соцэргиз, Ленинград. отд-ние, 1937. – 300 с.

12. *Дудкоў, Д. А.* Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў 2-й палове XIX і пачатку XX стагоддзя / Д. А. Дудкоў. – Мінск: Дзярж. выд. Беларусі; Партмассектар, 1932. – 223 с.

13. *Липинский, Л. П.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (II половина XIX в.) / Л. П. Липинский. – Минск: Наука и техника, 1971. – 252 с.

14. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. / С. М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980. – 224 с.

15. *Панютіч, В. П.* Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. / В. П. Панютіч. – Мінск: Акад. наук БССР, Ін-т гісторыі: Навука і тэхніка, 1990. – 374 с.

16. *Каханоўскі, А. Г.* Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.) / А. Г. Каханоўскі. – Мінск: Беларус. дзярж. ун-т., 2013. – 335 с.

17. *Макарэвіч, В. С.* Разбор шляхты ў беларускіх губернях Расійскай імперыі (канец XVIII–XIX ст.) / В. С. Макарэвіч. – Мінск: Беларус. дзярж. ун-т., 2018. – 315 с.

18. *Бурачонок, А. В.* Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводскай вытворчасці Беларусі (1861–1914 гг.): дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / А. В. Бурачонок. – Мінск, 2012. – 183 л.

19. *Маскевіч, Г. І.* Сацыяльная стратыфікацыя сялянства Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст.: тдыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / Г. І. Маскевіч. – Мінск, 2010. – 164 л.

20. *Страленя, А. А.* Деятельность земских начальников на территории Беларуси (конец XIX в. – 1914 г.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Страленя. – Мінск, 2017. – 169 л.

21. *Смялянчук, А. Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 / А. Ф. Смялянчук. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 322 с.

22. *Жытко, А. П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму, 1861–1914 гг. / А. П. Жытко. – Мінск: БДПУ, 2003. – 233 с.

23. *Токць, С. М.* Беларуская вёска ў эпоху зьменаў. Другая палова XIX – першая траціна XX ст. / С. М. Токць. – Менск: Тэхналогія, 2007. – 308 с.

24. *Полетаева, Н. И.* Купечество Беларуси: 60-е гг. XIX – начало XX в.: монография / Н. И. Полетаева. – Мінск: БГЭУ, 2004. – 247 с.

25. *Церашкова, К. С.* Мяшчане ў сацыяльна-эканамічным развіцці беларуска-літоўскіх губерняў (1861–1914 гг.) / К. С. Церашкова. – Мінск: Беларус. навука, 2018. – 314 с.
26. *Моторова, Н. С.* Социальная политика Российской империи на территории Беларуси (1861–1914) / Н. С. Моторова. – Минск: Нац. б-ка Беларуси, 2019. – 350 с.
27. *Терешкович, П. В.* Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: в контексте Центрально-Восточной Европы / П. В. Терешкович. – Минск: БГУ, 2004. – 223 с.
28. *Кохнович, В.* Хозяйство в имениях на Полесье в 1861–1914 гг. / В. Кохнович. – Saarbrücken: Lambert acad. publ., 2015. – 358 с.
29. *Яноўская, В. В.* Хрысціянская царква ў Беларусі 1863–1914 гг. / В. В. Яноўская. – Мінск: БДУ, 2002. – 198 с.
30. *Матвейчык, Дз. Ч.* Канфірмацыя як спецыфічны від крыніцы па гісторыі паўстання 1863–1864 гадоў (на падставе матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі) / Дз. Ч. Матвейчык // Архівы і справаводства: навукова-практычны ілюстраваны часопіс. – 2015. – № 2.
31. *Фірыновіч, А. Э.* Адгалоскі паўстання 1863–1864 гг. у беларуска-літоўскіх губернях / А. Э. Фірыновіч // Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць: зб. навук. арт. / уклад. В. В. Яноўская, А. У. Унучак]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2014.
32. *Радзюк, А. Р.* Пад скіпетрам Расейскай імперыі – рэпрэсіўная палітыка царызму на землях Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / А. Р. Радзюк. – Гародня-Кракаў, 2017. – 196 с.
33. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг. / А. У. Унучак [і інш.]; рэдкал.: В. В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2018. – 573 с.
34. История белорусской государственности: в 5 т. / Н. В. Смехович [и др.]; отв. ред. тома Н. В. Смехович, А. В. Унучек, Е. Н. Филатова; Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т історыі. – Мінск: Беларус. навука, 2019. – Т. 2: Беларуская дзяржаўнасць у перыяд Російскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX в.). – 413 с.
35. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В. В. Яноўская [і інш.]; рэдкал.: В. В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 2020. – 684 с.
36. *Долбилов, М. Д.* Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М. Д. Долбилов. – М.: Новое обозрение, 2010. – 999 с.
37. Западные окраины Российской империи / Л. А. Бережная [и др.]; науч. ред.: М. Долбилов, А. Миллер; Междунар. благотвор. фонд им. Д. С. Лихачева. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 605 с.
38. *Комзолова, А. А.* Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Комзолова. – М.: Наука, 2005. – 383 с.
39. *Миронов, Б. Н.* Российская империя: от традиции к модерну / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2015. – Т. 2. – 912 с.

40. *Fajnhaus, D.* Litwa i Białoruś / D. Fajnhaus. – Warszawa: Neriton, 1999. – 357 s.
41. *Sikorska-Kulesza, J.* Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku / J. Sikorska-Kulesza. – Pruszków, PL: Ajaks, 1995. – 112 s.
42. *Jurkowski, R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno – Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno – gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa: Duo, 2001. – 603 s.
43. *Jezierski, A.* Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Wydawnictwo Key Text, 2013. – 568 s.
44. *Łaniec, S.* Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego: 1861–1864 / S. Łaniec. – Olsztyn: Ośrodek Badań Nauk. im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2002. – 196 s.
45. *Kieniewicz, S.* Historia Polski. 1795–1918 / S. Kieniewicz. – Warszawa: PWN Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 604 s.
46. *Wandycz, P.* The Lands of Partitioned Poland 1795–1918 / P. Wandycz. – Seattle: University of Washington Press, 1984. – 472 p.
47. *Rodkiewicz, W.* Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905) / W. Rodkiewicz. – Lublin: Scientific Society of Lublin, 1998. – 295 p.
48. *Vėbra, R.* Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje: socialinės struktūros bruožai / R. Vėbra. – Vilnius: Mokslas, 1990. – 267 p.
49. *Staliūnas, D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863 / D. Staliūnas. – Amsterdam/New York: Rodopi, 2007. – 480 p.
50. *Бовуа, Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). / Д. Бовуа; пер. с фр. М. Крисань. – М.: Новое лит. обозрение, 2014. – 1006 с.
51. *Beauvois, D.* Trójkat ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914 / D. Beauvois. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2005. – 813 s.
52. *Чернецький, Є.* Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 176 с.

(Дата подачі: 23.02.2021 г.)

А. Н. Кукса

Белорусский национальный технический университет, Минск

A. Kuksa

Belarusian National Technical University, Minsk

УДК 378.662(476)

ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ ПОЛИТЕХНИКУМА В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА 1914–1920 ГГ.

PREREQUISITES FOR THE CREATION OF THE POLYTECHNIC IN THE CONDITIONS OF THE SOCIO-POLITICAL CRISIS OF 1914–1920

Военно-политические события 1914–1920 гг. обескровили территорию Беларуси как в человеческом потенциале, так и в кадровом. Острая необходимость в инженерных кадрах поставила на порядок дня вопрос об открытии Политехникума, который создавался по образцу европейского техникума. Во многом благодаря этому были заложены основы для высшего технического образования в Белоруссии.

Ключевые слова: инженер; техническое образование; Политехникум; Белорусский государственный политехнический институт.

The military and political events of 1914–1920 drained the territory of Belarus, both in human potential and in personnel. The urgent need for engineering personnel put on the order of the day the question of opening a Polytechnic, which was created on the model of a European technical school. It was largely due to this that the foundations for higher technical education in Belarus were laid.

Keywords: engineer; technical education; Polytechnic; Belarusian State Polytechnic Institute.

Вопросы становления высшего технического образования на сегодняшний день освещены в довольно большом количестве научных изданий. Первые шаги, предпринятые в Минске по открытию Белорусского государственного политехнического института, раскрываются в статьях К. И. Баландина [1], А. К. Дубовика [2], юбилейных сборниках [3] и многих других работах. В то же время большой материал о Политехникуме, созданном по образцу заграничных «Техникумов», хранится в Национальном историческом архиве и Национальном архиве Республики Беларусь. Ввиду разбросанности документов по разным фондам других учреждений образования и отсутствия систематической их комплектации затруднено изучение основных этапов становления, развития, специфики обучения в Политехникуме. В то же время в 1914–1920 гг. вопросами развития образования занимались в основном органы местного самоуправления, изучению деятельности

которых посвящены работы А. А. Воробьева [4], А. М. Лукашевича [5], И. А. Сороковика [6]. Несмотря на имеющиеся серьезные наработки в отечественной историографии, вопросы становления и роли Политехникума остаются во многом не раскрытыми.

В годы Первой мировой войны царское правительство применило политику «выжженной земли» в местах, которые попадали в зону оккупации. В пределы внутренних губерний России вывозилось все ценное имущество и оборудование, перевозились целые заводы и учреждения, эвакуировалось население. Как отмечало военное командование немецких оккупационных войск, они ввиду этого столкнулись с большими трудностями по обеспечению своих войск на оккупированных территориях. С еще большими трудностями столкнулось местное население, которое не успело или не захотело покидать своих обжитых мест: отсутствие продуктов питания и мануфактуры, медицинской помощи и услуг в сфере образования.

Если до осени 1917 г. еще как-то действовали министерства, зачастую подменяемые в прифронтовой полосе армейскими штабами, то со стремительным приближением линии фронта решение всех вопросов обеспечения населения стало делом органов управления земств и городов, которые продолжали выполнять функции сбора налогов и перераспределения имеющихся средств. Особенно усилились позиции местных земств и городов в 1917 г. после прекращения деятельности Всероссийского комитета земств и городов, имущество которого перешло в их владение.

Летом 1917 г. низшие училища были переданы в ведение Минской городской управы и учителя начали получать жалованье полностью от управы, а управа уже вела счета с казной. В ведении городской управы находилось также заключение договоров об аренде домов. Государственные учреждения, банки (трехэтажное здание купца А. Каплана), торговые заведения и учреждения образования зачастую размещались на арендуемых площадях. На таких арендных площадях был открыт Народный университет в Минске в 1917 г. По улице Ново-Московской в частных домах размещался целый ряд учебных заведений: в доме Баси Абрамовны Котон (угол Романовской и Ново-Московской улиц дом № 1) городское низшее начальное училище; в доме № 19 супругов Франца и Анны Рыдлинских 6-е городское начальное училище; в доме № 60 Завина двухклассное еврейское начальное училище. В августе 1918 г. после освобождения дома Слепяна по улице Захарьевской от немецких войск Минская управа приняла решение разместить в нем 26 и 28 низшие и 7 высшее Городское училище.

Под учебные заведения в Минске отдавали лучшие здания. В ноябре 1917 г. Минский Совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов разместился в здании Коммерческого училища. Здание размещалось на пересечении транспортных магистралей рядом с железнодорожным вокзалом, что было довольно удобным для оперативности получения информации.

Место размещения Совета стало даже нарицательным в местной прессе. Автор, подписавшийся С. Я-чъ в статье «I Всебелорусский съезд» после разгона съезда, обращаясь к Л. П. Резаускому и Н. И. Кривошеину, указывал на то, что «пусть “избранники” Коммерческого расспросят хорошенько о настроении всего съезда». Подчеркивая, что левая часть съезда признала в Белоруссии власть только белорусского Совета солдатских, крестьянских и рабочих депутатов, «о чем было донесено до сведения К. И. Ландера. Не хорошо г. Ландер, не помнит этого. Правители Коммерческого недоумевают, что съезд не признал их власти» [7].

Органы самоуправления земств и городов не поддержали этого акта насилия. Подобные отклики последовали и на разгон 5 января 1918 г. Учредительного собрания, которое после принятия резолюции о непризнании власти народных комиссаров было разогнано. На заседании Минской думы 8 января председатель сообщал, что в СПб и Москве проходят манифестации под лозунгом «Вся власть Учредительному собранию». По данным, поступающим в Минск, насилие большевики к своим оппонентам применяли и в Белоруссии. «Некоторые, известные факты очень характерны для современного политического положения. В Витебске разогнана Городская Дума, разогнано собрание социалистической части Думы, арестованы некоторые члены Бунда». Подобные методы борьбы абсолютным большинством Думы не приветствовались и осуждались. По данному вопросу выступили гласные, возмущенные такими действиями большевиков. По мнению А. И. Вайнштейна, эти факты доказывали, что «мы возвращаемся к периоду самодержавия, к периоду подавления всех инакомыслящих... мы имеем дело с антинародной партией, захватившей власть и подавляющей всякую свободу. Характерно, что большевики больше всего борются против демократии и против рабочих. И здесь в Минске намечается движение против демократии и рабочих» [8, л. 26].

Такое «непонимание» действий в Москве представителей советской власти привели к тому, что 22 января 1918 г. стал последним днем работы Минской думы и земства, ранее или немногим позже, были распущены органы местного самоуправления на всей территории Белоруссии. Комиссаром по городским делам был назначен В. В. Вашкевич. На вопрос члена Минской управы Н. Д. Залманова «является ли он лицом избранным всем населением В. В. Вашкевич ответил, что он назначен Минским Советом» [8, л. 26]. Дела В. В. Вашкевичу переданы не были, а работу члены Минской городской думы продолжили в здании городской биржи труда. Но 25 января стража была установлена и здесь. На поступившее предложение не уступать до применения силы, поступило предложение М. Я. Фрумкиной не идти на конфликт, чтобы «в Минске не повторилось всего того, что было в других городах». Было принято решение устраивать заседания Думы время от времени и уполномочить президиум созывать их.

Придя к власти, большевики пристальное внимание уделили сфере образования. Возрастающая потребность в технических кадрах и намерение большевиков осуществлять их масштабную подготовку, было озвучено еще в декабре 1917 г. циркуляром А. В. Луначарского, который распространился и на территорию Белоруссии. Распустив земские и городские органы власти 22 января 1918 г., большевики на основании этого циркуляра провели и реорганизацию системы образования. Решением Минского Совета был создан «отдел технических зон и политехнического образования» [9, л. 1].

В скором времени ситуация в регионе резко поменялась. Уже 16 февраля 1918 г. Германия объявила о своем намерении продолжить наступление на восток. Под влиянием поступающей информации с линии фронта руководители Облискомзапа 17 февраля начали эвакуацию имущества и учреждений в Смоленск. В данной суматохе оживились общественные организации, партии и органы самоуправления, которые попали под репрессии большевиков. О восстановлении своей деятельности заявили Рада БНР, земство и городская дума. На собрании Минской думы 20 февраля 1918 г. председатель, указывая на то, что хотя они и были лишены своего здания, но Дума «не перестала считать себя единственной законной властью в городе» [8, л. 87]. С вступлением немецких оккупационных войск 21 февраля городское самоуправление установило взаимоотношения с немецким комендантом, который поддержал предложение созвать съезд земств и городов Белорусского края.

Однако после подписания Брестского мира Германия взяла обязательства перед РСФСР не поддерживать национальные государственные образования в зоне оккупации. Необходимость же обеспечения своих войск и отправки продовольствия, имущества и ценностей в Германию ввиду неговорчивости демократических органов самоуправления привело оккупационные власти к решению поменять их состав. В марте 1918 г. Несвижская городская дума была заменена думой, избранной в 1912 г. Такие же события развернулись и в других городах. Признаками усиления оккупационного режима было и то, что городские головы получили приказ, которым запрещались все собрания.

В это время пытался активизировать свою деятельность Народный секретариат БНР. Для усиления своих позиций он обратился за поддержкой к органам местного самоуправления, которым было предоставлено 40 % всех мест в Совете I Всебелорусского съезда. На поступившее 18 марта 1918 г. предложение народного секретаря А. И. Цвикевича поддержать гласным Минской Думы II Уставную грамоту гласная М. Я. Фрумкина заявила, что «недавно Дума единодушно приветствовала I Уставную грамоту, теперь она должна приветствовать II Уставную грамоту. Это программа, за которую нужно бороться. Пока за Белорусской республикой нет еще физической силы, но не всегда побеждает физическая сила» [8, л. 177; 202].

Проявившееся единство мнений в избранном пути построения Белорусского государства просуществовало недолго. Уже 25 марта 1918 г. Рада БНР приняла III Уставную грамоту, которой провозгласила свою независимость от России. Данный шаг был встречен обществом как разрыв отношений с восточной соседкой Россией и не нашел поддержки в органах самоуправления. В то же время немецкое военное командование все более ужесточало условия оккупации. В апреле 1918 г. в приказном порядке милицию подчинили себе. Местное население подвергалось массовым обыскам, арестам и грабежам; создавались концентрационные лагеря, куда начиная с апреля 1918 г. бросались все мужчины, подозреваемые в причастности к большевизму. Около 1300 человек было вывезено в Гродненскую губернию и брошено в концентрационный лагерь. Авторитет БНР неуклонно падал в глазах не только оккупационных властей, но и местных органов самоуправления.

Губернское земство, руководимое Н. К. Ярошевичем, выступило с инициативой создания органа, который сумел бы отстаивать местные интересы перед оккупационными властями. Это было связано с тем, что вслед за заменой составов городских дум немецкое командование приступило к подмене составов и земств, возрождая губернские присутствия с земским начальником. Под влиянием выступления 2 апреля 1918 г. одного из помощников председателя земской губернской управы К. М. Демидецкого-Демидовича городская дума приняла решение «считать желательным создание органа, объединяющего деятельность гражданских отделов Городского самоуправления и Губернского земства, поскольку они входят в соприкосновение с немецкими властями» [8, л. 195].

Весна 1918 г. изобиловала политическими событиями, превалировавшими над вопросами быта и организации жизнедеятельности местных органов самоуправления. Установление основ взаимоотношений с оккупационными властями, отсутствие понимания той законодательной базы, которая должна была лечь в основу руководящих документов отделов и подразделений земств и городов, отодвигали на второй план все остальные вопросы. Даже руководитель отдела образования Ю. М. Нейфах больше беспокоился о перспективах прохождения через Минск 1,7 млн беженцев, чем организации работы школы. На этом фоне выделялась своей активностью Я. М. Фрумкина, которая предлагала городу оказать помощь при организации школы для татарских детей, организации краткосрочных курсов для преподавателей с целью ознакомления их с принципами новой школы. На замечания других гласных о том, что есть и более важные вопросы, она твердо отвечала, что «это дело равно необходимо для дела народного образования всех национальностей города. Образование тоже капитал» [8, л. 204]. Под ее напором дума приняла решение включить татарскую школу в сеть низших городских училищ, т. е. согласилась профинансировать закупку парт, учебников и оплачивать труд преподавателям.

Ввиду болезни Ю. М. Нейфаха и усилившихся противоречий в области политики в сфере образования, проводимой органами самоуправления, в апреле 1918 г. в напряженной обстановке в Минской думе прошли выборы нового заведующего отделом образования. Суть возникшей проблемы озвучили представители еврейской школьной подкомиссии, которые более других выступали против нововведений советской власти, заявившей об отделении школы от религии. По мнению Бергер, еврейская школа без преподавания Библии и еврейского языка не может считаться национальной. В связи с этим БУНД воздерживался от голосования. Представитель же белорусской подкомиссии Л. И. Заяц-Зайцев заявил, что они собирались выставлять свою кандидатуру, но когда узнали, что предлагается кандидатура М. Я. Фрумкиной, то заявили, что их она вполне устраивает.

При рассмотрении земских смет на 1918 г. городской голова А. И. Вайнштейн указывал, что основные расходы отводились на народное образование. По обеим сметам на народное образование было запланировано 1,7 млн рублей, куда входило и кормление учащихся, и одежда, и обувь. В то же время он сомневался в целесообразности выделения таких денег, так как «неизвестно, будет ли еще существовать независимая Белоруссия, будет ли этот край присоединен к Украине, перейдет ли к России, или будет укреплен за Германией, не знаем какой будет государственный язык. А если придется прекратить работу по народному образованию посередине, то лучше обождать до тех пор, пока выясниться положение». На это большинство гласных поддержали И. Я. Герцыке: «не только социалистическая Дума, но и демократическая не должна делать экономии в расходах на народное образование» [8, л. 312 об].

Оставшаяся в оккупированных городах материальная база и преподавательский персонал ранее обеспечивали подготовку на уровне начального образования. В то же время демографические процессы взросления и увеличения населения, даже в условиях войны, отменить никто не мог. Дети росли, получив начальное образование, нуждались в повышении его уровня и специализации своих знаний. Немецкие оккупационные власти делу образования не вредили, но и помогать не собирались. В этих условиях местным органам управления приходилось идти на преднамеренное завышение уровня открываемых и уже действующих учреждений образования. По инициативе М. Я. Фрумкиной 12 апреля 1918 г. Минская управа приняла решение войти в Городскую думу с предложением о «переименовании еврейского двухклассного начального училища и трех женских четырехклассных училищ в высшие начальные училища» [10, л. 207]. Данная мера была вынужденной, так как без документа об окончании высшего начального училища не было возможности поступать в вуз.

В апреле 1918 г. киевская миссия БНР в ходе проходивших переговоров с представителями УНР вынесла для себя вывод о том, что без междуна-

родной поддержки белорусского вопроса их не признает даже дружественная Украина. В это время планировалось, что в Киеве начнутся украинско-российские переговоры по взаимному признанию, установлению границ и торговых отношений. Представители киевской миссии БНР разослали меморандумы с просьбой признать Белоруссию во все дипломатические представительства в Киеве, в том числе и в Германии. Усилить этот момент Рада БНР решила подчинением себе местных органов самоуправления (12 апреля) и посылкой телеграммы Вильгельму (25 апреля). К этому времени в Киеве под крылом Германии к власти пришел генерал П. П. Скоропадский. Советская Россия считала, что она сумеет в этих условиях успешно проводить усилиями советской делегации пропаганду своих идей.

23 мая 1918 г. начались переговоры между Россией и Украиной в Киеве. В этой обстановке, вразрез условиям Брестского мира, 27 мая 1918 г. генерал Эрих фон Фалькенгейн по собственной инициативе принял в помещении Дворянского собрания представителей Рады БНР – И. Я. Воронко, И. Н. Середу, А. В. Овсянника и П. П. Алексюка. Указав на доброжелательное отношение германского правительства к возрождению Белоруссии, Эрих фон Фалькенгейн заметил, что «происходившие до сих пор недоразумения являются плодом не установления взаимоотношений дружественных военных властей и белорусских, а также выразил пожелание возможно скорее завязать тесный контакт с Верховной Организацией Белоруссии» [11, л. 298]. Но далее этого разговора подвижек в сторону улучшения положения населения оккупированных местностей не проводилось.

Не желая сотрудничать с оккупантами, заведовавшая отделом просвещения М. Я. Фрумкина уже 1 июня 1918 г. вышла из состава управы. Вместо нее с 4 июня отдел просвещения приняли госпожа Ж. Э. Кодис и В. Ф. Цывинский. В это время значительно урезалось финансирование управы, в связи с чем 16 июня пришлось пойти на уменьшение штатов. По отделу просвещения сокращалась должность помощника заведующего, машинистки, помощника делопроизводителя, жалование агенту по училищному хозяйству уменьшилось с 200 до 150 рублей. Тем не менее в 1918 г. Минской управой были «произведены работы по расширению и мощению улиц Московской и Захарьевской на сумму 8332 рубля» [12, л. 133].

За время военных событий органы местного самоуправления сосредоточили в своих руках серьезный инструмент по решению продовольственного вопроса, сохраняя прежние свои функции. Земская управа, руководимая Н. К. Ярошевичем, в июле 1918 г. уже была настроена на получение доминирующего положения в политической жизни на территории Белоруссии. Не преминули это продемонстрировать и на представительном совещании губернского комитета по народному образованию, проходившем 25–27 июля в Минске. В вопросе о власти указывали, что «ввиду отсутствия центральной власти есть одна власть, власть местного самоуправления, для уездов и уездных земских собраний, для всей губернии и губернских зем-

ских собраний, для городов – городские думы. Средства дает народ» [13, с. 10]. Но в это время оккупационные власти практически наполовину сократили бюджет Губернского земства.

10 августа 1918 г. состоялось первое заседание Минского уездного комитета по народному образованию. Председателем собрания был избран Н. К. Ярошевич. В своем выступлении он обратил внимание на тяжелое материальное положение школ, необходимость открытия новых и даже, по возможности, средних учебных заведений. По результатам обсуждений 11 августа приняли решение «привлечь волостные управы к хозяйственному содержанию учебных заведений» [13, с. 7].

Особый дефицит в технических силах заставил обратить внимание руководителей Минской губернии на отсутствие соответствующих учебных заведений. Практические шаги по преодолению этой проблемы были связаны с VII очередным губернским земским собранием, которое постановило открыть в Минске с осени 1918 г. политехнический техникум [14, л. 28]. На заседании Минской городской управы 28 июня 1918 г. была поддержана инициатива земства открыть политехническое училище. Первым директором был инженер А. Д. Дубах, в последующем академик Белорусской академии наук. В 1919 г. должность директора занимал А. Алексеев, впоследствии его заменил Н. И. Михайлов.

Из подаваемых заявлений абитуриентов следует, что прием в Минское политехническое училище документов продолжался с 23 июля 1918 г. по 4 августа 1919 г. В 1918 г. поступило 71 заявление, но 6 человек забрали свои документы. В это время массово поступали просьбы о переводе в Минск из Московского политехнического училища инженеров и педагогов, Московского реального училища, Петроградского Воздвиженского высшего начального училища, Иркутского высшего городского училища, Киевского коммерческого института и других. Контингент учащихся был самый разнообразный. За оплату поступали дети дворян, чиновников и состоятельных мещан. Так, дирекция удовлетворила просьбу ученика 6 класса Сувалкской казенной мужской гимназии, который обратился в Минскую губернскую земскую управу с просьбой зачислить в Политехникум без оплаты за обучение. «Политехническое училище для меня является более выгодным, так как я сын бедных родителей и мечтать о высшем моем образовании трудно; с окончанием же Политехнического училища я в состоянии буду определиться на службу и таким образом обеспечить свое и родителей существование. Обучаясь в гимназии, я состоял на всем казенном иждивении» [15, л. 84]. О том, что просьба была удовлетворена, свидетельствует резолюция на заявление: «без оплаты».

Таким образом, события 1914–1920 гг. актуализировали вопросы подготовки инженерно-технических кадров в Белоруссии. Благодаря действию органов местного самоуправления была поддержана инициатива граждан и профессорско-преподавательского состава по открытию в 1918 г. Политехникума, первого техникума европейского образца.

Список использованных источников

1. Баландин, К. И. Первые шаги к высшему техническому образованию в Белоруссии / К. И. Баландин, А. Н. Кукса // Вестник БНТУ. – 2010. – № 1.
2. Дубовик, А. К. Высшее техническое образование в Беларуси: история и современность / А. К. Дубовик // Высшее образование в Беларуси: истоки и современность: материалы Респ. науч.-техн. конф., Минск, 4 дек. 2015 г. / под ред. В. А. Божанова, С. В. Богалейша. – Минск: БНТУ, 2015.
3. БНТУ. 100 лет истории / К. И. Баландин [и др.]. – Минск: БНТУ, 2020.
4. Воробьев, А. А. Выборы во Всероссийское Учредительное собрание на территории Беларуси и соседних российских губерний / А. А. Воробьев. – Минск: МГУ, 2010.
5. Лукашевич, А. Вся власть Совету! / А. Лукашевич // Минский курьер. – 2017. – 31 марта.
6. Сороковик, И. А. Проблемы и успехи высшей школы Беларуси в XX в. и современность: ретроспективный срез / И. А. Сороковик // Высшая школа: проблемы и перспективы: материалы 13-й Междунар. науч.-метод. конф., Минск, 20 февр. 2018 г.: в 3 ч. – Минск: РИВШ. – Ч. 1.
7. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 325. Оп. 1. Д. 15.
8. Национальный исторический архив (НИАБ). – Ф. 24. Оп. 1. Д. 3672.
9. НИАБ. – Ф. 478. Оп. 1. Д. 102.
10. НИАБ. – Ф. 1. Оп. 1. Д. 7072.
11. НИАБ. – Ф. 325. Оп. 1. Д. 19.
12. НИАБ. – Ф. 1. Оп. 1. Д. 7070.
13. Наше земское дело. – № 11. – 31 июля 1918.
14. НИАБ. – Ф. 1. Оп. 1. Д. 6750.
15. НАРБ. – Ф. 210. Оп. 1. Д. 11.

(Дата подачи: 19.02.2021 г.)

С. В. Кулинок

Национальный архив Республики Беларусь, Минск

S. Kulinok

The National Archives of the Republic of Belarus, Minsk

УДК 355.486:356.15(476)“1941/1944”

К ВОПРОСУ О КОЛИЧЕСТВЕ ПОДГОТОВЛЕННОЙ НЕМЕЦКОЙ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНО-ДИВЕРСИОННОЙ АГЕНТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ БССР В 1941–1944 ГГ.

ON THE QUESTION OF THE NUMBER OF TRAINED GERMAN INTELLIGENCE AND SABOTAGE AGENTS ON THE TERRITORY OF BELARUS IN 1941–1944

В годы Великой Отечественной войны немецкие секретные и разведывательные службы (абвер, полиция безопасности и СД, Тайная полевая полиция (ГФП), айнзатц-

группы и команды, «Цеппелин» и др.) создали на оккупированной территории БССР разветвленную сеть учебных центров (школ и курсов), где готовилась квалифицированная агентура. В основном к разведывательно-диверсионной работе привлекались советские военнопленные, однако значительное количество агентов было завербовано из числа гражданского (невоенного) населения. Отмечается ориентация немецких спецслужб на «тотальность» и непрерывность подготовки агентов. Всего за годы оккупации в учебных центрах и в индивидуальном порядке на территории БССР было подготовлено более 15 тысяч немецких разведчиков и диверсантов.

Ключевые слова: агент, Беларусь; Великая Отечественная война; вербовка; разведывательно-диверсионная школа.

During the Great Patriotic War, the German secret and intelligence services (Abwehr, security police and SD, Secret Field Police (GFP), Einsatzgruppen and teams, etc.) created an extensive network of training centers (schools and courses) in the occupied territories of the BSSR, where qualified agents. Mostly Soviet prisoners of war were involved in reconnaissance and sabotage work, however, a significant number of agents were recruited from the civilian (non-military) population. The orientation of the German special services towards «totality» and the continuity of training agents is noted. During the years of occupation, more than 15.000 German agents were trained in specials centers and individually on the territory of the BSSR.

Keywords: agent; Belarus; the Great Patriotic War; recruitment; reconnaissance and commando school.

Буквально с первых дней войны немецкие спецслужбы и военные оккупационные структура развернули на оккупированной территории БССР активную работу по подготовке агентуры для выполнения разведывательно-диверсионных задач как в тылу Советского Союза и частях Красной Армии, так и для борьбы с движением Сопротивления. Эта работа велась не только по линии немецкой военной разведки и контрразведки – абвера, но и по линии разведывательных отделов 1с воинских частей и соединений вермахта (в первую очередь охранных дивизий). Кроме того, активное участие в подготовке агентуры приняли подразделения Тайной полевой полиции (ГФП), комендатуры различных уровней, части полевой жандармерии, структурные подразделения органа «Цеппелин», айнзатцгруппы и команды. В ряде случаев немецкие разведчики и диверсанты готовились даже на базе крупных немецких гарнизонов и опорных пунктов. Например, в м. Блонь на краткосрочных курсах разведчиков (4 дня по 2 часа) прошли подготовку более 10 человек, которые затем были направлены в партизанские соединения со шпионскими заданиями [97, л. 144]. Таким образом, можно говорить о «тотальном» и непрерывном процессе подготовки немецкими секретными и оккупационными органами агентурных кадров.

При изучении событий, связанных с противостоянием немецких и советских спецслужб на Восточном фронте, в том числе и на оккупированной территории БССР, одним из ключевых оценочных факторов является

вопрос, связанный с установление общего количества учебных центров (школ и курсов), а также подготовленной агентуры. До последнего времени в историографии использовались следующие количественные данные: «на советско-германском фронте в годы войны действовало свыше 130 военно-разведывательных, диверсионных и контрразведывательных органов противника, а также около 60 различных школ для подготовки агентуры» [108, с. 155; 113, с. 537]. Вместе с тем более глубокое изучение этой темы позволяет сделать вывод о том, что это количество значительно большее. На территории БССР за годы оккупации действовало 68 учебных центров, Украины – около 30, Прибалтики – не менее 20, РСФСР – около 30 (это из выявленных на сегодняшний день). Таким образом, общее количество школ и курсов, открытых немцами и их союзниками на Восточном фронте, может приближаться к 150 [10, с. 219].

Аналогичная ситуация наблюдается и в отношении территории Беларуси, где еще с советского периода в научный оборот крепко вошли данные о 22 (25) школах и курсах. Впоследствии эти данные «перекочевали» в современную белорусскую и российскую историографию [8, с. 135–138]. На сегодняшний день научно доказано, что в годы оккупации на территории БССР в разное время действовало более 65 школ и курсов, и, возможно, эти данные несколько изменятся в сторону их увеличения.

Актуальным остается вопрос об общем количестве подготовленной немецкой агентуры. К сожалению, установить точное количество выпусков и подготовленных шпионских кадров на сегодняшний день не представляется возможным в силу разных причин.

Во-первых, это закрытость архивов спецслужб, документы из которых могли бы уточнить и дополнить имеющиеся на сегодняшний день данные. Во-вторых, это повышенные меры секретности в отношении немецких учебных центров. Внедриться туда для получения точных количественных данных для партизанских разведчиков было практически невозможно. Определенные успехи в этом направлении были у сотрудников НКВД/НКГБ. Только в спецшколы в Борисове были внедрены и действовали советские зафронтовые агенты и разведчики А. Козлов, Л. Матусевич, Н. Палладий, И. Коцарев, А. Корчагин [5, 11, 114, 115], но и такие примеры достаточно редки. В-третьих, в ряде случаев в архивных документах дается лишь приблизительная характеристика выпущенных агентов. Можно встретить такие формулировки: «в декабре должен состояться выпуск приблизительно 80 агентов» [74, л. 10–10 об.]; «состоялся выпуск около 400 человек из школы шпионов» [1, л. 4; 36, л. 8; 60, л. 4], «выпущено около 500 шпионов по национальности немцы, хорошо владеющие русским языком, белорусы и евреи» [67, л. 104]. В такой ситуации необходимо обращаться к другим видам документов, перепроверяя и уточняя данные.

Говоря о количестве подготовленной агентуры, необходимо отметить два важных аспекта.

Во-первых, подготовка агентура на оккупированной территории БССР осуществлялось не только в специальных учебных центрах, но и в индивидуальном порядке – с вербовкой, подпиской и кратким инструктажем. Причем эта практика была достаточно распространенной. Такие агенты не проходили обучение, а лишь получали задание и сроки его исполнения. Очевидно, что уровень подготовки таких разведчиков и диверсантов был низким, и они, как правило, достаточно оперативно разоблачались. Вместе с тем в ряде случаев имела место и достаточно глубокая индивидуальная подготовка агентуры. Так, партизанской бригадой им. Ленина в Докшицком районе были разоблачены два немецких агента, прошедшие подготовку по радиоделу и обращению с рацией. Они должны были остаться на освобождаемой территории и работать на немцев [68, л. 192]. Главная сложность заключается в том, чтобы установить общее количество подготовленных в индивидуальном порядке агентов. К сожалению, отдельной статистике не велось, а сведения о разоблачениях такой агентуры находятся в документах отрядов и бригад, разбросанных по всей территории БССР. Определенным подспорьем в работе исследователя могут служить архивные дела на изменников и предателей Родины (в том числе писочный состав) [например: 12; 87; 90; 91; 100; 104–107 и др.], однако работа с ними требует большого внимания и скрупулезности и не дает окончательных цифровых данных. С учетом проработанного значительного массива архивных документов автор может сделать вывод о том, что за годы оккупации в индивидуальном порядке (без обучения) было подготовлено не менее 2,5–3 тыс. агентов обо-го пола.

Во-вторых, выпуски агентуры из спецшкол также могли значительно отличаться по объему: от 20–30 человек (в Барановичах, Борисове, Городище и др.) [20, л. 82; 21, л. 43; 94, л. 25–25об.] до 450–500, 700 и даже до 1000 курсантов (в Орше и Минске) [29, л. 2; 41, л. 83; 49, л. 250]. На наш взгляд, правомерно определить следующие категории школ (курсов): небольшие (с набором курсантов до 50 человек), средние (с набором 50–250 человек) и крупные (от 250 человек и выше).

Учитывая вышесказанное, укажем, что выводы, полученные в ходе изучения данной проблемы, представляются важными и новыми (хоть и требующими определенного уточнения). Прежде всего приведем данные, которые уже введены в научный оборот и касаются количества разоблаченных и выявленных агентов. Во втором томе итогового «Отчета о разведработе Белорусских партизан», составленного сотрудниками БШПД в 1944 г., указывалось, что за годы войны белорусскими «народными мстителями» было взято на учет и разоблачено 29 252 человека, в том числе 8584 немецких шпионов, диверсантов и террористов [82, л. 24–27]. Укажем на то, что

в цифру 8548 разоблаченных шпионов включены как агенты, обучавшиеся в школах, так и агентура, которая вербовалась «на месте». Кроме того, эти данные касаются только агентуры, которая была разоблачена партизанами. Следует учитывать тот факт, что большую работу по выявлению вражеской агентуры проводили советские органы госбезопасности. По данным российских и белорусских историков, спецгруппами НКГБ во взаимодействии с партизанами было разоблачено от 6109 по 6642 агентов (большинство из них включены и проходят по партизанским отчетам, в том числе и БШПД) [4, с. 242; 6, с. 170; 09, с. 140; 116, с. 215–216]. Таким образом, определить общее количество разоблаченной партизанами и чекистами немецкой агентуры на сегодняшний день не представляется возможным. Кроме того, часть агентуры так и осталась не выявленной или даже не приступила к исполнению поставленных задач.

На сегодняшний день, исходя из данных, выявленных в архивных документах, можно говорить о том, что за период с 1941 по 1944 г. немецкие спецслужбы осуществили на территории БССР более 160 выпусков агентов. Хронологически эти данные выглядят следующим образом: в 1941–1942 гг. – около 45 выпусков и около 2800 агентов (еще около 2000 агентов под вопросом) [3, с. 13; 13, л. 52; 14, л. 108; 16, л. 98–98об.; 18, л. 34; 34, л. 4–4об.; 49, л. 129–130; 53, л. 6об., 93–94, 110об., 155–156; 57, л. 201; 60, л. 12–13, 18–19; 63, л. 12; 64, л. 72, 286–297; 65, л. 61, 66; 66, л. 130–134; 71, л. 16–19; 72, л. 6–7; 73, л. 27–31об.; 74, л. 10–10об.; 75, л. 7; 76, л. 7; 77, л. 69; 80, л. 1–3об.; 81, л. 103; 83, л. 320–321; 84, л. 42; 85, л. 25об.; 88, л. 240об.; 89, л. 220–221, 233–237об., 332–338; 93, л. 74; 98, л. 176; 111, л. 2; 112, л. 7–8, 41; 117, с. 90].

В 1943 г. немецкими разведывательно-диверсионными школами и курсами было осуществлено более 75 выпусков агентуры, различных по своему объему (от 10–15 до 400 и даже 1600 человек) [34, л. 2–2 об., 8; 39, л. 13; 59, л. 539]. Общее количество подготовленной агентуры составляет более 6800 человек [2, с. 219; 3, с. 219–220; 1, л. 1–2; 15, л. 13–17, 45–46, 83–84, 301–302, 347–351; 16, л. 110; 17, л. 126; 18, л. 27–27 об., 33; 20, л. 150; 21, л. 26, 43, 83; 25, л. 191; 28, л. 24; 30, л. 177–177об.; 32, л. 3; 35, л. 1–2; 36, л. 2–2об., 8; 37, л. 5; 40, л. 14, 23; 41, л. 119; 42, л. 36, 42; 48, л. 27; 49, л. 13, 89, 129–130, 133, 219, 250, 309, 499; 50, л. 5об. – 7; 52, л. 25; 54, л. 9; 59, л. 98, 539; 60, л. 18–20; 61, л. 116–130; 62, л. 65–65об., 125–125 об.; 63, л. 6, 11–12, 14, 44–44об., 46, 48–49, 88–89, 100–103, 207–208об., 229–232; 64, л. 21–22, 163, 168–169; 65, л. 66, 75; 66, л. 30об.–31, 138–140, 544; 67, л. 84–84об., 89, 240; 69, л. 11об.; 70, л. 354 об.; 73, л. 27–31; 76, л. 65; 77, л. 36; 78, л. 9–13; 79, л. 80 об. – 8 1; 82, л. 24–25; 86, л. 159; 92, л. 13–14; 94, л. 55–61, 113–114 об.; 96, л. 58–60; 97, л. 82–84 об.; 101, л. 1; 102, л. 9; 103, л. 91–92; 110, л. 18, 43; 117, с. 88].

В 1944 г. количество подготовленной агентуры было также весьма значительным. За первое полугодие 1944 г. немецкими спецшколами было

произведено более 40 выпусков общим объемом около 4000 агентов [18, л. 76–77; 19, л. 5–6, 9–11, 21; 20, л. 82, 130; 22, л. 56; 23, л. 84об., 96 об., 119 об.; 24, л. 5 об.–9об.; 26, л. 27–27об., 37–38; 27, л. 31об; 31, л. 40–41 об.; 33, л. 169; 38, л. 160–160 об.; 41, л. 83; 42, л. 49–51; 43, л. 20; 44, л. 137; 45, л. 9–9об.; 46, л. 14, 21–21 об., 27–27 об.; 47, л. 13–13об; 51, л. 148; 55, л. 370, 520, 525; 56, л. 51; 57, л. 431; 58, л. 144; 61, л. 54. Л. 55–60; 62, л. 192–193; 63, л. 10, 51–51 об., 59, 120, 122, 125–125об., 126–127, 170–177об., 180–180 об.; 64, л. 166, 231–232, 411, 417, 541–542, 551–551об.; 66, л. 70–71, 617–618, 673–674; 67, л. 47, 74–74 об., 104; 70, л. 354 об.; 79, л. 228; 95, л. 181; 97, л. 144–147; 99, л. 56–56 об.; 117, с. 88, 93–94].

Таким образом, можно говорить о том, что за годы оккупации на территории БССР немецкими спецслужбами было организовано более 160 выпусков агентов. Всего было подготовлено, по неполным данным, около 14–15 тысяч разведчиков, диверсантов, провокаторов и шпионов. Кроме того, в белорусские леса и населенные пункты было заслано от 1000 до 1500 немецких агентов, подготовленных в спецшколах на территории Германии, Польши, России, Украины и Прибалтики [7].

В немецких полицейских школах и на курсах было подготовлено до 4000 человек для «добровольческих» и полицейских формирований, часть из которых привлекалась к агентурной работе [9]. Общее количество немецких агентов, которые были подготовлены на оккупированной территории БССР и засланы сюда из других регионов, может приближаться к 20 тысячам человек.

Список использованных источников

1. Государственный архив Минской области (ГАМн). – Ф. 4233. Оп. 1. Д. 1.
2. *Доморад, К. И.* Разведка и контрразведка в партизанском движении в Белоруссии 1941–1944 гг. / К. И. Доморад. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 256 с.
3. *Иоффе, Э. Г.* Абвер, полиция безопасности и СД, тайная полевая полиция, отдел «Иностранные армии – Восток» в западных областях СССР. Стратегия и тактика. 1939–1945 гг. / Э. Г. Иоффе. – Минск: Харвест, 2007. – 384 с.
4. *Иоффе, Э. Г.* Лаврентий Цанав: его называли «Белорусский Берия» / Э. Иоффе. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2016. – 520 с.
5. *Климанов, В.* Агент двух разведок / В. Климанов // Мордовия. – 23 апреля 2015. – № 17 (443). – Режим доступа: http://mordovia-news.ru/print_news-4976.htm. – Дата доступа: 18.12.2015.
6. *Козак, К. И.* Германские и коллаборационистские потери на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941–1944): анализ и итоги / К. И. Козак. – Минск: И. П. Логинов, 2012 – 373 с.
7. *Кулинок, С. В.* Выявление и разоблачение белорусскими партизанами разведывательной агентуры немцев, подготовленной на территории Прибалтики, Украины и России в 1942–1944 гг. / С. В. Кулинок // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. ст.: в 3 ч. – 2018. – Вып. 18. – Ч. 1. – С. 245–251.

8. *Кулинок, С. В.* К вопросу о количестве разведывательно-диверсионных, полицейских, казачьих и других школ на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны / С. В. Кулинок // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 10 крас. 2015 г. / рэдкал.: А. А. Каваленя (адк. рэд), С. Я. Новікаў (нам. адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: МДЛУ, 2016. – Вып. 14. – С. 135–142.

9. *Кулинок, С. В.* Школы по подготовке полицейских и командного состава добровольческих формирований на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны / С. В. Кулинок // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 8 крас. 2016 г. / рэдкал.: А. А. Каваленя (адк. рэд), С. Я. Новікаў (нам. адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: МДЛУ, 2017. – Вып. 15. – С. 132–140.

10. *Кулинок, С. В.* Немецкие разведывательно-диверсионные школы и курсы на территории Советского Союза в 1941–1944 гг.: количественные и региональные характеристики / С. В. Кулинок, Л. П. Халяпина // Вопросы истории. – 2019. – № 12. – С. 215–219.

11. *Кунявская, М.* Судьба под грифом «Секретно» [Электронный ресурс] / М. Кунявская // Советская Белоруссия от 07.04.2010. – Режим доступа: <http://www.sb.by/obshchestvo/article/sudba-pod-grifom-sekretno.html>. – Дата доступа: 13.04.2016.

12. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. Оп. 29. Д. 859.

13. НАРБ. – Ф. 4п. Оп. – 33а. – Д. 9.

14. НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 33а. Д. 388.

15. НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 33а. Д. 400.

16. НАРБ. – Ф. 1350. Оп. 1. Д. 28.

17. НАРБ. – Ф. 1350. Оп. 1. Д. 29.

18. НАРБ. – Ф. 1350. Оп. 1. Д. 35.

19. НАРБ. – Ф. 1350. Оп. 1. Д. 56.

20. НАРБ. – Ф. 1399. Оп. 1. Д. 10.

21. НАРБ. – Ф. 1399. Оп. 1. Д. 21.

22. НАРБ. – Ф. 1399. Оп. 1. Д. 79.

23. НАРБ. – Ф. 1399. Оп. 1. Д. 386.

24. НАРБ. – Ф. 1400. Оп. 1. Д. 52.

25. НАРБ. – Ф. 1401. Оп. 1. Д. 203.

26. НАРБ. – Ф. 1401. Оп. 1. Д. 339.

27. НАРБ. – Ф. 1402. Оп. 2. Д. 72.

28. НАРБ. – Ф. 1403. Оп. 1. Д. 103.

29. НАРБ. – Ф. 1403. Оп. 1. Д. 134.

30. НАРБ. – Ф. 1403. Оп. 1. Д. 203.

31. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 39.

32. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 64.

33. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 71.

34. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 102.

35. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 139.

36. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 192.

37. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 237.

38. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 401.

39. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 1183.
40. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 1313.
41. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 1808.
42. НАРБ. – Ф. 1405. Оп. 1. Д. 1979.
43. НАРБ. – Ф. 1406. Оп. 1. Д. 64.
44. НАРБ. – Ф. 1406. Оп. 1. Д. 357.
45. НАРБ. – Ф. 1407. Оп. 1. Д. 62.
46. НАРБ. – Ф. 1407. Оп. 1. Д. 92.
47. НАРБ. – Ф. 1407. Оп. 1. Д. 103.
48. НАРБ. – Ф. 1440. Оп. 3. Д. 786.
49. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 4.
50. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 854a.
51. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 858.
52. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. – Д. 886.
53. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 887.
54. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 1009.
55. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 10.
56. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 11.
57. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 22.
58. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 26.
59. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 30.
60. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 53.
61. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 54.
62. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 55.
63. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 56.
64. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 57.
65. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 58.
66. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 60.
67. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 62.
68. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 63.
69. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 65.
70. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 66.
71. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1285.
72. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1286.
73. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1294.
74. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1296.
75. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1297.
76. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1298.
77. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1300.
78. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1301.
79. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1311.
80. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1335.
81. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 3. Д. 20.
82. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 3. Д. 115.

83. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 4. Д. 191.
84. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 4. Д. 241.
85. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 4. Д. 254.
86. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 1.
87. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 5.
88. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 7.
89. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 12.
90. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 17.
91. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 18.
92. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 31.
93. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 47.
94. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 75.
95. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 89.
96. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 137.
97. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 171.
98. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 176.
99. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 179.
100. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 199.
101. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 214.
102. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 281.
103. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 21. Д. 284.
104. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 22. Д. 85.
105. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 22. Д. 86.
106. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 22. Д. 87.
107. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 22. Д. 94.
108. *Остряков, С. З.* Военные чекисты / С. З. Остряков. – М.: Воениздат, 1979. – 320 с.
109. *Попов, А. Ю.* НКВД и партизанское движение / А. Ю. Попов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 383 с.
110. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 69. Оп. 1. Д. 704.
111. РГАСПИ. – Ф. 69. Оп. 1. Д. 738.
112. РГАСПИ. – Ф. 69. Оп. 1. Д. 848.
113. *Семиряга, М. И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. С. Семиряга. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
114. *Сенюков, Г.* Люба Матусевич против «Сатурна» / Г. Сенюков // Неман. – 2005. – № 9. – С. 206–207.
115. *Сенюков, Г.* Рассказ о разведчике Паллади, которому повезло / Г. Сенюков // Советская Белоруссия от 19.02.2004. – С. 4.
116. *Смирнов, Н. И.* Секретный узел: тайная война в Беларуси (1939–1944) / Н. Смирнов. – Минск: Літ. і мастацтва, 2010. – 248 с.
117. *Соловьев, А. К.* Они действовали под разными псевдонимами... / А. К. Соловьев. – Минск: Навука і тэхніка, 1994. – 200 с.

(Дата подачи: 10.02.2020 г.)

Ю. С. Кухарчик

Белорусский государственный университет, Минск

Yu. Kukharchyk

Belarusian State University, Minsk

УДК 94(35)

ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕПЕРСИДСКИХ ЦАРСКИХ НАДПИСЕЙ КАК ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

CHARACTERISTICS OF OLD PERSIAN ROYAL INSCRIPTIONS AS HISTORICAL SOURCES ON THE HISTORY OF CENTRAL ASIA

В статье рассмотрено положение территории Центральной Азии на материалах древнеперсидских царских надписей с составе Персидской империи. Здесь в персидский период располагались несколько административно-территориальных единиц: Parθava, Zra(n)ka, Haraiva, Margu, Uvārazmiy, Bāxtriš, Suguda и две группы племен: saka haumavarga и saka tigraxauda. Автор приходит к выводу, что древнеперсидские царские надписи отражают территориальный состав региона и свидетельствуют о внутривнутриполитических событиях и элементах экономической жизни, дают представления о политической значимости региона.

Ключевые слова: древнеперсидские царские надписи; Центральная Азия; Ахемениды; Бехистунская надпись.

The article reviews the meaning and location of the territory of Central Asia according to the Old Persian Royal inscriptions from the Persian Empire. Several administrative divisions were located here in the Persian period: Parθava, Zra(n)ka, Haraiva, Margu, Uvārazmiy, Bāxtriš, Suguda and 2 groups of saka haumavarga and saka tigraxauda tribes. The author concludes that the Old Persian Royal inscriptions reflect the territorial composition of the region and indicate internal political events and elements of economic life. they give an idea of the political significance of the region.

Key word: Old Persian Royal inscriptions, Central Asia, Achaemenids; Behistun inscription.

Центральная Азия – это географическое понятие, которое охватывает центральную часть азиатского континента, расположенную примерно между 55° и 115° восточной долготы и 25° и 50° северной широты и состоит из двух географически различных областей. Западная часть включает Закаспийские равнины и плато между Аральским морем и хребтом Тянь-Шаня. В целом она эквивалентна территории Западного Туркестана, т. е. территории Республики Туркменистан, Республики Узбекистан, Республики Таджикистан, а также включает в себя южную и западную части Республики Казахстан. Восточная часть Центральной Азии охватывает плато и гористые районы бассейна Тарима, приблизительно соответствует Восточному Туркестану. Сейчас это Синьцзян-Уйгурская провинция Китайской На-

родной Республики и Тибета [14]. В политологическом смысле под Центральной Азией принято понимать пять постсоветских государств, расположенных восточнее Каспийского моря и западнее Китая. Под Центральной Азией мы будем понимать Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан. В советской и российской историографии, как правило, используется понятие «Средняя Азия».

Основные исторические источники по истории Центральной Азии представлены материалами археологических раскопок. Письменные источники доисламского периода разнообразны, но содержат немного информации. Среди них можно выделить несколько основных групп:

1. Тексты Авесты.
2. Древнеперсидские царские надписи Ахеменидов.
3. Китайские династические истории и рассказы о китайских буддийских паломниках.
4. Фрагментарные греческие сочинения путешественников.
5. Труды арабских историков и географов.
6. Местные надписи и документы.

В нашем исследовании основное внимание будет уделено древнеперсидским царским надписям, созданным в VI–IV вв. до н. э. от имени царей династии Ахеменидов. Таким образом, целью данной работы является определение источниковедческого потенциала указанных надписей при изучении истории Центральной Азии.

Древнеперсидские надписи традиционно составлялись на трех языках, наиболее используемых в государстве для создания официальных документов и в делопроизводстве, – эламском, аккадском и древнеперсидском. При этом древнеперсидская письменность появилась, скорее всего, только при Дарии I и, соответственно, Бехистунская надпись является самым древним источником на этом языке. Хотя следует отметить, что вопрос о времени появления древнеперсидской клинописи окончательно не решен.

Древнеперсидские надписи, в отличие от многих письменных источников древности, достаточно точно можно локализовать во времени и пространстве. Датировка надписей четко определяется временем правления того или иного царя от имени которого она составлена. Наиболее ранние надписи относятся ко времени правления Дария I, 522–486 гг. до н. э., а поздние – Артаксеркса III, 359–338 гг. до н. э. Однако до сих пор существует мнение, что древнеперсидская клинопись существовала уже до Дария, и в качестве доказательства приводятся надписи Ариарамны, Аршамы и Кира II. Однако относительно этих надписей есть ряд филологических замечаний, которые доказывают, что надписи были сделаны намного позже. Например, орфографические и грамматические ошибки более характерны для надписей поздних Ахеменидов [6, с. 108]; скромная царская титулатура древнеперсидских надписей, в отличие от аккадских вариантов, свидетельствует в пользу более поздней датировки [6, с. 109]; использование некоторых глаголов в неправильной форме (например, *kaḡ* – «делать») в I-м

и 3-м лицах, является тенденцией, более характерной для надписей Ксеркса (ХРа, ХРс) при обозначении дворцов, построенных Дарием [4, с. 39]. Кроме того, в этих надписях используется форма словоразделителя, характерного для поздних надписей [4, с. 110; 6, с. 36]. При этом у персов существовала практика составления надписей от имени предков [13, р. 17], что также говорит в пользу более поздней датировки обозначенных надписей.

Древнеперсидский язык был государственным языком при Ахеменидах, но древнеперсидская клинопись перестала использоваться сразу же после завоевания Персидской империи македонскими войсками [7, 237]. При этом древнеперсидская клинопись являлась монументальной письменностью, связанной с архитектурно-орнаментальным стилем, и, в отличие от эламской или аккадской, не годилась для скорописи и применялась исключительно для монументальных надписей, а также для декорирования ваз, печатей [4, с. 44].

Во время правления Кира II для административных нужд применялась эламская клинопись. Большинство административных документов найдено в двух архивах в Персеполе:

- архиве оборонительной стены, датированном 509–492 гг. до н. э.;
- архиве сокровищницы, датированном 492–457 гг. до н. э. [20, р. 9–10].

Как правило, они сообщают о хранении и распределении продуктов среди рабочих, чиновников и пр. Это доказывает, что персы использовали эламский язык в делопроизводстве [11, с. 18]. Первый текст в Бехистунской надписи, судя по расположению, был написан на эламском языке [18 р. 18–19]. Вероятно, уже при поздних Ахеменидах начинался процесс развития и трансформации древнеперсидского языка. Среднеперсидский язык надписей сасанидских царей является более развитой и менее архаичной формой древнеперсидского языка. Доказательством этого, по всей видимости, служат участвовавшие отклонения от выдержанной системы склонения, известной по надписям Дария и Ксеркса, при последних Ахеменидах [19, р. 13].

Основная часть царских надписей датируется годами правления Дария I (522–486 гг. до н. э.) и Ксеркса (486–465 до н. э.).

К крупнейшим и наиболее информативным надписям персидских царей относятся Бехистунская надпись DB (5 столбцов: 96, 98, 92, 92, 36 строк), Накш- и Рутамские надписи DNa (60 строк), DNb (60 строк), Строительная надпись DSf (58 строк), надпись Дария из Суз DSe (52 строки), Антидэвовская надпись XPf (60 строк) и надпись Ксеркса из Персеполя XPh (48 строк).

Бехистунская надпись находится на одноименной скале, теперь известной как Бисутун (Bīstūn). Название скалы происходит от названия небольшой деревни Биситун (Bisitun) или Бисутун (Bisutun), которая находится у ее основания. Позднюю форму этого названия выводят из среднеперсидского Bahistūn – «с хорошими колонами», которое, должно быть, передает незафиксированное *Bahustān, современная форма Бисотун – «без колон». В «Шахнаме» именно в такой форме встречается название этой скалы [9,

I. 8232]. Оно происходит от древнего названия этого места *Bagastāna – «место богов» [17, р. 36]. Вошедшее в европейскую науку название «Бехистун» не используется современными жителями страны. Оно было заимствовано Генри Роулинсоном у арабского географа Якута [16, xi] и используется до сих пор в исторических исследованиях.

В Персеполе были обнаружены надписи, составленные Дарием и всеми его приемниками. Также здесь было найдено больше всего надписей на древнеперсидском языке Дария I и Ксеркса. Большинство надписей Дария I в Персеполе написаны только на древнеперсидском языке, однако среди них найдены и классические трилингвы.

Следует отметить, что древнеперсидские царские надписи представляют собой достаточно субъективный источник. Они содержат информацию о важных делах царей династии Ахеменидов, создавая исключительно положительный образ царя. При этом события, которые могли создать невыгодный образ царя, опускались [8, с. 179]. Поэтому при работе с такими источниками следует учитывать их тенденциозность.

В своих надписях Дарий, а после него Ксеркс упоминают следующие административно-территориальные единицы, расположенные на территории Центральной Азии: Parθava, Zra(n)ka, Haraiva, Margu, Uvārazmiy, Bāxtriš, Suguda и две группы племен: saka haumavarga и saka tigraxauda (таблица 1).

Можно считать, что в Бехистунской надписи указаны границы, которые сформировались уже при Кире, и земли Центральной Азии вошли в состав государства Ахеменидов именно при Кире. В двух надписях – DPh и DH – Дарий описывает территорию своего государства XŠ : *ima : xšaçaṃ : tya : adam : dārayāmiy : hacā : Sakaibiš : tyaīy : para Sugdam : amata : yātā : ā : Kūšā : hacā : Hidauv : amata : yātā : ā : Spardā*, т. е. «это царство, которое я держу, от саков, которые за Согдом, отсюда до Эфиопии. От Индии, отсюда до Лидии» (DPh, 4–8; DH 3–6). О территориях Центральной Азии в период царствования Ксеркса ничего не сообщается. В целом все древнеперсидские царские надписи, кроме Бехистунской, только упоминают определенные народы и территории, и исключительно при перечислении подвластных территорий (DB 16–17, DPe 16–18, DNa 22–26, DSe 21–25, DSm 6–11..., XPh 25–27). Но ситуация меняется с приходом к власти Дария, преемника Камбиса, при котором события, происходившие на востоке страны, были лучше освещены в источниках. Территории Центральной Азии, которые входили в состав Персидской державы, обладали широкой автономией, что обуславливалось не только политикой центральных властей, но и их географической отдаленностью от центра. Эта отдаленность и возможная формальность вхождения территорий в состав державы Ахеменидов, сводившаяся к уплате податей, приводила к восстаниям против персидского царя на этих территориях.

Таблица 1

Административно-территориальные единицы, расположенные на территории Центральной Азии

Название региона	Названия на других языках	Значение	Упоминания	Расположение
Zra(n)ka	эл. siġ-ŋa-an-qa акк. za-ŋa-an-ga	«морская земля», или «озёрный край» [12, р. 1780]	DB I 16; DPe 15; DNa 24 DSe 2; DSm 8 XPh 20	Дрангиана. Эта область находилась в нижнем течении р. Гильменд и вокруг озера Хамун. Эти территории были тесно связаны с Арахосией и, вообще, бассейном р. Гильменд [10, с. 78].
Naraiva	эл. ħa-ŋi-ia/ħar-ŋi- ma акк. a-ŋi-e-mi	от санск. Śāragī «потоки», [15, р. 213]	DB I 16; DNa 22; DSe 21; DSm 9; XPh 21.	Арея. Район современного Герируда на всём её протяжении. Центром страны являлся Гератский оазис.
Uvāzazmiy	эл. ma-ŋa-iš-mi-iš/ ħu-ma-ŋi-iz-ma-	и-хороший vara-? zmī от zam земля, страна [15, р. 177]	DB I 16; DPe 16. DNa 23; DSe 22; DSm 9; XPh 21. DSf 39.	Хорезм. современный Хорезмийский оазис в низовьях Амударья, рядом с Согдом
Bāxtriš	эл. ba-ak-ši-iš/ba- ik-tur-ŋi-iš акк. ba-ab- tar	авест. bāxδī [15, р. 199] «доля», «порция». Суффикс -tar(ta) образует причастие деятеля, и, таким образом, термин означает «тот, кто имеет (представляет) надлежащую долю» [12, р. 923]	DB I 16; DPe 16; DNa 23; DSe 22; DSm 9; XPh 21. DB III.13, 21; DSf 36.	Бактрия. Располагалась в бассейне Верхней Амударьи.

Продолжение таблицы 1

Название региона	Названия на других языках	Значение	Упоминания	Расположение
Sugda	эл. Šu-ug-da акк. Su-ug-du Su-ug-du [16, р. 181; 15 р. 209]	В Авесте встречается термин Suγda, который используется в качестве прилагательного к gava, что значит «поселение» [12, р. 505–510] и переводится как «Гава Согдийская». По господствующему в иранистике мнению – это греческая Согдиана [2, с. 48]. Некоторые исследователи видят в авестийском термине gava имя нарицательное: «страна скота», от gav – «корова» [12, р. 507]. Также предпринималась попытка объяснить имя согдийцев из североиранского со значением «обожженный», «сожженный», т. е. очищенный, чистый [5, с. 181].	XPh 21 DB I.16; DNa 23; DSe 22; DSm 9 DPe 16; DPh6; DH 5	Согдиана. Долина рек Зеравшана и Кашкадарья [3, с. 60].

Название региона	Названия на других языках	Значение	Упоминания	Расположение
saka <i>haimavaga</i>	u-mu-mat-qa, ú-mu-ur-ga-¹.	Этимология понятия <i>saka</i> остается неясной. Соединение корня <i>hau-</i> «жим, давка» [15, р. 211] и <i>varga</i> . «Саки, пьющие хаому» [15, р. 211] «почитающие/восхваляющие хаому»	DNa 25 DSe 24-25 XPh 26	
saka <i>tigraxauda</i>		От прилагательного <i>tigra</i> – «острый, остроконечный» и <i>haudā</i> – «шапка, колпак» [15, р. 186]. значит «саки, носящие остроконечные шапки (или шляпы)».	DN XV DNa 25-26 DSe 25 XPh 27 A?р 15	
Margu	эл. mat-ku-iš акк. mat-gu-¹,	От <i>mārgava-</i>	DB III.12, IV 24, DB III.16 DB II. 7; III.11 DB IV.25, DBj 5	большой Мервский оазис в долине реки Мургаб

Пока Дарий подавлял вавилонское восстание Надинту-Бела, против него восстали другие территории *yātā : adam : Babirauv : āham : imā : dahyāva : tyā : hacāta : hamiçiyā : abava : Pārsa : Ūvja : Māda : Aθurā : Mudrāya : Parθava : Marguṣ : Ōtaguṣ : Saka* «тогда ряд стран восстали против него: Элам, Мидия, Ассирия, Египет, Парфия, Маргиана, Саттагидия, саки» (DB II. 7–8). Территории Парфии, Маргианы, Саков частично или полностью охватывают территории Центральной Азии. Опираясь на эти части Бехистунской надписи, мы делаем вывод, что центральноазиатские территории активно выступали против власти Дария, что территория Центральной Азии определенно была включена как минимум в одну сатрапию – Бактрию, которая включала еще и соседние территории.

Восстания, которые перечисляются в Бехистунской надписи, описаны не в хронологическом порядке, повествование в надписи часто прерывается на описание восстаний, которые начинались в других частях страны. Хронологическая последовательность нарушается в тех местах, где военными кампаниями руководил сам царь, т. е. эти события описываются раньше и намеренно подчеркивается их значимость. При этом эти события выделяются и грамматически, т. е. в тех случаях, когда восстания подавлял сам Дарий, используется конструкция активного залога «вот, что я сделал», а где его приближенные – пассивного залога «вот, что мною сделано» [4, с. 63].

Первым и крупнейшим выступлением было движение, охватившее Маргиану. Восставших возглавил маргианец по имени Фрада *Marguṣ : nāmā : dahyāuš : hauvmaiṣ : hamiçiyā : abava : I martiya : Frāda : nāma : Mārgava : avam : maθiṣtam : akunavatā*, т. е. «страна под названием Маргиана мне враждебной стала. Один человек по имени Фрада, маргианец, над ними главнейшим стал» (DB III. 11–12). Подавлять восстание был направлен сатрап Бактрии Дадаршиш. После подавления восстания Дарий говорит *ima : tyā : manā : kartam : Bāxtriyā* «вот, что мною сделано в Бактрии» (DB III. 20–21). Фрада не претендовал на царский титул, т. е. в этой части надписи отсутствует стандартная формула типа «Я царь Маргианы из семьи...». Отсутствие у предводителя восставших в Маргиане претензий на царский титул можно объяснить скорее всего тем, что они ориентировались на какой-то другой центр, за пределами Маргианы. Арахосия также не была центром отдельного восстания. Восстание в Арахосии было инициировано посылкой Вахъяздаты своего сторонника, имя которого в Бехистунской надписи не называется, и используется сложная конструкция: *pasāva : hauv : martiya : hya : avahyā : kārahyā : maθiṣta : āha : tyam : Vahyazdāta : frāiṣaya : abiy Vivānam* «человек, который был начальником того войска, которое Вахъяздата послал против Виваны» (DB III. 70–71). Возможно, это объясняется тем, что в Бехистунской надписи называются только сторонники Дария или восставших, которые объявляли себя царями, наследниками трона. В конце второго столбца Дарий пишет, что Парфия и Гиркания также восстали против него и его отца Виштаспы, который был здесь наместником:

Parθava : utā : Varkāna : hamiçiyā : abava : hacāma : Fravartaiš : agaubatā : Vištāspa : manā : pitā : hauv : Parθavaiy : āha : avam : kāra : avaharda : hamiçiya : abava : pasāva : Vištāspa : ašiyava : hadā : kārā : hyašaiy : anušiya : āha : Višpauzātiš : nāma : vardanam : Parθavaiy : avadā : hamaranam : akunauš : hadā : Parθavaibiš : Auramazdāmai : upastām : abara : vašnā : Auramazdāha : Vištāspa : avam : kāram : tyam : hamiçiya m : aja : vasiy : Viyaxnahya : māhyā : XXII : raucabiš : θakatā : āha : avaθāšām : hamaranam : kartam «Парфия и Гиркания враждебными мне стали (и) называют Фраватиша. Мой отец Виштаспа, он в Парфии был. Народ его покинул, враждебным стал. Тогда Виштаспа отправился вместе с войском, которое ему лояльным было. У города под названием Вишнаузатиш в Парфии, там он сражение дал против парфян. Ахурамазда мне помог. По воле Ахурамазды Виштаспа это враждебное войско полностью разбил. 22-й день месяца вияхна¹ закончился, (когда) ими было дано сражение» (DB II 92–98). Восстанию среди саков посвящен 5 столбец, который описывает события, которые произошли после 522–521 гг. до н. э. Причиной восстания на этот раз стало не почитание Ахурамазды (naiy Auramazdāšām ayadiya (DB V. 31–32)). Это восстание подавлял непосредственно сам царь *pasāva : adam : Sakā : vasiy : ajanam : aniyam : agarbāyam : hauv : basta : anayata : abiy : mām : utāšim : avājanam : maθištāšām : Skuxa : nāma : avam : agarbāya : utā : anaya : abiy : mām : avadā : aniyam : maθištam : akunavam : yaθā : mām : kāma : āha : pasāva : dahyāuš : manā : abava* «тогда саков я разбил полностью, другую (часть) захватил и... тогда другого величайшим (над ними) поставил, как моё желание было. Тогда страна моей стала» (DB V. 25–30). Крупные поселения, которые как правило были центрами развития оседлых земледельческих районов, в ахеменидский период становятся ремесленными центрами. В Бехистунской надписи упоминаются два города в Парфии Patigrabanā (*nāma : vardanam : Parθavaiy* DB III. 5) *Višpauzātiš* (*nāma : vardanam : Parθavaiy* (DB II.96)).

Древнеперсидские царские надписи дают нам представление о полезных ископаемых, которые доставлялись с территории Центральной Азии, что позволяет определить роль и значение этих территорий в общегосударственных делах. При этом известно, что при строительстве важных сооружений персидские цари использовали ремесленников с различных территорий своего государства. С территории Центральной Азии поставляли золото и различные самоцветы *daraniyam : hacā : Spardā : utā : hacā : Bāxtriya : abariya : tya : idā : akariya : kāsaka : hya : kapautaka : utā : sikabruš : hya : idā : karta : hauv : hacā : Sugudā : abariya : kāsaka : hya : axšaina : hauv : hacā : Uvārazmiyā : abariya : hya : idā : karta : ardatam* : т. е. «золото было принесено из Лидии и из Бактрии, которое здесь использовано. Самоцветы lapis-лазурь и кареол, которые здесь были использованы, из Согдианы. Синезеленый самоцвет был принесен из Хорезма, который здесь использован» (DSf 34–45) (таблица 2).

Материалы, которые добывали на территории восточных сатрапий

Название материалов	Текст	Перевод	Современное название	Место добычи
daraniyam	DSf 35, 49-50	от авес. zaraniya – «золото» [12, р. 1678]	Золото	Бактрия
kāsaka	DSf 37-9	общее название	Самоцвет	Хорезм и Согдиана
kapautaka	DSf 37	«голубой, серо-голубой» [1, с. 133]; «сине-зеленый, бирюзовый» [19, р. 161]	Ляпис-лазурь, т. е. лазурит	Согдиана
sikabruš		этимология неясна	Сердолик	Согдиана
axšaina	DSf 37-38	«темный» [12, р. 51] «темно-синий» [1, с. 133]	Кареол, бирюза,	Хорезм

Таким образом, древнеперсидские царские надписи отражают территориальный состав центральноазиатского региона в период правления Ахеменидов, свидетельствуют о внутривосточных событиях в обозначенных частях Персидской империи и дают представление об экономической и политической значимости региона. И именно древнеперсидские царские надписи дают нам то представление о Центральной Азии, которое было у современников этих надписей, что говорит о крайней важности использования данных источников при исследовании вопросов, связанных с историей Центральной Азии.

Список использованных источников

1. *Абаев, В. И.* Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе / В. И. Абаев // Иранские языки: материалы и исследования по иранским языкам / под ред. В. И. Абаева. – М.: Л., 1945. – С. 127–133.
2. *Брагинский, И. С.* Из истории таджикской и персидской литератур: избранные работы / И. С. Брагинский; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – М.: Наука, 1972. – 524 с.
3. *Гафуров, Б. Г.* Таджики: ревнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – 2-е изд. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 381 с.
4. *Дандамаев, М. А.* Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.) / М. А. Дандамаев. – М.: Наука, 1963. – 290 с.
5. *Доватур, А. И.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота: тексты, перевод, комментарий / А. И. Доватур, Д. П. Каллистов, И. А. Шитова. – М.: Наука, 1982. – 455 с.

6. *Оранский, И. М.* Несколько замечаний к вопросу о времени введения древнеперсидской клинописи / И. М. Оранский // ВДИ. – № 2. – С. 107–116.
7. Основы иранского языкознания (древнеиранский язык) / И. М. Оранский [и др.]. – М.: Наука, 1979. – 270 с.
8. *Медведская, И. Н.* Древний Иран накануне империй (X–VI вв. до н. э. История Мидийского царства) / И. Н. Медведская. – СПб.: Петербург. востоковедение, 2010. – 264 с.
9. *Фирдоуси, А.* Шахнаме: в 9 т. / А. Фирдоуси. – М.: Изда-во АН СССР, 1957–1971 / изд. подгот. Ц. Б. Бану [и др.]. – 1957. – Т. 1. От начала поэмы до сказания о Сохрабе. – 676 с.
10. *Фрай, Р.* Наследие Ирана / Р. Фрай. – М.: Наука, 1972 – 468 с.
11. *Юсифов, Ю. Б.* Хозяйственные документы из Суз и хронология ранних Ахеменидов / Ю. Б. Юсифов // ВДИ. – 1958. – № 3. – С. 18–32.
12. *Bartholomae, Ch.* Altiranisches Wörterbuch / Ch. Bartholomae. – Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1904. – 2000 p.
13. *Brandenstein, W.* Handbuch des Altpersischen / W. Brandenstein, N. Mayrhofer. – Otto Harrassowitz, 1964. – 160 p.
14. Central Asia. Geographical Survey Armenia // Encyclopædia Iranica [Electronic resource]. – 2012. – Mode of access: <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-i>. – Date of access: 20.02.2021
15. *Kent, R. G.* Old Persian: Grammer. Text. Lexicon / R. G. Kent. – 2 nd ed. – New Haven, 1953. – 203 p.
16. *King, L.* The sculptures and inscription of Darius the Great on the rock of Behistūn in Persia / L. King, R. Tompson. – L.: Oxford University Press, 1907. – lxxix, 223 p.
17. *Rubio, G.* Writing in another tongue: Alloglottography in the Ancient Near East / G. Rubio // Margins of Writing, Origins of Cultures / University of Chicago Press; ed. S. Sanders. – 2nd post. and cor. – Chicago, 2007 – P. 33–70.
18. *Schmitt, R.* The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text .Corpus Inscriptionum Iranicarum I / R. Schmitt. London: School of Oriental and African Studies, 1991. – 86 p.
19. *Skjærvø, O.* An Introduction to Old Persian / O. Skjærvø. – 2nd edit. – Harvard, 2002. – 190 p.
20. *Stolper, M. W.* Elamite Sources [Electronic resource] / M. W. Stolper // A Companion to the Achaemenid Empire; ed. B. Jacobs, R. Rollinger London: Wiley-Blackwell (forthcoming). – P. 1–19. – Mode of access: <https://chicago.academia.edu/MatthewStolper/CurriculumVitae>. – Date of access: 20.02.2021.

(Дата подачи: 26.02.2021 г.)

О. И. Кэрэруш

Республиканский институт высшей школы, Минск

V. Kererush

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 316.7:94:930(498)“1989/...”

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ ПАМЯТИ О ПРОШЛОМ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ РУМЫНИИ ПОСЛЕ 1989 Г.

THE PROBLEM OF RESEARCHING AND PRESERVING HISTORICAL MEMORY IN THE HISTORICAL SCIENCE OF ROMANIA AFTER 1989

В статье рассматриваются этапы румынской историографии в период после 1989 г. в отношении выработки и применения подходов репрезентации памяти о прошлом в Румынии. Дается характеристика основных тематических направлений, затрагивающих аспекты исторической памяти, исследовательским подходам, деятельности институтов по сохранению исторической памяти в Румынии.

Ключевые слова: Румыния; историческая память; историография; историческая наука; сохранение памяти.

The article discusses the stages of Romanian historiography in the period after 1989 in the elaboration and application of approaches to represent the memory of the past in Romania. The article describes the main thematic areas that affect aspects of historical memory; research approaches, the activities of institutions for the preservation of historical memory in Romania.

Keywords: Romania; historical memory; historiography; historical science; preservation of memory.

Определяющей особенностью отображения политической истории в социалистической Румынии было влияние идеологических факторов на методологическую базу исторических исследований. По этой причине большинство историков рассматривали и оценивали противоречивые социальные процессы в перспективе развития румынской нации и государства сквозь призму классового подхода и идеализации достижений коммунистического строительства и лидеров румынской компартии. С учетом геополитической принадлежности Румынии к странам социалистического блока и значительной зависимости Бухареста от Москвы доминировал исторический нарратив, указывающий на особые связи народа Румынии с другими социалистическими нациями и государствами. В то же время, особенно в период правления Н. Чаушеску (1965–1989 гг.), больший акцент делался на самостоятельность и уникальность исторического развития румынской нации и государственности. Именно в это время вступили в науку многие историки, определившие ход развития румынской науки после 1989 г.

Указанные факторы оказали влияние на то, что многие исторические исследования, изданные с 1947 по 1989 г. в Румынии, не отличались объективностью и последовательностью в освещении общественно-политических процессов прошлого и настоящего. В доминирующем историческом нарративе уделялось значительно меньше внимания таким сюжетам, как формирование первых феодальных государств на территории Румынии, становление румынской национальной государственности и развитие ее в условиях мировых войн и смены политических режимов до середины XX в.

Другой отличительной особенностью данного этапа историографии было то, что на протяжении второй половины 1940–1980-х гг. издавались преимущественно труды, главным образом освещающие темы возникновения и развития рабочего и крестьянского движения, участия Румынии в войне против Германии, народно-демократической революции и провозглашения Румынской Народной Республики в 1947 г., роль и место Коммунистической партии Румынии и ее лидеров в общественно-политических процессах.

Существенные изменения в историографии политической истории Румынии начали наблюдаться после 1989 г., когда в этой стране произошла смена властной системы. В 1990-х гг. историки получили доступ к широкому массиву ранее закрытых документов. «Архивная революция», смена политической системы, отказ от классового подхода и коммунистической идеологии в румынской историографии положили начало такому явлению, которое можно определить как «переписывание» истории страны, особенно периода новейшей истории.

С наступлением 2000-х гг. и в процессах пересмотра подходов репрезентации истории Румынии заявляют о себе новые тенденции. Происходит институционализация исторической науки в отношении организованного изучения наследия коммунистического режима. Так, в 2009 г. на основе двух организаций – Института по расследованию коммунистических преступлений в Румынии (2005 г.) и Национального института памяти румынской эмиграции (2004 г.) – был создан Институт по расследованию коммунистических преступлений в Румынии и памяти румынской эмиграции (Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc). Данный институт занимается сбором, организацией архивного хранения и публикацией документов, относящихся к деятельности внутренней оппозиции и румынской эмиграции в 1940–1989 гг., содействует научным исследованиям истории коммунистического режима, осуществляет сбор документов и свидетельских показаний, касающихся репрессивных действий коммунистического режима, и передает их следственным органам для возбуждения уголовных дел, публикацией сведений о преступлениях и злоупотреблениях, совершавшихся в период власти РКП [1].

Еще одним важным моментом в процессе институционализации является деятельность Румынской Академии, которая еще в 1990 г. вернула себе свое историческое название (с 1948 по 1989 гг. – Академия Румынской Народной Республики и Академия Социалистической Республики Румыния). Период, когда вся научная деятельность Академии находилась в идеологическом русле тоталитарного режима, остался позади. Падение коммунистического режима способствовало возвращению к первоначальным научно-исследовательским целям Академии [2].

Одновременно современные исследовательские подходы к изучению истории, сформированные в западной науке, стали проникать в румынскую историографию. Особенно они проявили себя в таких исследовательских перспективах, как устная история и историческая память. Румыния присоединилась к общеевропейской платформе солидарности по преодолению последствий коммунистического режима «Память и осознание» (<https://www.memoiryandconscience.eu/>), что наметило многие векторы исследований современных румынских историков.

Необходимо отметить, что современная румынская историография отражает не только процесс исследования с точки зрения науки, но и влияет на формирование отношения общества к прошлому своей страны. В постсоциалистических государствах возникли свои национальные модели изучения и репрезентации прошлого, рассмотрение которых может предоставить необходимый опыт для выработки экспертных мнений в области теории и практики государственной идеологической политики и сохранения историко-культурного наследия, а также как профессиональных, так и неакадемических инициатив в сфере публичной истории.

Цель данной статьи – охарактеризовать основные периоды румынской историографии постсоветского периода в аспекте изменения моделей и подходов изучения прошлого и репрезентации его в практиках политики исторической памяти.

Хронологические рамки работы охватывают 1989–2020 гг. Верхняя дата совпадает с зарождением нового этапа в румынской историографии в связи с падением коммунистического режима.

Первое посткоммунистическое десятилетие в румынской историографии. Революция 1989 г. в Румынии, повлекшая смену политического режима, положила начало новому этапу исследований в исторической сфере. Деидеологизация научной сферы дала возможность историкам приступить к изучению широкого комплекса ранее неисследованных сюжетов и проблем румынской истории. Доступ к архивным материалам позволил дать новое представление о событиях, происходивших, главным образом, в послевоенный период в стране. Коммунистический период в истории Румынии стал одной из популярнейших тем послереволюционного периода. Многие исследователи собирали, публиковали и анализировали документы перио-

да социализма. Так, например, в 1999 г. были изданы работы Д. Делетанта «Румыния под властью коммунистов» («Romania under Communist rule») [3] и «Коммунистический террор в Румынии: Георгиу-Деж и полицейское государство, 1948–1965 гг.» (Communist terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the police state, 1948–1965) [4], в которых осуществлены первые попытки изучения истории коммунизма в Румынии с 1921 г. и до его падения в 1989 г. В частности, дана оценка влияния сорокалетнего режима на румынское общество.

В этом же году был издан объединенный труд В. Фрунзэ «История коммунизма в Румынии» («Istoria comunismului în România») [5]. Примечательно, что одна из частей, включенная в структуру работы, была издана еще до революции 1989 г. за пределами Румынии и посвящалась теме «История Румынской коммунистической партии». Это говорит о том, что первые оценки коммунистическому режиму румынскими исследователями давались еще до его падения.

Период коммунизма в Румынии пришел на смену монархии, упраздненной в 1947 г. Следовательно, долгие годы в румынской социалистической историографии отношение к монархическому периоду носило идеологическую окраску. 1990-е гг. в корне изменили подход. Популярность королевской семьи в первой половине 1990-х гг. среди общественности породила интерес исследователей к истории Королевства Румыния. Особо важной темой был переходный период 1944–1947 гг. Публиковались документы военных лет и последних лет правления румынского короля Михая I. В общественности поднимался вопрос о незаконной передаче власти коммунистам в декабре 1947 г. и о возможности возвращения власти бывшему королю в формате президентства. В связи с этим выходили работы-исследования биографии последнего короля. 1995 г. – «Михай Румынский» («Michael of Romania») И. Портэ [6], «Его Величество король Румынии Михай. Прерванное правление» («Majestatea Sa Regele Mihai al României. O Domnie intrerupta») П. В. Дэсплачес [7], 1996 г. – «Политическая история Румынии: 1944–1947 гг. Хрестоматия перехода между двумя диктатурами» («Istoria politică a României: Între anii 1944–1947. Crestomația tranziției dintre două dictaturi») С. Неагоэ [8], 1997 г. – «Беседы с королем Румынии Михаем I» («Ciobanu, M. Convorbiri cu Regele Mihai I al României») М. Чиобану [9]. В 1999 г. вышла книга-интервью с последним королем Л. Вэленаш «Король Михай среди нас (1989–1999 гг.)» («Regele Mihai printre noi (1989–1999)») [10], в которой в виде мемуаров идет повествование о жизни монарха. Все эти работы позволяли показать личность последнего румынского короля и возрождали память о монархии. Выходили в это время исследования и по общей истории периода монархии [11; 12].

Своеобразным результатом проделанной румынскими историками работы по переоценке прошлого стало издание первых комплексных трудов, ох-

ватывающие всю историю Румынии [13]. Отдельно следует упомянуть работу Л. Бойя «История и миф в создании румын» («Istorie și mit în conștiința românească») 1997 г. издания [14]. Книга вызвала широкий резонанс в кругу исследователей и читателей, так как она представила историю через призму культурного и идентитарного развития румын. Данная работа выдержала перевод на ряд иностранных языков, став своеобразной визитной карточкой нового румынского исторического нарратива.

Для рассматриваемого этапа в историографии также было характерно особое внимание проблеме культурного и национального развития румын. Издавались монографии как по отдельным периодам с примечательностью роли культуры конкретных лет в становлении нации, так и общие труды [15–17].

С наступлением 2000-х гг. в румынской историографии появляется еще больше академических исследований, изданных Румынской Академией. Позитивистская методология, основанная прежде всего на исследовании ранее недоступных документов, нашла отражение в академических изданиях. За 2002–2008 гг. в свет вышло десяти томное издание «История румын» [18]. Активно издается периодика по румынской истории. Вместе с тем в 2007 г. была основана новая Академия румынских ученых в связи с недовольством группы ученых научной деятельностью Румынской Академии. В 2004 и 2005 гг. были созданы Национальный институт памяти румынской эмиграции и Институт по расследованию преступлений коммунизма. Позже эти две организации слились в одну – Институт по расследованию преступлений коммунизма и памяти румынской эмиграции. Все это говорит о масштабном процессе институционализации исторической памяти в Румынии в рассматриваемый период.

В 2004 г. была издана комплексная работа под редакцией И. А. Попа «История Румынии» («Istoria României») [19]. В ней представлен новый взгляд на историю румын с древнейших времен. Коллектив авторов всесторонне постарался отразить исторические реалии и сделал акцент на румынскую национальную идентичность.

В 2000 г. миру был представлен «Иллюстрированный атлас истории Румынии» («Atlas istoric ilustrat al României») [20], цель которого – популяризация и возвеличивание истории Румынии.

В данный период проводились исследования на предмет национальных исторических героев румын. Так, в 2007 г. вышел труд Ш. Андрееску «История румын: летописцы, миссионеры, основатели (XV–XVII вв.)» («Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV–XVII)») [22]. В работе были представлены такие деятели, как Матей Басараб и Штэфан Великий. В целом можно отметить, что идея национального романтизма в румынской историографии свойственна этому периоду. Свой взгляд на насыщенный событиями XX в. изложил П. Догару в работе с весьма научно-популярным

названием «Королевский дом, роковые женщины, масонство и диктаторы XX века» («Casa Regala, femeile fatale, masoneria si dictatorii secolului XX») [21].

Открытость архивов коммунистических структур способствовала продолжению исследований периода 1940–1980-х гг. Публиковались документы, производились анализ и интерпретация новых фактов, которые в ряде случаев отражали инструментальный подход исследователей. Влияние изменений в политической сфере отображаются на темах исследований румынских ученых как сегодня, так и в 2000-х гг. [23–27].

Также в этот период выходили работы, старающиеся связать румынскую национальную идентичность с общеевропейскими ценностями [28]. Данная тенденция прослеживалась и на уровне школьных учебников. Ввиду отсутствия монополии на их издание в 2000-х гг. школы сами выбирали, какие учебники использовать в образовательном процессе. Одним из вариантов учебника был «Румыния и Европа», где авторы уже в названии намекают на нераздельность румынской истории от общеевропейской [29].

В рассматриваемый период выходят первые аналитические исследования, раскрывающие специфику румынской модели декоммунизации в исторической сфере [29]. В них были даны первые оценки историографии и политическим процессам, протекающим в 1990-е гг. в Румынии.

Современный этап (2010–2020 гг.) румынской историографии характеризуется обращением к теоретическому наследию румынской историографии и интеллектуальной мысли межвоенного периода, а вместе с тем усилением влияния либеральных ценностей, обусловленных евроинтеграционными тенденциями. Так, появилось большое количество исследований по исторической памяти, которые основываются на междисциплинарных подходах, развиваются направления устной истории и истории повседневности. Для современного этапа характерно разнообразие как в выборе тем, так и в выборе методологических подходов. Остановимся на некоторых примерах.

Ряд историков пробуют трактовать историю через жизнь и деятельность конкретных личностей. В своих работах Д. Делетант, Т. Лазэр, Л. Маркоу, Т. Никулеску Бран, И. Скурту, П. Турля, Р. Фрэнтю, ссылаясь не только на документы, но и на воспоминания людей, характеризуют роль личностей в истории Румынии [30–37].

Отдельные исследователи уделяют внимание популярному в румынской историографии периоду коммунистического режима в Румынии [38–42]. Не остается в стороне и тема история средневековых румынских княжеств и исторических деятелей того периода [43; 44].

Тема румынской революции 1989 г. поднимается в работе Д. Петреску «Объяснение румынской революции 1989 г.: культура, структура и непред-

виденные обстоятельства» («Explaining the Romanian revolution of 1989: culture, structure, and contingency») [45].

Остается важным вопрос национальной идентичности румын на современном этапе [46; 47]. Историографическая «свобода» и примордиалистское восприятие этничности румын актуализировали вопросы легионерского движения и современного национализма в Румынии [48; 49].

Отдельное внимание хочется обратить на ряд исследований по исторической памяти. О социальной памяти о коммунистическом режиме в постреволюционный период в Румынии и проблемах ее формирования говорят в своих работах М. С. Русу, С. Митрою, М. Хариукогал, В. Тисмоняну [50–52]. Общественная память румын на современном этапе как исторический процесс исследуется в работе А. Шербана [53].

Эпохальным событием в общественной жизни румын стала смерть и похороны последнего румынского короля Михая I (2017 г.). Исследователь Д. Ковац в ходе анализа двух опубликованных в широком доступе статей об этом событии сформировал представление о том, как коллективная память проявляется в ознаменовании конкретных исторических событий в СМИ и у общественности [54].

Проявлением исторической европейской солидарности являются исследования в области исторической памяти о Холокосте в современной Румынии [55]. Еще в 2005 г. был создан Национальный институт изучения Холокоста в Румынии «Эли Визель». Цель деятельности института – выявление, сбор, архивирование, исследование, публикация документов и решение научных проблем, связанных с Холокостом, разработка и реализация образовательных и культурных программ, касающихся этого исторического явления [56].

Падение коммунистических режимов отразилось и на процессе европейской интеграции в рамках возможности сотрудничества исследователей и правительств Центрально-Восточной Европы по преодолению прошлого.

Румынская историография все еще находится в процессе трансформации, но основные ее направления отчетливо проявили себя за последние 30 лет. Примордиализм и националистические идеи в подходах как символы межвоенного периода сочетаются с современными тенденциями в виде междисциплинарности, роста интереса к устной истории и истории повседневности, исследований по теме исторической памяти, попыток исторического примирения в преодолении прошлого в рамках общеевропейских институтов памяти, институционализации национальной исторической науки. Тем самым современная румынская историография вносит свой уникальный вклад с процесс развития общеевропейской исторической памяти.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.iicmer.ro>. – Date of access: 07.02.2021.
2. Academia Română: Scurt istoric [Electronic resource]. – Mode of access: https://academiaromana.ro/academia2002/acadrom/pag_ist.htm. – Date of access: 10.02.2021.
3. *Deletant, D.* Romania under Communist rule / D. Deletant. – Iași etc.: The Center for Romanian Studies, 1999. – 203 p.
4. *Deletant, D.* Communist terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the police state, 1948–1965 / D. Deletant. – London: Hurst & Co., 1999. – 351 p.
5. *Frunză, V.* Istoria comunismului în România / V. Frunză. – București, 1999. – 587 p.
6. *Porter, I.* Michael of Romania / I. Porter. – Stroud: Sutton Publishing, 1995. – 328 p.
7. *Desplaces, P. V.* Majestatea Sa Regele Mihai al Romaniei. O Domnie intrerupta / P. V. Desplaces. – Buc.: Editura libra, 1995. – 211 p.
8. *Neagoe, S.* Istoria politică a României: Între anii 1944–1947. Crestomația tranziției dintre două dictaturi / S. Neagoe. – Buc.: Noua Alternativă, 1996. – 531 p.
9. *Ciobanu, M.* Convorbiri cu Regele Mihai I al României / M. Ciobanu. – Buc.: Brosata, 1997. – 468 p.
10. *Vălenaș, L.* Regele Mihai printre noi (1989–1999) / L. Vălenaș; prefață de L. Antonesei. – Iași: Ars Longa, 1999. – 703 p.
11. *Hitchins, K.* Rumania 1866–1947 / Hitchins, K. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 955 s.
12. *Călinescu, A.* Însemnări politice: 1916–1939 / A. Călinescu. – Buc.: Humanitas, 1990. – 431 p.
13. *Georgescu, V.* The Romanians: A History / V. Georgescu // Translated by A. Bley-Vroman. Ed. M. Calinescu. – Columbus: Ohio State University Press, 1991. – 357 p.
14. *Boia, L.* Istorie și mit în conștiinta românească / L. Boia. – Buc.: Humanitas, 1997. – 310 p.
15. *Zamfirescu, D.* Cultura română, o mare cultură cu destin universal / D. Zamfirescu. – București, 1996. – 270 p.
16. *Livezeanu, I.* Cultura și naționalism în România Mare / I. Livezeanu. – București, 1995. – 391 p.
17. *Marino, A.* Politica și cultura / A. Marino. – Iași, 1996. – 370 p.
18. Istoria Românilor: vol. I-X. – București: Edit. Enciclopedică, 2002–2008. – I–X vol.
19. Istoria României / I. A. Pop, I. Bolovan. – Institutul Culturala Român, 2004. – 809 p.
20. Atlas istoric ilustrat al României / P. Dan-Străulești. – Buc.: Litera Internațional, 2009. – 97 p.
21. *Dogaru, P.* Casa Regala, femeile fatale, masoneria si dictatorii secolului XX / P. Dogaru. – Buc.: Aldo Press, 2002. – 622 p.
22. *Andreescu, Ș.* Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV–XVII) / Ș. Andreescu. – Cluj-Napoca: Editura Limes, 2007. – 179 p.

23. 23 August 1944 in arhivele comuniste / G. Neacsu (ed.), I. Scurtu (pref.). – Buc.: Majadahonda, 2000. – 245 p.
24. *Moraru, C.* Politica externă a României 1958–1964. / C. Moraru. – Buc.: Enciclopedia, 2008. – 320 p.
25. *Șandru D.* Mișcări de populație în România: (1940–1948) / D. Șandru. – Buc.: Editura enciclopedică, 2003. – 429 p.
26. *Bucur, M.* Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania / M. Bucur. – Bloomington: Indiana University Press, 2009. – 376 p.
27. *Corduneanu, V.* Remembering State Socialism in the 1970s–1980s Romania. From official memory to the memories of the «dominated» / V. Corduneanu. – LAP, 2003. – 468 p.
28. *Schișfirneț, C.* Identitatea românească în contextul modernității tendențiale // Revistaromână de sociologie, serie nouă. – București, 2009. – № 5/6. – P. 461–480.
29. *Iordachi, C.* Entangled Histories: «Re-thinking the History of Central and Southeastern Europe from a Relational Perspective» // Regio – Minorities, Politics, Society. – Budapest: TK Kisebbségkutató Intézet, 2004. – № VII. – P. 113–147.
30. *Deletant, D.* Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimul său. 1940–1944 / D. Deletant. – Buc.: Humanitas, 2011. – 400 p.
31. *Lazăr, T.* Jurnalul Regelui Mihai I de România. Reconstituit după acte și documente contemporane, Vol. I: 1921–1940 / T. Lazăr. – Iași: Casa Editorială Demiurg, – 2010. – 122 p.
32. *Marcou, L.* Carol al II-lea al României: regele trădat / L. Marcou. – Buc.: Corint, 2015. – 496 p.
33. *Niculescu Bran, T.* Mihai I, ultimul rege al românilor / T. Niculescu Bran. – Buc.: Humanitas, 2016. – 254 p.
34. *Scurtu, I.* Istoria romanilor de la Carol I la Nicolae Ceausescu / I. Scurtu. – Buc.: Mica Valahie, 2010. – 282 p.
35. *Scurtu, I.* Istoria romanilor în timpul celor patru regi (1866–1947): în 4 parti / I. Scurtu. – Buc.: Brosata, 2010. – 4 par.
36. *Scurtu, I.* Politică și viață cotidiană în secolul al XX-lea și începutul celui de-al XXI-lea / I. Scurtu. – Buc.: Mica Valahie, 2011. – 505 s.
37. *Turlea, P.* Regele Mihai și Maresalul Antonescu – P. Turlea, Buc.: Semne, 2011. – 450 p.
38. *Focseneanu, E.* Doua săptămâni dramatice din istoria României: (17–30 decembrie 1947) / E. Focseneanu. – Buc.: Curtea veche, 2014. – 189 p.
39. *Deletant, D.* Romania sub regimul communist / D. Deletant. – Buc.: Fundația Academia Civică, 2010. – 286 p.
40. *Denize, E.* Propaganda comunista în România (1948–1953) / E. Denize. –Târgoviște: Cetatea De Scaun, 2011. – 280 p.
41. *Stoicescu, M.* Humour and politics in communist Romania: thesis / M. Stoicescu. – Maynooth: National University of Ireland, 2012. – 76 p.
42. *Turcescu, L.* Church Collaboration and Resistance under Communism Revisited: The Case of Patriarch Justinian Marina (1948–1977) / L. Turcescu, L. Stan. – Eurostudia, 2015. – Vol. 10, № 1. – P. 75–103.

43. *Cojocariu, M.* Zimbrul și Vulturul. Cercetări privitoare la unirea Principatelor / M. Cojocariu. – Iași: Editura Universității «Alexandru Ioan Cuza», 2010. – 240 p.
44. *Andreescu, Ș.* Vlad Tepes Dracula / Ș. Andreescu. – Editura Enciclopedică, 2015. – 416 p.
45. *Petrescu D.* Explaining the Romanian revolution of 1989: culture, structure, and contingency / D. Petrescu. – Buc.: Editura enciclopedică, 2010. – 453 s.
46. *Marga, A.* Identitate națională și modernitate / A. Marga. – Brașov, 2018. – 360 p
47. *Lixeanu, O.* Mișcarea legionară în postcomunism // Garda de Fier. – Buc., 2012. – Mode of access: http://www.miscarea-legionara.net/doc_miscarea_in_postcomunism_5.html. – Date of access: 19.01.2021.
48. *Cipăianu, Gh.* Naționalismul românesc în primul deceniu postcomunist / Gh. Cipăianu. – Cluj-Napoca, 2014. – 40 p.
49. *Scurtu, I.* 24 iunie 1927: Corneliu Codreanu înființează Mișcarea Legionară. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.activenews.ro/prima-pagina/Cum-a-luat-fiinta-Miscarea-Legionara-si-ce-voia-Corneliu-Zelea-Codreanu.-Un-studiu-al-istoricului-Ioan-Scurtu-face-lumina-47925>. – Date of access: 25.01.2021.
50. *Rusu, M.* Transitional politics of memory in post-communist Romania // Europe-Asia Studies. – Sibiu, 2012. – № 69(8). – P. 1257–1279.
51. *Tismaneanu, V.* Democracy and memory: Romania confronts its communist past // Annals of the American Academy of Political and Social Science, 2012. – № 617(1). – P. 166–180.
52. *Hariucoral, M.* Histories and institutional narratives: preserving the stories of the romanian communist past / M. Hariucoral, S. Mitroiu. – Iași, 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/334198576_Oral_Histories_and_Institutional_Narratives_Preserving_the_Stories_of_the_Romanian_Communist_Past/citation/download. – Date of access: 27.01.2021.
53. *Șerban, A.* The social memory of the history in oral cultural systems. The romanian case / A. Șerban // Историческая память о Беларуси как фактор консолидации общества: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26–27 сент. 2019 г. / редкол.: Г. П. Коршунов (гл. ред.) [и др.]; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. – Минск: ООО «СУГАРТ», 2019. – С. 68–71.
54. *Kovacs, D.* News media and collective memory construction after the death of King Michael I of Romania / D. Kovacs // Revista Romana de Jurnalism si Comunicare. – University of Bucharest, Faculty of Journalism and Communication Studies, 2018. – P. 20–25.
55. *Florian, A.* Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania / A. Florian // Studies in Antisemitism. – Bloomington: Indiana University Press, 2018. – 291 p.
56. Institutul Național pentru Studiarea Holocaustului din România «Elie Wiesel»: Istoricul Institutului [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.inshr-ew.ro/ro/despre-noi/cine-suntem/istoricul-institutului.html>. – Date of access: 07.02.2021.

(Дата подачи: 26.02.2021 г.)

I. Ю. Лапушанскі
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

I. Lapushansky
Belarusian State University, Minsk

УДК 94(358)

ЖРЭЦТВА КАТЭГОРЫІ PAŠIŠUM У СТАРАВАВІЛОНСКАЙ МЕСАПАТАМІІ

THE PRIESTHOOD OF THE PAŠIŠUM CATEGORY IN THE OLD BABYLONIAN MESOPOTAMIA

У артыкуле разглядаюцца прадстаўнікі катэгорыі pašišum, якіх звычайна ўключаюць у склад месапатамскага жрэцтва і далучаюць да групы «жрацоў, занятых культуам». У самой акадскай назве жрацоў-pašišū экспліцытна прысутнічае ўказанне на асноўны змест яго культувай дзейнасці – гэта ўмашчэнне маслам ці «намазанне» боства (дакладней, статуі боства, усталяванай у храме). З тэкстаў можна зрабіць выснову аб тым, што жрацы-pašišum разам са жрацамі-išippum неслі адказнасць за функцыянаванне храма ў выглядзе рэгулярных ахвярапрынашэнняў зернем, яго адкрыццё і культуавыя прадметы, якія ў ім знаходзіліся. Пры гэтым жрацы былі залежныя ад прадстаўнікоў мясцовай улады.

Ключавыя словы: жрэцтва; жрацы-pašišū; храмавая дзейнасць; культуавыя прылады; месапатамскае грамадства.

The article reviews the priest of pašišum category, who are usually included into Mesopotamian priesthood busy with the cult practice. The very Akkadian name of the pašišū priests evidently shows the meaning of their cult practice – smearing with oil or «anointing» the god (in fact it was the god's statue placed in the temple). The texts give us foundations to conclude that the pašišū priests together with the išippum priests were responsible for the temple activities like regular grain sacrifices, also for ceremonies of temple opening and for all the sacral objects situated inside. The priests were dependent on the local government administration.

Keywords: priesthood; pašišū priests; temple activities; sacral objects; Mesopotamian society.

Прадстаўнікі катэгорыі *pašišum*, шумерамоўнымі эквівалентамі якой з'яўляюцца катэгорыі *gudug* і *pa4-šeš*, звычайна ўключаюцца ў склад месапатамскага жрэцтва і ўваходзяць у групу «жрацоў, занятых культуам» (*Kultpriester*) [15, с. 629–630]. У асірыялагічнай навуцы існуе некалькі вызначэнняў паняцця «жрэц». Базавым з'яўляецца тое, згодна з якім жрэц – гэта чалавек, які ажыццяўляе сувязь паміж грамадствам і светам багоў [15, с. 617]. Гэты чалавек мусіў ажыццяўляць храмавы культ і забяспечваць багоў [15, с. 617]. Характэрнымі рысамі атрымання жрэцкай пасады быў жорсткі адбор, пасвячэнне і адносная ізаляцыя ад паўсядзённасці [15, с. 617].

Пэўныя цяжжасці ўзнікаюць пры спробе аддзялення жрацоў ад іншага храмавага персаналу [15, с. 618]. К. Верзегерс разглядае храмавыя ахоўнікаў дзвярэй, цырульнікаў і прадстаўнікоў іншых падобных прафесій, якія не ўдзельнічалі ў рытуалах непасрэдна, як жрацоў, у той час як прадказальнікі выключаюцца з гэтай сацыяльнай групы [21, с. 2]. Даследчыца выкарыстоўвае фармальную прыкмету – атрымманне храмавай прэбенды, якой былі пазбаўлены прадказальнікі. Прэбенда ў дадзеным выпадку разумеецца як права атрымання пэўных матэрыяльных даброт у выглядзе натуральных прадуктаў ці срэбра за выкананне культавых абавязкаў. В. Залабергер і Ф. Хубер Вулье, наадварот, уключаюць прадказальнікаў у склад жрацоў і выключаюць з яго прадстаўнікоў «гаспадарчых» прафесій, засноўваючыся на прыкмеце інтэнсіўнасці кантакту з боствам і існавання спецыяльных правілаў атрымання пасады варажбіта [15, с. 618].

Ні акадская, ні шумерская мовы не ведаюць адзіных тэрмінаў, які можна было б перакласці як «жрэцтва» ці «жрэц» у агульным сэнсе, без прывязкі да пэўнай культавай функцыі ці як пазначэнне ўсіх людзей пэўнага храма, якія займаліся культавымі дзеяннямі, таму самі гэтыя паняцці з'яўляюцца ў многім умоўнымі. Тым не менш гэтыя паняцці шырока выкарыстоўваюцца ў сучаснай навуцы. Як указвалася даследчыкамі, сама дыскусія наконт вызначэння гэтых паняццяў пазбаўлена сэнсу праз адсутнасць саміх гэтых паняццяў у месапатамскіх мовах. Паколькі гэта так, даследаванню павінны падвяргацца канкрэтныя сацыяльныя ці прафесійныя катэгорыі месапатамскага грамадства, зафіксаваныя ў тэкстах пэўнага часу, якія сёння ўключаюцца ў больш шырокае паняцце «жрэцтва».

Усталяваць характар культавай дзейнасці жрацоў амаль любой катэгорыі для старававілонскага перыяду досыць цяжка, бо ад гэтага часу практычна не маецца неранжаваных запісаў рытуалаў, якія б падрабязна апісвалі культавыя дзеянні і якія вядомыя ад позніх перыядаў месапатамскай гісторыі [2, с. 31]. Тым не менш пэўную інфармацыю можна знайсці і ў тэкстах іншых жанраў.

Месапатамскі храмавы культ звычайна разглядаецца як шэраг дзеянняў, накіраваных на матэрыяльнае забеспячэнне жыцця пэўнага боства ў яго палацы (храме), такіх як яго харчаванне, абуджэнне, укладанне да сну і інш. [1, с. 288]. Сюды ж дадаюцца малітвы і літаніі, у якіх І. Дзьяканаў бачыў аналаг ліслівасці да зямных цароў [1, с. 289].

На падобны характар культу недвухсэнсоўна ўказваюць многія храмавыя рытуалы. Аднак культ мог мець і больш глыбокае абгрунтаванне, звязанае з забеспячэннем касмічнага парадку, усталяванага багамі. На гэты больш глыбокі ўзровень указваюць звесткі, якія дае літаратурны тэкст «Ліст Самсуілуну да Энліль-надзін-шумі» [5, с. 135–148]. Гэты тэкст, хаця і досыць позні па часе стварэння (верагодна, гэта цараванне Навухаданосара I (1125–1103 гг.), цікавы для нас і тым, што ён непасрэдна датычыць культавай дзейнасці жрацоў *pašīšu*.

У лісце цар Самсуїлуна піша да «загадчыка свяцілішчаў Акада» Энліль-надзін-шумі пра тое, што пэўныя катэгорыі жрацоў, у тым ліку жрацы-*paššum*, «сталі рабіць злачынствы, парушаць табу, яны дакрануліся да крыві, яны ілжыва клянуща, унутры сябе яны апаганілі сваіх багоў – сапраўды яны іх апаганілі, яны (толькі) скочучь і балбочучь» (*sarratum itahaz, anzillum iktabsū, damē iltaptū, lā šalmātum itammū, šaplānu ilīšunu uhannapū – ušahnapū, iṣabbūrū, isurrū*) [5, с. 137. Obv. 1–9]. Далей цар піша, што яны «ўстанавілі для іх багоў тое, што іх багі не казалі» (*amāt ilīšunu lā iqbū ana muhhi ilīšunu šaknū*) [5, с. 137–138. Obv. 9–10]. Далей ідзе расповед аб стварэнні і навучанні Мардукам жраца-заклінальніка (*āšīru*) дзеля «жыцця многіх людзей» і жраца-ламентатара (*kalū*) – мастацтву «задавальнення сэрца, прадказання, ахвярапрынашэння і заспакаення (бога)», што трэба разумець як выражэнне прэтэнзіі жрацоў гэтых катэгорый на сваё першыństwo ў познія перыяды месопатамскай гісторыі. На адваротным баку маецца заклік да бога Нускі (бога агня) спаліць жрацоў катэгорый *ērib-bīti, nēšakku, paššū* і *dingirgubbū*, а таксама прадстаўнікоў жрэцкай калегіі *kinaltu* за іх паводзіны. У самым канцы тэкста, аднак, сказана: «жрацы-*paššum* краіны Акада, колькі іх ёсць, хай бачаць і вучацца, і хай баяцца мяне, Самсуїлуну» (*paššī mā Akkadī mala bašū līmurū-ma limudū lišhutū yāši Samsuiluna*) [5, с. 138 Rev. 6–7], у чым можна бачыць як выражэнне ўжо царскай прэтэнзіі на кантроль жрэцтва, так і заклік да жрацоў больш пільна выконваць свае абавязкі.

Выдаўцы гэтага тэксту Ф. Аль-Раві і Э. Джордж бачаць у інкрымінаваных жрацам дзеянням парэшанне асноўных рытуалаў і правіл паводзін, выкананне якіх было даручана багамі людзям і якія мусілі выконвацца дзеля падтрымання касмічнага парадку (гэта значыць таго, што выражалася акадскім словам *paṣū* і шумерскім словам ME) [5, с. 139]. Калі гэта так, то становіцца зразумелым, што жрацы (у тым ліку прадстаўнікі катэгорыі *paššum*) былі адказнымі за гэтае падтрыманне.

Рытуал, які ў Месопатаміі выступае як асноўнае культывае дзеянне, быў звязаны з катэгорыямі вызначанасці якасцяў прадмета, яго ўздзеяннем на наваколле, а таксама правілы, нормы, што існуе ў свеце і ўпісвае любую з’яву ў сусветны парадак, устаноўлены вярхоўным боствам у нябёсным свеце [2, с. 35–36].

У самой акадскай назве жрацоў-*paššū* экспліцытна прысутнічае ўказанне на асноўны змест яго культывай дзейнасці – гэта ўмашчэнне маслам ці «намазанне» боства (дакладней, статуі боства, усталяванай у храме). На гэта ж указваюць старававілонскія дакументы: у лісце-загадзе ад нейкага Ібні-Ураша (магчыма, храмавы адміністратар) змяшчаецца патрабаванне аб выдачы жрацу-*paššum* Мардука (*ana paššim ša Marduk*) пятнаццаці *сут* (каля 150 л) масла (I₃, GIŠ, *šamnum*) [9, no. 194]. Такая колькасць масла, відавочна, не магла выкарыстоўвацца для аднаго ўмашчэння і хутчэй мусіла паступіць на храмавы склад.

Больш разгорнутая інфармацыя прысутнічае ў «Табліцы рытуалаў Ларсы», на аснове якой мы можам меркаваць у тым ліку і пра характар культавай дзейнасці *pašišum* у горадзе Ларса на мяжы XIX–XVIII стст. да н. э. Тэкст змяшчае запіс выдачы масла для ўмашчэння жрацоў розных бостваў на працягу некалькіх «святочных дзён»¹: гэта *pašišum* Энкі (ii 23), Уту (iii 48), Іштар (v 7), Нанаі (vi 30) і Нінэгалы (vii 49), якія выконваюць свае абавязкі ў дні адпаведных бостваў [22, с. 29]. Аднак гэта хутчэй масла, якое ішло на самаўмашчэнне (*i3-giš i3-šeš gudug-meš*), акрамя таго, гэтыя выдачы звычайна ідуць на патрэбы не толькі *pašišum*, але і «храмавай калегіі» (*ġir-se2-ga*). Аднак тэкст таксама кажа пра асноўны рытуал, які мусілі праводзіць выключна чальцы катэгорыі *pašišum* – гэта «начное дзяржурства» (*niġ2-ġi6*), якое адбываецца ў канцы дня кожнага бога ці багіні [22, с. 24–25]. Выдачы культавых рэчаў для гэтай цырымоніі наступныя:

1. Дзень Энкі (месяц *šabāṭu*, дзень 16): пэўная колькасць масла, 1 *сут* мукі добрага памолу, 1 *сут* фінікаў, 1 *сут* звычайнага піва «для начнога дзяржурства – атрыманае жрацамі-*pašišum*» ([x] *i3-ġiš 1 ban2 zi3-gu 1 ban2 zu2-lum 1 ban2 kaš-ġin a-na niġ2-ġi6 šu-ti-a gudug.meš*) [22, no. 1, i 37–40].

2. Дзень Уту (*šabāṭu* 17): 1 *ку* таплёнага масла, 1 *ку* масла, 1 *сут* мукі добрага памолу, 1 *сут* фінікаў, 1 *сут* звычайнага піва, 1 піўны збан ёмістасцю ў 1 *сут*; формула выдачы тая ж (1 *sil3 i3-nun, 1 sil3 i3-ġiš, 1 ban2 zi3-gu 1 ban2 zu2-lum, 1 ban2 kaš-ġin, 1 pihu 1 ban2 a-na niġ2-ġi6 šu-ti-a gudug.meš*) [22, no. 1, ii 49–53].

3. Дзень Іштар (*šabāṭu* 18): колькасць і якасць ахвяраў супадаюць з днём Уту; формула выдачы тая ж (1 *sil3 i3-nun, 1 sil3 i3-ġiš, 1 ban2 zi3-gu 1 ban2 zu2-lum, 1 ban2 kaš-ġin, 1 pihu 1 ban2 a-na niġ2-ġi6 šu-ti-a gudug.meš*) [22, no. 1, iv 18–22].

4. Дзень Нанаі (*šabāṭu* 19): колькасць і якасць ахвяраў практычна цалкам супадаюць з папярэднім днямі, але колькасць «звычайнага піва» не захавалася; формула выдачы тая ж (1 *sil3 i3-nun, 1 sil3 i3-ġiš, 1 ban2 zi3-gu 1 ban2 zu2-lum, [x] ban2 kaš-ġin, 1 pihu 1 ban2 a-na niġ2-ġi6 šu-ti-a gudug.meš*) [22, no. 1, v 34–38].

5. Дзень Дзінгір-мах і Панігіры (*šabāṭu* 21): 1 *ку* масла, 1 *сут* мукі добрага памолу, 1 *сут* фінікаў, 1 *сут* звычайнага піва; формула выдачы тая ж (1 *sil3 i3-ġiš 1 ban2 zi3-gu 1 ban2 zu2-lum 1 ban2 kaš-ġin a-na niġ2-ġi6 šu-ti-a gudug.meš*) [22, no. 1, ix 24–27].

Верагодна, падобныя ж выдачы рэчаў для ахвярапрынашэнняў адбываліся і ў дні іншых бостваў, дні якіх прыгадвае тэкст (такіх як Нінэгала, Нэргал ці абагоўлены цар Сін-ідзінам), але праз пашкоджанні таблічкі гэтага нельга давесці. З «Табліцы рытуалаў Ларсы» бачна, што

¹Паколькі гэты тэкст фіксуе штодзённы культ, пазначэнне дзён як «святочных» дзён пэўнага бога ўмоўнае. Гэта хутчэй дні, проста прысвечаныя культу пэўнага боства.

pašīšum сапраўды атрымлівалі масла, прычым для культу Уту, Іштар і Нанай таксама жывёльнага паходжання, якое выкарыстоўвалася, магчыма, для ўмашчэння статуі боства. Акрамя таго, мы бачым, што яны атрымлівалі і рэчы, неабходныя для ахвярапрынашэнняў і ўзліванняў, такія як мука, піва, фінікі. Тэкст не прыгадвае мясныя ахвяры, хаця і датычыцца культу галоўных бостваў царства Ларсы. Большыя памеры выдач на культ сонечнага бога Уту, багінь кахання Іштар і Нанай можна патлумачыць тым, што гэтыя боствы былі найбольш важнымі ў Ларсе. Пры гэтым таксама важна падкрэсліць, што тэкст фіксуе толькі звесткі пра штодзённы культ на працягу некалькіх дзён аднаго месяца, не самага насычанага культавымі падзеямі (*šabāqu* – гэта юліянскі студзень-люты, тады як асноўныя святы прыпадалі ў Месапатаміі на вясну). Памеры ахвяр (штодзённа 10 літраў мукі) і ўзліванняў (10 літраў піва) могуць уражваць, але памер масла для ўмашчэння невялікі (літр для кожнай статуі).

На жаль, фактычна нічога невядома больш наконт «начнога дзяжурства» жрацоў-*pašīšū* ў Ларсе: невядомыя ні дакладныя працэдуры прынясення ахвяр ці ўмашчэння статуй, ні пэўнае іх вербальнае суправаджэнне. Дакумент з рэгіёна горада Сіпара, які мае дачыненне да гэтай цырымоніі, фіксуе выдаткі на «начное дзяжурства для правядзення варажбы (?)» (*niĝ₃-ĝi₆ ša tērētīm*), якія атрымалі жрацы-*pašīšum* (GUDU₄.MEŠ) і чальцы жрэцкай катэгорыі «ўваходзячых у храм» (*ērib-bītīm*) багіні Анунітум і якія былі выдадзены нейкім Сін-імгурані «пры ўваходжанні багіні (?)» (*ina erēb iltīm*) [22, с. 25]. Такім чынам, жрацы-*pašīšum* у двух розных рэгіёнах Месапатаміі асацыяраваліся з правядзеннем «начнога дзяжурства», якое ў Сіпары, магчыма, суправаджалася варажбой (базавое значэнне акадскага *têrtum* – «інструкцыя», у мн.л. (як у тэксце) – тое ж значэнне, таксама яно значыць «даручэнне», але з пэўнымі дзеясловамі можа пазначаць «варажбу»).

З горада Мары на сярэднім Ефрате нам вядомы старававілонскі тэкст з апісаннем рытуалаў, якія датычаць абавязкаў *pašīšum* і якія, на жаль, былі даступныя нам толькі ў выглядзе цытат у CAD:

1) *šangû u DUMU.MEŠ pa-ši-ši-im iṭehhû-ma šangûm u ištēn ina DUMU.MEŠ pa-ši-ši-[im] [m]é ša š[āh]im <...>* «жрэц-*šangûm* і сыны жрацоў-*pašīšum* падыходзяць, і адзін з сыноў жрацоў-*pašīšum* ваду з кубка-шаху...» [35, с. 254];

2) *[iš]tēn mār pa-ši-ši ana pān [š]iṭrim inaqqi...* «адзін сын жрацоў-*pašīšum* перад [празам з?] песняй пралівае...».

Выраз «сыны» (*mārû*) ці «сын» (*mār*) жраца ці *pašīšum*, улічваючы кантэкст, трэба разумець не ў сэнсе роднасці, а ў сэнсе «адзін з групы *pašīšum*»¹.

¹Такую інтэрпрэтацыю падтрымлівае, крамя кантэкста, месапатамская практыка пазначэння жыхароў пэўнага горада як «сыноў» гэтага горада.

З гэтага тэкста вынікае, што ў горадзе Мары *paššum* займаліся таксама абрадамі воднай кансекрацыі (праўда, не зусім ясна, ачышчэннем чаго яны займаліся), якія суправаджаліся «песняй» (*šitrum*)¹. Такая інтэрпрэтацыя падтрымліваецца эпітэтам, які мае бог Эа ў міфе «Адапа і Паўднёвы вецер»: *ebbu ella qātī paššu mušte ’ū paršī* «чысты жрэц-*paššum* з чыстымі рукамі, што заўжды шукае рытуалаў» [25, і 9], звесткамі лексікаграфічных тэкстаў, дзе прысутнічае ўраўнанне *gudug = ellum* «чысты» [34, с. 164], а таксама некалькімі шумерскімі літаратурнымі тэкстамі.

У гімне ў гонар бога Энліля («Энліль у Экуры») сказана: *abzu gudug-bi šu-luh-ha- {zu} tum2-ma-me-eš* «жрацы басейна-*абзу* для {твайго} ачышчэння падыходзяць» [23, '58]; у школьным тэксце-дыспуце «Авечка і ячмень» авечка, пералічваючы свае годнасці, кажа: *gudug pa₄-šeš lu₂ a tu₅-am šu-luh kug-ĝa₂ um-ma-da-an-mur₁₀-re šukur₂ kug-ĝa₂ ĝiri₃-mu-da-an-gub-be₂* «жрацы-*гуду*, *пашэш*, людзі, амытыя вадой, апрапуліся ў мяне дзеля святага ачышчэння, я іду з німі да святой ежы» [18, '110–112]. Шумерская літаратура, такім чынам, таксама звязвае катэгорыі *gudug* і *pa₄-šeš* з правядзеннем «ачышчэння» (*šu-luh*), якое мае эпітэт «святое» (ці «чыстае», *kug-ĝa₂*) і якое, судзячы па тэксце «Энліль у Экуры», праводзілася для статуі бога (калі мы правільна разумеем фразу *šu-luh-ha-zu*).

Што датычыць музыкальнага суправаджэння дзейнасці *paššum*, то акрамя пасажа з рытуальнага тэкста з Мары наконт *šitrum*, на яго ўказваюць шумерскі выраз *gudug-šir₃-da* «*gudug* з песняй» і пасаж з серыі двухмоўных элегій *uru-hul-la-ke₄* («Разбураны горад»): *gudug-bi asila-la₃ mu-mu-ni-ib₂-be₂: paššissu dup[pir] ul iqabbi* «яго жрэц-*gudug* не грае (больш) на інструменце-*asila* (акадская версія: яго жрэц-*paššum* не кажа «Не з’яўляйся!»)» [16, с. 162–163]. На музыкальнае суправажэнне дзейнасці жрацоў-умашчальнікаў указвае таксама гімн у гонар храмаў горада Кеша, дзе гаворыцца наступнае [19, '114–115]:

114. *pa₄-šeš-e-ne kuš mu-un-sag₃-ge-ne*
жрацы-пашэш б’юць у скуруны барабан
115. *u18-ru u18-ru mu-ni-ib-be₂-e-ne*
моцна, моцна яны гавораць!

Лічыцца, што жрацы-*paššum* не займаліся прынясеннем крываваых ахвяр [10, с. 162], на што ўказваюць і адміністрацыйныя дакументы, у першую чаргу «Табліца рытуалаў Ларсы». Разам з тым у шумерскай літаратуры маюцца сведчанні адваротнага: у тэксце «Энліль і Намзідтара» Надзідтара, адказваючы на пытанне бога Энліля наконт таго, адкуль ён ідзе, кажа, што ён ідзе «з храма Энліля», і дадае, што ён служыць «у месцы жрацоў-*gudug* разам з іх авечкай» (*ki gudug-e-ne-ka udu-bi-da i3-gub-bu-nam*) [6, '6].

¹Ё. Рэнгер бачыць у гэтым тэксце не рытуал ачышчэння, а «*Libationshandlung*» [16, с. 162], аднак вада (*mī*) наўрад ці выкарыстоўвалася для ўзліванняў.

Гэты радок можа ўказваць на тое, што авечкі (*udu*) прыносіліся жрацамі-ўмашчальнікамі як ахвяры.

I. Дзьяканаў меркаваў, што жрацы-*gudug* займаліся таксама рытуалам «ажыўлення» статуі боства, пасля якога бог як бы перасяляўся ў сваю выяву [1, с. 289]. Гэты рытуал (які меў назву *mīs pi* «амавенне вуснаў (бога)») вядомы па некалькіх позніх неранжыраваных тэкстах I тыс. да н.э., частка з якіх паходзіць з Асірыі, частка – з Вавілоніі [3, с. 171]. У самім тэксце не бачна ніякай сувязі рытуала са жрацамі-ўмашчальнікамі¹, зрэшты, у час пісьмовай фіксацыі рытуала гэты жрэцкі тытул быў анахранічным. Калі меркаваць, што ў п.п. II тыс. да н.э. гэтым рытуалам усё ж займаліся жрацы-*pašīsum*, яго змест у многім супадаў з агульным характарам іх дзейнасці: рытуал выконваўся ноччу і ранняй раніцай, суправаджаўся вялікай колькасцю разнастайных заклёнаў і ахвярапрынашэнняў, у выніку якіх бог мусіў усяляцца ў сваю статую [3, с. 173–175].

Жрацы-*pašīsum* маглі таксама ўдзельнічаць у рытуалах па-за храмам, а менавіта ў рытуале боскага падарожжа, падчас якога статуя гарадскога бога везлася на лодцы з аднаго горада ў іншы. Такая здагадка звязана з пасагам літаратурнага тэксту «Падарожжа Нінгішзіды ў Ніжні свет», дзе гаворыцца, што «ў каюце на карме твайго [то бок бога Нінгішзіды] чоўна сядзіць жрэц-*gudug*» (⁶¹u₃ ma₂-e⁶²ger-ra-zu gudug ba-an-tu⁶³) [12, '13–14]. Калі разглядаць гэты тэкст як культавы, а не проста літаратурны, можна меркаваць, што жрацы-*pašīsum* сапраўды ўдзельнічалі ў падарожжы статуі Нінгішзіды².

Жрэц-*pašīsum*, які мусіў выконваць усе адзначаныя вышэй культавыя функцыі і, такім чынам, меў непасрэдныя адносіны з богам, павінен быў сам знаходзіцца ў стане рытуальнай чысціні [15, с. 618]. Існуюць прынамсі два тэксты, якія наўпрост датычацца таго стану, у якім жрэц мусіў з'яўляцца перад статуяй бога: гэта шумерамоўны старававілонскі тэкст A 7479 («Заклёны для ачышчэння жрацоў-*gudug*») [8] і новаасірыйскі тэкст, які датычыцца рытуала *gullubu*, які мусілі праходзіць жрацы *nēšakku* і *pašīšu* багоў Энліля і Нінліль («Ачышчэнне жраца Энліля») [21, с. 2]³.

Старававілонскі тэкст, звязаны з інтранізацыяй жраца-*pašīsum*, мае шэсць заклёнаў, якія жрэц мусіў дэкламаваць дзеля распачынення сваёй культавай дзейнасці. Верагодна, гэтыя заклёны зачитваліся ў храмавым басейне-*abzu*, дзе і праходзіла рытуальнае ачышчэнне.

¹Прафесія выканальніка рытуал наогул не згадваецца, аднак як акампануючы яму выступае жрэц-кансекратар [2, с. 349].

²Гл. [25, с. 10]: «...Sumerian mythological poems were representations of cultic journeys, when the statue of god was carried by ship».

³Сёння «Энліль і Нінліль» у гэтым тэксце разумеюць як пазначэнне любога мужскога і жаночага боства высокага рангу [14, с. 184].

Пасля кожнага заклёна маецца яго падагульненне (ці назва). Першы з іх мае назву «Заклён для збана вады» [8, і 12]. У самім заклёне кажацца пра «сасуд амавення Энкі» (*duḡ a-tu₅ ʰen-ki-ga-ke₄*), які «прывёў у парадак» (*i₃-sa₂*) рукі, кісці і ногі жраца, якія «не былі ў парадку» (*nu-si-sa₂*) [8, і 1–4]. Першы заклён, як мы можам меркаваць, акампанаваў амавенню будучага жраца, якая ажыццяўлялася з помаччу «сасуда амавення Энкі». Другі заклён зачытваўся раніцай, калі выходзіла Сонца, і быў прысвечаны сонечнаму богу Уту [19, і 13–ii 15], пасля чаго цырымонія працягвалася чарговым амавеннем і ачышчэннем [19, ii 16–iii 16]. У пятым заклёне прыгадваюцца магічныя расліны, аднак тэкст занадта разбіты, каб зразумець, для чаго яны выкарыстоўваліся [19, iii 17–18]. Апошні заклён быў звязаны з уваходжаннем жраца ў храм, які называецца «домам жыцця» (*e₂ nam-ti-la*), і пасля яго зачытвання жрэц дапускаўся да выканання сваіх абавязкаў [8, iv 1–11]. Тэкст мае ў канцы калафон с пазначэннем функцыі ўсіх заклёнаў: «заклёны для ачышчэння жраца-gudug» (*ka-inim-ma gudug kug-ge-da-kam*) [8, iv 12–13].

Тэкст новаасірыйскага часу большы па памеры, аднак яго сутнасць фактычна тая ж, паколькі і ён утрымлівае 17 заклёнаў, якія неабодна дэкламаваць жрацу дзеля першага ўваходжання ў храм [13, с. 183]. Акрамя таго, «Ачышчэнне жраца Энліля» мае прэамбулу, у якой апісваецца працэдура праверкі фізічнага і ментальнага стану кандыдата на ролю жраца [29, с. 184]. Жрэц павінен быў быць цалкам рытуальна чыстым і не мець фізічных недахопаў [13, с. 184]. Самі заклёны па большай частцы чытаюцца жрацом-заклінальнікам (*āšipu*), а не чалавекам, які жадае стаць жрацом-*rašīsum*. Першыя два заклёны датычацца працэдуры галення будучага жраца і пастрыжэння яго пазногцяў. Будучы жрэц праходзіў рытуальнае амавенне, пасля чаго атрымліваў галаўны ўбор-*paṣṣigu*, зроблены з белай воўны багінняй Уту. Гэты галаўны ўбор (які часам называюць «цюрбан») быў той адзнакай, якая вылучала жраца з усяго астатняга насельніцтва [13, с. 188]. Пасля гэтага будучы жрэц мусіў «прайсці па вуліцы» (11 заклён, які датычыць гэтага дзеяння, падобны да элемента рытуала *mīs rī*, у якім статую боства праносілі па вуліцы) [13, с. 188]. Нарэшце жрацу дазвалялася ўвайсці ў храм са словамі «ў Экур (храм Энліля) я падняўся» [13, с. 189], што разглядаецца як пераход чалавека ў пэўную вышэйшую сферу сакральнага, адзеленую ад прафаннага свету [13, с. 191]. Інтранізацыя завяршалася дадатковым дэкламаваннем заклёнаў [21, с. 3].

На знешнія прыкметы жраца-ўмашчальніка ўказваць таксама іншыя старававілонскія тэксты. У «Табліцы рытуалаў Ларсы» зафіксаваны выдачы масла для самаўмашчэння і спецыяльнага адзення-*бардуль* для жрацоў-*rašīsum*, прычым выдачы адзення былі персанальныя. У дзень Энкі было выдадзена 2 *сут* масла для ўмашчэння жрацоў-гудуг і «храмавай калегіі», у дзень Уту – нявызначаная колькасць масла, у дзень Інаны – 1 *парсіктум* і 3 *сут* масла, у дзень Нанай – 1 *парсіктум* і 2 *сут* масла. Адзенне-*бар-*

дуль (магчыма, яно рабілася з воўны?) атрымаў жрэц-умашчальнік Манум у дзень Энкі, жрацы Этэль-пі-Іштар і Ільшу-ўбішу ў дзень Інаны, жрэц, імя якога нечытальнае, у дзень Нанай [22, no. 1 ii 12, iv 63–64, vi 14]. Цікава, што жрэц-*paššum* бога Уту, Пузур-Нумушда, не атрымаў аддзенне, але атрымаў срэбра [22, no. 1 iii 37]. Тэкст паказвае, што жрацы-*paššum* сапраўды былі ўмашчаныя маслам і атрымлівалі спецыяльную вопратку для выканання сваіх абавязкаў.

Шумерская літаратура часта звязвае жрацоў-умашчальнікаў са спецыфічным галаўным уборам ці парыком, які па-шумерску называўся *hili* [20, с. 162]. У творы «Гільгамеш і Хувава» гаворыцца: *gudug dab₅-ba hi-li-še₃ gur-ra-am₃* «схоплены жрэц-гудуг вернуты да хілі» [24, '154], у ламенце па горадзе Уру: *gudug-bi hi-li-a ba-ra-tu-un-ĝen* «яго (горада) жрэц-гудуг не ходзіць (больш) у *xili*» [25, '348], у гімне да Хендурсангі: *gudug hi-li-a ni-in-gub-bu-ne* «яны прызначаюць жраца-гудуг да хілі» [5, '76]. Вызначыць дакладна, што гэта быў за галаўны ўбор, не ўяўляецца магчымым, аднак бачна, што гэта была яшчэ адна з прыкметных рыс жраца-ўмашчальніка, якая вылучала яго сярод іншага насельніцтва.

З юрыдычнага пункту гледжання выкананне абавязкаў жраца-ўмашчальніка было звязана з атрыманнем храмавай прэбэнды (*paššūtum*, *nam-gudug*). Нягледзячы на тое, што рытуальныя тэксты (асабліва познія) жорстка абмяжоўваюць доступ да выканання жрэцкіх абавязкаў людзям няжрэцкага паходжання¹, у старававілонскі перыяд былі звычайнай практыкай продаж і набыццё храмавых прэбенд [1, с. 17]. Напрыклад, у архіве чалавека па імені Ата, сына Нарам-Сіна, у старававілонскім Ніпуры былі знойдзены многія дакументы аб набыцці ім права выканання абавязкаў цэлага шэрагу храмавых пасадак, уключаючы і *nam-gudug* [7, с. 102–106]. Гэтае набыццё датычылася часцей усяго некалькіх дзён у месяц, прычым жрэцкія пасады былі звязаны з рознымі храмамі Ніпура, хаця часцей за ўсё Ата набываў пасады ў храме бога Сонца Уту [7, с. 108]. Важна адзначыць, што Ата не плаціў за кожную пасаду асобна, але набываў іх як бы наборам, які часцей за ўсё ўключаў пасады *nam-gudug*, *nam-lu₂-barrir*, *nam-ra-lil₂*, *nam-ni-du₈*, *nam-kisal-luh* і *nam-pur-šu-ma* [7, с. 107]. Пры гэтым кошт за выкананне абавязкаў *nam-gudug* разам з іншымі пасадамі ў розны час вар'іраваўся ад паловы міны і паловы сікля срэбра за 10 дзён у храме Уту да 5 сікляў за 5 дзён у тым жа храме [7, с. 109]. Цікава адзначыць, што, напрыклад, пасады *nam-ni-du₈* «ахоўнік дзвярэй» і *nam-kisal-luh* «ачышчальнік храмавага двара» не былі звязаны з выкананнем рытуалаў, што яшчэ раз сведчыць пра

¹«Ачышчэнне жраца Энліля» нават гаворыць пра тое, што жрэц мусіць паходзіць ад (неўстаноўленага) бога. Выкананне абавязкаў варажбіта было звязана з паходжаннем ад пэўнай сям'і, прадстаўнік якой у старажытнасці атрымаў веданне таямніцаў варажбы ад легендарнага мудраца Энмедуранкі.

верагодную нерэlevantнасць паняцця «жрэцтва» ў дачыненні да старажытнай Месапатаміі, паколькі адзін чалавек мог выконваць як рытуальныя, так і службовыя функцыі. Разам з тым Ата меў і фіксаваны тытул – lu₂-babbar «храмавы півавар» (магчыма, што функцыі гэтай катэгорыі былі блізкімі да жрэцкіх [7, с. 107–108]).

I. Дзьяканаў бачыць прычыну такой свабоднай куплі-продажу храмавых пасадаў у сацыяльнай і палітычнай нестабільнасці старававілонскага перыяду [1, с. 17].

Пасада *pašīšūm* магла таксама перадавацца па спадчыне, прычым нават да прыёмнага сына, што можна бачыць па нявыдадзеным працытаваным у CAD дакуменце: PN PN2 *ana marūtīšu iškunšu isiq pašīšūtim ša É.BABBAR u DINGIR.DIDLİ ša É.UTU...ana PN mārīšu iškun* «PN2 усынавіў PN, частку дзён выканання абавязкаў жраца-ўмашчальніка храма Эбавар і ведаючых багоў (?) храма Шамаша...для PN, свайго сына, ён прызначыў» [17, с. 255].

Жрэц-*pašīšum* выконваў большасць сваіх абавязкаў у двары храма, дзе была ўсталявана статуя боства, аднак вядомы таксама *pašīšum*, якія служылі ў гіпары (жытле жрыцы-энту, якая прадстаўляла багіню ў рытуале свяшчэннага шлюбу) і *гуэне* (gu₂-en-na), тронным зале храма [16, с. 162]. Акрамя таго, засведчаны катэгорыі *gudug-dub-la2-mah* і *gudug-abzu* (праўда, апошняя хутчэй прадстаўляе больш высокую жрэцкую пасаду, акадскім эквівалентам якой было *gudapsūm*) [16, с. 162].

Акрамя культавых, жрэц-*pašīšum* меў адміністрацыйныя абавязкі ў храме [16, с. 163]. Напрыклад, гаспадарчыя дакументы, якія рэгіструюць паднашэнні (a-gu-a) для розных храмаў, маюць пячаткі прадстаўнікоў *pašīšum* [16, с. 163].

Два лісты, якія датуюцца другім годам цара Ласры Рым-Сіна, таксама праліваюць святло на адміністрацыйныя абавязкі *pašīšum*: у першым лісце ад імя жрацоў *išippum* і *pašīšum* (IŠIB ù GUDU₄.MEŠ) храма Нанай гаворыцца пра тое, што храм быў зачынены на час падарожжа багіні, у ім жа захоўваўся «кубак (для рытуала) ZI.ŠA₃.GAL₂» [22, no. 10 Rev. '1–17]. Паколькі статуя багіні ўжо вярнулася ў горад, жрацы прасілі адчыніць храм і перадаць ім кубак. Акрамя таго, адпраўнік пісаў пра вялікую колькасць ячменю розных гатункаў (?) (120 GUR ŠE UD.A, 300 GUR ŠE SUD.A = 420 GUR ŠE), якія былі неабходныя дзеля рэгулярных ахвярапрынашэнняў у храме Нанай і якія былі запячатаны пячаткай «тых людзей» (*ullūtīm*), і ячменю, запячатанага пячаткай жрацоў-*išippum*. У другім лісце таксама гаворыцца пра ячмень дзеля рэгулярных ахвяраў у храме Нанай, таксама адпраўнік просіць адра-сата ўстанавіць ахвяры для храма Энліля і Энкі ў «даступным памеры» [22, no. 10 Rev. '9-24].

З тэкстаў можна зрабіць выснову аб тым, што жрацы-*pašīšum* разам са жрацамі-*išippum* неслі адказнасць за функцыянаванне храма ў выглядзе рэгулярных ахвярапрынашэнняў зернем, яго адкрыццё і культавыя прадметы,

жкія ў ім знаходзіліся. Пры гэтым жрацы былі залежныя ад прадстаўнікоў мясцовай улады (адпраўнік лістоў, верагодна, сам быў чыноўнікам і дэлега адчынення храма і перадачы кубка жрацам выслаў да іх чыноўніка-*šandabakku*).

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Дьяконов, И. М. Люди города Ура / И. М. Дьяконов. – М.: Наука, 1990. – 429 с.
2. Емельянов, В. В. Ритуал в Древней Месопотамии / В. В. Емельянов. – СПб.: Азбука-классика; Петербург: Востоковедение, 2003. – 320 с.
3. Емельянов, В. В. Шумерский календарный ритуал (категория МЕ и весенние праздники) / В. В. Емельянов. – СПб.: Петербург. Востоковедение, 2009. – 432 с.
4. A hymn to Hendursaĝa (Hendursaĝa A) // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 4.06.1 [Электронны рэсурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
5. *Al-Rawi, F.* Tablets from Sippar Library. III. Two Royal Counterfeits / F. Al-Rawi and A. R. George // In Iraq. – Vol. 56 (1994). – P. 135–148.
6. Enlil and Nam-zid-tara // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 5.7.1 [Электронны рэсурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
7. *Goetze, A.* The Archive of Attā from Nippur / A. Goetze // In Journal of Cuneiform Studies. – 1964. – Vol. 18, № 4. – P. 102–113.
8. *Farber, G.* Von einem, der auszog, ein gudū4 zu werden / G. Farber und W. Farber // Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien. – Wiesbaden, 2003. – P. 99–114.
9. *Hinrichs, J. C.* Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Koniglichen Museen zu Berlin. Heft VII / J. C. Hinrichs. – Leipzig, 1909.
10. *Izre'el, Shlomo.* Adapa and the South Wind: Language Has the Power of Life and Death / Izre'el Shlomo. – Winona Lake: Eisenbraus, 2001. – 181 с.
11. Koch-Westenholz, U. Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination / U. Koch-Westenholz // Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995. – 223 p.
12. Ningiṣzida's journey to the nether world // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 1.7.3 [Электронны рэсурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
13. *Löhnert, A.* Reconsidering of consecration of priests in ancient Mesopotamia / A. Löhnert // «Your praise is sweet»: a memorial volume for Jeremy Black from students, colleagues and friends (eds. H. D. Baker, E. Robson, and G. Zólyom), 183–193, 2010.
14. *Loehnert, A.* The installation of priests according to Neo-Assyrian documents / A. Loehnert // State Archives of Assyria. – 2006. – Vol. XVI. – P. 273–286.
15. *Sallaberger, W.* Mesopotamien / W. Sallaberger, H. Vulliet, F. Priester // Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie (eds. E. Ebeling, B. Meissner). – 2003. – Bd. 10. – P. 617–648.
16. *Renger, J.* Untersuchungen zum Priestertum der altbabylonischen Zeit. 2. Teil / J. Renger // Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie. – Jan 1, 1969. – Vol. 59 (1). – P. 104–230.

17. The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago: volume 12, P // ed. M. Roth / Winona Lake, Eisenbraus, 2005. – 559 p.
18. The debate between Grain and Sheep // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 5.3.2 [Электронный ресурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
19. The Keš temple hymn // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 4.80.2 [Электронный ресурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
20. *Veldhuis, N.* Old Babylonian Documents in The Hearst Museum of Anthropology, Berkeley / N. Veldhuis // *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale* 102. –2008. – P. 49–70.
21. *Waerzeggers, C.* On the Initiation of Babylonian Priests / C. Waerzeggers // *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 14. – 2008. – P. 1–38.
22. *Westenholz, A.* Cuneiform Inscriptions in the Collection of the Bible Lands Museum Jerusalem. The Old Babylonian Inscriptions / A. Westenholz, J. G. Westenholz // *Cuneiform Monographs* 33. – Leiden: Brill, 2006. – 191 p.
23. Enlil in the E-kur (Enlil A) // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 4.05.1 [Электронный ресурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
24. Gilgameš and Huwawa (Version B) // The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, с. 1.8.1.5.1 [Электронный ресурс: <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>].
25. *Samet, N.* The Lamentation over the Destruction of Ur: A Revised Edition / N. Samet // Ph. D. Thesis Submitted to the Senate of Bar-Ilan University. – Ramat-Gan, 2009. – 365 p.

(Дата подачи: 24.02.2021 г.)

T. В. Лисовская

Брестский государственный технический университет, Брест

T. Lisouskaya

Brest State Technical University, Brest

УДК 930+94(476):2

ПОЛЬСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ПОЗДНЕПРОТЕСТАНТСКИХ ДВИЖЕНИЙ В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ

POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF LATE PROTESTANT MOVEMENTS IN WESTERN BELARUS

В статье анализируется польская историография позднепротестантского движения в Западной Беларуси в 1921–1939 гг. Автор отмечает, что среди вопросов, являющихся предметом исследований польских ученых, доминирует тематика государственно-церковных отношений, что связано с трансформацией государственно-церковных отношений в первой половине XX в. и необходимостью углубления интеграционных процессов на национальных окраинах, в которых важнейшим фактором являлся религиозный вопрос. Отмечено, что научный дискурс изучения позднепротестантского движения

в Западной Беларуси сфокусирован на вопросах истории появления движений и проблемах их правового статуса в условиях дифференцированного религиозного законодательства II Речи Посполитой.

Ключевые слова: поздние протестантские движения; евангельские движения; Западная Беларусь; религиозная политика; государственно-конфессиональные отношения.

The article analyzes the Polish historiography of the Late Protestant movement in Western Belarus in 1921–1939. The author notes that among the issues that are the subject of research of Polish scientists, the topic of state-church relations dominates, which is associated with the transformation of state-church relations in the first half of the twentieth century, and the need to deepen integration processes in the national outskirts, in which the religious issue was the most important factor. The article notes that the scientific discourse of the study of the Late Protestant movement in Western Belarus is focused on the history of the emergence of movements and the problem of their legal status in the context of the differentiated religious legislation of the II Rzecz Pospolita.

Keywords: late Protestant movements; evangelical movements; Western Belarus; religious policy; state-confessional relations.

Актуальность изучения истории позднего протестантизма определяется тем, что сегодня позднепротестантские деноминации в Беларуси представлены рядом многочисленных и хорошо организованных движений, которые играют значимую роль в религиозных и социальных процессах. Это обуславливает повышенный интерес к изучению истории данных движений и процесса их укоренения на белорусских землях. Позднепротестантские деноминации на белорусских землях появились в начале XX в. и в условиях антирелигиозных кампаний советского правительства, движения евангельских христиан-баптистов, евангельских христиан, пятидесятников и адвентистов седьмого дня активно развивались на территории Западной Беларуси, входящей в состав II Речи Посполитой. Позднепротестантские движения не только для Западной Беларуси, но и для Польши в целом являлись новым религиозным актором в конфессиональном поле страны. Трансформация государственно-конфессиональных отношений в Польше на протяжении XX в. (религиозное государство открытого типа – идентификационная модель государственно-конфессиональных отношений – модель сепарации – модель скоординированной сепарации) актуализировала в научной среде Польши исследовательские вопросы, связанные с положением как доминирующего римо-католического костела, так и позднепротестантских движений, являющихся активными игроками в конфессиональном поле.

В связи с системной трансформацией государственно-конфессиональных отношений в Польше в XX в. основным вопросом, который стоял перед польскими исследователями разного периода, было изучение позднего протестантизма как нового религиозного актора в традиционной социокультурной среде и, соответственно, определение положения и правового

статуса движений в польском обществе в условиях доминирования римокатолического костела.

Проблема западнобелорусских территорий, их национальный и конфессиональный состав стали темой исследований в польской историографии еще в межвоенный период в связи с тем, что требовалось обоснование прав Польши на белорусские земли, а конфессиональная политика становилась методом проведения национальной ассимиляции. На протяжении межвоенного периода выходит ряд работ, посвященных исследованию религиозной ситуации в Польше и на «восточных окраинах». Противоречивость религиозного законодательства II Речи Посполитой, неурегулированность правового статуса большинства религиозных меньшинств, в особенности на присоединенных территориях, обусловили необходимость проведения исследований в данном направлении.

Проблеме государственно-конфессиональных отношений и исследованию религиозной ситуации во II Речи Посполитой посвящены работы представителей центральной польской администрации С. Грелевского и С. Пекарского, которые в разное время руководили Министерством вероисповедания и общественного просвещения, а также публикации В. Петровича, руководителя реферата по делам вероисповеданий Виленского воеводского управления в 1926–1936 гг. [24; 25; 27; 28]. Данные исследования проводились на основе широкого фактического материала, отражающего религиозную структуру Польского государства, во многом недоступного современным исследователям, что делает данные работы особо ценными.

Монография С. Грелевского «Wyznania protestanskie w Polsce» [9] наиболее полно освещает развитие протестантского движения в Польше, начиная с момента появления традиционных протестантских вероучений в XVI в. При этом особое внимание автором уделено межвоенному периоду. Глубоко исследованы вопросы правовой основы деятельности протестантских организаций в межвоенной Польше, основ вероучения разных направлений протестантизма, а также деятельность союзов и организаций. При изучении истории возникновения протестантских организаций С. Грелевский обращает большое внимание на внедрение протестантизма иностранными проповедниками и миссионерами, акцентирует внимание на активных связях с зарубежными протестантскими центрами и организациями. Рассматривая деятельность организаций, объединивших белорусские, украинские, польские общины, автор анализирует их в структуре общепольского протестантского движения, утверждает отсутствие национальной идентификации белорусских и украинских общин.

Особым вопросом, который стоял перед польской администрацией в 20–30-е гг. при формировании как национальной, так и религиозной политики, был вопрос урегулирования правового статуса позднепротестантских общин и организаций. С. Грелевский одним из первых исследователей клас-

сифицировал религиозные объединения II Речи Посполитой в соответствии с их правовым положением. Согласно этой классификации поздние протестантские организации в Западной Беларуси были отнесены к категории непризнанных толерированных вероисповеданий [9, с.28], что предоставляло возможности для легальной деятельности на территории Польши.

Несмотря на непосредственное участие С. Грелевского и С. Пекарского в реализации религиозной политики в качестве руководителей МВиОП, в их исследованиях отсутствуют характеристика и критический анализ основных направлений государственной религиозной политики на присоединенных территориях. С. Пекарский [25] и С. Грелевский ограничиваются рассмотрением положений Конституции 1921 г., Указа «О веротерпимости» 1905 г., Указа «О порядке образования общин старообрядцев и сект, отпавших от православия» 1906 г., не принимая во внимание дополнительные распоряжения МВиОП, изданные в 1921–1939 гг., а также реализацию конфессиональной политики государства органами местной администрации. Анализ структуры и деятельности протестантских организаций Западной Беларуси носит обзорный характер, движение рассматривается в контексте польской структуры протестантизма.

Более критический подход присущ работам Я. Савицкого [31], Х. Святковского [36; 37], В. Рымара [30], М. Скрудлика [33]. Основное внимание в этих работах уделено анализу нормативно-правовой базы деятельности религиозных организаций, причем при изучении правовых основ деятельности протестантских общин и организаций авторы пытались дать сравнительный анализ объема прав и полномочий религиозных движений в зависимости от действующего на разных территориях Польши религиозного законодательства. Так, в монографии Я. Савицкого «*Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*» представлено детальное изучение правового положения религиозных конфессий на территории Польши в межвоенный период [31]. Анализируя религиозное законодательство межвоенного периода, Х. Святковский подчеркивает, что Министерство вероисповеданий и общественного просвещения с момента его образования (МВиОП) в своей политике фактически представляет интересы католического епископата. Автор отмечает, что попытки Министерства внутренних дел, отдельных воевод и старост регулировать на своей территории соблюдение свободы вероисповедания (например, ведение метрических книг для адептов непризнанных вероисповеданий) сталкивались с прокатолической политикой Министерства вероисповеданий и общественного просвещения [36, с. 132].

Как мы видим, при изучении данных исследований следует учитывать, что их проведение было обусловлено политическими задачами. Основной целью работ, изданных в межвоенный период, было создание теоретической базы для формирования религиозной политики государства, а также ее обо-

снование. Несмотря на введение в научный оборот широкого фактического материала, исследования были призваны удовлетворить не научный интерес, а практические задачи, что следует учитывать при их изучении.

В польской историографии послевоенного времени продолжается изучение истории религиозных организаций межвоенного периода, взаимоотношений государства и религиозных институтов. В исследованиях по данной тематике можно выделить несколько основных направлений:

- работы по изучению религиозной политики и государственно-конфессиональных взаимоотношений;
- изучение положения национальных и религиозных меньшинств на присоединенных территориях Западной Беларуси.

Отдельную группу работ, представляющих наибольший интерес, составляют исследования по истории польских протестантских организаций.

Исследование государственно-конфессиональных отношений межвоенного периода представлено рядом работ юридического характера по изучению теоретических и практических вопросов религиозного права Польского государства [12; 15; 16; 26; 38]. В данных исследованиях отражен тезис о нацеленности конфессиональной политики на ассимиляцию и полонизацию белорусского населения, что совпадает с точкой зрения белорусских историков. Польские исследователи единодушно подтверждают тезис о тесной взаимосвязи национальной и религиозной политики в отношении населения присоединённых территорий, что отразилось и на правовом положении новых протестантских движений Западной Беларуси. Е. Осуховский в монографии «Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 r.» [22] утверждает, что именно фактор национальной политики в отношении белорусского населения оказал влияние на процесс регулирования государством правового положения религиозных союзов. Основное значение в данном вопросе имела степень участия в политической деятельности и заинтересованность государства в развитии конкретного движения [22, с. 116]. При этом политическая ситуация Польши не предполагала усиления каких-либо религиозных движений, с помощью которых могло бы произойти усиление национальных меньшинств. М. Петшак в монографии «Prawo wyznaniowe» утверждает, что при заангажированности религиозной политики политическими целями решающим фактором в ее реализации на белорусских территориях стали действия местных административных властей [26, с. 132].

Реализация религиозной политики на западнобелорусских землях стала предметом изучения К. Красовского, М. Сташевского [14; 34; 35]. К. Красовский одним из первых начал изучение религиозной политики и процесса ее реализации на присоединенных территориях. К. Красовский в монографии «Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej: studium historyczno-prawne» отмечает постепенное расширение полномочий органов местной админи-

страции, а также принцип «политической бдительности» в их деятельности как основной политической принцип при регулировании деятельности новых протестантских организаций Западной Беларуси [14, с. 315]. Детальное изучение системы религиозной администрации в польском государстве провели М. Галендек и Е. Осуховский [7; 22]. Они отмечают централизацию управления, усиление контроля государственных органов за всеми сферами деятельности непризнанных религиозных организаций.

Антирелигиозные кампании Польской народной республики не могли не отразиться на изменении концепта при исследовании религиозной проблематики. Учитывая доминирование научного атеизма как методологического принципа изучения конфессиональной проблематики, польские исследователи были ограничены в возможности целостного и объективного исследования истории протестантского движения в связи с сильным идеологическим давлением и цензурными запретами. При этом в фокусе критики исследователей оказался римо-католический костел как основной реакционный механизм.

В 50–70-х гг. XX в. публикуется ряд работ, посвященных участию римо-католического костела в формировании и реализации национальной и религиозной политики II Речи Посполитой. При этом основное внимание уделяется выявлению реакционной роли РКК и степени его участия в ущемлении прав религиозных и национальных меньшинств. Сведения

о реализации религиозной политики в отношении религиозных меньшинств на присоединенных территориях, о деятельности местных административных властей, а также о влиянии РКК на конфессиональную политику представлены в монографиях М. Сташевского [34; 35]. Автором собран большой фактический материал о злоупотреблениях местных властей, об ограничении свободы совести и вероисповедания. Приход к власти санацийного лагеря, подписание конкордата с РКК классифицируются М. Сташевским как основной фактор, повлиявший на ограничение религиозных свобод. В монографии утверждается, что межвоенному периоду характерно своеобразное понимание свободы вероисповедания, непосредственно принадлежащей только римо-католическому костелу. Провозглашенный в Конституции 1921 г. принцип главенства РКК понимался как разрешение для борьбы с религиозными меньшинствами [35, с. 70]. В монографии «*Wolność sumienia przed Trybunałem II Rzeczypospolitej*» М. Сташевский подчеркивает, что «...в основе акций, направленных против религиозных меньшинств, было опасение ослабления роли РКК в государстве, тесно связанном с государственным аппаратом II Речи Посполитой» [36, с. 226].

С конца 80-х гг. XX в. активизируется интерес исследователей к истории новых протестантских движений в Польше. Выходит ряд работ по истории евангельско-баптистских движений К. Беднярчика, М. Модницкой, Х. Томашевского, Я. Внартона, Н. Хуры [1; 10; 11; 21; 38–41], пятидесят-

ничества – Е. Чайко, З. Пасека, Я. Мироньчука [3; 6; 20; 23], адвентистов – З. Лыко [18; 19], методизма – Я. Боровяка [2]. Основное внимание польских исследователей направлено на изучение религиозных принципов новых протестантских движений и истории их появления на польских землях.

Большинство представленных исследователей указывают на европейские корни позднего протестантизма на польских (и западнобелорусских) землях, на тесную связь с немецким движением, отмечают участие польских и немецких миссионеров в процессе распространения вероучений на восточных окраинах Польши в конце XIX – начале XX в. В то же время Е. Томашевски и М. Модницка, рассматривая протестантское движение начала XX в. на западнобелорусских и украинских землях, указывают на его тесные связи с протестантским движением в Российской Империи, на российские корни евангельско-баптистского движения в Западной Беларуси и центральной Польше [21; 39; 40].

Характерной чертой неопротестантского движения межвоенного периода в Польше большинство исследователей называют процесс институционализации неопротестантизма, выход общепольских организаций на международную арену, делая вывод о зрелости неопротестантизма как религиозного движения. Исследователи обоснованно доказывают, что большую роль в данных процессах играла деятельность иностранных миссионеров и международных организаций. Вопросы участия в политической деятельности позднепротестантских организаций поднимает О. Латышонек, оценивая сотрудничество методистов с лидерами белорусского национального движения как возможность выдвижения ими позднего протестантизма в качестве национальной белорусской церкви [17].

Географические рамки исследований в польской историографии ограничены территорией этнической Польши, хотя исследователи и рассматривают развитие позднего протестантизма в рамках всей II Речи Посполитой. Развитие новых протестантских организаций в Западной Беларуси в большинстве исследований рассматривается фрагментарно, в контексте изучения общепольского движения. Практически единственной работой, освещающей вопросы истории неопротестантизма в Западной Беларуси, является монография К. Беднярчика «Historia zborów baptystów w Polsce do 1939 r.», в которой представлено исследование истории появления баптизма на этнических польских землях и на территории «восточных окраин» [1]. Особенностью данной работы является то, что она основана на изучении истории отдельных общин. Такой подход позволил автору детально исследовать процесс появления движения на изучаемых территориях. При этом работа носит обзорный характер, внимание сосредоточено на истории отдельных общин, отсутствует анализ религиозной политики и объективных факторов, при которых проходило развитие движения, что не позволило автору провести глубокий комплексный анализ позднепротестантского движения,

создать целостную картину развития позднепротестантизма в Польше и на западнобелорусских землях.

Таким образом, анализируя польскую историографию позднепротестантского движения в Западной Беларуси, следует отметить, что среди вопросов, являющихся предметом исследований украинских ученых, доминирует тематика государственно-церковных отношений, и в этом контексте изучаются вопросы правового статуса позднепротестантских движений и их положение в социокультурном пространстве II Речи Посполитой в целом и Западной Беларуси в частности.

Анализируя состояние изучения истории позднепротестантских течений Западной Беларуси польскими исследователями, можно отметить следующее:

- значимым достижением польских исследователей истории протестантизма является тщательное, детальное изучение правового статуса западнобелорусских движений в контексте государственной религиозной и национальной политики;
- характерной чертой изучения проблемы является ее направленность на изучение истории позднепротестантских деноминаций в общественно-политическом контексте с концентрацией внимания на социально-резонансных явлениям, что ведет к противоречивму характеру и однобокости исследований;
- рассмотрение истории западнобелорусских позднепротестантских течений находится преимущественно в рамках обобщающих исследований по истории польского протестантского движения. Данный подход не позволяет увидеть и изучить специфику развития движения в Западной Беларуси в условиях иного (преимущественно православного) социокультурного поля и реализации политики национальной ассимиляции;
- польская историография истории появления и развития позднепротестантского движения тяготеет к изучению конкретно-исторических аспектов развития позднепротестантских движений. Остаются в определенной степени вне внимания исследователей существенные вопросы интеграции новых религиозных движений в практически монорелигиозное общество, отсутствует критический анализ социокультурного взаимодействия.

Список использованных источников

1. *Bednarczyk, K.* Historia zborów baptystów w Polsce do 1939 r. / K. Bednarczyk. – Warszawa: Słowo Prawdy, 1997. – 368 s.
2. *Borowiak, J.* Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w Polsce / J. Borowiak. – Warszawa: AJCOMP, 1999. – 168 s.
3. *Czajko, E.* Zasady wiary kościoła Zielonoświątkowców w Polsce / E. Czajko. – Warszawa: Instytut im. T. B. Barratta, 1995. – 13 s.

4. *Demiańczuk, J.* Uznanie prawne wyznań w świetle konstytucji 1921 r. / *J. Demiańczuk // Państwo i Prawo.* – 1946. – R. 1. – Z. 9–10. – L. 85–115.
5. *Demiańczuk-Jurkiewicz, J.* Unifikacja polskiego prawa wyznaniowego / *J. Demiańczuk-Jurkiewicz // Państwo i Prawo.* – 1948. – Z. 5–6. – L. 28–48.
6. *Gajewski, W.* Instytut Biblijny w Gdansku. Dzieje I character seminarian pentekostanego w okresie międzywojennym / *W. Gajewski.* – *Studia Pentecostalia.* – 2014. – № 2. – P. 63–84.
7. *Galądek, M.* Organizacja i zadania administracji w sprawach wyznaniowych na Ziemi Wileńskiej / *M. Galądek // Kościoły a państwo na pograniczu Polsko – Litewsko – Białoruskim. źródła i stan badań.* – Białystok, 2005. – L. 325–348.
8. *Gastpary, W.* Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych 1914–1939 / *W. Gastpary.* – Warszawa: Znaki Czasu, 1978. – 305 s.
9. *Grelewski, S.* Wyznanie protestanckie / *S. Grelewski.* – Warszawa, 1939. – 886 s.
10. *Hury, N.* Kościół Chrystusowy w RP: 90 lat w skrócie / *N. Hury.* – Warszawa: Chrześcijański Instytut Biblijny, 2012. – 47 s.
11. *Kołodziej, W.* Kościół Chrystusowy w Polsce / *W. Kołodziej.* – Warszawa: Nakład Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych w Polsce, 1948. – 32 s.
12. *Kościół w II Rzeczypospolitej / Praca zbiorowa pod red. Z. Zielinskiego.* – Lublin: KUL, 1980. – 253 c.
13. *Krasowski, K.* Losy unifikacji ustawodawstwa międzywyznaniowego / *K. Krasowski // Czasopismo prawno-historyczne.* – 1987. – Z. 2. – L. 135–155.
14. *Krasowski, K.* Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej: studium historyczno-prawne / *K. Krasowski.* – Warszawa-Poznań: PWN, 1988. – 354 s.
15. *Krukowski, J.* Polskie prawo wyznaniowe / *J. Krukowski.* – Warszawa, 2000. – 312 s.
16. *Langer, T.* Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej / *T. Langer.* – Poznań: Wydawnictwo poznańskie, 1967. – 244 s.
17. *Latyszonok, O.* Białoruski ruch narodowy a protestantyzm w II Rzeczypospolitej / *O. Latyszonok // Społeczeństwo Białoruskie, Litewskie i Polskie na Ziemiach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej; pod. red. M. Gizewskiej.* – Warszawa: BTSK, 1995. – L. 33–40.
18. *Łyko, Z.* Kościół Adwentystów dnia siódmego: historia, nauka, ustrój, posłannictwo / *Z. Łyko.* – Warszawa: Znaki czasu, 2000. – 523 S.
19. *Łyko, Z.* Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce międzywojennej 1918–1939 / *Z. Łyko.* – Warszawa: Znaki Czasu, 1979. – 378 s.
20. *Mironczuk, J.* Ruch ewangeliczny na Białostocczyźnie w XX w. / *J. Mironczuk.* – Warszawa: Semper, 2015.
21. *Modnicka, M.* Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce jako kościół wyboru / *M. Modnicka.* – Kraków: Nomos, 2000. – 343 s.
22. *Osuchowski, J.* Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 r. / *J. Osuchowski.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 562 s.
23. *Pasek, Z.* Związek stanowczych chrześcijan. Studium historii idei religijnych / *Z. Pasek.* – Kraków: Colonel, 1998. – 215 s.

24. *Piekarski, A.* Wolność sumienia w Polsce / A. Piekarski. – Warszawa: Interpress, 1979. – 208 s.
25. *Piekarski, S.* Wyznania religijne w Polsce / S. Piekarski. – Warszawa: Arcta, 1927. – 158 s.
26. *Pietrzak, M.* Prawo wyznaniowe / M. Pietrzak. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1995. – 298 s.
27. *Piotrowicz, W.* Wyznania religijne w województwie Wileńskim / W. Piotrowicz. – Wilno, 1930. – 48 s.
28. *Piotrowicz, W.* Z zagadnień wyznaniowych w Polsce / W. Piotrowicz. – Wilno: Lux, 1929. – 205 s.
29. *Rykała, A.* Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne / Andrzej Rykała. – 2011. – 372 s.
30. *Rymar, W.* Rozwój stosunków wyznaniowych i narodowościowych w Polsce / W. Rymar. – Warszawa: Oświata Polska, 1938. – 32 s.
31. *Sawicki, J.* Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim / J. Sawicki. – Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1937. – 380 s.
32. *Seweryn, A.* Na drodze dialogu. Zaangażowanie ekumeniczne Kościoła Baptistycznego jako członka Polskiej Rady Ekumenicznej w latach 1945–1989 / A. Seweryn. – Warszawa: WBST 2006. – 252 s.
33. *Skrudlik, M.* Sekty zdydujące w Polsce / M. Skrudlik. – Warszawa: Szczerbiec, 1927. – 64 c.
34. *Staszewski, M.* Mniejszości wyznaniowe w II Rzeczypospolitej / M. Staszewski. – Zeszyty Argumentów. – 1967. – № 3. – L. 72–87.
35. *Staszewski, M.* Wolność sumienia przed Trybunałem II Rzeczypospolitej / M. Staszewski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – 278 c.
36. *Świątkowski, H.* Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego / H. Świątkowski. – Warszawa: Biblioteka prawnicza, 1937. – 263 s.
37. *Świątkowski, H.* Wyznaniowe prawo państwowe / H. Świątkowski. – Warszawa: PWN, 1963. – 180 s.
38. *Tomaszewski, H. R.* Baptyści w Polsce w latach 1856–1919 / H. R. Tomaszewski. – Warszawa: Słowo i Życie, 1993. – 148 s.
39. *Tomaszewski, H. R.* Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858-1939 / H. R. Tomaszewski. – Warszawa: WBST 2006. – 150 s.
40. *Tomaszewski, H. R.* Kościół Chrystusowy w Polsce w latach 1921–1953 / H. R. Tomaszewski. – Warszawa: Słowo i Życie, 1992. – 114 s.
41. *Wnarton, E. C.* Kościół Chrystusowy / E. C. Wnarton. – Gdańsk, 1984. – 152 s.

(Дата подачи: 26.02.2021 г.)

Ю. И. Литвиновская

Белорусский государственный университет информатики
и радиоэлектроники, Минск

Y. Litvinovskaya

Belarusian State University of Informatics and Radioelectronics, Minsk

УДК 94

ЯПОНСКАЯ АГРЕССИЯ В МАНЬЧЖУРИИ ОСЕНЬЮ 1931 Г. И РЕАКЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СООБЩЕСТВА

JAPANESE AGGRESSION IN MANCHURIA IN THE AUTUMN OF 1931 AND THE REACTION OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY

Начавшаяся в сентябре 1931 г. японская агрессия в Маньчжурии вызвала серьезную обеспокоенность как великих держав – США, Англии, Франции, СССР, так и Лиги Наций. Однако приоритет собственных интересов и различного рода разногласия между ними не позволили принять эффективные меры пресечения агрессии и помощи ее жертве – Китаю.

Ключевые слова: Китай; Маньчжурия; конфликт; Лига Наций; комиссия Литтона.

Began in September 1931 Japanese aggression in Manchuria caused a serious concern of the great powers – the US, Britain, France, Soviet Union, and the League of Nations. However, the priority of their own interests and various differences between them did not allow to take effective measures to curb aggression and help the victim to China.

Keywords: China; Manchuria; conflict; the League of Nations; Commission of Lytton.

«Маньчжурский инцидент», произошедший 18 сентября 1931 г., повлек за собой оккупацию японской армией огромной территории Северо-Восточного Китая, с населением, превышающим 30 млн человек. Этот район Япония рассматривала и как надежный источник сырья и рынок сбыта в непосредственной близости от метрополии, и как плацдарм для дальнейшей экспансии на всем Дальнем Востоке. Возникла серьезная угроза не только безопасности Китая, СССР и Монголии, но и стратегическим интересам США и Великобритании во всей Азии.

Японская агрессия представляла собой грубое нарушение целого ряда международных договоров: подписанного в феврале 1922 г. на Вашингтонской конференции договора девяти держав, гарантировавшего территориальную целостность, суверенитет и независимость Китая, пакта Бриана-Келлога от 27 августа 1928 г., запрещающего войну в качестве инструмента национальной политики и устава Лиги Наций. Однако то, что более чем сотысячная армия маньчжурского лидера Чжан Сюэяна не смогла оказать почти никакого сопротивления 14-тысячному отряду японских войск,

всецело зависело от позиции главы китайского правительства Чан Кайши, потребовавшего от маньчжурского маршала «во избежание расширения инцидента сопротивления ни в коем случае не оказывать» [2, с. 45].

Лидер гоминьдана полагал, что китайская армия не в состоянии оказать эффективное сопротивление японским войскам, поэтому не следует втягиваться в длительное, чреватое тяжелыми последствиями противостояние с Японией, а обратиться за помощью в решении конфликта к Лиге Наций и великим державам, в первую очередь США.

Весть о событиях уже на следующий день, 19 сентября 1931 г., разлетелась по всему миру. В этот день в Женеве должна была начать свою работу 12-я сессия Ассамблеи Лиги Наций и состояться 65-е заседание Совета Лиги. Представители Японии и Китая в тот же день передали в Совет заявления, в которых изложили свое видение событий 18 сентября [2, с. 190].

Спустя три дня китайский делегат в Совете Лиги Альфред Ши официально потребовал обсуждения вопроса об агрессивных действиях Японии и немедленном прекращении ею военных действий. Собравшийся на следующий день, 22 сентября, Совет Лиги Наций, выслушав конфликтующие стороны и не давая оценки действиям Японии, ограничился лишь призывом к обеим сторонам прекратить военные действия и отвести свои войска из Маньчжурии. При этом следует отметить, что японский представитель в Совете Лиги Наций Есидзава призвал участников заседания не вмешиваться в конфликт, а предоставить Японии и Китаю самим ликвидировать «местный инцидент», который не может считаться международным вопросом [1, с. 91].

Совет Лиги Наций намеревался также по настоянию китайского делегата направить в Маньчжурию специальную комиссию для обследования положения на месте, но в сентябре 1931 г. эту идею не удалось реализовать из-за того, что госсекретарь США Стимсон отказался ее поддержать, опасаясь роста националистических настроений в Японии [2, с. 49–50].

30 сентября 1931 г. очередная сессия Совета Лиги Наций завершала свою работу. Совет принял к сведению заявление японского правительства, полученное в ответ на обращение Лиги от 22 сентября, об отсутствии у него территориальных притязаний в Маньчжурии и намерении максимально быстро отвести свои войска из оккупированных районов, обещания правительств Японии и Китая предотвратить расширение инцидента или обострение ситуации [2, с. 55].

Дальнейшее продвижение японской армии в глубь Маньчжурии заставило китайское правительство потребовать от Лиги Наций принятия более эффективных мер против агрессора. 19 ноября китайский представитель в Женеве, где находилось руководство организации, начал добиваться применения в отношении Японии статьи 16 Устава Лиги Наций, предусматривавшей экономические санкции. Сама по себе эта акция в условиях

жестокое экономическое кризиса была бы весьма болезненной для всех ее участников. В сложившейся ситуации весьма важной являлась позиция Соединенных Штатов, на долю которых приходилась одна треть всей мировой торговли с Японией.

Госсекретарь США Генри Стимсон поддерживал идею экономического давления на Японию с целью заставить ее прекратить агрессию. Однако окончательное решение вопроса зависело от президента страны Герберта Гувера, который стоял на других позициях. Президент считал, что экономические санкции – явление безнравственное, а применение их к великой державе, каковой являлась Япония, может спровоцировать военный конфликт. Воевать же с Японией Америке не было никакого резона, ибо жизненным интересам США она никак не угрожала. К тому же Г. Гувер не был уверен в твердой поддержке в этом начинании со стороны Англии и Франции, экономика которых была серьезно ослаблена в результате кризиса, а с другой стороны, их интересы в торговле с Японией были весьма существенны [2, с. 68]. В итоге вопрос об экономических санкциях остался нерешенным.

Для изучения ситуации, сложившейся в Маньчжурии, японское правительство предложило создать нейтральную комиссию, хотя в начале конфликта подобную идею оно отвергало. 10 декабря 1931 г. Совет Лиги Наций согласился с предложением Японии. Это было первым случаем применения на Дальнем Востоке методов беспристрастного обследования и урегулирования международных споров, как писал впоследствии государственный секретарь Соединенных Штатов Генри Стимсон [3, с. 54].

В комиссию вошли дипломаты из Англии, Франции, США, Германии и Италии. Ее возглавил лорд Литтон, бывший вице-король и генерал-губернатор Индии. К этому времени активная фаза маньчжурской операции японских войск была практически завершена. А поскольку прибытие комиссии Литтона ожидалось в апреле, Токио приняло решение поставить ее перед свершившимся фактом. Китайская администрация повсюду была смещена, а Маньчжурия отделялась от Китая, что нашло воплощение в провозглашении государства Маньчжоу-Го.

Отвечая 16 января 1932 г. на ноту протеста США, японское правительство утверждало, что «каждое изменение, имевшее место в персонале администрации Маньчжурии, было необходимым актом местного населения, которое не лишено права на самоопределение» [1, с. 95; 3, с. 297–298].

29 февраля 1932 г. Всеманьчжурская ассамблея по указанию четвертого отдела Квантунской армии, осуществлявшей завоевание Маньчжурии, приняла «Декларацию о независимости нового Монголо-Маньчжурского государства». А 1 марта японский кабинет единогласно утвердил решение о создании на оккупированной территории государства Маньчжоу-Го. Его верховным правителем, с 1 марта 1934 г. императором, был поставлен по-

следний император цинской династии Пу И [4, с. 159, 163, 179]. 12 марта 1932 г. правительство Пу И обратилось с нотой к 17 государствам мира, в том числе США, Англии, Франции, Японии, Германии и СССР, с просьбой о дипломатическом признании Маньчжоу-Го [5, с. 36].

Япония тщательно подготовилась к встрече комиссии, прибывшей в Мукден 24 апреля 1932 г.: были арестованы «подозрительные» китайцы, города были наводнены японскими служащими и переодетыми в штатское полицейскими, жителей обяжали украсить свои дома «национальными» флагами Маньчжоу-Го и портретами Пу И, к каждому члену делегации были приставлены сопровождающие.

Комиссия Литтона имела встречи с командованием Квантунской армией, членами маньчжурского правительства, японскими советниками и губернаторами провинций, верховным правителем Пу И. Вместе с тем, несмотря на все предосторожности, предпринятые властями, она получила около полутора тысяч писем от представителей различных слоев населения, в которых содержались свидетельства о совершенной Японией агрессии и марионеточном характере созданного в Маньчжурии режима [5, с. 36].

Комиссия Литтона работала в Маньчжурии около двух месяцев. В июне она возвратилась в Пекин и приступила к составлению доклада. 30 сентября он был вручен правительствам Японии и Китая, а 2 октября опубликован [6, с. 235].

После отбытия комиссии лорда Литтона из Маньчжурии японское правительство 15 сентября 1932 г., не дожидаясь оглашения ее доклада, признает Маньчжоу-Го де-юре и подпишет с ним секретный договор. «Япония признает тот факт, – говорилось в нем, – что Маньчжоу-Го образовалось на основе свободного волеизъявления народов страны и является независимым государством». При этом стороны договорились о том, что войска союзной японской армии должны находиться на территории Маньчжурии, «в количестве, какое это будет необходимо для обеспечения ее обороны и защиты» [5, с. 37].

24 сентября 1932 г. Япония обратилась в Лигу Наций с просьбой о шестинедельной отсрочке даты, установленной для обсуждения доклада Литтона, с тем, чтобы иметь возможность изучить его. Лига Наций удовлетворила эту просьбу [3, с. 144–145].

За время, когда комиссия Литтона производила свое расследование по поручению Совета Лиги Наций, рассмотрение спорного вопроса было решено перенести в Ассамблею Лиги, которая согласно уставу организации состояла из представителей всех членом Лиги. А поэтому поступивший доклад комиссии 28 ноября Совет передал Ассамблее, которая собралась 6 декабря 1932 г.

В докладе отмечалось, что действия японских войск в Маньчжурии не могут рассматриваться как меры законной самозащиты. «Фактически уста-

новлено, – говорилось в докладе, – что без объявления войны большая часть площади, составлявшей неоспоримо китайскую территорию, была насильно захвачена и оккупирована вооруженными японскими силами и в результате этой операции была отделена и объявлена независимой от остального Китая» [3, с. 142].

24 февраля 1933 г. Ассамблея Лиги Наций приняла резолюцию по рассматриваемому вопросу. В ней указывалось, что своими действиями в Маньчжурии Япония нарушила целый ряд международных договоров и соглашений – статут Лиги Наций, Парижский пакт (пакт Бриана – Келлога) и Вашингтонский договор девяти держав. Ассамблея не признавала созданное Японией марионеточное государство, отмечая, что управление Маньчжурией должно осуществляться «способом, совместимым с суверенитетом и административной целостностью Китая» [3, с. 192–193].

Ключ к решению конфликта Лига Наций видела в согласовании интересов Японии и Китая на основе уважения международных обязательств.

Это значило, что на самом деле Лига Наций не смогла выработать и принять эффективные меры по исправлению ситуации, прекращению агрессии. В её решениях не было сказано ни одного слова о применении санкций против агрессора. Они носили весьма миролюбивый характер по отношению к Японии.

Но даже в такой редакции резолюция Ассамблеи была негативно воспринята японской делегацией. Ее глава Мацуока Есукэ заявил, что «его правительство сильно расходится с Лигой в способах достижения мира на Дальнем Востоке и что достигнут предел в его попытках сотрудничать с Лигой в японо-китайском вопросе» [1, с. 102]. Японская делегация покинула Женеву, а 27 марта последовало официальное заявление Токио о выходе страны из Лиги Наций. 22 декабря 1933 г. Кабинет Министров Японии принял решение о восстановлении в Маньчжурии цинской монархии, что и было практически реализовано 1 марта 1934 г. [5, с. 39]. Что же касается дипломатического признания Маньчжоу-Го другими государствами, то до 1937 г. кроме Японии оно было признано папой римским (20 февраля 1934 г.) и Республикой Сальвадор [5, с. 283].

Японская же пропаганда в этих обстоятельствах широко использовала риторику о возрастании «коммунистической угрозы», с тем, чтобы создать впечатление в США и Европе, что ее действия в Маньчжурии вызваны необходимостью подготовки будущей войны против СССР. Этим в значительной степени можно объяснить то обстоятельство, что на первых порах ситуация в регионе не вызвала большой тревоги у американских дипломатов.

Такой подход сказался и на позиции американской прессы, которая избрала события в Северо-Восточном Китае как «местный инцидент, возникший по вине некоторых милитаристов, вопреки воле японского императора и правительства» [7, с. 98].

Политики «невмешательства» придерживалось и правительство Великобритании. Его посол в Токио Линдлей, посетив в конце сентября 1931 г. товарища министра иностранных дел Японии, заявил: «Англия уверена, что Япония может урегулировать маньчжурский вопрос без помощи извне. Поэтому английское правительство не делает никаких предложений и не дает никаких советов» [7, с. 100]. А 14 ноября газета «Таймс» писала, что «с политической и экономической точки зрения действия Японии имеют значительное оправдание». Французская «Либерте» в это же время рассуждала об уязвимости восточных советских границ: «и если Европа поймет свой долг перед цивилизацией, то бесконечные степи Сибири могут стать в ближайшие дни полем битвы, в которой погибнет большевизм» [8, с. 166].

Маньчжурские события не стали большой неожиданностью и для Советского Союза. О планах Квантунской армии Москва знала еще за месяц до начала их реализации. В условиях слабости советской обороны на Дальнем Востоке и неподготовленности страны к войне для СССР в складывающейся ситуации наиболее разумным было занять максимально осторожную позицию, не втягиваться в конфликт, а сосредоточить свои усилия на дипломатическом направлении [9, с. 627, 668–672].

30 октября 1931 г. было опубликовано сообщение Телеграфного Агентства Советского Союза об отношении правительства СССР к событиям в Маньчжурии, в котором говорилось, что «Правительство Союза держится политики строгого невмешательства... никакая поддержка не оказывается СССР ни одной из борющихся сторон в Маньчжурии». 21 ноября это было вторично подтверждено в сообщении НКВД СССР [9, с. 627, 668–672].

Практическое завершение в конце 1931 г. оккупации Маньчжурии привело к возникновению на Дальнем Востоке новой геополитической реальности – японская армия вышла на советскую границу, что значительно увеличивало опасность военного столкновения. Это обстоятельство не могло не сказаться и на последующем развитии советско-японских отношений. Правительство СССР активизирует усилия в поиске их более безопасных путей. 31 декабря 1931 г. народный комиссар иностранных дел М. М. Литвинов в ходе состоявшейся в Москве встречи с министром иностранных дел Японии К. Есидзавой предложил заключить между двумя странами пакт о ненападении [9, с. 746–748].

Вопрос о заключении пакта на протяжении всего 1932 г. был предметом острой борьбы в военных и дипломатических кругах Японии между сторонниками различных точек зрения как на характер отношений с Советским Союзом, так и на приоритеты внешней политики в целом. Со своей стороны советская дипломатия на различных уровнях предпринимала энергичные усилия по поддержанию мира на Дальнем Востоке.

12 мая 1932 г. Политбюро ЦК ВКП(б) дало указание Полномочному Представителю СССР в Японии А. А. Трояновскому поставить в известность

Токио о готовности СССР заключить пакт о ненападении и с маньчжурским правительством в случае подписания аналогичного договора с Японией [2, с. 366–367]. Важным конкретным шагом на пути достижения взаимопонимания явился договор от 24 сентября 1932 г. о поставках в Японию в течение пяти лет, с 1933 по 1937 г., значительного количества советского бензина, необходимого для военных нужд [2, с. 95].

Маньчжурский кризис высветил необходимость решения еще одной проблемы – советско-китайских отношений. Стороны разорвали дипломатические отношения в 1929 г. Неспособность Лиги Наций принять эффективные санкции против японской агрессии привели к тому, что в начале 1930-х гг. гоминьдановский Китай оказался в состоянии фактической изоляции. Наилучший выход виделся в сближении с Москвой. Длившиеся в течение полугода переговоры в Женеве завершились 12 декабря 1932 г. обменом нотами о восстановлении дипломатических отношений между СССР и Китаем [9, с. 680–681].

Это обстоятельство явилось своего рода индикатором в японо-советских отношениях. Токио расценил его как недружественный акт со стороны Москвы, означавший ее отход от ранее задекларированной позиции нейтралитета в японо-китайском конфликте по маньчжурской проблеме. В один момент исчезли все надежды на заключение советско-японского пакта о ненападении. 13 декабря 1932 г., в день опубликования сообщения о восстановлении отношений между СССР и Китаем, министр иностранных дел Японии Ясутоси Утида вручил советскому полпреду в Токио А. А. Трояновскому вербальную ноту, в которой сообщалось, что условия для подписания пакта о ненападении еще не созрели [9, с. 683].

В советско-японских отношениях начался новый период – роста напряженности и конфронтации. На Дальнем Востоке возник первый очаг будущей мировой войны. В сложившихся условиях международное сообщество не проявило стремления предпринять действенные меры для обуздания японского агрессора и воплощения в практику отношений между государствами норм международного права как единственно возможной альтернативы мирного сосуществования.

Список использованных источников

1. *Ефимов, Г. В.* Международные отношения на Дальнем Востоке / Г. В. Ефимов, М. Дубинский. – М.: Мысль, 1973. – Кн. 2 (1917–1945 гг.). – 294 с.
2. *Сафронов, В. П.* СССР, США и японская агрессия на Дальнем Востоке и Тихом океане 1931–1945 гг. / В. П. Сафронов. – М., 2001. – 452 с.
3. *Стимсон, Г. Л.* Дальневосточный кризис / Г. Л. Стимсон. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 196 с.
4. *Усов, В. Н.* Последний император Китая Пу И (1906–1967) / В. Н. Усов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 415 с.

5. Захарова, Г. Ф. Политика Японии в Маньчжурии (1932–1945) / Г. Ф. Захарова. – М.: Наука, 1990. – 262 с.

6. История войны на Тихом океане: в 5 т. – М.: Изд-во иностран. лит-ры, 1957. – Т. 1: Агрессия в Маньчжурии. – 414 с.

7. Севостьянов, Г. В. Активная роль США в образовании очага войны на Дальнем Востоке (1931–1933) / Г. В. Севостьянов. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 246 с.

8. Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. – М.: Кучково поле, 2012. – Т. 2: Происхождение и начало войны. – 1007 с.

9. Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат, 1968. – Т. XIV. – 872 с.

10. Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат, 1969. – Т. XV. – 867 с.

(Дата подачи: 05.01.2021 г.)

Д. В. Лушай

Белорусский государственный университет, Минск

D. Lishai

Belarusian State University, Minsk

УДК 323.26/.28(476.1)(091)«1861/1862»

ПОЛИТИКА РОССИЙСКИХ ВЛАСТЕЙ В ОТНОШЕНИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ПРОТЕСТОВ НА ТЕРРИТОРИИ МИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1861–1862 ГГ.

RUSSIAN GOVERNMENT POLICY IN THE MATTER OF PUBLIC PROTEST ON THE TERRITORY OF THE MINSK PROVINCE IN 1861–1862

В статье рассматривается политика российских властей в отношении протестных акций на территории Минской губернии в 1861–1862 гг. Приведены основные меры, к которым прибегали власти для стабилизации ситуации в регионе. Анализируется влияние принимаемых решений на развитие повстанческого движения.

Ключевые слова: Минская губерния; политика властей; полицейский суд; временный военный губернатор; антиправительственная деятельность; манифестационное движение.

The article examines the Russian government policy in the matter of public protest on the territory of the Minsk province in 1861–1862. It describes the key measures taken by local government to stabilize the situation in the area and analyzes the impact that its decisions have had on the development of the insurgency.

Keywords: Minsk province; government policy; police court; interim military governor; anti-government activity; demonstration movement.

В 60-е гг. XIX в. в Царстве Польском, белорусских и литовских губерниях активно развивалось повстанческое движение. Апогеем этого процесса

стало восстание 1863–1864 гг. Однако еще до начала вооруженного выступления на территориях, которые ранее принадлежали Речи Посполитой, развернулись широкие общественные волнения. В источниках и историографии они получили название «манифестационное движение 1861–1862 гг.». Эти протесты стали составной частью антиправительственной деятельности польских, белорусских и литовских инсургентов. Российские власти были вынуждены немедленно реагировать на подобные акции. Предстояло выработать систему мер по борьбе с общественными волнениями. Проявление данной политики можно проследить на примере Минской губернии.

Заявленная тема затрагивалась в публикациях С. М. Самбук [22], А. А. Комзоловой [10], Н. А. Заикина [7], П. И. Бригадина и А. М. Лукашевича [1], Е. А. Подорожной [19], Е. Э. Соколыч [21], Ю. Н. Снапковско-го [11]. Стоит отметить, что данная научная проблема не нашла отражения в комплексном исследовании, которое позволило бы расширить границы понимания политических процессов в истории Беларуси XIX в.

В ходе рассмотрения темы были изучены документы из фондов 159 «Минский уездный суд» [12–14], 295 «Канцелярия минского гражданского губернатора» [15; 16], 299 «Минское губернское правление» [17] Национального исторического архива Беларуси (далее – НИАБ). Также были использованы источники из коллекции законодательных актов «Полное собрание законов Российской империи» (далее – ПСЗРИ) [2–6; 8; 9], опубликованные материалами делопроизводства из фондов 1418 «Следственная комиссия, учрежденная по политическим делам в г. Минск» и 2601 «Дриссенский уездный воинский начальник» НИАБ [18], документы из сборника «Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.» [20].

Политика российских властей в отношении общественных волнений на территории Минской губернии в 1861–1862 гг. была продиктована необходимостью стабилизации ситуации в регионе. Понимая всю опасность политических манифестаций, которые имели тесную связь с протестами в Царстве Польском, в марте–апреле 1861 г. минский гражданский губернатор Э. Ф. Келлер обязывал земских исправников еженедельно сообщать о волнениях в Минской губернии. Особое внимание в документе уделялось ксендзам, осуществлявшим подозрительные богослужения в костелах, а также организаторам демонстраций и сборщикам денежных средств для антиправительственных дел. Кроме того, земские исправники предупреждались о персональной ответственности за бездействие и несвоевременное информирование начальства: «Не излишним нахожу предупредить вас, что если бы за сим я, помимо вас, узнал о каких-либо допущенных во вверенном вам уезде и городе предприятях, противных видам правительства, то вы признаны будете мною не только неспособным к полицейской службе, но и вообще чиновником неблагонадежным» [20, с. 515].

Пристальное внимание российских властей к местному чиновническому аппарату вполне объяснимо. Если учесть статистику, приведенную исследователем Е. А. Подорожной, то по состоянию на 23 октября 1861 г. только на территории Минской губернии из 864 чиновников около 721 исповедовало католицизм [19, с. 50]. Католическая церковь была достаточно сильно вовлечена в манифестации 1861–1862 гг. Любые праздничные богослужения и поминальные молитвы в костелах, духовные наставления священнослужителей выражали явное неодобрение политики российских властей, что только содействовало повстанческому движению.

В августе – сентябре 1861 г. российскими властями создается система управления Западных губерний в условиях общественных волнений. На заседаниях Правительствующего Сената обсуждались вопросы, связанные с утверждением и применением ряда постановлений полицейского, судебного и военного характера в отношении антиправительственных волнений: «О правилах на случай объявления каких-либо местностей Западных губерний на военном положении» (№ 37328) [4, с. 225–226], «О Временном Наказе Уездным Полициям» (№ 37348) [6, с. 236–238], «О предоставлении Главным Начальникам Западных губерний права предавать военному суду, по Полевому Уголовному Уложению, виновных в беспорядках, подавших повод к объявлению каких-либо местностей в военном положении и приводить приговоры о них в исполнение немедленно» (№ 37370) [9, с. 251–252]. «Наставление воинским частям или командам, назначаемым для экзекуционного занятия городов, местечек и селений в Западных губерниях» (№ 37388) [2, с. 266–273], «О Наставлении военным начальникам в случаях употребления войск для усмирения народных волнений и беспорядков» (№ 37389) [5, с. 273–275].

По указу Правительствующего Сената от 9 августа 1861 г. в Западных губерниях учреждались новые органы власти – полицейские суды. Целью их создания являлось преследование участников акций протеста, угрожавших политическому режиму Российской империи. В соответствии с положением «Об учреждении Полицейских Судов в Западных губерниях» воспрещались любые публичные манифестации антиправительственного характера, а для виновных устанавливались определенные меры ответственности. В Минской губернии полицейский суд начал действовать при Минском уездном суде 2 сентября 1861 г. [3, с. 221–225; 12, л. 5–5 об.]. Так, из ведомостей и настольного регистра Минского полицейского суда за 1861 г. следует, что в отношении 125 человек были возбуждены дела по правилам Полицейских судов. Виновные приговаривались к выплате денежных штрафов в размере от 10 до 20 рублей, а также тюремному заключению от 3 до 10 дней [13, л. 1–5 об.; 14, л. 1–9]. Как отмечает историк Е. Э. Соколыч, значительный рост количества протестных акций осенью 1861 г. привел к унификации мер наказания, применяемых в отношении задержанных [21, с. 304].

Учитывая сложную общественно-политическую ситуацию, российские власти пошли на создание следственной комиссии в Минске, которая должна была заниматься ведением главных политических дел региона. 16 августа 1861 г. гражданский губернатор Э. Ф. Келлер сообщал генерал-майору П. М. Мейеру, что император Александр II велел учредить особую следственную комиссию в Минской губернии по примеру подобных органов в Виленской и Киевской губерниях. Среди заметных фигур в составе комиссии присутствовали минский губернский штаб-офицер корпуса жандармов Б. К. Рейхарт, коллежский советник при Министерстве внутренних дел М. фон Брадке, коллежский ассессор канцелярии Минского гражданского губернатора Магияевич. В сообщении отмечалось, что следственная комиссия всецело подчиняется гражданскому губернатору Э. Ф. Келлеру, составляя для него подробные отчеты о своей деятельности [18, с. 44].

8 августа 1861 г. председателем Минской следственной комиссии был назначен генерал-майор П. М. Мейер. В его письме от 10 октября 1861 г. на имя гражданского губернатора Э. Ф. Келлера сообщалось о тяжелых бытовых условиях, в которых существовала комиссия. Военный чиновник уведомлял о необходимости поиска нового места для работы следственной комиссии. Генерал-майор П. М. Мейер подчеркивал наличие недовольства у местного населения деятельностью данного органа власти. В частности, это выражалось в давлении на купца Поляка, у которого арендовались помещения для работы комиссии: «Через месяц хозяин явился ко мне с объявлением, что минским полякам-патриотам не нравится, что комиссия здесь учреждена, и они будто грозят ему: не заезжать к нему в дом и не покупать у него товаров, если комиссия останется в его доме» [18, с. 45–46].

24 октября 1861 г. гражданский губернатор Э. Ф. Келлер в своем письме на имя министра внутренних дел П. А. Валуева предложил принять ряд мер для стабилизации ситуации: упорядочить деятельность полицейского суда, довести правила экзекуции и реквизиции, ограничить посещения Минской губернии студентами университетов, приостановить работу костелов, в которых велась антиправительственная агитация, уволить неблагонадежных чиновников, выслать активистов протестов в отдаленные губернии России, передислоцировать два полка казаков в Минскую губернию, обеспечить информирование руководителей об актуальных происшествиях в Варшаве, изолировать Царство Польское от других губерний [18, с. 46–49].

Важное место в политике официального руководства занимали военные мероприятия. Так, в Минской губернии 5 августа 1861 г. была введена должность временного военного губернатора, который получил широкие полномочия в регионе. Им стал генерал М. М. Яфимович, а с 14 ноября его заменил генерал-майор С. Е. Кушелев [7, с. 42]. Временный военный губернатор подчинялся виленскому генерал-губернатору [1, с. 194]. Главной задачей временного военного губернатора являлось «...содержать жителей

в совершенном повиновении, препятствовать вредным подстрекательствам, или изъявлению наружного неуважения к Правительству и местным властям» [4, с. 226].

26 августа 1861 г. гражданский губернатор Э. Ф. Келлер объявил о проведении мероприятия по обязательному обезоруживанию жителей Минской губернии. Данное решение принималось императором Александром II на основании доклада Особого комитета по делам Западного края от 3 августа 1861 г. [20, с. 529]. У местного населения изымалось огнестрельное и холодное оружие. Общие результаты сбора оружия в Виленском генерал-губернаторстве выглядели следующим образом: в Виленской губернии было собрано 2416 единиц, в Гродненской – 3590, в Ковенской – 2753, в Минской – 4653 [18, с. 67]. Очевидно, что в результате проведения этого мероприятия из всех упомянутых выше регионов наибольший урон был нанесен потенциалу антиправительственного движения в Минской губернии. Например, уже осенью 1861 г. в Слуцком уезде была обнаружена мастерская по изготовлению ружей [16, л. 1–1 об.].

В декабре 1861 г. в городах Минской губернии в ночное время суток участились факты распространения агитационных материалов антиправительственного содержания. В связи с этим к полицейским патрулям направляли 2 солдат и 1 унтер-офицера [15, л. 3–5 об.]. В рапорте командира Минского батальона внутренней стражи А. К. Ритчера за 1862 г. отмечалось, что для обхода по городам в ночное время было задействовано 4 унтер-офицера и 40 солдат. Однако осенью 1862 г., когда открытые антиправительственные выступления уступили место подпольной работе, указывалось на целесообразность сокращения усиления патрулей до 1 унтер-офицера и 10 солдат [15, л. 8–8 об.].

Указом императора Александра II от 10 августа 1862 г. и постановлением Сената от 16 августа 1862 г. Минская губерния была включена в состав Виленского генерал-губернаторства. Регион входил в подчинение виленского, гродненского и ковенского генерал-губернатора В. И. Назимова. В связи с этим должность временного военного губернатора Минской губернии упразднилась [17, л. 1–1 об., 4–4 об.; 15, с. 778].

Для борьбы с антиправительственным движением российские власти применяли высылку из региона неблагонадежных элементов. Так, 25 июля 1861 г. гражданский губернатор Э. Ф. Келлер уведомил попечителя Московского учебного округа Н. В. Исакова о высылке из Минска студента Московского университета А. Урбасевича. Причиной такого решения со стороны губернских властей стало активное участие А. Урбасевича в протестных выступлениях [20, с. 525–526].

5 июня 1862 г. минский полицмейстер Н. Р. Чеховский объявил жителям Минска о введении запрета на встречи с политическими ссыльными, которых этапировали из Царства Польского. Особое внимание отводилось

проведению воспитательной работы среди молодежи, которая являлась активным участником подобных акций. Только 2 июня 1862 г. после попытки жителей Минска встретить политических ссыльных, отправляемых из Варшавы в Сибирь, было задержано 79 человек, из числа которых 43 человека являлись учащимися городской гимназии [20, с. 546–547].

Российские власти активно боролись с любыми оппозиционными проявлениями со стороны местного привилегированного сословия. Так, осенью 1862 г. была пресечена попытка Минского дворянского депутатского собрания выразить императору Александру II свои предложения по вопросу присоединения Минской губернии к Царству Польскому. Получив предупреждение о преступности подобного обращения от исполняющего обязанности гражданского губернатора А. Л. Кожевникова, дворяне отказались от идеи подачи политического адреса, но в протоколе собрания от 17 ноября 1862 г. отметили, что данное решение было принято под давлением со стороны губернской администрации. Официальные власти отреагировали на этот протест введением ряда ограничений на деятельность Минского дворянского депутатского собрания. Примечательно, что в 1863 г. именно это происшествие было представлено российскими властями в качестве обвинения местного предводителя дворянства А. Д. Лаппо, который был выслан в г. Кунгур Пермской губернии [11, с. 159; 20, с. 551–552].

Оппозиционные настроения дворян белорусских губерний имели свои особенности. Историк С. М. Самбук отмечает, что этому способствовала роль национального вопроса и освободительного движения на территории бывшей Речи Посполитой [22, с. 16–17]. По мнению историка А. А. Комзоловой, манифестационное движение 1861–1862 гг. повлияло на пересмотр политики российских властей в отношении местного дворянства [10, с. 29].

Таким образом, в результате развития манифестационного движения 1861–1862 гг. на территории Минской губернии российские власти приступили к выработке политики, направленной на подавление волнений и стабилизацию ситуации в регионе. Ведущая роль в системе борьбы с антиправительственными выступлениями отводилась полицейским, судебным

и военным мерам. Законодательное оформление данной политики официальных властей происходит в августе – сентябре 1861 г. На территории Минской губернии функционировали следственная комиссия по политическим делам, полицейский суд, также вводилась должность временного военного губернатора, а с 1862 г. регион включался в состав Виленского генерал-губернаторства. Данные меры привели к заметной трансформации протестного движения в Минской губернии. С 1862 г. деятели повстанческого движения ушли в подполье, готовясь к вооруженному восстанию 1863–1864 гг.

Список использованных источников

1. *Бригадин, П. И.* Минские губернаторы: история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2009. – 351 с.
2. Высочайше утвержденное Наставление воинским частям или командам, назначаемым для экзекуционного занятия городов, местечек и селений в Западных губерниях, 4 сентября 1861 г., № 37388 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – С. 266–273.
3. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 9 того же Августа. – Об учреждении Полицейских Судов в Западных губерниях, 5 августа 1861 г., № 37327 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – С. 221–225.
4. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 9 того же Августа. – О правилах на случай объявления каких-либо местностей Западных губерний на военном положении, 5 августа 1861 г., № 37328 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – С. 225–226.
5. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 21 того же Сентября. – О Наставлении военным начальникам в случаях употребления войск для усмирения народных волнений и беспорядков, 4 сентября 1861 г., № 37389 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – С. 273–275.
6. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, опубликованное 24 того же Августа. – О Временном Наказе Уездным Полициям, 16 Августа 1861 г., № 37348 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – С. 236–238.
7. *Заикин, Н. А.* Управление Минской губернией в условиях чрезвычайного (военного) положения (1861–1864) / Н. А. Заикин // История проблемы выкладки. – 2006. – № 10. – С. 39–45.
8. Именной, данный Сенату. – О подчинении управления Минской губернии Виленскому Военному, Гродненскому и Ковенскому Генерал-Губернатору, 10 августа 1862 г., № 38563 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1865. – Т. 37. – С. 778.
9. Именной, объявленный Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору Управляющим Министерством Внутренних Дел. – О предоставлении Главным Начальникам Западных губерний права предавать военному суду, по Полевому Уголовному Уложению, виновных в беспорядках, подавших повод к объявлению каких-либо местностей в военном положении и приводить приговоры о них в исполнение немедленно, 31 августа 1861 г., № 37370 // ПСЗРИ. Собр. 2-е: в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – С. 251–252.
10. *Комзолова, А. А.* Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Комзолова. – М.: Наука, 2005. – 383 с.
11. Минские губернаторы, вице-губернаторы и губернские предводители дворянства (1793–1917): биографический справочник / сост. Ю. Н. Снапковский; редкол.: В. И. Адамшко [и др.]. – Минск: Беларусь, 2016. – 398 с., [2] л.: ил.
12. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 159. Оп. 1. Д. 6689.
13. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 6690.
14. НИАБ. – Ф. 159. Оп. 1. Д. 6693.
15. НИАБ. – Ф. 295. Оп. 1. Д. 1430.

16. НИАБ. – Ф. 295. Оп. 1. Д. 1439.

17. НИАБ. – Ф. 299. Оп. 2. Д. 5838.

18. Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях: дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / уклад. Д. Ч. Матвейчык; рэдкал.: У. І. Адамушка [і інш.]. – Мінск: А. М. Варакеін, 2014. – 544 с.

19. *Подорожная, Е. А.* Организация системы управления в белорусско-литовских губерниях в 1860-е годы / Е. А. Подорожная // Весн. Полоцк. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитар. науки. – 2014. – № 1. – С. 50–55.

20. Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: материалы и документы / В. Дьяков [и др.]; под общ. ред. В. Дьякова. – М.: Наука, 1964. – 779 с.

21. *Сакольчык, А. Э.* Прагэстная актыўнасць грамадства напярэдадні і падчас паўстання 1863–1864 гг. / А. Э. Сакольчык // Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг. / [А. У. Унучак і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2018. – С. 301–321.

22. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XX в. / С. М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980. – 223 с.

(Дата подачы: 15.02.2021 г.)

Т. В. Луговик

Международный университет «МИТСО», Гомель

T. Lugovik

MITSO International University, Gomel

УДК 94:2-46“1914–1918”:929*Спасская

«Я НЕ ЖЕЛАЮ УВЕЛИЧИВАТЬ ЧИСЛО ОТДЫХАЮЩИХ В ПРИФРОНТОВОЙ ПОЛОСЕ СЕСТЕР!... МНЕ ПРОТИВНО БЕЗДЕЛЬНИЧАТЬ!» (БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Е. Ю. СПАССКОЙ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

«I DON'T WANT TO INCREASE THE NUMBER OF SISTERS RESTING IN THE FRONTLINE!... I HATE TO BE IDLE!» (CHARITY WORK OF E. YU. SPASSKA DURING THE FIRST WORLD WAR)

В статье исследована благотворительная деятельность выдающегося исследователя, этнографа и этнолога Е. Ю. Спасской в годы Первой мировой войны, охарактеризованы ее общественно-благотворительные инициативы в составе «Отдела помощи населению» Всероссийского Земского союза.

Ключевые слова: благотворительная деятельность; Отдел помощи населению; Всероссийский Земской союз.

The article examines the charitable activities of the outstanding researcher, ethnographer and ethnologist E. Yu. Spasska during the First World War, describes her social and charitable

initiatives as part of the «Department of Assistance to the Population» of the All-Russian Zemstvo Union.

Keywords: charitable activity; Department of Assistance to the population; All-Russian Zemstvo Union.

Первая половина XX в. отмечена серьезными изменениями во многих сферах человеческого бытия, прежде всего политике, идеологии, экономике, культуре, науке, технике и медицине. Глобальным политическим следствием этих преобразований стали военные и революционные потрясения, в частности Первая мировая война и Революция 1917 г. в Российской империи. В условиях частых политических, мировоззренческих и идеологических трансформаций главным носителем национальной идентичности выступала научная и творческая интеллигенция. Высокий уровень общественного сознания и патриотизм, верность нравственным идеалам, присутствие представителям интеллектуального сообщества, служили наивысшей мотивацией их общественной активности и благотворительных инициатив. В период Первой мировой войны большинство представителей украинской научной и творческой интеллигенции присоединились к благотворительной работе в составе «Отдела помощи населению» Всероссийского Земского союза. Члены данной организации оказывали помощь благотворительного и хозяйственно-экономического характера как армии, так и гражданскому населению. Среди активных членов Союза стоит упомянуть Евгению Юрьевну Спасскую (1892–1980) – выдающегося этнографа, искусствоведа, этнолога. Историк по специальности, с началом Первой мировой войны она переориентировала свою деятельность в медицинскую отрасль – освоила профессию хирургической сестры [1, л. 1].

Как свидетельствует автобиография Е. Ю. Спасской, с 21 сентября 1914 г. она уже работала медицинской сестрой в 5-м Земском госпитале 2-го госпиталя г. Нежина (современная Черниговская область, Украина): «Как только началась война, пошла на курсы сестер, а потом сразу попала в этот госпиталь. В перевязочную, и при тяжелых “столбнячных”, а потом как “аптечная”, а потом как завхоз госпиталя...» [2, л. 3].

По мере наступления австро-германского блока и активизации боевых действий военные госпитали не могли в полном объеме обеспечить медицинской помощью весь поток раненых и больных. Даже нежинский госпиталь, расположенный в глубоком тылу, вдали от линии фронта, почти круглосуточно принимал раненых. «Сколько за это время прошло через наши руки раненых, как изо всех “столбнячных”, привозимых в Нежин, только в нашем – всех, до единого! выходили! А в других госпиталях многие умирали... А какая у нас чудесная завхозителем – Мария Павловна Карпова, – такая умная и бесконечно заботливая и внимательная к каждому раненому, как работает над повышением квалификации своего персонала!» – вспоминала Е. Ю. Спасская. С ее слов становится очевидным, что сестринская

работа в тот период стала для нее наивысшим общественным долгом и «любимым делом» [1, л. 1; 2, л. 3].

Несмотря на ежедневную, почти круглосуточную работу, постоянный уход за больными и ранеными, Е. Ю. Спасская находила время для благоустройства и озеленения территории госпиталя. Ей удалось убедить заведующего госпиталем, что ухоженный внешний вид прилегающих территорий необходим для создания общего благоприятного впечатления, поднятия настроения и активизации выздоровления пациентов. Таким образом, благодаря инициативе Е. Ю. Спасской и совместными усилиями медицинских сестер двор госпиталя «превратился в цветник» [2, л. 3].

В условиях непрекращающихся боевых действий Е. Ю. Спасская понимала острую необходимость квалифицированной сестринской работы в прифронтовых госпиталях. Получив базовые медицинские знания и первичные практические навыки сестринского дела, она обратилась к председателю Всероссийского Земского союза с требованием отправить ее в район активных боевых действий: «...Я не желаю увеличивать число отдыхающих в прифронтовой полосе сестер!... Мне противно бездельничать» [2, л. 2]. Решительность и смелость намерений медицинской сестры впечатлили главу Всероссийского Земского союза: ее почти сразу направили на питательно-лечебный пункт в г. Подволочинск Тернопольской области.

На пути в Западную Украину Е. Ю. Спасская была поражена масштабами разрушений, вызванными войной: плодородные украинские поля – «не засеянные»; вместо них – «окопы, проволока, кладбища! И везде, прямо как капельки крови – мелкие красные маки! Да еще воронки!». Некоторые украинские города, находившиеся в тылу, подвергались сравнительно меньшим потерям и разрушениям. Так, в г. Подволочинске с августа 1914 до июля 1917 г. были сосредоточены тыловые части 11-й русской армии, 6 полевых госпиталей, поэтому население города выросло с 2,8 тыс. (в 1914 г.) до 3,5 ты. человек (в 1916 г.). Относительны прирост городского населения произошел как за счет военных, так и за счет эвакуированных людей из фронтовых районов. Исходя из этого насущной проблемой в Подволочинске, наравне с оказанием медицинской помощи раненым, являлось обеспечение минимальных жизненных потребностей беженцев. Нехватка уцелевших жилых сооружений для размещения людей, отсутствие условий для утилизации отходов и продуктов жизнедеятельности, невозможность удовлетворения минимальных санитарно-гигиенических нужд населения создавали условия для распространения инфекций и болезней (брюшной тиф, холера и дизентерия).

После «тщательной и неспешной работы», «аккуратности и чистоты» в нежинском госпитале Е. Ю. Спасская была поражена антисанитарией, господствующей в прифронтовой зоне: «Все мне противно, – и липкий стакан, и хлеб, покрытый мухами, яйца кажутся тухлыми, соль – грязной... Множе-

ство мух беспрепятственно, сплошной стеной облепляли хлеб, падали в суп, лезли в рот... запомнилось все до мелочей, как страшный сон!» [2, л. 3, 9].

С отъездом на фронт условия жизни и быт Е. Ю. Спасской также изменились. Вместо просторной отдельной комнаты в отцовском доме – полуразрушенная каморка: «В единственном большом окне – выбиты все, до единого стекла. В углу – огромная деревянная кровать, посередине – треногий стол, а на нем и вокруг него, на полу, по всей комнате – остатки еды, тряпки, бумажки, бутылки – чего только нет! Паутина висит гирляндами, а сор в комнате такой разнообразный, и по-видимому скопился он не за несколько дней, а неделями!». Однако и это не стало для нее огорчением или препятствием. Как и ранее, с энтузиазмом занялась обустройством своего нового жилища: «Засучив рукава, стиснув зубы, молча, начала гребать весь этот сор в одну кучу. Достала доски для кровати, мешок, сено и набила сенник для сна», подмела, помыла пол, раму, двери, стол, кровать, завесила окно марлей... Озираю свои владения – комната неузнаваемая: чистая, светлая, высокая» [2, л. 4].

После четкой и слаженной работы в Нежине в подволочинском госпитале Е. Ю. Спасская отметила хаос и дезорганизацию: «Отряд наш очень в госпитале велик: главврач – Давид Абрамович Кунин, – вечно отсутствует, так как осуществляется его мечта – постройка разборных бараков, пригодных для работы нашего отряда. Чуть ли не на линии окопов! Да и когда он отсутствует, то фактически мало вмешивается в дела отряда, а заменяет его Евгения Леопольдовна Шлезингер; часть отряда уже успела ее невзлюбить. В отряде – медицинских сестер – 20, питательниц 4, две фельдшерицы, много служащих в канцелярии и на “транспорте” (огромный конский двор) и санитаров – больше сотни» [2, л. 3, 10].

В работе «Подволочинск (Первая империалистическая война) 1915 г.» Е. Ю. Спасская вспоминала тяжелые условия труда в прифронтовом госпитале: «Случилось так, что в первый же день работы меня назначили “подающей материал”. В огромной перевязочной – толчня, гам; раненые лежат на носилках, стоят в очередях, суетятся санитары, работает десять, а иногда и всего 20 сестер, фельдшерица, врачи – голова идет кругом! А подавать надо было быстро, четко, направо и налево, то, что от тебя требуют, не прикасаясь к материалу, имея в каждой руке длинные щипцы» [2, л. 12]. О мужестве, силе духа и стойкости в преодолении трудностей, писала: «К фронтовым темпам ...я не сразу привыкла и поэтому на мою голову посыпались и брань, и насмешки... я терпела молча, изо всех сил! И внимательно присматривалась ко всему и прислушивалась!... “Сжав зубы” простояла “подающей” несколько дежурств подряд, пока не наловчилась подавать так, что заставила умолкнуть всех насмешниц» [2, л. 13].

Трудностей в работе добавляли недопонимание, слухи и сплетни в се-стринском коллективе: «Двадцати женщинам необходимо вылить на мою

“свежую” голову целые ушаты сплетен об отдельных девятнадцати и о всем отряде... Всячески ехидствовали на мой счет и на счет моего туалета, моих серых чулок. Блондинка уверяла, что такая “скромница”, в костюме как у “некоторых” – самое что ни на есть кокетство! И что сквозь серые чулки красивее всего просвечивает тело! и что знает она этих “скромниц”... А так как я пыталась отмалчиваться, то эти склоки, наконец, оставили меня в покое, квалифицировав как “гордячку”» [2, л. 3].

В связи с контрастованием немецко-австрийских войск и, как следствие, активизацией боевых действий (конец 1914 – начало 1915 г.) «две-три недели наш отряд был завален круглосуточной работой. Смены состояли из десяти сестер и одной фельдшерицы... Поработав до следующей ночи, эта смена уходила на 12 часов отдохнуть, спать, с тем, чтобы в случае надобности, поработать как подсобные вместе со второй сменой, а этой подсобной работы сплошь да рядом... Таким образом, на 36 часов работы иногда приходилось 12 часов сна. Врачи чередовались по согласованию...» [2, л. 18]. Как вспоминала Е. Ю. Спасская, после столь тяжелой и напряженной работы «сестры еще долго по ночам во сне кричали громко и пронзительно...» [2, л. 24]. Этот период стал для нее особенным в профессиональном и личностном плане, ведь «пережила и прочувствовала очень многое!» [2, л. 19].

Можно лишь представить ту несокрушимую силу духа, милосердие и гуманизм, побудившие Е. Ю. Спасскую проводить в операционной по несколько смен подряд, часто «24-х часовых, 36-ти часовых», «стоя на ногах», а после – «валиться одетой и спать до обеда» [2, л. 25]. Несмотря на столь тяжелые условия труда, она всегда старалась выполнять свои обязанности качественно, понимая, что от ее профессионализма зависит человеческая жизнь: «Все сестры уверяли, что наша перевязка – либо первая после ранения, либо первая перевязка в поле, либо в вагоне. Сделанная наспех – лишь кратковременна и что следующие уже сделают в санитарном поезде или в госпитале “начисто”, без спеху, и там начнется лечение! Понятий этого молодечества и хвастовства количеством сделанных повязок я не научилась! – не могла! Должно быть, это и оттолкнуло меня от фронтной, перевязочной работы...» [2, л. 22]. О ее добросовестном труде и высоком профессионализме в работе свидетельствовали многочисленные положительные характеристики со стороны руководства: «очень дисциплинированная сестра», «сокровище», «очень хорошо работала», поэтому «не хотели отпускать с медицинской работы».

Кроме основных ежедневных обязанностей медсестры, Е. Ю. Спасская «...цельми часами бродила по наклаузам, залам, перонам, вдоль вагонов – выискивая себе дело. Помогала кормить “тяжелых”, доставала папиросы, писала письма, помогала мочиться тяжелораненым, просто ходила между носилками, ожидая, не понадобится ли кому какая-нибудь помощь?... Не-

которые раненные просили написать или прочесть последнее письмо из дома. Были и такие, что просто просили посидеть около них и даже просто “перекрестить”» [2, л. 16, 29]. Как вспоминала позже, в те страшные времена «...почти все время проводила у беженцев... болтала с ними, принимала участие в их личных делах, давала по возможности помощь всем, просившим ее» [3, с. 12–30].

Со временем, когда число раненых в госпитале стало уменьшаться, Е. Ю. Спасская перешла работать в «питательный» отдел. Работа «питательницей» была для нее не менее сложной: «Двадцать санитаров, прикомандированных к нашему “питательному пункту”, как и медсестры, – были разбиты на две смены... Очень часто приходилось работать в чужих сменах, иногда одна неделями работала на “пункте”» [2, л. 33, 37]. «С фронта по узкой колее привозили поезда сотни тяжелых, и тысячи легко раненных, высаживали их на пункте, а впоследствии – возвращали назад, на фронт. Наш отряд кормил, перевязывал раненых, которым приходилось по нескольку дней ждать в наклаузах и на вокзале внефронтовых поездов широкой колеи. Труда было много и труда до того тяжелого очень. “Земляки” приезжали раненые, голодные, плохо одетые, разъяренные... В страшной тесноте, гадости и холоде находились... Сила была больных, сила детворы умираю...», – вспоминала Е. Ю. Спасская [3, с. 22, 23].

Особое мужество и профессионализм требовал прием так называемого «холодняка» – товарного необорудованного поезда, где раненные были свалены, как дрова». Большинство уже опытных медицинских сестер старались уйти от этой работы, поскольку необходимо было не только накормить бойцов, но и успеть вовремя оказать медицинскую помощь. Анализируя воспоминания Е. Ю. Спасской, становится очевидным, что «прием «холодняка» в период работы в прифронтовом госпитале был для нее обычным занятием. Поэтому и неудивительно, что воспоминания об этих страшных временах, написанные Е. Ю. Спасской в 1960-е гг. (почти полвека после окончания Первой Мировой войны), столь подробные: большинство пережитого, как отмечала она, «осталось со мной на всю жизнь, в моих снах».

Таким образом, благотворительная деятельность Е. Ю. Спасской в годы Первой мировой войны в составе Всероссийского Земского Союза была разноплановой: начиная от врачебно-сестринской деятельности и заканчивая работой на «питательном» пункте. В сложных условиях военных действий и непрерывных боев, бесконечного потока раненных, голода и антисанитарии все свое свободное время она посвящала спасению и помощи обездоленным, «говоря с ними, принимая участие в их личных делах, давая по возможности помощь всем, просившим ее» [3, с. 12, 30]. Это свидетельствует о стойкости и силе духа в преодолении трудностей, гуманизме и самопожертвовании на благо соотечественников и Родины.

Список использованных источников

1. АФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 48. Оп. 1. Ед. хр. 1. 3 л.
2. НИОР РГБ. – Ф. 218. К. 1356. Е. х. 3. 65 л.
3. Народне мистецтво Галичини й Буковини: нар. искусство Галиции и Буковины и Земский Союз в 1916–1917 гг. войны / изд. ком. Юго-Запад. фронта Всерос. земского союза (Отд. помощи населению, пострадавшему от войны). – К.: Тип. Худ.-ремесл. шк.-мастер. печ. дела, 1919. – 65, [3] с.: іл., табл., [10] арк. іл., табл.

(Дата подачі: 04.02.2021 г.)

A. V. Lyuby

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

A. Liuby

Belarusian State University, Minsk

УДК 930.1

ЛІТОЎСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЭПОХІ ЯГЕЛОНАЎ: КАНЕЦ 1990-Х – 2010-Я ГГ.

LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY OF THE GREAT DUCHY OF LITHUANIA JAGIELLONIAN EPOCH: THE END OF THE 1990 – 2010TH YEARS

У артыкуле разгледжана станаўленне і эвалюцыя сучаснага літоўскага нацыянальнага гістарычнага наратыва Вялікага Княства Літоўскага эпохі Ягелонаў. Асноўная ўвага звернута на падрыхтоўку абагульняючых прац на перыяду, выказана думка пра адсутнасць змены пакаленняў і стварэнне ўстойлівых дыскурсаў. Адзначаны змены ў падыходах да ключавых пытанняў у сучаснай гістарыяграфіі. Вылучана ўнікальная храналогія і праблематыка.

Ключавыя словы: Ягелоны; гістарыяграфія; Вялікае Княства Літоўскае, нацыянальны гістарычны наратыв.

The article deals with a formation and evolution of the Lithuanian modern national historical narrative of the Grand Duchy of the Lithuanian at the Jagiellonian era. The main attention is paid to generalizing works at the period, the author expressed the view of the absence of generational change and the creation of sustainable discourses. Marked changes in approaches to key issues in contemporary historiography. A unique chronology and issues are highlighted.

Keywords: The Jagellons, Historiography, the Grand Duchy of Lithuania, national historical narrative.

Літоўская нацыянальная гістарыяграфія Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) перажывае ў канцы 1980-х – 1990-я гг. вялікі ўздым як у

ідэйным, так і ў прадуктыўным плане. За 1990–2000-я гг. на тэрыторыі Літоўскай Рэспублікі інтэнсіўна развіваецца некалькі навуковых школ гісторыі ВКЛ. У такіх цэнтрах літоўскай гістарыяграфіі, як Інстытут гісторыі Літвы, гістарычны факультэт Віленскага ўніверсітэта і кафедра гісторыі ковенскага Універсітэта імя Вітаўта Вялікага, даследаванне XV–XVI стст. адыгрывае не апошнюю ролю.

У аснове літоўскага нацыянальнага гістарычнага наратыву Літоўскай дзяржавы (катэгорыя наратыву ВКЛ у дадзеным выпадку была б калькіраванай з беларускага «дзяржаўніцкага» наратыва, дзе Вялікае Княства з’яўляецца адным з некалькіх паслядоўна створаных беларускіх дзяржаўных фарміраванняў) ляжыць сфарміраваны ў XX ст. дыскурс пашырэння літоўскай дзяржавы за кошт сумежных славянскіх раздробленых дзяржаў-княстваў і фарміраванне асаблівасцяў функцыянавання вялікакняжацкай дынастыі ў выглядзе дымівірата. Яго канчатковае афармленне было зроблена літоўскім даследчыкам Эдвардам Гудавічусам (Edvardas Gudavičius) у шэрагу публікацый і завершана ў абагульняючай працы «Гісторыя Літвы. Том 1. С древнейших времён до 1569 года» (1999), якая надрукавана ў Маскве на рускай мове ў 2005 г. [2; 5]. У аснове разважанняў доктара Віленскага ўніверсітэта знаходзілася канструяванне ўнутрыдынастычных адносін кіруючай эліты і ўзвышэнне балцкіх палітычных структур, апагеем якіх з’яўляецца кіраванне вялікага князя Вітаўта. Эпоха Ягелонаў становіцца антыподам «залатога часу» гісторыі Літоўскай дзяржавы (катэгорыя «ваенна-манархічнай» дзяржавы саступае шляхецкай і гэтым дэвальвіруе папярэднія дасягненні ў дзяржавабудаўніцтве), што выяўляецца ва ўжытых для ацэнкі палітычных ўзаемаадносін ВКЛ і Польскага каралеўства катэгорыях [2, с. 440 і інш.].

Безумоўна, наратывы, сканструяваны Э. Гудавічусам, змог працягнуць традыцыі міжваеннай «Гісторыі Літвы», надрукаванай пад рэдакцыяй Адольфа Шапокі (Adolfas Šapoka), у ацэнчаным супрацьпастаўленні ягелонскага і даягелонскага перыядаў у гісторыі ВКЛ. І пры гэтым канчаткова адаптаваць для літоўскай нацыянальнай гістарыяграфіі выкладзеныя яшчэ ў 1959 г. Уладзімірам Пашутам прынцыпы балцкага дамінавання над славянскай супольнасцю ў Сярэднявеччы, выводзячы па-за дужкі працэс славянізацыі (беларусізацыі ці русізацыі і паланізацыі), які мог разглядацца катэгорыяй культурнага развіцця гэтых зямель Усходняй Еўропы [3; 15]. (У беларускай гістарыяграфіі «пашутаўскі» дыскурс быў аспрэчаны да 1994 г. бадай што толькі Міколам Ермаловічам.)

У сваім поглядзе на працэсы развіцця ВКЛ у XV і XVI стст. Э. Гудавічус прытрымліваўся меркавання пра заняпад уласналітоўскіх інстытутаў у кіраванні дзяржавай, адмоўнай ролі караля Ягайлы і барацьбе за незалежнасць ад Польскага каралеўства з боку вялікага князя Вітаўта. Год заключэння Люблінскай уніі трактуецца як час ліквідацыі самастой-

най Літоўскай дзяржаўнасці. Пра ролю і ўплыў на Э. Гудавічуса такіх літоўскіх даследчыкаў, як Станіслаў Лазутка (Stanislovas Lazutka) і Ёзас Юргініс (Juozas Jurginis), адзначае ў сваіх успамінах пра Э. Гудавічуса яго вучань Альфрэд Бумблаўскас (Alfredas Bumblauskas). Вылучае цікавасць мэтра да Рэфармацыі, а таксама працу Э. Гудавічуса над праблематыкай Статута ВКЛ 1529 г. у якасці матыватара для разгляду эпохі Ягелонаў [4, с. 9–10, 14]. З ідэйнай парадыгмы Э. Гудавічуса вынікае, што хрысціянізацыя і паланізацыя Вялікага Княства пасля 1387 г. адыгралі сваю ролю ў цывілізацыйным выбары Літвы і нівеліравалі ўвесь папярэдні гістарычны шлях пабудовы дзяржаўнасці.

Прынцыпова іншым не атрымаўся наратыў, прапанаваны ў 1990-я гг. калектывам ковенскага Універсітэта Вітаўта Вялікага ў складзе Жыгмонта Кяўпы (Zigmantas Kiaupa), Юраты Кяўпене (Kiaurienė Jūratė) і Альбінаса Кунчэвічуса (Albinas Kuncevičius) [6; 11; 18], хаця ў сваіх канцэптуальных пачатках аўтары абапіраліся на традыцыю гістарычнага шляху Літвы, закладзеную яшчэ Зянонам Івінскісам (Zenonas Ivinskis). Цэнтральным полем праблем станавіліся пытанні сацыяльнай і культурнай трансфармацыі (у адрозненне ад дзяржавацэнтрысцкіх падыходаў А. Шапокі і Э. Гудавічуса).

Эпоха Ягелонаў займае ў наратыве цэнтральнае месца. Аўтары звяртаюць увагу на традыцыйныя для літоўскай гістарыяграфіі праблемы «хрысціянізацыі і еўрапеізацыі», працэс якіх пачынаецца з 1385–1387 гг. Аднак увага надаецца таксама і пытанням сацыяльных пераўтварэнняў – зменам грамадства ВКЛ пасля эпохі Вітаўта, ваенна-эканамічных інтарэсаў і функцый баярства, статусных і маёмасных змен гараджан і сялян. Гэта ўсё, відавочна для Ю. Кяўпене, прывядзе да ўтварэння новага палітычнага народа ў XVI ст. (гэты тэзіс прафесар будзе развіваць у сваіх працах у 1990-я г. – пачатку XXI ст.) [8]. Раздзел пяты другой часткі калектыўнай манаграфіі прысвечаны палітычнай гісторыі ВКЛ напярэдадні Люблінскай уніі. Ён сэнсава падзелены на дзве часткі – «дынастычную» і «ўніійную». У раскрыцці першай аўтар увяла дыскурс неперапыннасці ўлады дынастыі Гедымінавічаў, лічачы Ягелонаў арганічным працягам вялікакняжацкага пануючага роду («Гедымінавічы становяцца Ягелонамі») [6, с. 197–230]. Юрата Кяўпене спрабуе ўказаць на арэльны прынцып барацьбы ВКЛ за самастойнасць пры існаванні аб'ектыўнай праграмы Ягелонскай ідэі сумеснай барацьбы са знешнімі ворагамі. У пытаннях уніі з Польшкім каралеўствам, якое арганічна вынікае з першай часткі раздзела, даследчыца разглядае ўплыў палітычных чыннікаў (Рады, магнатаў, баяраў-шляхты, а таксама рэфарматарскіх памкненняў манарха Жыгімонта Аўгуста і, канешне, падзей Лівонскай вайны). Высновай па пырыяду становіцца канстатацыя заканчэння панавання дынастыі Гедымінавічаў-Ягелонаў па прычы-

не выгасання дынастыі і незваротнай трансфармацыі грамадства, асабліва яго магнацкай складаючай [6, с. 229–230].

Пачатак XXI ст. выразна становіцца чарговым перыядам у развіцці нацыянальных наратываў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе. Аднаўленне (адраджэнне, узнаўленне і нават капіраванне наратываў XX ст. для абуджэння) нацыянальнай гісторыі постсацыялістычных рэспублік фактычна завяршылася. Вырасла новае пакаленне як стваральнікаў, так і носьбітаў нацыянальнага гістарычнага наратыву. Сярэдняя школа выканала сваю ролю для рэалізацыі канцэпцыі нацыянальнай гісторыі. Гэты перыяд для краін рэгіёна расцягнуўся да сярэдзіны 1990-х гг., аднак быў аднолькава знакавым і вызначальным для стварэння наратыву другога пакалення ў 2000-я гг. (у Беларусі яго можна назваць «цывілізацыйным», які, аднак, не прывёў да інтэграцыі айчынай і сусветнай гісторыі ў адну кампаратывную дысцыпліну ні ў 2000-я, ні ў 2010-я гг.). У Літве гэта выявілася ў стварэнні дванаццацітомнай акадэмічнай «Lietuvos istorija».

Напісанне шматтомнай гісторыя Літвы, якая павінна была злучыць тэматычны і храналагічны прынцыпы выкладання нацыянальнага гістарычнага наратыву новага пакалення (у тым ліку і новага пакалення літоўскіх даследчыкаў), распачалося ў другой палове 2000-х гг. Публікацыя расцягнулася ад 2005 да 2018 г. «Ягелонскія» чацвёрты і пяты тамы выходзілі адпаведна ў 2008 і 2013 гг. і былі напісаны такімі вядомымі і ў Літве, і па-за яе межамі аўтарамі, як Юрата Кяўпене, Рымвідас Пятраўскас (Rimvydas Petrauskas) і Інге Лукшайтэ (Ingė Lukšaitė) [12; 13], якіх цяжка лічыць «другім пакаленнем» літоўскай постсавецкай гістарыяграфіі (магчыма, толькі Р. Пятраўскаса, для якога навучанне на гістарычным факультэце Віленскага ўніверсітэта і абарона дысертацыі расцягнуліся праз апошнія дзесяцігоддзе XX ст.). Аднак у канцы 1990-х – пачатку 2000-х гг. адбываецца афармленне іх навуковых канцэпцый, пошук навацый у інтэрпрэтацыях і прадстаўленні дадзеных гістарычных працэсаў (а для Ю. Кяўпене ў 2005 г. – гэта яшчэ і атрыманне навуковай ступені доктара хабілітаванага, не характэрнае для літоўскай сістэмы навуковых ступеняў у незалежніцкі перыяд).

У чацвёртым томе дванаццацітомнай гісторыі Літвы, які меў назву «Новыя гарызонты: дынастыя, грамадства, дзяржава», быў прысвечаны гісторыі Вялікага Княства Літоўскага перыяд ад 1386 да 1529 г. Аўтары – Рымвідас Пятраўскас і Юрата Кяўпене – вызначылі апісаны перыяд у паўтара стагоддзі як эпоху фундаментальных змен. Вылучылі тры буйныя тэмы, якія адпавядалі зменам у грамадстве, дзяржаўным кіраванні і знешняй палітыцы. Увага нададзена еўрапеізацыі ВКЛ у праявах кардынальных змен у палітычнай, рэлігійнай і бытавой культуры. Перыяд замыкаецца ў часе станаўлення прававой культуры ВКЛ паміж крэўскім актам 1385 г. і Статутам 1529 г. (у трывалай літоўскай тэрміналогіі – Pirmasis Lietuvos

Statutas=Першы літоўскі статут). Аднак аўтары прасочваюць эвалюцыю і кардынальныя змены ў палітыцы дзяржавы, схіляючыся да дыскурса «паланізацыі» ва ўсіх трох вымярэннях.

У пятым томе той жа серыі «Пачатак Новага часу. Вялікае княства Літоўскае ў 1529–1588 гг.» вопытны аўтарскі калектыў у складзе Юраты Кяўпене і Інгі Лукшайтэ прапанаваў паглядзець на перыяд станаўлення ВКЛ паміж дзвюма юрыдычнымі мадэлямі – Статутаў 1529 і зменаў рэформаў 1560-х гг. [13]. Канцэпт перамен становіцца вельмі важным у інтэрпрэтацыі гісторыі не толькі ВКЛ, але ўсёй нашай часткі Еўропы – адбываецца «нараджэнне» Цэнтральнай і Усходняй Еўропы для літоўскай гісторыі. Глава другая пачынаецца з пастановаўкі пытаньня пра «перашкоды для мадэрнізацыі» [13, с. 119 інш, etc.]. Узнікае акцэнт на праблеме дынастыі і яе ўспрымання ў мадэрнізаваанай палітычнай культуры ВКЛ XVI ст. [13, с. 128, etc.]. Надаецца шмат увагі сацыяльным пераўтварэнням на фоне заключэння Люблінскай уніі і рэформаў 1560-х гг., увага Малой Літве і культурным узаемаадносінам эпохі Рэнесанса, якія закладаюць асновы ўласна літоўскасці і літоўскай культуры Новага часу. У заключэнні аўтары адзначаюць, што эпоха Ягелонаў у XVI ст. дала важны інтэлектуальны штуршок, каб ВКЛ магло пакінуць Сярэднявечча і ісці ў новую эпоху з новай дынастыяй Вазаў [13, с. 605].

З пункту гледжання развіцця беларускай гістарыяграфіі 1990–2000-х гг. тэндэнцыі ў стварэнні праблемных нацыянальных гістарычных наратываў і ў Беларусі, і ў Літве дастаткова падобныя. Шасцітомная гісторыя Беларусі, якая збіралася па тамах запаволена (2007–2011 гг.) і паміж напісаннем тэкстаў і канцэпцыяй кожнага тома пралягала дастатковая часавая мяжа, – усё гэта падвяло да расканцэнтравання гісторыі асобных перыядаў, ператварэння наратыва-пазла ў спробу дэканструкцыі мінулага края.

Своеасаблівай з’явай у літоўскай гістарыяграфіі ВКЛ становіцца метадалагічная і дыскусійная праца палітолага Зянона Норкуса (Zenonas Norkus) «Нераскрытая імперыя: Вялікае княства Літоўскае з пункту гледжання параўнальнай гістарычнай сацыялогіі імперый» [14]. Аўтар імкнецца з дапамогай адаптавання сучасных тэорый аб генэзісе і трансфармацыях імперый паказаць працэсы ў гісторыі ВКЛ канца XIV–XV ст., з праекцыяй на Люблінскую ўнію і XVI ст., схаваныя ад гісторыкаў за традыцыйным успрыманням пазітывісцкага наратыва. Пасыл пра ВКЛ як «незадэклараваную» ці «незавершаную» імперыю дазваляе аўтару інтэграваць канцэпцыю Э. Гудавічуса аб спецыфічнай сістэме функцыянавання дынастыі ў ВКЛ, падыходаў літоўскай гістарыяграфіі канца 1990-х – 2000-х гг. да праблем «адставання» ў развіцці палітычнай культуры ад заходняй цывілізацыі і, нарэшце, прапанаваць сваё разуменне адносін палітычнага цэнтра і падуладнай перыферыі на прыкладзе літоўскай і славянскай супольнасцяў Усходняй Еўропы. У адносінах да праблемнага поля эпохі панавання Ягелонаў вар-

та адзначыць прызначаную ўладарам ВКЛ і Польскага каралеўства місію «ўтрымання Расіі», якая, напэўна, і не дазволіла цалкам рэалізавацца патэнцыялу папярэдніх стагоддзяў.

У манаграфіі прыводзіцца прыклад актыўнай гістарыяграфічнай рэканструкцыі мінулага, новай інтэрпрэтацыі вядомых фактаў, запазычвання тэорый з сумежных гуманітарных дысцыплін (у тым ліку з тэорыі міжнародных адносін). Аднак пры цалкам станоўчай рэакцыі літоўскай гістарыяграфіі на апублікаваную тэарэтычную схему ў сваёй рэцэнзіі Р. Пятраўскас адзначае, што З. Норкус змог стварыць падставу для дыскусіі па пытаннях quasi-імперый у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, не новую для XX ст. і нашага рэгіёна ў прыватнасці [16].

У выніку работа атрымалася крыху больш тэарэтызаванай і постмадэрнісцкай, чым патрабавалася для ўзмацнення літоўскага кампанента ў гісторыі ВКЛ на сумежжы Сярэднявечча і ранняга Новага часу. У XXI ст. патрабуецца больш, чым было зроблена пры пошуках заходнееўрапейскіх заканамернасцяў і асобнага літоўскага шляху, што вынікае з канцэпцыі Э. Гудавічуса ці манаграфіі Стэфана Крыстофа Роўэла [17]. Цікавым бачыцца зварот да ідэалогіі ВКЛ, якая не знікла ў свядомасці жыхароў пасля «пагібелі» дзяржавы [14, с. 292]. Аднак і гэты вобраз вядомы з дыскурса «краёвасці» і «апошніх грамадзян ВКЛ» ад канца XIX ст. да 1920–1930-х гг. на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Нерэалізаванасць сучанага дэканструктывісцкага падыходу была здзейснена ў спробе апісання (раскладання на сэнсавыя часткі) культуры ВКЛ у энцыклапедычным выданні «Культура Вялікага Княства Літоўскага: аналіз і вобразы», выдадзенага ў 2001 і 2006 гг. адпаведна на літоўскай і польскай мовах [9; 10]. Сэнсавых блокаў тут не прасочваецца (праца пабудавана ў выглядзе тэрміналагічнай энцыклапедыі пры алфавітным парадку цытавання: лексікон ці нарысы), аднак пералік праблемных тэм канцэнтруе ўвагу на раннім Новым часе і літоўскім характары з’яў культуры. Гэтая «літоўскасць» нават адзначана ва ўводзінах да польскамоўнага выдання да праблематыкі Ягайлы і Ягелонаў [9, с. XV].

Варта адзначыць, што праблема замыкання ў сучасных дзяржаўных межах была характэрна і трывала навязана нацыянальным гістарыяграфіям савецкім перыядам існавання гістарычнай навукі ў адзінай метадалагічнай і ідэйнай прасторы другой паловы XX ст. Аднак калі беларуская і польская гістарычныя школы пакрысе намагаліся пераўзыходзіць гэту «ўмоўнасць» у 1990-я гг., то на прыкладзе літоўскага нацыянальнага гістарычнага наратыва такія рудзіменты застаюцца. Безумоўна, атаясамленне дзяржаўнай мяжы і нацыянальнай прасторы дапамагае «нацыяналізаваць» і гістарычныя працэсы, зрабіць іх больш зразумелымі ў нацыянальных канцэпцыях гісторыі 1990-х гг., што важна для дзяржаўнага наратыву на сучасным этапе развіцця.

Цікавай з’явай, народжанай актыўным выходам на арэну міжнародных адносін, можна лічыць створаную па ініцыятыве Міністэрства замежных спраў Літвы шматмоўную гісторыю Літвы [1]. Своеасаблівы нацыянальны наратыў можа разглядацца як маніфест, аздоблены дзяржаўным дыскурсам гісторыі Літвы. Мэтавы наратыў-прэзентацыя мог бы не разглядацца пры эвалюцыі літоўскага нацыянальнага наратыва эпохі ВКЛ (у шырокім сэнсе) і перыяду Ягелонаў (у вузкім), аднак на сённяшні дзень з’яўляецца адзіным беларускамоўным, а таму арыентаваным і на беларускага чытача, відавочна, непрафесіянала. Аднак змест падобнага наратыва зазвычай не з’яўляецца адкрыццём, навацый, не ўтрымлівае ўнікальныя тэорыі, а дэкларуе агульна прынятыя для свайго часу падыходы, спрабуе данесці ўсярэдненую канцэпцыю гісторыі дзяржавы да замежніка. Магчыма ўпершыню і ВКЛ, і XV–XVI стст. становяцца «замежнымі» для беларускага чытача ў тым ліку.

Як адлюстравана «ўсярэдненая» гісторыя перыяду Ягелонаў? Відавочна, аўтары вылучаюць тры складаючыя часткі прычын кардынальных пераўтварэнняў ВКЛ у XV–XVI стст.: хрост Літвы ў 1387 г., незавершанае стварэнне «імперыі» вялікага князя Вітаўта ў першай трэці XV ст. і кампенсаторны шлях на Захад (тэрмін «адставанне» ў палітычнай і элітарнай культуры ад Заходняй Еўропы адзін з самых ужывальных да перыяду) [1, с. 40–52]. Сама эпоха Ягелонаў аўтарамі не разглядаецца выразна акрэсленай – ад Казіміра да Жыгімонта Аўгуста – выяўляецца праз уніі ВКЛ з Польшчай і замену манархаў-Ягелонаў на сапраўды выбраных [1, с. 64–67] і ліквідацыяй культурнага лага праз Рэнэсанс і Рэфармацыю [1, с. 60–62].

У кнізе відавочным бачыцца рубаж паміж гісторыяй праблем і нацыянальным наратывам, які дазваляе казаць пра ступень інтэграванасці навуковых даследаванняў літоўскай гістарычнай навукі XXI ст. У дадзенай працы аўтары выкарыстоўваюць канцэпцыі Э. Гудавічуса пра ролю хрышчэння ў працэсах культурнай трансфармацыі і quasi-імперскасць ВКЛ З. Норкуса.

Выйцем з такой праблемы, дзе сучасныя нацыянальныя (дзяржаўніцкія, ідэалагічныя) матывы сутыкаюцца з навуковымі індывідуальнымі даследаваннямі, можа стаць спроба сумеснага напісання наратыва эпохі. Добрым прыкладам стала літоўска-польская работа «Dwugłós polsko-litewski», у якой прынялі ўдзел з польскага боку Анджэй Рахуба (Andrzej Rachuba) і літоўскага – Юрата Кяўпене і Жыгмант Кяўпа [7]. Аўтары традыцыйна падышлі да праблемы ВКЛ і панавання прадстаўнікоў дынастыі Ягелонаў. За пачатак працэсу трансфармацыі дзяржавы быў узяты працэс хрысціянізацыі Літвы і інтэграцыі ў палітыку Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Адзначаны грамадскія працэсы па фарміраванні палітычнага народа ВКЛ і барацьба за самастойнасць (у першую чаргу са знешнімі ворагамі). Трэцім крокам становіцца аналіз станоўчых і не вельмі працэсаў, звязаных

з Люблінскай уніяй 1569 г., і месца ВКЛ і яе прадстаўнікоў-палітыкаў у Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў (у дадзеным выпадку народаў не абстрактных, а дакладна акрэсленых) [7, с. 274 і інш.].

Такім чынам, сярод стваральнікаў абагульняючых прац па гісторыі Літвы (XV–XVI стст.) не адбылося істотнай змены пакалення даследчыкаў. Адчуваецца ўплыў традыцыйных інстытуцыйных навуковых школ (Віленскі ўніверсітэт, Універсітэт Вітаўта Вялікага, Інстытут гісторыі Літвы) і персанальных канцэпцый (Э. Гудавічус, Ю. Кяўпене, З. Норкус). У працах 2000-х і нават 2010-х гг. застаюцца падыходы, сфарміраваныя ў 1990-я гг.: «адмоўныя» і «станоўчыя» фактары хросту Літвы, пошук падабенства з заходнееўрапейскімі працэсамі ў развіцці палітычнай культуры праз усю эпоху Сярэднявечча, каштоўнасць самастойнай Літоўскай дзяржавы перад пагрозай інтэграцыі ў перыяд уній з Польшкім каралеўствам. Спраба ўбачыць «літвінскі сепаратызм» па прыкладу Паўла Лойкі і Хенрыка Люлевіча (Henryk Lulewicz) знікае перад пагрозай энтарэлігійных працэсаў, калі відавочныя два варыянты славянізацыі прыводзяць літоўскую эліту да адыходу ад «русінізацыі» (тут нават не кажам пра ўласна беларусізацыю на тэрыторыях Lithuania prorgia) да паланізацыі. Устойліва дадзены перыяд у літоўскай гістарыяграфіі падзяляецца на тры эпохі – кіраванне Вітаўта, да 1529 г. і да прыняцця Статута 1588 г. Новы акцэнт на непарыўнасць дынастыі, яе змену ад Гедымінавічаў як уласна кіруючага роду да Гедымінавічаў як зборнага тэрміна для ўсіх галін, якія маюць радство з дынастыяй вялікіх князёў.

У стварэнні літоўскага нацыянальнага гістарычнага наратыва прасочваюцца паралелі з падобнымі працэсамі і ў іншых дзяржавах былога сацыялістычнага лагера, у прыватнасці з працэсамі ў гісторыі Беларусі. На замену «нацыянальнаарыентаванасці» 1990-х гг. прыходзіць спроба пераходу да «цывілізацыйнасці» ў 2000-я гг., якая насамрэч прыўносіць нязначныя навацыі ў інтэрпрэтацыю перыяду XV–XVI стст. у гісторыі ВКЛ.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Гісторыя Літвы / А. Эйдзінтас [і інш.]; пер. з літ. мовы В. Вячоркі. – Вільня: Santara, 2014. – 280 с.

2. *Гудавічус, Э.* История Литвы. Том I. С древнейших времён до 1569 года / Э. Гудавічус. – М.: Фонд им. И. Д. Сытина, Valtrus, 2005. – 680 с.

3. *Пауцто, В. Т.* «Образование Литовского государства» / В. Т. Пауцто. – М.: АН СССР, 1959. – 536 с.

4. *Bumblauskas, A.* Edvardas Gudavičius: žmogus – istorijos meistras – akmuo / A. Bumblauskas // Lietuvos istorijos studijos. – 2020. – Vol. 45. – P. 8–21.

5. *Gudavičius, E.* Lietuvos istorija (I tomas): nuo seniausių laikų iki 1569 metų / E. Gudavičius. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001. – 663 p.

6. Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku / Z. Kiaupa, J. Kiaupiene, A. Kuncenicius. – Warszawa: PWN, 2008. – 386 s.
7. Historia Litwy: dwugłos polsko-litewski / A. Rachuba, J. Kiaupiene, Z. Kiaupa. – Warszawa: DiG, 2009. – 388 s.
8. *Kiaupienė, J.* «Mes, Lietuva» Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas) / J. Kiaupienė. – Vilnius: Kronta, 2003. – 303 p.
9. Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego: analizy i obrazy. – Kraków: Universitas, 2006 – 934 s.
10. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai / sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila. – Vilnius: Aidai, 2001.
11. Lietuvos istorija iki 1795 metų / Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius. – Vilnius, 1995. – 443 p.
12. Lietuvos istorija. T. 4: Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. / J. Kiaupienė, R. Petrauskas. – Vilnius: Baltos lankos, 2009. – 551 p.
13. Lietuvos istorija. T. 5: Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais / J. Kiaupienė, I. Lukšaitė. – Vilnius: Baltos lankos, 2013. – 697 p.
14. *Norkus, Z.* Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu / Z. Norkus. – Vilnius: Aidai, 2009. – 473 p.
15. *Pašuto, V. T.* Lietuvos valstybės susikūrimas / V. T. Pašuto. – Vilnius, 1971. – 424 p.
16. *Petrauskas, R.* [Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. Zenonas Norkus]: recenzija / R. Petrauskas // Lithuanian historical studies. – 2010. – Vol. 14. – P. 109–118.
17. *Rowell, S. C.* Lithuania ascending. A pagan empire within East-Central Europe 1295–1345 / S. C. Rowell. – Cambridge, 1994. – 416 p.
18. The History of Lithuania Before 1795 / A. Kuncevicus, Z. Kiaupa, J. Kiaupiene. – Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000. – 402 p.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

A. С. Ляневіч

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

A. Lianeovich

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 94(4):796

СПАРТЫЎНАЯ ПРЭСА І АСВЯТЛЕННЕ СПАРТЫЎНАГА ПЫТАННЯ НА ТЭРЫТОРЫІ ПОЛЬСКОЙ РЭСПУБЛІКІ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД

SPORTS PRESS AND COVERAGE OF SPORTS LIFE IN THE TERRITORY OF THE POLISH REPUBLIC IN THE INTERWAR PERIOD

У артыкуле разглядаецца пытанне станаўлення спартыўнай прэсы на тэрыторыі Польскай Рэспублікі ў міжваенны перыяд, а таксама асвятлення спартыўнай тэмы ў разнастайных перыядычных выданнях 1920–1930-х гг., што было абумоўлена ростам прапаганды фізічнага выхавання ў розных сферах жыцця (адукацыя, войска і г. д.) і сярод шырокіх колаў тагачаснага грамадства.

Ключавыя словы: спорт; фізічная культура; футбол; конны спорт; спартыўная прэса; прэса; газеты; Przegląd Sportowy; Stadion.

The article examines the formation of the sports press in the Republic of Poland in the interwar period, as well as the coverage of sports in various periodicals of the 1920–1930s, which was due to the growth of physical education in various spheres of life (education, army, etc.) and among the broad circles of contemporary society.

Keywords: sports; physical culture; football; equestrianism; sports press; the press; newspapers; Przegląd Sportowy; Stadion.

Першыя дзесяцігоддзі пасля падзей Першай сусветнай вайны для многіх дзяржаў адзначыліся не толькі зменамі ў грамадска-палітычным жыцці, першапачатковым ростам эканомікі, але і масавым развіццём культуры, у тым ліку спорту і спартыўных гульняў. У некаторых краінах Захаду дадзены перыяд гісторыі атрымаў назву «Равучыя дваццатыя» (ЗША), «Залатыя дваццатыя» (Германія), што было абумоўлена значнымі зрухамі ў эканоміцы шэрагу еўрапейскіх дзяржаў і дазволіла наблізіць яе да даваеннага ўзроўню (рост да крызісу 1929–1939 гг.), а таксама папулярызаваннем розных галін мастацтва [6, с. 105–132].

У разглядаемы перыяд з'яўляюцца новыя напрамкі ў жывалісе, архітэктуры і літаратуры (мадэрн, сюррэалізм, рацыяналізм і інш.). Новага этапу развіцця дасягнуў кінематограф, што ў многіх краінах выклікаў рост кінастудый, а разам з тым кінафільмаў розных жанраў. Міжваенныя дзесяцігоддзі агулам можна лічыць росквітам еўрапейскага кіно, якое нічым

не саступала галівудскім вытворцам. Таксама для шырокага кола грамадства становяцца даступнымі творы мастакоў розных плыняў, пісьменнікаў, кінематаграфістаў і г. д.

Пачатак XX ст. агулам можна ахарактарызаваць як перыяд фарміравання масавай культуры, пад якой можна разумець дэмакратызацыю самой культуры праз набліжэнне да яе каштоўнасцяў шырокіх колаў. З пашырэннем рознабаковай, актуальнай інфармацыі ў разглядаемы час не толькі пра грамадска-палітычнае жыццё, але і іншыя сферы: музыку, кінематограф, фотамастацтва, у тым ліку і спорт, – узрастае роля прэсы, якая становіцца ўсё больш запатрабавальнай сярод розных сацыяльных, узроставых груп насельніцтва.

Варта адзначыць, што ўжо на мяжы стагоддзяў некаторыя газеты распаўсюджваліся тыражом у сотні тысяч асобнікаў. Дзякуючы паліграфічным мажлівасцям, стала прасцей выпускаць неабходную колькасць газет і часопісаў, забяспечваючы імі ўжо не толькі вузкія элітныя групы, але і масавую аўдыторыю. Так, у міжваенны перыяд у Польшчы выйшла некалькі тысяч выданняў (урадавых, цэнтральных, рэгіянальных і інш.), што значна больш, чым да 1918 г., асабліва дынамічны рост адбыўся ў 1923–1929 гг., толькі з-за Сусветнага эканамічнага крызісу колькасць прэсы знізілася, як і ва ўсім Свеце [3, с. 51–108].

Безумоўна, галоўнымі тэмамі ў тагачасных друкаваных выданнях заставаліся палітыка, грамадскае жыццё, рэгіянальныя навіны, падарожжы, пытанні культуры, асабліва кінематографа, музыкі, якія дзякуючы большай дасціпнасці, сталі аднымі з самых актуальных сярод розных слаёў грамадства, што абумовіла з'яўленне вузка тэматычных газет і часопісаў, сярод якіх найбольш папулярныя сацыяльна-культурныя штотыднёвікі «Światowid», «Magazyn», «Ilustrowany Kurier Codzienny», кінематаграфічныя выданні «Film Polski», «Kino dla Wszystkich», штотомсячнік моды «Przegląd Mody» і інш.

Разам з тым паступова элементам масавай культуры становяцца спорт і спартыўныя гульні. Дадзены працэс з'яўляўся заканамерным вынікам з часоў яго станаўлення ў сярэдзіне XIX ст. і далейшым развіццём, пранікненнем у адукацыйную, вайсковую сферы яшчэ з часоў Расійскай імперыі, калі на дзяржаўным узроўні былі прыняты меры па абавязковаму выкладанню гімнастыкі ў ваенных навучальных установах [1; 2, с. 74–79]. Немалавыжным з'яўляецца і тое, што шэраг спартыўных гуляняў перастае мець элітарны характар (конны спорт, тэніс і інш.), а пашыраецца сярод розных слаёў грамадства: ад навучэнцаў да простых гараджан за кошт з'яўлення адмысловых гулянявых пляцовак пры вайсковых частках, навучальных установах і г. д., хоць пры гэтым і не гублялі свае элітарнасці.

Моцным штуршком на шляху да папулярызацыі фізічнага выхавання і актыўнага ладу жыцця стала ўзнаўленне традыцыі Алімпійскіх гульняў у 1896 г. і далейшае іх правядзенне кожныя чатыры гады, а разам з гэтым стварэнне Міжнароднага Алімпійскага камітэта, што прадугледжвала арганізацыю падобных нацыянальных структур з наступным развіццём спорта ў гэтых краінах [4, с. 12–18]. На прыкладзе Алімпіяд пачалі ладзіцца міжнародныя турніры па некаторых гульнявых відах: Чэмпіянат Свету па тэнісу (з 1912 г.), Чэмпіянат Свету па хакею з шайбай (з 1920 г.), Чэмпіянат Свету па футболе (з 1930 г.) і інш.

У сваю чаргу пасля ўтварэння Польскай Рэспублікі прадстаўнікі краіны сталі пастаяннымі ўдзельнікамі вышэйадзначаных і іншых спаборніцтваў. Ужо ў першай палове XX ст. ствараюцца польскія саюзы па розных спартыўных дысцыплінах, а пазней – дзяржаўныя кіруючыя органы. Адным з першых саюзаў быў Польскі легкаатлетычны саюз (Polski Związek Lekkoatletyczny), Польскі саюз вясялярскіх таварыстваў (Polski Związek Towarzystw Wioślarskich), утвораныя яшчэ ў 1919 г., і інш., у 1925 г. пасля аб'яднання двух структур паўстаў Польскі алімпійскі камітэт (Polski Komitet Olimpijski), з гэтага ж году вышэйшым дзяржаўным кіруючым органам быў Савет па пытаннях фізічнага выхавання і ваеннай падрыхтоўкі (Rada Naczelna Wychowania Fizycznego i Przystosobienia Wojskowego) і інш [8; 14, с. 35–75].

Пры актыўнай дзейнасці рознабаковых таварыстваў, дзяржаўнай палітыкі ў галіне фізічнага выхавання стала мажлівым уключэнне шырокага кола грамадства ў спартыўную сферу, арганізацыя нацыянальных турніраў і ўдзел спартсменаў у міжнародных спаборніцтвах. Дадзеная акалічнасць спрыяла і непасрэднаму развіццю польскай спартыўнай прэсы, якая стала адной з асноўных інфармацыйных крыніц аб спартыўным жыцці і адначасова сродкам папулярызацыі ідэй культуры цела.

Безумоўна, першыя польскамоўныя выданні разглядаемай тэматыкі з'явіліся яшчэ ў канцы XIX ст., сярод іх «Przewodnik gimnastyczny», які пабачыў свет у 1881 г. праз выдавецкую дзейнасць адной з самых старых гімнастычных арганізацый «Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół» у Львове, пазней з'явіўся варшаўскі «Sport», перыядычна артыкулы друкавалі «Słowo Polskie», «Dziennik Wileński», «Gazeta Krakowska» і інш.

Але варта адзначыць, што аб'ём спартыўных матэрыялаў быў невялікі, калі не браць пад увагу спецыялізаваны друк, наладжаны таварыствамі і аб'яднаннямі, якія змяшчалі тэксты, што знаёмілі чытачоў з тым ці іншым відам фізічных практыкаванняў і гульняў, але і навіны сваёй і міжнароднай дзейнасці. Што датычыцца іншай перыёдыкі, то яна змяшчала толькі невялікія нагадкі, нават вышэйгаданы «Sport», нягледзячы на гучную назву, у першыя гады свайго выхаду звяртаў большую ўвагу на грамадска-

палітычную сферу, а непасрэдна спартыўны складнік звычайна змяшчаў навіны коннага спорту, аўтамабільнага, паляванне альбо веславання [7].

Гэта звязана ў першую чаргу з тым, што само паняцце «спорт» мела ў XIX ст. трохі адрознае ад сённяшняга тлумачэння значэнне, як праяву розных гульнявых разваг, зыходзячы з яго непасрэднага напісання ў англійскай мове, з другога боку, як працэс спартыўнага спаборніцтва ў розных яго відах [5, с. 735]. Па-другое, выкарыстанне тэрміна ў прэсе было хутчэй для прыцягнення ўвагі чытача гучным «новамодным» словам, якое на працягу ўсяго некалькіх дзесяцігоддзяў увайдзе ва ўсёгульны ўжытак і стане адной з вядучых інфармацыйных нагод.

Ужо ў 20-я гады XX ст. колькасць тэматычных сродкаў масавай інфармацыі значна павялічылася. Колькасць менавіта спартыўных газет і часопісаў у 1924 г. складала каля 27 найменняў, сярод іх былі як агульнаспартовыя (лодскі «Express Sportowy», «Gazeta Sportowa», львоўскі «Kurjer Sportowy», віленскі «Ilustrowany Express Sportowy», варшаўскі «Stadjon»), так і вузкатэматычныя, напрыклад, конны спорт («Jeździec i Hodowca», «Przegląd Wyścigowy»), аўтамаатарства («Auto»), альбо арганізацыйныя: сакольскія («Przegląd Sokoli», «Sokol»), скаўцкія, гарцэрскія, стралецкія («Latawiec», «Skaut», «Życie Harcerskie», «Strzelec», «Przegląd Strzelecki Okręgu Lwowskiego») і інш. [11, с. 117–118].

Наданне спорту вялікай увагі з боку польскіх улад адбывалася праз стварэнне кіруючага органа – Дзяржаўнага ўпраўленне фізічнага выхавання і ваеннай падрыхтоўкі (Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przynsobienia Wojskowego), што абумоўлівалася развіццём спартыўных гульняў і спробай уключэння найбольшай колькасці грамадскага насельніцтва ў сферу фізічнай культуры не толькі праз гімнастычныя таварыствы, але і паўвайсковыя, маладзёжныя арганізацыі (гарцэры, стралецкія саюзы і т. п.), якія, у сваю чаргу, актыўна размяшчалі ў сваіх выданнях матэрыялы па пытаннях спорту і гімнастыкі [15].

Развіццю польскай спартыўнай прэсы спрыяў удзел мясцовых спартсменаў у міжнародных спаборніцтвах. Яшчэ з часоў паспяховага выступу на Алімпійскіх гульнях 1912 г. у Стакгольме ўраджэнца Гродна ў турніры па пераадоленні перашкод на кані Караля Румеля, які доўгі час знаходзіўся ў ліку лідараў, а таксама першых залатых медалёў па лёгкай атлетыцы на Алімпіядзе 1928 г., пастаяннага ўдзелу лёгкаатлетаў, баксёраў, весляроў, фехтавальшчыкаў і інш. у чэмпіянатах Еўропы і Свету, вымушалі тагачасную прэсу надаваць больш пільную ўвагу матэрыялам адпаведнай тэматыкі [9, с. 158–164].

Нататкі пра іх выступы перыядычна з'яўляліся не толькі ў цэнтральных выданнях, але і ў рэгіянальных газетах, якія звычайна размяшчаліся ў калонках, прысвечаных сферы культуры і займалі прыблізна каля 10 % ад агульнай інфармацыі. Безумоўна, гэта не датычыцца спецыялізаваных

СМІ спартовай накіраванасці. У сваю чаргу іх развіццё спрыяла паступоваму фарміраванню катэгорыі спартыўных журналістаў як асобнай часткі супрацоўнікаў газет і часопісаў, што прывяло да стварэння ў 1925 г. Польскага саюзу журналістаў і спартыўных публіцыстаў (Polski Związek Dziennikarzy i Publicystów Sportowych), які з 1934 г. стаў называцца «Саюз спартыўных журналістаў» (Związek Dziennikarzy Sportowych), які, згодна са сваімі статутнымі мэтамі, быў прызначаны годна прадстаўляць спартыўную журналістыку на тэрыторыі Польшчы, а таксама на міжнароднай прасторы, весці працу з дзяржаўнымі ўстановамі, структурамі самакіравання і спартыўнымі арганізацыямі [10, с. 82; 13, с. 1–2].

Нават нягледзячы на тое, што з цягам часу некаторыя газеты спынялі свой выхад, асабліва гэта датычыцца рэгіянальнай прэсы, што можа быць абумоўлена фінансавым станам выдаўцоў і канкурэнцыяй з боку вядучых выданняў, але агульная колькасць спецыялізаваных СМІ заставалася прыблізна аднолькавай. Так, у 1929 г. яна складала болей 20, а ў 1932 г. – каля 19. Тым не менш сярод іх можна вылучыць тры, наклад і папулярнасць якіх былі даволі высокімі ў параўнанні з іншымі [11; 12].

У першую чаргу гэта адна з самых буйных газет міжваеннай Польшчы – «Przegląd Sportowy». Яна была заснавана ў 1921 г. у Кракаве вядомымі спартсменамі, функцыянерамі і журналістамі Ігнаціем Разжнштокам (Ignacy Rosenstock), Аляксандрам Дэмбінскім (Aleksander Dembiński), Юзэфам Шкальнікоўскім (Józef Szkolnikowski), Тадэўшам Сынаўцом (Tadeusz Synowiec) і ў гэтым жа годзе стала афіцыйным друкаваным органам Польскага футбольнага саюзу (Polski Związek Piłki Nożnej). З 1925 г. пачынае друкавацца ў Варшаве і выходзіць два разы на тыдзень накладам каля 40 000 экзэмпляраў на пачатак 1930-х гг., фактычна з’яўляючыся самым папулярным спартыўным веснікам краіны.

Безумоўна, асноўнай тэмай выпускаў былі навіны айчыннага футболу і нацыянальнага першынства, друкаваліся агляды згуляных матчаў, рабіліся анонсы будучых сустрэч і г. д. Матэрыялы падаваліся не толькі ўласнымі варшаўскімі карэспандэнтамі, але і журналістамі з іншых гарадоў, што давала мажлівасць шырэй асвятляць спартыўныя падзеі. Акрамя спорту № 1, пастаянна друкаваліся артыкулы па іншых відах: веславанне, баскетбол, бокс, лыжны спорт, веласпорт, валејбол, лёгкая атлетыка і інш. Варта адзначыць, што выданнем звярталася ўвага на спаборніцтвы і дасягненні, што адбываліся на рэгіянальным узроўні і перыядычна друкаваліся нататкі, у тым ліку з Віленскага, Беластоцкага, Навагрудскага, Палесскага і іншых ваяводстваў.

У міжваенны перыяд складвалася не толькі спартыўная журналістыка і вялася актыўная прапаганда і папулярызацыя фізічнай культуры, арганізацыя нацыянальных турніраў і выступы зборных, клубаў на

міжнароднай арэне, рабілі са спартсменаў вядомых асоб, чаму спрыялі і артыкулы цэнтральнай прэсы. Між іншым «Przegląd Sportowy», пачынаючы з 1926 г., праводзіў штогадовае народнае галасаванне на лепшую тройку спартоўцаў Польскай Рэспублікі, у 1927 г. адным з пераможцаў стаў Караль Румель, а самым «тытулаваным» польскім спартсменам у міжваенныя гады была легкаатлетка Станіслава Валасевіч (Stanisława Walasiewicz) [14, с. 253–255].

Папулярызацыя спорту ў тагачасным гармадстве закранула таксама і мастацтва. Працы мастакоў, скульптараў, а таксама пісьменнікаў перыядычна з’яўляліся на старонках вышэйадзначанага выдання і не толькі. Не менш вядомай прэсай у 20–30-я гг. XX ст. была кракаўская газета «Raz Dwa Trzy» і варшаўскі «Stadjon», прычым першая мела наклад больш за 50 000 экзэмпляраў. Багата ілюстраваныя выпускі былі прысвечаны нацыянальным і сусветным навінам спорту, акрамя таго, «Stadjon» размяшчаў на сваіх старонках інфармацыю пра развіццё фізічнай культуры ў сферы адукацыі, асвятляў дзейнасць арганізацый па ваеннай падрыхтоўцы моладзі і г. д., што адрознівала яго ад некаторай іншай цэнтральнай прэсы.

Такім чынам, у міжваенны перыяд назіраецца актыўны працэс станаўлення і развіцця спартыўнай польскамоўнай прэсы. Услед за першымі выданнямі таварыства «Sokół» канца XIX ст., у 20-я гг. XX ст. назіраецца буйны рост выхаду рэгіянальных, цэнтральных газет і часопісаў, дзе тэма фізічнай культуры стала займаць асноўнае месца. Цікавасць вялікіх колаў грамадства да спартыўных гульніяў, пастаянны ўдзел польскіх спартсменаў у міжнародных спаборніцтвах, а таксама рэгулярнае правядзенне нацыянальных першынстваў па разнастайных відах спорту патрабавала ад тагачаснай прэсы якаснага і аператыўнага асвятлення падзей, што абумовіла з’яўленне асобнага Саюзу спартыўных журналістаў, а таксама павелічэння накладу асобных выданняў і рэгулярнасць выхаду.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII.: 1804 – 1805.
2. *Спацанская, В. Н.* Гимнастика и методика преподавания. Часть 1 / В. Н. Спацанская, Д. А. Гляк. – Новополоцк: ПГУ, 2010. – 252 с.
3. *Тендит, К. Н.* История журналистики. Часть 1 / К. Н. Тендит, Н. В. Шелковникова. – Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2012. – 155 с.
4. *Хавин, Б. Н.* Всё об олимпийских играх / Б. Н. Хавин. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – 607 с.
5. Encyclopaedia Britannica: in 29 vol. / ed.: H. Chisholm. – New York: Encyclopaedia Britannica, 1911. – Vol. XXV. – P. 907.
6. *Johann, E.* Deutsche Kulturgeschichte / E. Johann, J. Junker. – München: Nymphenburger Verlagshandlung GmbH., 1970. – 232 s.

7. «Kronika sportowa»: [O myśliwstwie, sport żeglarski, samojazdowy] / паводле інфармацыі ад уласных карэспандэнтаў // Sport. – 1906. – 5 styc. – S. 2.

8. *Łyskawa, M.* Idea olimpijska w Polsce (1918–2008) / M. Łyskawa // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Prace Instytutu Kultury Fizycznej* / red.: J. Eider. – Szczecin, 2010. – № 26. – S. 9–10.

9. Lekkoatletyka w Polsce 1919–1994 / pod red.: Bernard Woltmann. – Poznań : Poznańska Drukarnia Naukowa, 1994. – 180 s.

10. *Olejnik, L.* Organizacje dziennikarskie w Łodzi (1916–1939) / L. Olejnik // *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica* / pod red.: W. Jarno, J. Kita. – Łódź, 1999. – № 66. – S. 65–86.

11. Spis gazet i czasopism Rzeczypospolitej Polskiej oraz poradnik reklamowy. Rocznik trzeci 1924/25 rok / red.: T. Pietraszek. – Warszawa: Biuro ogłoszeń Teofil Pietraszek., 1924. – 224 s.

12. Spis gazet i czasopism Rzeczypospolitej Polskiej oraz poradnik reklamowy. Rocznik trzeci 1932 rok / red.: T. Pietraszek. – Warszawa: Biuro ogłoszeń Teofil Pietraszek, 1932. – 260 s.

13. Statut Związku Dziennikarzy Sportowych Rzeczypospolitej Polskiej / Na mocy decyzji Komisarza Rządu m. st Warszawy. – Warszawa: Piotr Pyz i Ska, 1934. – 8 s.

14. *Szujecki, K.* Życie sportowe w Drugiej Rzeczypospolitej / K. Szujecki. – Warszawa: Bellona SA., 2012. – 272 s.

15. *Wojtycza, J.* Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego I Przystosobienia Wojskowego jako element koordynacji system bezpieczeństwa w IIRP w latach 1927–1939 / J. Wojtycza // *Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka* / red.: K. Budzowski. – Kraków, 2012. – № 2 (VII) – S. 83–90.

(Дата падачы: 26.02.2021 г.)

Я. М. Ляпешкін

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

Y. Liapeshkin

Belarusian State University, Minsk

УДК 94(476):35.078«1864/1914»

МЕРАПРЫЕМСТВЫ ГУБЕРНАТАРАЎ ПА КАНТРОЛЮ ЗА РЫМСКА-КАТАЛІЦКІМ КАСЦЁЛАМ І ДУХАВЕНСТВАМ У БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ У 1864–1914 ГГ.

EVENTS OF THE GOVERNORS FOR THE CONTROL OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH AND THE CLERGY IN THE BELARUSIAN PROVINCES IN 1864–1914

У артыкуле прааналізаваны асноўныя мерапрыемствы губернатараў па кантролю за каталіцкім касцёлам на беларускіх землях. Зроблены высновы, што пасля падаўлення

паўстання 1863–1864 гг. прадугледжваўся перавод каталіцкіх касцёлаў у праваслаўныя храмы і павелічэнне колькасці праваслаўных вернікаў за кошт каталікоў. Але к пачатку XX ст. у сувязі са зменай урадавага курсу ў бок большай верацярпімасці гэтая тэндэнцыя змянілася і была накіравана на захаванне існуючых пазіцый праваслаўнай царквы.

Ключавыя словы: беларускія губерні; губернатары; праваслаўе; каталіцкі касцёл.

The article analyzes the main activities of governors for the control of the Catholic church in Belarus. It is concluded that after the suppression of the uprising of 1863–1864. It provides a transition of the Catholic churches in the Orthodox churches and the increase in the number of Orthodox believers at the expense of Catholics. But by the beginning of the 20th century, in connection with the change of government policy in the direction of greater tolerance, the trend has changed and was aimed at preserving the existing positions of the Orthodox Church.

Keywords: Belarusian provinces; the governors; Orthodoxy; Catholic church.

Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. расійскія ўлады пачалі актыўна праводзіць на беларускіх землях русіфікацыю [1, с. 211]. Гэта азначала, што ў грамадска-палітычным жыцці планаваліся меры, накіраваныя на ўмацаванне пазіцый рускай мовы, культуры, праваслаўя, дзяржаўнай улады. І ў гэтай справе губернатары (начальнікі губерняў) і вышэйстаячыя генерал-губернатары (галоўны начальнік краю) выступалі як надзейныя праваднікі ўрадавага курсу.

Адной з асноўных перашкод на шляху правядзення палітыкі русіфікацыі ў беларускіх губернях уяўляўся рымска-каталіцкі касцёл. Яго пазіцыі планавалася аслабіць. Найбольш актыўна русіфікатарскія меры, у тым ліку накіраваныя супраць касцёла, ажыццяўляліся ў першыя гады пасля паўстання 1863–1864 гг. У 70–90-я гг. XIX ст. паслабленні чаргаваліся з узмацненнем ціску з боку дзяржаўнай улады. І толькі ў пачатку XX ст. намеціўся выразны адыход ад палітыкі ўмяшання адміністрацыі ў справы веры.

Каталіцкі касцёл найбольш пацярпеў за падтрымку паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі: храмы закрывалі, паства пераводзілася ў праваслаўе. Ксяндзы за ўдзел у паўстанні падвяргаліся жорсткім пакаранням (смяротная кара, ссылка, катарга і інш.) [2, с. 63, 65]. Уводзіліся абмежавальныя законы ва ўнутранным жыцці касцёла [3, с. 40]. Вялося назіранне за пропаведзямі, а дзейнасць каталіцкага кліру па-за межамі прыхода ўспрымалася як палітычная [4, с. 330].

Адбываліся прымусовыя пераводы каталіцкіх вернікаў у праваслаўе. Як адзначала беларуская даследчыца С. М. Самбук, «асабліва ў гэтым атрымала поспех мінскае начальства». У Мінскай губерні за 1864–1866 гг. у праваслаўе перайшло больш за 20 тыс. чалавек. У Гродзенскай губерні да 1867 г. змянілі канфесію больш за 11 тыс. вернікаў [5, с. 145]. Відавочна, гэтаму садзейнічалі і губернатары.

Згодна з цыркулярамі ад 19 і 23 студзеня 1865 г. прызначэнне ксяндзоў на вышэйшыя духоўныя пасады і законавучыцелямі патрабавала дазволу губернатара [2, с. 86].

Адразу пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. кіраўнік Віленскага генерал-губернатарства М. М. Мураўёў (1863–1865) выказаў незадавальненне губернатарам адносна сітуацыі ў краі ў рэлігійнай сферы.

14 ліпеня 1864 г. ён паведамляў гродзенскаму губернатару І. М. Скварцову (1863–1868) пра выкарыстанне ў многіх мясцовасцях праваслаўнымі сялянамі польскіх малітоўнікаў як дома, так і ў царкве, а таксама пра наведванне імі замест царкваў каталіцкіх касцёлаў [6, арк. 1].

Галоўны начальнік Беларуска-Літоўскага краю лічыў гэта вынікам звычаю, які захаваўся з часоў існавання ўніі. Тады ксяндзы і памешчыкі імкнуліся «навязаць сялянам думку, што яны не рускія, а палякі і тым задушыць у краі карэнныя пачаткі праваслаўя і рускай народнасці». З другога боку, М. М. Мураўёў вінаваціў ва ўкараненні гэтых звычаяў цывільнае начальства, якое не вяло дастатковага нагляду, а таксама прыходскіх святароў, якія былі абавязаны «агароджваць праваслаўнае насельніцтва ад падобнага здзяйснення» [6, арк. 1–1 зв.]. Таму галоўны начальнік краю прапанаваў кіраўніку Гродзенскай губерні распарадзіцца пра адабранне ў праваслаўнага насельніцтва польскіх малітоўнікаў і распаўсюджваць замест іх рускія. «Тых жа са спакуснікаў, якія выкрыты будучь у распаўсюджванні паміж праваслаўным народам польскіх малітоўнікаў або ў падгаворванні яго наведваць для малітвы каталіцкія касцёлы, абкладаць штрафам ад 25 да 50 руб...» [6, арк. 1 зв.–2].

Таму 6 жніўня 1864 г. гродзенскі губернатар І. М. Скварцоў цыркуляра на загадаў ваенным начальнікам, міравым пасрэднікам, гарадскім і павятовым паліцэйскім упраўленням прыняць меры да выканання прадпісанняў генерал-губернатара. Пры гэтым ён прасіў у выпадках выяўлення вінаватых у распаўсюджванні каталіцызму выпрошваць у яго дазвол на спагнанне штрафу. Разам з гэтым губернатар распарадзіўся і пра выпіску рускіх малітоўнікаў для продажу праваслаўным вернікам [6, арк. 3–3 зв.].

Мясцовыя ўлады пільна сачылі за выкананнем гэтага распараджэння. Так, 5 студзеня 1865 г. ваенны начальнік г. Пружаны і Пружанскага павята прасіў аб дазvole спагнаць з праваслаўных сялян, якія наведвалі касцёл, штраф [6, арк. 11–11 зв.]. У адказе гродзенскі губернатар нагадаў, што падвяргаць спагнанню трэба толькі тых, хто падгаворвае праваслаўных наведваць для малітвы касцёл ці распаўсюджае польскія малітоўнікі. Таму губернатар не ўхваліў накладанне штрафу на сялян, якія наведвалі касцёлы «па адной памылцы і ўкаранелых звычаях». Ён прапанаваў з улікам таго, што «адхіленне падобных звычак ляжыць на абавязку праваслаўнага духавенства», то згаданыя сяляне «...могуць быць падвергнуты спагнанню па меркаванні мясцовага прыходскага святара» [6, арк. 12–13].

У той жа час на рапарце ваеннага начальніка гродзенскаму губернатара з'явіўся надпіс (верагодна, рукой апошняга): «У цыркуляры не сказана, што наведвальнікі касцёла павінны падвяргацца спагнанню па меркаванні прых[одскага] прав[аслаўнага] духавенства» [6, арк. 11]. Таму гэтая прапанова гродзенскага губернатара пружанскаму ваеннаму начальніку выходзіла за межы распараджэння генерал-губернатара.

Нярэдка ад губернатараў паступалі ініцыятывы аб скарачэнні колькасці касцёлаў. Так, 4 ліпеня 1865 г. начальнік Гродзенскай губерні І. М. Скварцоў дакладваў віленскаму генерал-губернатару К. П. фон Каўфману (1865–1866), што «са змешчаных у Брэсцім павеце дзевяці рымска-каталіцкіх прыходскіх касцёлаў шэсць знаходзяцца ў 5 стане, у якім каталіцкая насельніцтва не перавышае 2000...». Губернатар прапанаваў зачыніць Стаўскі касцёл, які быў драўляны і прыйшоў у лядашчы стан. 348 прыхаджан меркавалася перавесці ў Воўчанскі касцёл (са 154 прыхаджанамі), які быў каменны і на блізкай адлегласці [7, арк. 7–7 зв.].

17 ліпеня 1865 г. К. П. фон Каўфман падтрымаў прапанову губернатара аб скасаванні Стаўскага касцёла. Пры гэтым генерал-губернатар прасіў даставіць яму звесткі пра астатнія пяць касцёлаў 5-га стана Брэсцкага павета. Ён прыгавдаў, спасылаючыся на заканадаўчыя акты, што справа магла дайсці да закрыцця тых касцёлаў, якія па малалікасці прыхаджан існуюць адзіна толькі з «мэтай распаўсюджвання польска-каталіцкай прапаганды» [7, арк. 10, 12 зв.].

Просьба сялян Стаўскага каталіцкага прыхода Пятра Шаўчука, Івана Сулімы, Людвіга Карчэўскага і іншых аб «адмене распараджэння адносна закрыцця Стаўскага касцёла» не мела поспехаў. Прасіцелі скардзіліся, што «са скасаваннем гэтага касцёла яны будуць пастаўлены ў цяжкасць па выкананні абрадаў веры». 6 верасня 1865 г. К. П. фон Каўфман прасіў гродзенскага губернатара «...абвясціць прасіцелям, што такое хаданіцтва іх пакінута... без наступстваў, бо... яны без цяжкасці могуць звяртацца ў Воўчанскі касцёл, які знаходзіцца не ў далёкай адлегласці» [7, арк. 14], аб чым 18 верасня 1865 г. брэсці ваенны начальнік абвясціў сялянам [7, арк. 15].

Усяго ў Гродзенскай і Віленскай губернях у 1864–1867 гг. было закрыта 140 касцёлаў і кляштароў [2, с. 65]. Калі ў 1864 г. на тэрыторыі Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Ковенскай губерняў налічвалася 37 каталіцкіх манастыроў, то ў пачатку XX ст. засталася толькі восем [3, с. 44].

Між тым мясцовыя чыноўнікі часам выкарыстоўвалі канфесійнае пытанне, каб выслужыцца перад начальствам. Так, 30 красавіка 1865 г. міравы пасрэднік 2-га ўчастка Слонімскага павета Гродзенскай губерні Лаўроў адправіў гродзенскаму губернатару 62 польскія малітоўнікі, якія адабраў

у праваслаўных сялян і рабочых Альбярцінскай фабрыкі, выконваючы пасаду (в.п.) шылавіцкага валаснога старшыні М. А. Данільчык [6, арк. 20].

25 мая 1865 г. І. М. Скварцоў прапанаваў слонімскаму ваеннаму начальніку правесці дазнанне: «кім дадзены былі гэтыя малітоўнікі праваслаўным сялянам і ці даўно знаходзяцца ў звароце паміж сялянамі» [6, арк. 21–21 зв].

Між іншым за наведванне касцёлаў з праваслаўных сялян быў спагнаны штраф у памеры 50 руб. 49 кап. Грошы губернатар накіраваў у казначэйства, але прапанаваў слонімскаму ваеннаму начальніку на будучыню «спагнанняў у падобных выпадках без майго дазволу, не рабіць» [6, арк. 22].

Магілёўскі губернатар А. П. Беклемішаў (1857–1868) таксама імкнуўся ўздзейнічаць на рэлігійныя справы адміністрацыйным чынам. У цыркуляры ад 25 ліпеня 1864 г., адсылаючы копіі прапановы галоўнага начальніка краю ад 14 ліпеня, ён прадпісваў ваенным павятовым начальнікам і павятовым спраўнікам «у выпадку выяўлення асоб, якія спакушаюць... праваслаўных да малітваў па польскіх малітоўніках або наведвання каталіцкіх касцёлаў» падаваць на вінаватых штраф і даносіць кожны раз пра тое губернатару [8, арк. 1].

Ваенны начальнік Сенненскага павета 11 верасня 1866 г. у рапарце начальніку Магілёўскай губерні прасіў аб дазеле абкласці штрафам праваслаўную сялянку м. Лукомля Юлію Лявонаву, якая была на малітве ў Лукомльскім рымска-каталіцкім касцёле [8, арк. 17]. Але губернатар дзейнічаў у адпаведнасці з паграбаваннямі вышэйшага кіраўніцтва. 8 кастрычніка 1866 г. ён адказаў ваеннаму начальніку Сенненскага павета, што «збіранню штрафу падлягаюць толькі асобы, якія падбухторвалі праваслаўных з мэтай спакушэння з праваслаўя да наведвання касцёлаў, але не тыя, хто наведваюць касцёлы, калі яны робяць гэта не ў відах ўхілення ад праваслаўя» [8, арк. 18–18 зв.].

Такім чынам, службовыя асобы, падначаленыя губернатару, актыўна выконвалі яго распараджэнні, накіраваныя на паслабленне каталіцкай прысутнасці на беларускіх землях, што разглядалася як барацьба з «польскім уплывам».

У пэўныя рамкі, якія ўводзіліся губернскай адміністрацыяй, трапляла і абраднасць каталіцкіх вернікаў. Так, в.п. магілёўскага губернатара віцэ-губернатар М. М. Біппен 5 кастрычніка 1867 г. накіраваў цыркуляр паліцмайстру і павятовым спраўнікам. У ім нагадваўся ўказ Рымска-каталіцкай духоўнай калегіі ад 16 мая 1845 г., згодна з якім прадпісвалася «ўсяму лацінскаму духавенству ў тутэйшым краі: не дапускаць адвольных хросных ходоў і набажэнстваў па-за касцёламі, а таксама не дазваляць выстаўлення на палях, дарогах і наогул па-за касцёламі, крыжоў, распяццяў і іншых святых выяваў» [9, арк. 19].

В.п. губернатара тлумачыў, што згаданы ўказ пастаянна парушаўся «ў відах палітычна-рэлігійнай польскай прапаганды». Таму галоўны начальнік краю М. М. Мураўёў выдаў распараджэнне «аб забароне збудавання новых і выпраўленні старых крыжоў па-за могількамі». Гэты дакумент губернатар распублікаваў у цыркуляры ад 25 ліпеня 1864 г. Следам выйшлі цыркуляры «аб абмежаванні хроснага ходу толькі мурамі і агароджаю касцёлаў» ад 15 лютага і 2 сакавіка 1866 г. [9, арк. 19].

Аднак галоўнаму начальніку краю даносілі, што ў некаторых мясцовасцях працягваюць парушаць згаданыя распараджэнні. Таму віленскі генерал-губернатар, якому да 1869 г. у адміністрацыйным плане падпарадкоўваліся Магілёўская і Віцебская губерні, прадпісаў губернатару «зрабіць распараджэнне аб строгім назіранні за выкананнем выкладзеных вышэй прадпісанняў», што той і зрабіў [9, арк. 19].

У залежнасць ад чыноўнікаў таксама трапляла вырашэнне ўнутраных праблем, звязаных з гаспадарчым жыццём касцёла (рамонт, абслугоўванне і інш.).

Так, рамонт касцёльнага будынка быў немагчымы без узгаднення з уладамі. Напрыклад, у пачатку 1870-х гг. мела месца хадайніцтва магілёўскага архібіскупа аб дазvole выправіць пашкоджанні, нанесеныя навалніцаю ў будынку Замошанскага рымска-каталіцкага касцёла. 10 ліпеня 1872 г. міністр унутраных спраў А. Я. Цімашаў (1868–1878) паставіў у вядомасць начальніка Віцебскай губерні П. Я. Растоўцава (1869–1880) аб адсутнасці перашкод да выпраўлення касцёльнага будынка [10, арк. 33].

Таксама прадстаўнікі касцёла звярталіся з падобнымі просьбамі да губернатара. Напрыклад, Магілёўская рымска-каталіцкая духоўная кансісторыя накіравала віцебскаму губернатару хадайніцтва аб дазvole выпраўлення Нідэрмуйжскага касцёла Дынабургскага павета. 16 мая 1873 г. ён паведаміў аб гэтым міністру [10, арк. 82–82 зв.]. 27 мая 1873 г. кіраўнік Міністэрства ўнутраных спраў (МУС) адказаў, што з яго боку не сустракаецца перашкод адносна папраўкі касцёла [10, арк. 85].

У супрацьстаянні з каталіцкімі ксяндзамі значная роля адводзілася не толькі губернскім уладам, але і праваслаўнаму кліру, на баку якога звычайна стаяў і мясцовы начальнік губерні. Так, віцебскі губернатар В. М. Далгарукаў (1884–1894) у справаздачы імператару за 1885 г. скардзіўся, што, нягледзячы на адданую працу праваслаўнага духавенства, апошняе матэрыяльна не забяспечанае, а адміністрацыя не можа ўздзейнічаць на духоўны стан насельніцтва [11, арк. 24–25 зв.]. У дзейнасці рымска-каталіцкага духавенства ён бачыў варожасць інтарэсам рускай царквы і народнасці. Адміністрацыя ж, які б не вяла пільны нагляд за ксяндзамі, не мела «...той маральнай моцы, развіццё якой шляхам прапаганды

і пастырскага аўтарытэта павінна безумоўна прыналежаць праваслаўнаму духавенству» [11, арк. 24–24 зв.].

У 1897 г. мінскі губернатар М. М. Трубяцкой (1886–1902) адправіў у Санкт-Пецярбург прапанову магилёўскага архібіскупа Сымона пра магчымасць выкарыстання беларускай мовы ў каталіцкім набажэнстве ў мясцовасцях, у якіх пераважала беларускае насельніцтва. Нягледзячы на дазвол Рымскай курыі, архібіскупа выслалі ў Адэсу. Таму можна пагадзіцца з меркаваннем А. Ф. Смалянчука, што «ўлады адчувалі небяспеку беларускамоўнага набажэнства ў каталіцкім касцёле» [12, с. 83].

У канфесійнай палітыцы, накіраванай на ўмацаванне праваслаўя, губернатары, зразумела, падтрымлівалі вярхоўную ўладу. Так, у 1902 г. начальнік Віцебскай губерні І. І. Чапялеўскі (1899–1904) і праваслаўнае епархіяльнае кіраўніцтва ўсяляк імкнуліся адхіліць хадайніцтва евангелістаў-лютэран Дзвінскага прыхода аб будаўніцтве малітоўнага дома на ахвяраванні вернікаў [2, с. 103–104].

Сітуацыя кардынальна змянілася падчас Першай расійскай рэвалюцыі, калі 17 красавіка 1905 г. быў выданы ўказ аб верацярпімасці. 12 пункт гэтага ўказа прадугледжваў адкрыццё наноў тых малітоўных дамоў, якія былі закрыты ў адміністрацыйным парадку. Разам з тым губернатары сакрэтным цыркулярам былі папярэджаны, што, каб не спакушаць праваслаўных, адкрыццё павінна праводзіцца без урачыстасцяў [13, с. 257–258; 2, с. 123]. Такім чынам, улады імкнуліся праз адміністрацыйны рэсурс у выглядзе губернатараў рэгламентаваць на свой лад выкананне законаў.

18 жніўня 1905 г. было выдана цыркулярнае распараджэнне МУС аб працэдурі пераходу з праваслаўнага веравызнання ў іншае. Правілы пераходу патрабавалі ад асобы, якая вырашыла змяніць праваслаўе на іншае хрысціянскае веравызнанне, падачы заявы губернатару. Апошні паведамляў аб гэтым духоўнаму начальству, якое і давала адказ. Аб падачы заявы і прыняцці верніка ў іншае веравызнанне начальнік губерні апавяшчаў і праваслаўнае епархіяльнае кіраўніцтва. Такім чынам, правілы пераходу задзейнічалі губернатара ў якасці пасрэднага паміж вернікам і духоўным начальствам [2, с. 112–113].

У сувязі з указам аб верацярпімасці Дэпартамент духоўных спраў замежных веравызнанняў МУС 18 жніўня 1905 г. разаслаў губернатарам цыркуляр, які 16 верасня быў даведзены да чыноў паліцыі і спраўнікаў. Цяпер прызнавалася, што «адпадзе ад праваслаўнай веры ў іншае хрысціянскае веравызнанне або веравучэнне не падлягае пераследу» [14, арк. 85].

Пасля 1905 г. у беларускіх губернях адбываўся інтэнсіўны пераход з праваслаўя ў іншыя хрысціянскія канфесіі (табліца 1). Асабліва ў гэтым плане вылучаўся Дрысенскі павет на Віцебшчыне. У сувязі з чым нават імператар звяртаў увагу віцебскага губернатара на дрэнную, з яго пункту гледжання, з’яву [2, с. 113–114]. Гэта сведчыла, што вярхоўная ўлада была

занепакоена змяншэннем прыхільнікаў пануючай канфесіі і выказвала губернатарам сваю заклапочанасць.

Табліца 1

Колькасць асоб, якія перайшлі з праваслаўнага ў рымска-каталіцкае веравызнанне ў беларускіх губернях (1905–1913 гг.) [3, с. 190]

Гады	Віленская	Віцебская	Гродзенская	Магілёўская	Мінская	Усяго
1905	16 286	2288	3625	1084	8787	32 070
1906	6862	1245	342	298	5686	14 433
1907	2332	484	81	5	20	2922
1908	944	294	194	82	353	1867
1909	276	175	426	61	710	1648
1910	382	162	444	102	562	1652
1911	380	107	658	52	165	1362
1912	441	76	479	–	142	1138
1913	294	80	444	55	229	1102
Усяго	28 197	4911	6693	1739	16 654	58 194

У канцы XIX – пачатку XX ст. Віленская і Гродзенская губерні, акрамя кіраўніка МУС, па-ранейшаму падпарадкоўваліся віленскаму, ковенскаму і гродзенскаму генерал-губернатару. 13 ліпеня 1893 г. віленскі генерал-губернатар П. В. Аржэўскі (1893–1897) прасіў гродзенскага губернатара Дз. М. Бацшошкава (1890–1899) расследаць грунтоўнасць ананімнай заявы «пра перавагу рымска-каталіцкага элемента ва ўрадавых установах Брэсцкага павета і пераважнага ўжывання польскай мовы ў гэтых установах» [15, арк. 1]. Для праверкі выкладзеных у заяве абставін губернатар звярнуўся да брэсцкага паліцмайстра. Той абверг гэты данос, патлумачыўшы, што мясцовыя служачыя рымска-каталіцкага веравызнання ў апошні час зусім не размаўляюць паміж сабой ці са староннімі асобамі па-польску ва ўрадавых установах. Пры гэтым ён пацвердзіў наяўнасць на службе асоб «польскага паходжання» [15, арк. 2–4].

У пачатку XX ст. назіралася адміністрацыйнае паслабленне ў замяшчэнні пасада дзяржаўных служачых прадстаўнікамі розных нацыянальных і рэлігійных груп насельніцтва.

Яшчэ 27 мая 1864 г. было ўхвалена палажэнне Заходняга камітэта, якое прадугледжвала «паступовае замяшчэнне ўсіх месцаў, якія маюць непасрэднае сутыкненне з народам, асобамі рускага паходжання» [16, арк. 93 зв.]. Яно дзейнічала да 25 чэрвеня 1903 г. і было фактычна адменена, бо «дасягнула сваёй мэты». У сувязі з адменай пастановы віленскі генерал-губернатар П. Дз. Святаполк-Мірскі (1902–1904) паведамляў губернатарам, што адпала неабходнасць дасылаць ведамасці аб пераменах у асабістым складзе губернскіх чыноўнікаў і спісы паліцэйскіх ураднікаў. Таксама ён падкрэсліваў, што «асобы польскага паходжання», выпрабаваныя шматгадовай службай і добранадзейнасцю, на той ці іншай пасадзе сустракаюцца толькі ў выглядзе выключэння [16, арк. 93–93 зв.]. Увогуле П. Дз. Святаполк-Мірскі выступаў супраць прыцягнення каталіцкай канфесіі, каб не садзейнічаць аддаленню беларусаў-каталікоў ад урада і прыцягненню іх да палякаў [17, с. 95, 100].

З гэтага часу на пасаду ўрадніка маглі дапускацца і неправаслаўныя асобы «рускай народнасці». Але раілася назіраць, «каб, пры роўных якасцях, давалася перавага асобам праваслаўнага веравызнання» і каб каталікі «прызначаліся ў мясцовасці са змешаным па веравызнанні насельніцтвам з асобаю абачлівасцю» [16, арк. 94].

У сваю чаргу падначаленыя генерал-губернатару начальнікі Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў распаўсюджвалі гэтыя паведамленні на сваіх тэрыторыях. Так, гродзенскі губернатар М. М. Асаргін (1903–1905) давёў гэтую інфармацыю 2 ліпеня 1903 г. губернскаму праўленню і павятовым спраўнікам [16, арк. 95–96].

Але некаторыя губернатары нават у пачатку XX ст. зацята працягвалі барацьбу з «польска-каталіцкімі ўплывамі». У прыватнасці, гродзенскі губернатар П. М. Баярскі (1912–1913) бачыў у дзейнасці ксяндзоў паланізацыю насельніцтва. Таму ён забараняў польскамоўныя мерапрыемствы і вывучэнне каталіцызму ў школах на польскай мове. Пры гэтым ён не зацвердзіў на пасаду дырэктара гарадскога банка паляка Паплаўскага [18, с. 135].

Акрамя таго, П. М. Баярскі 3 верасня 1913 г. выдаў абавязковыя пастановы для жыхароў Гродзенскай губерні. У іх змяшчаўся пункт пра забарону на «прыбыццё з іншых губерняў рэлігійных рымска-каталіцкіх працэсій без папярэдняга атрымання на гэта дазволу мясцовай губернскай адміністрацыі». Вінаватыя ў невыкананні ці парушэнні гэтых правіл падвяргаліся ў адміністрацыйным парадку штрафу альбо арышту [19, арк. 79, 79 в–79 г].

Такім чынам, у другой палове XIX – пачатку XX ст. можна вылучыць дзве ўмоўныя фазы ў канфесійнай палітыцы, значную ролю ў якой адыгрывалі начальнікі беларускіх губерняў. Першая фаза ахоплівае перыяд з 1863 па 1904 г., калі з часу падаўлення паўстання 1863–1864 гг. пачалося актыўнае ўмяшанне мясцовай губернскай адміністрацыі ў справы веры. Гэты перыяд

суправаджаўся то большым, то меншым ціскам з боку ўлады, але тэндэнцыя захоўвалася нязменнай – уціск касцёла і павелічэнне ўплыву праваслаўнай царквы. У выніку да пачатку XX ст. у праваслаўе прымусова ці добраахвотна перайшлі тысячы прыхаджан. Другая фаза пачалася ў 1905 г. і цягнулася па 1913 г. Указам аб верацярпімасці 1905 г. намеціўся адыход ад прымусовага ўмяшання ў рэгуляванне адносін у канфесійнай сферы. З пачаткам гэтага перыяду адбыліся масавыя пераходы з праваслаўя ў каталіцызм. Але да пачатку Першай сусветнай вайны сітуацыя стабілізавалася.

За кошт каталіцкага касцёла губернатары падтрымлівалі праваслаўную царкву, павялічвалі яе паству і колькасць храмаў. Яны сачылі, каб польскамоўная рэлігійная літаратура не трапляла ў рукі праваслаўных, а лацінскі абрад не выходзіў за касцёльныя межы. Чыноўнікі-каталікі таксама ўяўлялі небяспеку для ўладаў, таму перавага пры прызначэннях на пасады аддавалася праваслаўным. Рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. змянілі сітуацыю ў напрамку большай талерантнасці з боку ўлад да неправаслаўных канфесій. Але за губернатарамі захоўваліся адміністрацыйныя рычагі ўздзеяння на рэлігійнае жыццё (дазвол на рэлігійную працэсію, пасярэдніцтва пры пераходзе ў іншую канфесію), якімі тыя нязменна карысталіся.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Бригадин, П. И.* Минские губернаторы: история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2009. – 351 с.
2. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII – XX ст.) / В. В. Грыгор’ева [і інш.]; навук. рэд. У. І. Навіцкі. – Минск: Экаперспектыва, 1998. – 337, [2] с.
3. *Яноўская, В. В.* Хрысціянская царква ў Беларусі, 1863–1914 гг. / В. В. Яноўская. – Минск: Беларус. дзярж. ун-т, 2002. – 197, [2] с.
4. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг. / А. У. Унучак [і інш.]; рэд. кал.: В. В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Минск: Беларус. навука, 2018. – 572, [1] с.
5. *Самбук, С. М.* Политика царизма в Белоруссии в 60–90-е гг. XIX века / С. М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980. – 224 с.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродна (НГАБ у Гродна). – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 436. Дело о принятии мер в ликвидации случаев совращения православного населения к римско-католической вере. 15.07.1864 – 31.12.1865.
7. НГАБ у Гродна. – Ф. 1. Воп. 6. Спр. 450. Переписка с виленским генерал-губернатором об упразднении 8-ми костёлов в Брестском у[езде]. 08.07.1865 – 19.08.1871.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 962. Дело по предложению главного начальника края о запрещении поселянам посещать католические костелы и употреблять польские молитвенники. 25.07.1864 – 08.10.1866.
9. НГАБ. – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 1042. Циркуляры губернатора о воспрепятствовании Домостому Викентию ехать в С.-Петербург для подачи императору прошения в восстановлении Деречинского костела. 16.08.1867 – 29.05.1868.

10. НГАБ. – Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 35228. Отношение Могилевской римско-католической духовной консистории и губернатора рапорты уездных исправников об исправлении и починке римско-католических зданий. 24.01.1872 – 30.12.1872.

11. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. – Ф. 1284. Воп. 223. 1886 г. Спр. 86. С копией со всеподданнейшего отчета витебского губернатора за 1885 г.

12. *Смалянчук, А. Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. / А. Ф. Смалянчук. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2004. – 406 с.

13. Об укреплении начал веротерпимости: именной указ Сенату, 17 апреля 1905 г., № 26125 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3: в 33 т. – СПб., 1908. – Т. 25: Отд. 1. – С. 257–258.

14. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 7506. Циркуляры Департамента полиции и минского губернатора. 17.03.1905 – 18.11.1905.

15. НГАБ у Гродна. – Ф. 1. Воп. 9. Спр. 52. Дело о запрещении разговаривать на польском языке в правительственных учреждениях. Брестского у[езда]. 16.07.1893–03.12.1894.

16. НГАБ у Гродна. – Ф. 1. Воп. 9. Спр. 1546. Циркуляры МВД и губернатора о запрещении открывать тайные польские школы; о запрещении продажи книг, напечатанных без проверки цензурой; о представлении отпусков чиновникам и др. 31.12.1902–17.05.1903.

17. *Біч, М.* «Всеподданнейший отчет...» виленского, гродненского и ковенского генерал-губернатора П.Д. Святополк-Мирского Николаю II / М. Біч, В. Пічукоў // Беларус. гіст. часоп. – 1997. – № 2. – С. 94–116.

18. *Афанасьева, Т. Ю.* Гродненские губернаторы (1801–1917 гг.): документально-биографические очерки / Т. Ю. Афанасьева, Р. Ф. Горячева, В. В. Швед. – Гродно: Гродн. тип., 2007. – 166, [1] с.

19. НГАБ. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8021. Дело о привлечении к ответственности лиц вывесивших вывески, плакаты на польском языке. 12.03.1910–17.04.1914.

(Дата падачы: 14.02.2020 г.)

М. П. Лях

Белорусский государственный университет, Минск

М. Liakh

Belarusian State University, Minsk

УДК 94(52):327

ЛОНДОНСКИЕ ПЕРЕГОВОРЫ МЕЖДУ ЯПОНИЕЙ И СССР В 1955–1956 ГГ.

THE LONDON TALKS BETWEEN JAPAN AND THE SOVIET UNION IN 1955–1956

Статья посвящена первым официальным переговорам между Японией и Советским Союзом. Несмотря на неудачный исход, они смогли положить начало полноценному об-

суждению ряда проблем между странами, а также окончательно оформили территориальные притязания Японии.

Ключевые слова: японо-советские отношения; Япония; СССР; переговоры о нормализации; Лондонские переговоры; спорные территории.

This article is devoted to the first official negotiations between Japan and the Soviet Union. Despite their unfortunate outcome, they were able to initiate a full-fledged discussion of a number of problems between the countries, and also finally formalized the territorial claims of Japan.

Keywords: Japanese-Soviet relations; Japan; USSR; negotiations on normalization; the London talks; disputed territories.

Переговорный процесс о нормализации отношений между Японией и Советским Союзом является одним из наиболее важных моментов в определении формата взаимодействия этих стран. В данном процессе можно выделить Первые и Вторые Лондонские переговоры. Они являются одним из наиболее важных этапов в восстановлении дипломатических отношений Японии и СССР, которые были нарушены в период американской оккупации. Именно тогда были окончательно сформулированы основные требования стран друг к другу, часть из которых остается актуальной и по сегодняшний день. Для выяснения наиболее спорных из них, приведших к провалу переговоров, а также долгосрочному периоду отсутствия мирного договора между двумя государствами, следует подробно проанализировать переговорный процесс 1955–1956 гг.

Переговоры стартовали в июне 1955 г. 1 июня японский посол Сюньити Мацумото посетил советское посольство в Лондоне, с целью проведения неофициальной встречи со своим советским визави Якобом Маликом. Стороны пришли к соглашению о форме проведения будущих переговоров, рабочих языках, регламенте и месте [1, с. 148].

3 июня состоялась первая официальная встреча, которая носила скорее ознакомительный характер делегаций, а основные обсуждения начались 7 июня на второй официальной встрече. С. Мацумото представил меморандум, содержащий основные цели и позицию Японии: репатриация японских военнопленных; уважение СССР международных обязательств и прав, а также принятие японо-американского альянса; утверждение о принадлежности Хабомаи, Шикотан. Курильских островов и Южного Сахалина Японии; вопрос о рыбной ловле в северных водах; экономический транзит между двумя странами; уважение устава ООН, мирное решение конфликтов и невмешательство во внутренние дела; поддержка СССР во вступлении Японии в ООН [1, с. 149]. Советский посол сказал, что передаст меморандум своему правительству, но высказал сомнения по поводу включения этих положений в мирный договор. Данный проект был создан министром иностранных дел Японии Мамору Сигэмицу. Фактически он руководил переговорным процессом через посла. Следует отметить, что сам

С. Мацумото не разделял взгляды министра иностранных дел, поддерживая политику премьер-министра (в этот период в японском правительстве обострилась борьба между премьер-министром и министром иностранных дел за контроль над переговорами).

14 июня состоялась третья официальная встреча. На ней Я. Малик разъяснил позицию, которой придерживалась Москва, а также представил советский проект мирного договора. Главными отличиями от японского проекта были такие положения, как, запрет создания или участия в военных альянсах против стран, воевавших с Японией в последней войне; допуск в свободное плавание судов через проливы, а также ограничение доступа в японское море военных кораблей кроме тех, которые принадлежали государствам, граничившим с Японией [2, с. 69]. Эти два момента являлись трудноразрешимыми. Однако вопрос о проливах практически не поднимался на повестку дня во время первых Лондонских переговоров. Статьи о военных союзах фактически являлись противоположностью друг друга. Если же в целом анализировать оба проекта, то можно с уверенностью сказать, что в том виде, в котором они были представлены, ни одна из сторон даже при наилучших условиях не приняла бы.

С. Мацумото отказался от комментариев к этому проекту, стараясь избежать обсуждения пунктов договора. Из последующего переговорного процесса становится очевидным, что наиболее острыми вопросами начального этапа переговорного процесса стали возвращение японских военнопленных и проблема спорных территорий.

Японская сторона подчеркнуто настаивала на репатриации японских заключенных до начала обсуждения основных вопросов. Я. Малик, в свою очередь, заявил, что этот вопрос может быть урегулирован только после заключения мирного договора [3, с. 196]. Может показаться странным такое отношение японской стороны. Однако это была целенаправленная политика японского МИДа на торможение развития переговорного процесса.

На пятой официальной встрече 25 июня впервые обсуждалась территориальная проблема между странами. На открытии встречи С. Мацумото утверждал, что острова Хабомаи и Шикотан не являются ни исторически, ни географически частью Курильской гряды. На такой трактовке настаивал и главный союзник Японии США. Государственный департамент и в дальнейшем направлял инструкции в японское посольство о том, как переговоры должны вестись и какое мнение по разного рода вопросам у Вашингтона [4]. Однако Я. Малик, в свою очередь, ссылаясь на международные договоры, Ялтинские соглашения, Потсдамскую декларацию и акт о капитуляции, заявил, что принадлежность островов уже и так решена. Каждый настаивал на своих позициях и не думал уступать, хотя стоит отметить, что С. Мацумото с самого начала смягчил угол территориального вопроса, сведя его к принадлежности только двух островов [5, с. 76].

Во время шестой официальной встречи 28 июня С. Мацумото продолжал настаивать на репатриации и запросил у Я. Малика информацию по именам пленных для японского правительства. Однако советская сторона от последней просьбы уклонилась. Тогда было решено продолжить обсуждение территориальной проблемы, но и тут стороны не могли договориться. В этой ситуации С. Мацумото продолжал настаивать на немедленной репатриации и решении территориального вопроса. В ответ Я. Малик заявил, что внутри Японии активно действуют группы антинормализации, которые контролируются США. С. Мацумото ответил, что, несмотря на их существование, все политические силы желали этих переговоров, а если спорные вопросы будут решены, то нормализацию поддержит весь народ Японии [3, с. 205].

15 июля состоялась седьмая официальная встреча, повесткой дня которой были территориальные вопросы и вопросы о репатриации. Результат остался прежним, однако Я. Малик дал тонкий намек на готовность Москвы к компромиссу по статье об японо-американском военном союзе, если тот не направлен против СССР. 26 июля состоялась восьмая официальная встреча, на которой Я. Малик указал на явную готовность Советского Союза отказаться от статьи 2 проекта договора, касающейся участия Японии в военных альянсах. Также Москва была готова репатриировать 16 военных преступников, отбывших свои сроки.

На девятой официальной встрече 2 августа японская сторона впервые прокомментировала проект договора, предоставленный СССР. С. Мацумото заявил, что страны смогут прийти к компромиссу по большинству вопросов, за исключением статьи 2 (запрет военных союзов Японии), статьи 5 (территориальные вопросы) и статьи 6 (вопрос о проливах) [6, с. 27]. Для решения этих проблем С. Мацумото провел с Я. Маликом ряд неофициальных встреч. На них Я. Малик уточнил конечные территориальные требования Японии. По сути, японцы настаивали на возвращении только Хабомаи и Шикотана. 5 августа советский посол заявил, что при решении всех других вопросов Советский Союз готов передать Японии «малые Курилы» (Хабомаи и Шикотан). Что касается военных союзов, то Москва была готова исключить этот пункт, если японо-американский альянс будет носить оборонительный характер [1, с. 153].

После получения предложения Я. Малика С. Мацумото немедленно направил секретную телеграмму в Токио касательно советских уступок. Согласно плану по дальнейшим переговорам Япония прежде всего должна получить назад Хабомаи и Шикотан. Во-вторых, решить вопрос по Курилам и Южному Сахалину: либо не упоминать территориальный вопрос в мирном договоре вовсе, либо указать в нем, что Япония отказалась от Южного Сахалина и Курильских островов по Сан-Францисскому мирному договору. 10 августа телеграмма была доставлена в Токио [3, с. 237]. Реакция на советское предложение была неоднозначной.

18 августа МИД Японии принял окончательный вариант ответа на советское предложение, который был направлен в Лондон 27 августа [7, с. 78]. Согласно ему, во-первых, перед подписанием мирного договора необходимо заручиться обязательством Москвы о завершении репатриации; во-вторых, по-новому поставить территориальный вопрос: делегаты должны приложить усилия в попытке вернуть еще Кунашир и Итуруп, а также достичь соглашения о созыве международной конференции для обсуждения территориального отчуждения северных Курил и Южного Сахалина, даже в пользу Советского Союза. Данный вариант был разработан в тайне от японского премьер-министра Итиро Хатояма. Он узнал о нем уже фактически во время утверждения. Это произошло из-за того, что М. Сигэмицу очень боялся, что И. Хатояма разгласит журналистам эту информацию или использует ее для укрепления своего положения в кабинете министров [8, с. 77].

В период ожидания ответа японского МИДа на советские уступки в Лондоне продолжались переговоры. 16 августа состоялась одиннадцатая официальная встреча. На ней С. Мацумото представил японский проект мирного договора [2, с. 74]. Главным отличием от советского предложения было то, что в японском варианте отсутствовал вопрос по проливам. Связано это было с тем, что если бы Токио начал рассматривать такой вариант, то проход американских военных судов был бы под запретом, что могло вызвать недовольство у Вашингтона и поставить под удар оборону Японии.

30 августа на тринадцатой официальной встрече С. Мацумото предложил новый вариант проекта, согласно которому возвращению подлежат не только Хабомаи и Шикотан как минимальное условие, но и Итуруп и Кунашир [9, с. 39]. Принадлежность остальных территорий должна решить международная конференция. Я. Малик не мог согласиться на такие требования, заявив, что Итуруп и Кунашир являются неотъемлемой частью Курильских островов и Советского Союза. Изменение в требования могли появиться в связи очень успешной, пусть первоначально и отложенной, поездкой министра М. Сигэмицу в Вашингтон, где он заручился поддержкой. Следует отметить, что госдепартамент в принципе положительно оценил работу японского МИДа в проведении переговоров [10].

На четырнадцатой официальной встрече 6 сентября советское отношение стало более жестким. Я. Малик заявил, что новые японские территориальные требования неприемлемы, а острова Хабомаи и Шикотан будут возвращены при условии, что они не будут милитаризованы [11, с. 14; 12]. Следует отметить, что несмотря на свою готовность идти на уступки японцам, Советский Союз не намеревался идти у них на поводу. Москва изначально хотела заключить мирный договор как можно быстрее, но провоцирующее поведение японского МИД вынуждало советскую сторону принимать более жесткие меры для уменьшения аппетита Токио. В частно-

сти, на это повлияло заявление министра М. Сигэмицу в Вашингтоне о том, что Япония не намеревается устанавливать дружеские отношения с СССР. Совершенно очевидно, что такие слова сильно повлияли на переговорный процесс.

13 сентября на пятнадцатой официальной встрече Советский Союз по-прежнему отказывался от репатриации до нормализации отношений. Переговоры зашли в тупик. 15 сентября японское правительство через посла С. Мацумото завершило СССР о том, что оно готово продолжить переговоры, когда те будут готовы [3, с. 257].

Переговоры были возобновлены лишь 17 января 1956 г. [13, с. 131], получив в историографии название Вторые Лондонские. Стороны были согласны на большинство положений проекта мирного договора, за исключением вопросов территории, репатриации и проливов. Последний впервые начал обсуждаться на переговорах и очень сильно зависел от решения территориальной проблемы, т. к. в случае передачи Хабомаи и Шикотана Японии, сразу вставал вопрос о проходе через общий пролив.

24 января на второй встрече Я. Малик прокомментировал японский проект, представленный в августе 1955 г. Он выразил готовность принять Советским союзом преамбулу, статьи 1,3 и 5 [1, с. 157]. Этим советский посол подтвердил свои заявления от 9 августа и отказ Москвы от статьи 2 советского проекта договора. Оставалось урегулировать только статьи японского проекта, которые касались вступления Японии в ООН (статья 2), невмешательства во внутренние дела (статья 4), решения территориального вопроса (статья 5), коммерческих соглашений (статья 9), проблемы рыболовства (статья 10), урегулирования толкования мирного договора (статья 11).

Территориальный вопрос оставался самым неразрешимым в переговорах. Советский Союз не намеревался идти на уступки после увеличения территориальных требований Японии в августе. В этих условиях обе стороны не могли найти выход из тупика. 7 февраля Я. Малик заявил, что СССР готов к обсуждению передачи только Хабомаи и Шикотана.

10 февраля советской стороной был представлен новый проект договора. Его главным отличием было то, что впервые были прописаны названия территории, которые СССР соглашался передать Японии, – Хабомаи и Шикотан. Но это была максимальная уступка со стороны Москвы. С. Мацумото понимал, что это было последнее предложение, но принять его не мог из-за официальной позиции японских властей.

На неофициальной встрече с Я. Маликом японский посол предложил план, который он привез из Токио, – план Мацумото [3, с. 290]. Согласно ему острова Итуруп и Кунашир возвращались Японии при условии передачи в мирное управление бывшими жителями и беспрепятственного пересечения проливов возле островов советскими кораблями. Можно предположить, что этот проект был создан при участии, либо прямо, либо косвенно, пре-

мьер-министра Японии. Я. Малик принял этот проект и 12 февраля улетел в Москву для участия в XX съезде КПСС. 6 марта, спустя день после возвращения, советский посол встретился с японским коллегой. На встрече Я. Малик с явным извинением сказал С. Мацумото, что не смог получить положительного ответа на проект.

12 марта С. Мацумото направил телеграмму в Токио для М. Сигэмицу, министра иностранных дел Японии, в которой предлагал поменять политику переговоров. В ответ 15 марта МИД сообщил послу, что в случае невозможности решения территориальной проблемы тот должен вернуться в Токио.

Последняя встреча в Лондоне состоялась 20 марта. На ней советская сторона заявила, что в случае принятия советского предложения вопрос о проливах будет разрешить куда легче. Таким образом, Москва попыталась увязать территориальный вопрос с проблемой проливов, при этом не делая сильного акцента на последнем. Этим она пытались заставить Токио отказаться от своих территориальных требований, угрожая поднять вопрос о проливах. Вторые Лондонские переговоры зашли в тупик и было принято решение об их прерывании [14, с. 234]. Можно сказать, что советская сторона, поставив последнее условие, решила просто поставить точку в этой тупиковой ситуации. Было понятно, что японская сторона на такие условия не согласится.

В чем же была причина такого длительного процесса переговоров? Данный вопрос не имеет одного верного ответа. Одной из причин можно считать внутреннюю ситуацию в Японии. Дело в том, что премьер и министр иностранных дел придерживались абсолютно разных взглядов и принадлежали к разным фракциям правящей партии. И. Хатояма отстаивал более независимую позицию от США. М. Сигэмицу же имел противоположную точку зрения [15, с. 212]. Он всячески следил за тем, чтобы японо-американские отношения не понесли серьезный урон. Для этого он периодически через посольство США в Токио связывался с Вашингтоном с целью уточнения мнения своего главного союзника. Те, в свою очередь, давали ему определенные инструкции или, как называли их в Вашингтоне, «советы», на основе которых М. Сигэмицу основывал свои действия [10; 16; 17]. Фактически переговорный процесс использовался обоими с целью укрепления своего политического влияния в партии и обществе.

Еще одной причиной можно считать и настойчивую советскую позицию по ряду вопросов. В территориальном споре Москва заняла жесткую позицию. Она была согласна передать два острова, но никак не четыре. Также она привязала решение этого вопроса к вопросу о проливах, который для Советского союза был принципиален. Не стоит забывать и такой момент, что советское руководство все же готово было минимально пойти на уступки Японии, чем, несомненно, пыталось ослабить альянс Токио и Вашинг-

тона. Но, несмотря на это, можно увидеть, что Москва не настолько сильно желала скорейшего урегулирования отношений, чтобы отдать территорию курильских островов до Итурупа.

Переговорный процесс в Лондоне показал, что стороны в принципе не собирались заключать соглашения на противоположных условиях. В частности, Советский Союз никогда бы не отдал территорий больше, чем намеревался, а Япония не согласилась бы получить их меньше, чем требовала. Также никто не хотел уступать по вопросу проливов, который мог поставить под угрозу национальные интересы обеих сторон. Однако, как видно из хода переговорного процесса, вероятность того, что одна из них пойдет на компромисс, всё-таки была. В каком-то смысле можно сказать, что Лондонские переговоры стали репетицией к Московским, которые, однако, проблемы между сторонами так и не решили.

Список использованных источников

1. *Тихвинский, С. Л.* Дипломатия: исследования и воспоминания / С. Л. Тихвинский. – М.: Изд. центр ИРИ РАН, 2001. – 315 с.
2. *Тихвинский, С. Л.* Россия – Япония обречены на добрососедство / С. Л. Тихвинский. – М.: Памятники ист. мысли, 1996. – 250 с.
3. *Tanaka, T.* The Soviet-Japanese normalization talks in 1955-56: With special reference to the attitude of Britain.: PhD thesis / T. Tanaka. – London, 1990. – 435 p.
4. *Панов, А. Н.* Советско-японская Совместная декларация 1956 года: сложный путь к подписанию, нелёгкая судьба после ратификации / А. Н. Панов // Японские исследования. – 2019. – № 2. – С. 63–94.
5. *Кутаков, Л. Н.* Москва – Токио. Очерки дипломатических отношений / Л. Н. Кутаков. – М.: Междунар. отношения, 1988. – 270 с.
6. *Tanaka, T.* The Soviet-Japanese Normalization in 1955-6 and US-Japanese Relations / T. Tanaka // Hitotsubashi journal of law and politics. – 1993. – № 21. – P. 65–93.
7. *Izumikawa, Ya.* Nisso kokkō seijō-ka kōshō to nichibeikankei: gaishō Shigemitsu Mamoru to Nihon no jishu gaikō / Ya. Izumikawa // Roshiaishi kenkyū. – 2007. – № 80. – P. 36–44.
8. *Тихвинский, С. Л.* К истории восстановления послевоенных советско-японских отношений / С. Л. Тихвинский // Вопросы истории. – 1990. – № 9. – С. 3–28.
9. *Эйдус, Х. Т.* СССР и Япония / Х. Т. Эйдус. – М.: Наука, 1964. – 194 с.
10. История международных отношений на Дальнем Востоке, 1945 – 1977 / М. С. Капица [и др.]. – Хабаровск: Кн. изд-во, 1978. – 558 с.
11. Memorandum of a Conversation Between Foreign Secretary Macmillan and Secretary of State Dulles, Secretary Dulles' Suite, Mark Hopkins Hotel, San Francisco, June 21, 1955, 4:30 p.m. / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d33>. – Date of access: 24.12.2020.

12. Telegram From the Department of State to the Embassy in Japan / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d34>. – Date of access: 24.12.2020.

13. Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, August 29, 1955 / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d44>. – Date of access: 24.12.2020.

14. Memorandum From the Assistant Secretary of State for Far Eastern Affairs (Robertson) to the Secretary of State / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d52>. – Date of access: 24.12.2020.

15. Memorandum of a Conversation, Tokyo, March 18, 1956 / Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Japan, Volume XXIII, Part 1 // The Office of the Historian [Electronic resource]. – Mode of access: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v23p1/d70>. – Date of access: 24.12.2020.

16. *Молодяков, В. Э.* История Японии, XX век / В. Э. Молодяков, Э. В. Молодякова, С.Б. Маркарьян. – М.: Крафт+, 2007. – 526 с.

17. *Березин, В. Н.* Курс на добрососедство и сотрудничество и его противники / В. Н. Березин. – М.: Междунар. отношения, 1977. – 144 с.

(Дата подачи: 24.02.2021 г.)

Я. У. Макоўская

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

Y. Makouskaya

Belarusian State University, Minsk

УДК 94(476)“17”+338.45(476)(091)“17”

З ГІСТОРЫІ НАЛІБОЦКАЙ МАНУФАКТУРЫ

FROM THE HISTORY OF MANUFACTURE IN NALIBOKI

Артыкул звяртае ўвагу чытача на першую мануфактуру, заснаваную на беларускіх землях. Даследаванне разглядае малавядомы аспект айчынай эканамічнай і культурнай гісторыі – заснаванне і функцыянаванне шклянога прадпрыемства роду Радзівілаў у в. Налібакі. Аўтар спрабуе разгледзець гісторыю дзейнасці Налібоцкай мануфактуры, узнавіць яе месца ў гісторыі нашай краіны. У артыкуле значная ўвага надаецца працаўнікам прадпрыемства, асартыменту мануфактуры, а таксама спосабам рэалізацыі вырабаў.

Ключавыя словы: Налібоцкая мануфактура; шкляное прадпрыемства; Ганна Катажына Радзівіл; гута; першая мануфактура на беларускіх землях.

The article focuses on the first manufacture based on the Belarusian lands. Research deals with the poorly known aspect of national economic and cultural history – the foundation and functioning of a glass factory of the Radziwill family in the village Nalibaki. The author tries to consider the history of the glass manufactory, to restore its place in the history of our country. In the article, considerable attention is given to the employees of the enterprise, the assortment of the manufacture, as well as to the ways of selling products.

Keywords: manufactory in Naliboki; glass enterprise; Anna Katarzyna Radziwill; guta; the first manufactory in the Belarusian lands.

Мануфактурная вытворчасць, заснаваная на падзеле ручной працы, упершыню ўзнікае ў Італіі ў XVI ст. і вельмі хутка распаўсюджваецца па ўсёй Еўропе. На тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага першыя мануфактуры ўзніклі ў XVIII ст. і былі вотчыннымі (прыватнаўласніцкімі). Менавіта ў гэты перыяд адбылася канцэнтрацыя і назапашванне буйнога капіталу ў руках феодалаў за кошт фальварачна-паншчынай сістэмы гаспадарання. На гэты час таксама прыходзіцца і росквіт прыгоннага права. Да ўсяго гэтага можна далучыць і палітычную сітуацыю. Пасля працяглага перыяду войнаў сельская гаспадарка знаходзілася не ў самым лепшым стане і ўладальнікі грошай сталі шукаць новыя спосабы для атрымання прыбыткаў. Такім спосабам для мясцовай шляхты стала арганізацыя мануфактур.

Прадпрыемства мануфактурнага тыпу заснаваў у сваіх валоданнях магучны род Радзівілаў. Першая «беларуская» мануфактура была пабудавана ў галіне шкларобства і зараз вядомая нам як Налібоцкая па месцы яе існавання.

Дакладнай даты ўзнікнення Налібоцкай мануфактуры няма. Агульна прынятай датай заснавання першай шкляной мануфактуры з’яўляецца 1717 год [1, с. 274; 2, с. 83]. Побач з ёй існуюць і іншыя даты. Так, згодна з штодзённымі рапартамі княгіне Ганне, беларускі даследчык Сяргей Галоўка сцвярджае, што мануфактура была пабудавана ўлетку 1722 г. [3, с. 61]. Польскія даследчыкі XX ст. выступалі са сваімі прапановамі датыроўкі Налібоцкага прадпрыемства. Спадар Вучкоўскі, вядомы даследчык польскай шкляной вытворчасці, валодаў інфармацыяй аб актыўнай працы Налібоцкай мануфактуры ў 1730-я гг., што дазволіла яму рабіць высновы аб ранейшым за названую дату з’яўленні прадпрыемства. Вітольд Куля амалоджае прадпрыемства, называючы 1740 г. датай заснавання мануфактуры [4, с. 40]. Нягледзячы на вялікую колькасць меркаванняў, усе даследчыкі пагаджаюцца, што першае прадпрыемства мануфактурнага тыпу на беларускіх землях паўстала ў першай палове XVIII ст.

Заснавальніцай налібоцкай мануфактуры з’яўляецца жонка Караля Станіслава Радзівіла Ганна (23.09.1676–19.04.1746). Яна нарадзілася ў мястэчку Ракаў у сям’і шляхецкага роду Сангушак, таму ў яе былі магчымасці на атрыманне добрай адукацыі. Ёсць звесткі ажно пра тры навучальныя

ўстановы, якія наведвала Ганна Сангушка, – пансіён каталіцкага манаскага ордэна кларыстак у Вільні, вучэбна-выхаваўчыя ўстановы візітак і сакраментак у Варшаве.

У 1692 г. Ганна Катажына абралася шлюбом з Каралем Станіславам Радзівілам. Ганна была добрай жонкай і маці для 6 сыноў і 7 дачок. Акрамя нараджэння і выхавання дзяцей, мадам Радзівіл паказала сябе жанчынай разумнай, актыўнай і здольнай да прадпрымальніцкай справы. Некаторыя навукоўцы выказвалі думкі аб тым, што спачатку Ганна Катажына абмяжоўвалася традыцыйным для жонкі вядзеннем гаспадаркі, і толькі пасля смерці мужа ў 1719 г. перайшла да актыўных эканамічных пераўтварэнняў з мэтай выправіць складанае матэрыяльнае становішча сям’і [3, с. 64].

Пасля смерці мужа Ганна Катажына здолела поўнацю праявіць свае арганізатарскія здольнасці. Яна адмовіла ўсім нядобрасумленным арандатарам, замяніўшы іх больш надзейнымі і адказнымі людзьмі. Вяла актыўную дзейнасць па ўладкаванні сваіх уладанняў – будавала масты, дамбы, млыны, корчмы. Выкупіла закладзеныя сямейныя маёнткі. Але самай вялікай яе працай былі прадпрыемствы новага тыпу, якія павінны былі не толькі абслугоўваць патрэбы яе сям’і, але і прыносіць прыбытак гаспадарцы. Такімі прадпрыемствамі былі новаадчыненыя «шкляныя заводы» ў Налібаках і Урэччы, шпалерныя майстэрні ў Міры, Альбе і Бялай.

Месца для заснавання Налібоцкай мануфактуры было абрана ўдала. Вёска Налібакі (сучасны Стаўбцоўскі раён Мінская вобласць) знаходзіцца побач з Налібоцкай пушчай, якая давала паташ, неабходны для вытворчасці шкла. Таксама ў гэтай мясцовасці шмат пяску. Рака не толькі забяспечвала мануфактуру вадой, але і давала магчымасць паскорыць і спрасціць працу выкарыстаннем вадзянога рухавіка. Значным плюсам з’яўлялася і наяўнасць буйных дарог і трактаў, якія звязвалі Нясвіж з Вільняй і Наваградак з Менскам [3, с. 63].

Дакладна вызначыць знешні выгляд Налібоцкай мануфактуры складана праз дрэнную захаванасць дакументаў, якія б утрымлівалі апісанне прадпрыемства. Некаторыя здагадкі на гэты конт можна рабіць, улічваючы, што ўзорам для заснавання «фабрыкі» была Дрэздэнская каралеўская мануфактура. Цэнтральным месцам мануфактуры быў вялікі драўляны будынак – гута. У гуце размяшчаліся некалькі печавы і станкі. Асноўная праца па вытворчасці шкла адбывалася менавіта тут. Побач з ёй размяшчалася яшчэ адна пабудова – шліфавальная майстэрня, дзе пры дапамозе спецыяльных станкоў адбывалася шліфоўка шкляных вырабаў. З цягам часу ў суседняй вёсцы з’явілася яшчэ адна шліфавальня, што было абумоўлена павелічэннем колькасці вырабляемай прадукцыі. Акрамя гэтых пабудов, на тэрыторыі мануфактуры таксама стаяў невялікі будынак рысавальні, дзе шкляныя вырабы размалёўвалі каляровымі фарбамі. Былі і падсобныя

памяшканні: паташарня (пабудова для нарыхтоўкі паташу), сталярня, ганчарня, кузніца, склады [4, с. 41–42].

Першымі майстрамі на мануфактуры сталі запрошаныя з-за мяжы спецыялісты, кожны з якіх быў сапраўдным прафесіяналам у шкларобнай справе. У Налібаках нават жыве легенда аб тым, што назву населены пункт прыдбаў менавіта з-за іншаземнага майстра, які ехаў па вёсцы і крычаў «Налібакі! Налібакі!». Што ён меў на ўвазе, зараз невядома: ці то нешта на сваёй роднай мове, ці то «На левы бок», але назва вёскі замацавалася і захавалася да сённяшняга дня [5].

Замежнымі майстрамі на прадпрыемстве былі Вольфганг Ландграф з Баварыі і француз Канстанцін Францішак Фрэмель, які прывёз з саксонскай гуты тафельніка Ёгана Рэпча, знаўца хрусталу Георга Хайнца, рысавальшчыка Крыстафа Дрэера і шліфавальшчыка Георга Унгера [3, с. 64]. Лічыцца, што за ўвесь тэрмін дзейнасці Налібоцкай мануфактуры тут працавала каля 20 замежных спецыялістаў [5].

Структура прадпрыемства не была складанай і, хутчэй за ўсё, была характэрна і для іншых радзівілаўскіх мануфактур. На чале мануфактуры стаяў суперінтэндант (часам пасада называлася дыспазітар), які прызначаўся самой княжнай Радзівіл. Функцыі дыспазітара былі даволі шырокімі. Ён не толькі з'яўляўся пасрэднякам паміж княжнай і працаўнікамі, але і быў фактычным кіраўніком прадпрыемства. Суперінтэндант павінен быў прысутнічаць пры загрузцы і разгрузцы печы, весці ўлік прадукцыі, наглядаць за захаваннем і продажам гатовых тавараў, вырашаць грашовыя пытанні (аплата працы, набыццё матэрыялаў), даглядаць за парадкам на прадпрыемстве. Акрамя пералічаных надзённых спраў, на плечы кіраўніка прадпрыемства лажылася ўся праца па далейшаму развіццю мануфактуры, захаванню яе добрага імя і павышэнню канкурэнтаздольнасці на рынку. Самым паспяховым у рэалізацыі гэтых адміністратарскіх функцый быў, першы суперінтэндант Налібоцкай мануфактуры Францішак Фрэмель [3, с. 67]. Галоўным памочнікам дыспазітара ва ўсіх справах быў пісар. Яго задачай было вядзенне і захаванне справаводства на прадпрыемстве.

Кантроль за дзейнасцю суперінтэнданта ажыццяўляўся цэнтральнай адміністрацыяй радзівілаўскіх маёнткаў, а таксама кіраўніком ваеннага гарнізона. Ваенныя гарнізоны знаходзіліся ва ўсіх буйных населеных пунктах і маёнтках Радзівілаў, Налібакі не былі выключэннем. Як правіла, ваенныя гарнізоны выконвалі паліцэйскія функцыі: вярталі збеглых працаўнікоў, каралі за правіннасці, падаўлялі бунты працоўных. Акрамя гэтага, кіраўнік гарнізона правяраў справаздачы інтэндантаў, дастаўляў заробленыя грошы ў касу, адным словам, ажыццяўляў усебаковы нагляд за працай «завода» [4, с. 42–43].

Усіх працаўнікоў мануфактуры дзялілі на майстроў і дапаможных працаўнікоў. Майстры – людзі з прафесійнымі ведамі і вопытам працы,

займаліся непасрэдна вытворчасцю прадукцыі (выдувалі шкло, гравіравалі карафкі, размалёўвалі кубкі). Дапаможныя працаўнікі часта не мелі спецыяльнай адукацыі і кваліфікацыі. У іх абавязкі ўваходзіла тапіць печы, прыносіць дровы і ваду, вырабляць паташ, змешваць інгрыдзіенты для шкломасы і іншыя дапаможныя задачы на мануфактуры. Статус працаўніка залежаў ад таго, да якой групы ён адносіўся.

Важнай і аўтарытэтай асобай на мануфактуры быў галоўны майстар. Яго абавязкі заключаліся ў кантролі за якасцю прадукцыі, наладжванні працы падначаленых, прафесійнай падрыхтоўцы будучых майстроў [3, с. 56]. Бывалі перыяды, калі галоўны майстар і суперінтэндант былі адным чалавекам.

Радавых майстроў набіралі з ліку мясцовых рамеснікаў, нашчадкі якіх жывуць і па сённяшні дзень у суседніх населеных пунктах (Налібаках, Янкавічах і інш.). У дакументах сустракаюцца такія яркая беларускія імёны: Мішук Марцін, Шуцько Андрэй, Ян Шэмет, Мікалай Собаль. Яны маглі набірацца як з ліку вольных сялян, так і вотчынных [6, с. 79].

На работах, дзе не вельмі патрэбны нейкія спецыфічныя навыкі, умённі ці талент, прымусова працавалі прыгонныя сяляне суседніх вёсак. Вядома, што Радзівілы абавязалі з 1789 г. сялян вёскі Ніўкі адпрацоўваць баршчыну на Налібоцкім шкляным «заводзе» ў памеры 1454 «пешыя» дні, а сялян вёскі Налібакі – «упражнёнымі працамі» ў памеры 1872 дні на год [2, с. 213].

На Налібоцкай мануфактуры выкарыстоўваўся «халяўны» метады выдування шкла. Яго тэхналогія прадугледжвала выдуванне «халявы» – загатоўкі ў выглядзе доўгага шклянога цыліндра. Спачатку ў гаршкі засыпалі пясок, паташ і вапну або мел. Усё гэта старанна замешвалі і ставілі ў вялікую печ. Там уся гэта сумесь пачынала плавіцца. Майстар, набраўшы на кончык шкловыдзімальнай трубкі трохі шкла, пачынаў дзьмуць у трубку і выдзімаў шарык са шкла, у дно якога ўбівалі жалезны прут дзеля пашырэння адтуліны. У сваю чаргу другі канец адразаўся ад выдзімальнай трубкі. Далей шкло абразалі, расцягвалі і гартавалі ў печы. Заставалася толькі адшліфаваць і адпаліраваць гатовы ліст. Шліфавалі лісты дробназярыстым рачным пяском адзін аб адзін. Спачатку гэта рабілі ўручную, а потым прыстасавалі да гэтай працы водны рухавік. Лісты паліравалі і палівалі растворами з серабра і волава [7, с. 32].

«Халяўны» метады вытворчасці шкла дазваляў вырабляць вялікую колькасць шкляных прадметаў розных формаў і памераў. Асартымент Налібоцкай мануфактуры мадам Радзівіл быў вялікі і разнастайны. Асноўным вырабам быў сталовы посуд: шклянкі, кілішкі, кубкі, бакалы, шклянцы, флеты [8], кружачкі для гарбаты, талерачкі, сальніцы, салатніцы і нават цэлыя сталовыя камплекты, сервізы, папулярныя ў той час «пуздэркі» – дарожныя куфэркі, у якіх змяшчаліся розныя наборы посуду. Акрамя гэтага, на шкляным «заводзе» выраблялі бутэлькі, бутлікі, «карафкі», флягі, ампулкі, пляшкі, графіны, чарнільніцы, пясочныя гадзіннікі, шкло для акулераў

і шмат іншых рэчаў. Асартымент залежаў не толькі ад попыту, але і ад моды [7, с. 48].

Асабліваць Налібоцкай шкляной мануфактуры – вытворчасць вялікай колькасці посуду, «запазычанага» з народнага гутнага шкла. Запазычанаць праяўляецца ў выкарыстанні формаў і аздаблення, характэрных для «народнага» шкларобства. Так, формамі з народным каларытам з’яўляюцца «бутлікі» для віна, якія выглядалі як паменшаныя бутэлькі, «карафінкі гладкія ў форме качак», «слоікі», «фляшы паўгарцовыя», «чаркі», «жбанкі для кветак», дзіцячыя цацкі, флакончыкі [7, с. 52].

Акрамя гэтага, на Налібоцкай мануфактуры Радзівілаў выраблялі багемскі крышталі і варылі рубінавае шкло. Яго сакрэтны рэцэпт беларускія майстры атрымалі ад саксонскіх спецыялістаў. Пры аздабленні вырабаў майстры выкарыстоўвалі складаныя тэхнікі рэльефнай разьбы па шклу, выкладных рубінавых медальёнаў, распісаных золатам, і медальёнаў з бясколернага шкла. Згодна з інвентарамі, вядома, што ў Налібоках прымянялі тэхніку роспісу серабром і золатам. Тэматыка распісаных золатам кампазіцый не была асаблівай. Тут можна было знайсці выявы раслін і жывёл (сабак, аленяў, птушак), гербавыя элементы (адна- і двухгаловы арол), бог віна – Бахус. Яшчэ адна асабліваць дадзенага аздаблення ў раслінных арабэсках (мясцовая назва «кратэсак»), якія ўюцца па ўсім медальёне [7, с. 73–74]. Усе вырабы Налібоцкай мануфактуры былі вельмі высокай якасці, а па мастацкаму аздабленню супернічалі з берлінска-патэдамскімі мануфактурамі, якія абслугоўвалі прусакага караля.

Архіўныя дадзеныя сведчаць, што ў XVIII ст. на Налібоцкай мануфактуры выраблялі шмат рэчаў у якасці падарункаў і па замове каранаваных асоб. У спісах на транспарціроўку шкла можна знайсці імёны даволі вядомых пакупнікоў, напрыклад, граф Шпорка, князь Курляндскі, кароль Фрыдрых Аўгуст III.

Радзівілы старанна займаліся збытам сваёй прадукцыі. Для гэтага яны будавалі крамы і склады на ажыўленых трактах і гасцінцах, такіх як Мінск – Варшава (м. Белая), Мінск – Вільня, а таксама ў буйных гарадскіх цэнтрах: Вільні, Гродне, Беластоку, Слуцку, Нясвіжы. Развіваўся гандаль радзівілаўскім шклом і за межамі Рэчы Паспалітай. Па архіўных спісах на транспарціроўку шкла за 1776 г. яно экспартавалася ў Пецярбург, Чарнігаў, Кіеў, Гданьск, Кракаў і іншыя гарады [7, с. 28–29]. Большая частка прадукцыі адпраўлялася на захад, у асноўным у Польшчу, радзей у Заходнюю Еўропу. У канцы XVIII ст. адбылася пераарыентацыя вытворчасці на ўсход, асноўным стаў расійскі рынак. Мануфактура задавальняла патрэбы рускай сталіцы, царскага двара, нашым посудам карысталіся рускія і ўкраінскія вальможы, графы, памешчыкі [3, с. 65].

Для свайго часу колькасць вырабленай прадукцыі на Налібоцкай мануфактуры была даволі значнай. Кошт валавай унутранай прадукцыі прадпрыемства ў 1737–1741 гг. складаў 22–29 тыс. злотых [2, с. 87]; 1743 г. –

9753 злотых; 1782 г. – 16 395 злотых; 1793 г. – 11 412 злотых [4, с. 45, 66]; 1798 год – 7009 злотых [9, арк. 1–5].

Перыяд да сярэдзіны XVIII ст. лічыцца для шкляных мануфактур пачатковым, калі яны «станавіліся на ногі». Гэты перыяд характарызуецца планавым развіццём, накіраваным на забеспячэнне патрэб двара Радзівілаў, назапашваннем вопыту, кліентаў і аўтарытэту на мясцовых і замежных рынках [7, с. 50].

Ганна Радзівіл кіравала мануфактурай да пачатку 1730-х гг., пасля справы мануфактуры былі перададзены малодшаму сыну Гераніму Фларыяну. Пры ім на прадпрыемстве былі пабудаваны новая шліфавальня ў вёсцы Янкавічы і водная майстэрня па шліфоўцы каштоўных камянёў, якімі аздабляліся мануфактурныя вырабы. Гэты перыяд таксама характарызуецца зменамі ў кіраўніцтве «фабрыкі». Паслугі першага інтэнданта Ф. Фрэмеля аказаліся занадта дарагімі, што стала падставай для яго звальнення ў 1728 г. Тады новым кіраўніком быў прызначаны В. Ландграф, які, па адных звестках, кіраваў да 1740 г., па іншых – да 1763 г. [3, с. 65].

У 50-я гг. XVIII ст. вытворчасць шкла на вотчынных мануфактурах Радзівілаў пераходзіць на новы ўзровень. Адбываецца павелічэнне колькасці рэалізаванай прадукцыі і пераарыентацыя на масавага спажыўца. Гэта адбылося з-за павелічэння попыту на вырабы са шкла і насычэння двара Радзівілаў [7, с. 30].

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай справы шкляных мануфактур пайшлі ўгару. Далучэнне сучаснай тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі спачатку прывяло да пашырэння рынкаў збыту і павелічэння попыту на шкляныя вырабы, што спрыяла ўзбуйненню вытворчасці [7, с. 35].

Пасля такіх вядомых майстроў, як Францішак Фрэмель і Вольфганг Ландграф, на мануфактуры змянілася некалькі суперінтэндантаў і нават кіраўнікоў (прадпрыемства здавалася ў арэнду), а гута стала прыносіць заўважна меншы прыбытак. Вядома, што з 1829 г. мануфактурамі валодаў граф Л. Вітгенштэйн – ад’ютант рускага цара Аляксандра I, які атрымаў іх праз шлюб з Стэфаніяй Радзівіл. А ў 60-я гг. XIX ст. уладальнікам мануфактур быў баварскі князь Гогэнлоэ, які атрымаў мануфактуры як пасаг за Марыю Вітгенштэйн [3, с. 65].

Частая змена кіраўнікоў мануфактуры, аслабленне роду Радзівілаў, значныя змены ў эканамічным і палітычным жыцці Еўропы прывялі да таго, што ў першай палове XIX ст. мануфактуры паступова пачалі губляць пазіцыі. Мануфактурная арганізацыя вытворчасці ў XIX ст. выглядала архаічна і была няздольная вытрымліваць канкурэнцыю з фабрыкамі і заводамі, якія пачынаюць актыўна з’яўляцца ў гэты перыяд. Заняпаду прадпрыемства паспрыяла вайна 1812 г., якая не пашкадавала ні памяшканні мануфактуры, ні абсталяванне. Мяркуецца, што Налібоцкая мануфактура праіснавала да сярэдзіны XIX ст. (каля 140 год), а потым была зачынена [3, с. 67].

Налібоцкая мануфактура – унікальная з’ява ў гісторыі Беларусі. Не толькі таму, што яна была першай, а яшчэ і таму, што была адчынена жанчынай, мела ўнікальны асартымент, спецыфічную арганізацыю працы. Вотчыннае прадпрыемства Ганны Катажыны Радзівілаў стала адным з першых крокаў да пераходу эканамічнага жыцця на новы ўзровень развіцця.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Скрыпчанка, Т.* Налібоцкая шкляная мануфактура / Т. Скрыпчанка // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск: Беларус. энцыкл., 1999. – Т. 5. – С. 274.*
2. *Болбас, М. Ф.* Развіццё прамысловасці ў Беларусі (1795–1861) / М. Ф. Болбас. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 268 с.
3. *Галоўка, С.* Шкляныя цуды з Налібакаў / С. Галоўка // *Беларуская думка. – 2016. – № 10. – С. 60–67.*
4. *Романовский, Н. Т.* Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX ст.) / Н. Т. Романовский. – Минск: Ротапринт НИ при Госплане БССР, 1966. – 431 с.
5. *Борисовец, Н.* Налибоки и Уречье: в поисках исчезнувших мануфактур / Н. Борисовец // *Издательский дом Беларусь сегодня [Электронный ресурс]. – 19.09.2014. – Режим доступа: <https://www.sb.by/articles/naliboki-i-ureche-v-poiskakh-ischeznuvshikh-manufaktur.html>. – Дата доступа: 15.04.2020.*
6. Са справаздачы аб стане шкляной мануфактуры кн. Радзівілаў у в. Налібакі ад 19 лістапада 1745 г. // *Памяць / уклад. М. В. Міхно. – Мінск: Беларус. энцыкл., 2004. – С. 79–80.*
7. *Яніцкая, М. М.* Беларускае мастацкае шкло (XVI–XVII стст.) / М. М. Яніцкая. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 87 с.
8. *Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 9762. Реестр кафель, лостр, зеркал.*
9. *Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 694. Оп. 2. Д. 5716. Ведомость инвентарного учёта имущества стекольной фабрики за 1798 г. имения Налибоки.*

(Дата падачы: 08.02.2021 г.)

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Алексашина Г. В.</i> СОСТАВ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СЛУЖАЩИХ ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ГОРОДАХ БЕЛАРУСИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.	3
<i>Альховік М. К.</i> ДА ПЫТАННЯ АБ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ПАЛІТЫЦЫ Ё БССР У 1939–1941 ГГ.	12
<i>Аўласенка І. М.</i> ДЗЕЙНАСЦЬ Г. М. БУРАЎКІНА НА ПАСАДЗЕ ПАСТАЯННАГА ПРАДСТАЎНІКА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ ПРЫ ААН (1991–1994 ГГ.)	20
<i>Аўсейчык У. Я.</i> СТАРАВЕРЫ ЦЭНТРАЛЬНАЙ І ПАЎДНЁВА-ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ё ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.: ДЭМАГРАФІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА.....	26
<i>Белозорович В. А.</i> РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНЦЕПЦИИ ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ 1980–1990-Х ГГ.	34
<i>Булатая В. Ю.</i> СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ І ЗМЕСТ ПУБЛІКАЦЫЙ ДРУКАВАННЫХ ОРГАНАЎ ПРАВАСЛАЎНЫХ БЕЛАРУСКІХ АБ’ЯДНАННЯЎ У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ (1924–1936 ГГ.)	41
<i>Бусько С. И.</i> ОБЩЕСТВО СОДЕЙСТВИЯ ФИЗИЧЕСКОМУ РАЗВИТИЮ УЧАЩИХСЯ: ПРОЕКТ ВИЛЕНСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА (1908–1909 ГГ.)	50
<i>Бухал А. М.</i> ПРАСТОРА ПУБЛІЧНАЙ ГІСТОРЫІ.....	57
<i>Буцiк В. В., Буцiк Г. П.</i> ВНЕШНЕТОРГОВЫЕ СВЯЗИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В 2000–2015 ГГ.	63
<i>Бялы А.</i> БЕЛОРУССКИЙ СЛЕД В ДНЕВНИКАХ ЯНА ХРИЗОСТОМА ПАСЕКА.....	70
<i>Воробьёв П. А.</i> ВОСПРИЯТИЕ ИДЕИ ПРЕЕМСТВА ОТ ВИЗАНТИИ В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ ВРЕМЕН ИВАНА III (1462–1505 ГГ.)	78
<i>Восович С. М.</i> ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРОДНЕНСКОГО СОФИЙСКОГО ПРАВОСЛАВНОГО БРАТСТВА В НАЧАЛЕ ВТОРОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ XX В.	85
<i>Генина Ю. А.</i> КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ОПЕРАТИВНОГО ШТАБА РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА В БЕЛАРУСИ (1941–1944 ГГ.)	93
<i>Гуль Н. А.</i> ТЕОРИИ АВТОХТОННОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИНДОАРИЕВ.....	100
<i>Дзенісевіч А. А.</i> АСАБЛІВАСЦІ ПАДРЫХОТЎКІ МАГІСТРАЎ-ГІСТОРЫКАЎ У БРЫТАНСКІХ І БЕЛАРУСКІХ УНІВЕРСІТЭТАХ ВА ЁМОВАХ БАЛОНСКАГА ПРАЦЭСУ.....	108

<i>Дзядзюля Д. А.</i> ФАРМИРАВАННЕ ОРГАНАЎ ДЗЯРЖАЎНАЙ БЯСПЕКИ НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНАЙ БЕЛАРУСІ.....	117
<i>Дзям'ян П. Л.</i> ВОБРАЗ НЕПРЫЯЦЕЛЯ ВА ЎЯЎЛЕННІ ШЛЯХТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў СЯРЭДЗІНЕ XVII СТ.....	125
<i>Дубатоўка М. А.</i> ЛЁС СКАРБАЎ НЯСВІЖСКАГА ЗАМКА Ў 1812 ГОДЗЕ.....	134
<i>Ерашэвіч А. У.</i> АРГАНІЗАЦЫЙНА-ПРАВАВОЕ РЭГУЛЯВАННЕ ДЗЕЙНАСЦІ ФІНАНСАВА-БЮДЖЭТНЫХ ОРГАНАЎ КІРАВАННЯ ДЗЯРЖАЎНЫМІ ФІНАНСАМІ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ НА ТЭРЫТОРЫІ ЎСХОДНЕБЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯЎ У КІРАВАННЕ ІМПЕРАТРЫЦЫ КАЦЯРЫНЫ II.....	141
<i>Зімніцкі А. А.</i> З'ЯЎЛЕННЕ І РАСПАЎСЮДЖВАННЕ АГНЯСТРЭЛЬНАЙ ЗБРОІ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIV – ПАЧАТКУ XVI СТ. НАРЫС АЙЧЫННАЙ І ЗАМЕЖНАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ.....	150
<i>Калачэва И. И.</i> ГОРОДСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ КАК ФЕНОМЕН ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ БЕЛУРУССКОГО НАРОДА.....	158
<i>Калтачэнка А. І.</i> ПРАГРАМА НАВУЧАННЯ ПАДЧАС АДУКАЦЫЙНЫХ ПАДАРОЖЖАЎ МАГНАТАЎ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ВА ЎНІВЕРСІТЭТЫ ЗАХОДНАЙ ЕЎРОПЫ Ў РАННІ НОВЫ ЧАС.....	166
<i>Кейко Ю. В.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО ХРАМОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В БЕЛАРУСИ В 1858–1863 ГГ.....	173
<i>Келлер О. Б.</i> ФЕНОМЕН «ГАНЗЫ».....	180
<i>Киселёв А. А.</i> ГОРОДСКАЯ ПОЛИЦИЯ В БЕЛУРУССКО-ЛИТОВСКИХ ГУБЕРНИАХ В ПРАВЛЕНИЕ НИКОЛАЯ I.....	187
<i>Кімбар А. У.</i> ДЗЕЙНАСЦЬ АСАВІЯХІМ БССР У 1943–1948 ГГ.....	195
<i>Козлова К. И.</i> ОСОБЕННОСТИ ЦЕРКОВНОЙ АРХИТЕКТУРЫ ПОЛОЦКОЙ ЕПАРХИИ XI–XII ВВ.....	203
<i>Корбут К. М.</i> АСНОЎНЫЯ НАПРАМКІ ДАСЛЕДАВАННЯ КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ ГРЭКА-КАТАЛІЦКАЙ ЦАРКВЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ.....	210
<i>Космач П. Г.</i> РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В США XVIII–XIX ВВ.....	217
<i>Крэньць М. А.</i> КАНТРЫБУЦЫЙНЫЯ МЕРАПРЫЕМСТВЫ ЎРАДА РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯЎ (1863–1896): ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПЫТАННЯ.....	224

<i>Кукса А. Н.</i> ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ ПОЛИТЕХНИКУМА В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА 1914–1920 ГГ.	235
<i>Кулинок С. В.</i> К ВОПРОСУ О КОЛИЧЕСТВЕ ПОДГОТОВЛЕННОЙ НЕМЕЦКОЙ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНО-ДИВЕРСИОННОЙ АГЕНТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ БССР В 1941–1944 ГГ.	243
<i>Кухарчик Ю. С.</i> ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕПЕРСИДСКИХ ЦАРСКИХ НАДПИСЕЙ КАК ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	252
<i>Кэрэруш О. И.</i> ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ ПАМЯТИ О ПРОШЛОМ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ РУМЫНИИ ПОСЛЕ 1989 Г.	263
<i>Лапушанскі І. Ю.</i> ЖРЭЦТВА КАТЭГОРЫІ РАЅІЅУМ У СТАРАВАВІЛОНСКАЙ МЕСАПАТАМІІ	273
<i>Лисовская Т. В.</i> ПОЛЬСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ПОЗДНЕПРОТЕСТАНТСКИХ ДВИЖЕНИЙ В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ	284
<i>Литвиновская Ю. И.</i> ЯПОНСКАЯ АГРЕССИЯ В МАНЬЧЖУРИИ ОСЕНЬЮ 1931 Г. И РЕАКЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СООБЩЕСТВА.....	294
<i>Лишай Д. В.</i> ПОЛИТИКА РОССИЙСКИХ ВЛАСТЕЙ В ОТНОШЕНИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ПРОТЕСТОВ НА ТЕРРИТОРИИ МИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1861–1862 ГГ.	301
<i>Луговик Т. В.</i> «Я НЕ ЖЕЛАЮ УВЕЛИЧИВАТЬ ЧИСЛО ОТДЫХАЮЩИХ В ПРИФРОНТОВОЙ ПОЛОСЕ СЕСТЕР!... МНЕ ПРОТИВНО БЕЗДЕЛЬНИЧАТЬ!» (БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Е. Ю. СПАССКОЙ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)	308
<i>Любы А. У.</i> ЛІТОЎСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЭПОХІ ЯГЕЛОНАЎ: КАНЕЦ 1990-Х – 2010-Я ГГ.	314
<i>Ляневіч А. С.</i> СПАРТЫЎНАЯ ПРЭСА І АСВЯТЛЕННЕ СПАРТЫЎНАГА ПЫТАННЯ НА ТЭРЫТОРЫІ ПОЛЬСКАЙ РЭСПУБЛІКІ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД.....	323
<i>Ляпешкін Я. М.</i> МЕРАПРЫЕМСТВЫ ГУБЕРНАТАРАЎ ПА КАНТРОЛЮ ЗА РЫМСКА-КАТАЛІЦКІМ КАСЦЁЛАМ І ДУХАВЕНСТВАМ У БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ У 1864–1914 ГГ.	329
<i>Лях М. П.</i> ЛОНДОНСКИЕ ПЕРЕГОВОРЫ МЕЖДУ ЯПОНИЕЙ И СССР В 1955–1956 ГГ.	339
<i>Макоўская Я. У.</i> З ГІСТОРЫІ НАЛІБОЦКАЙ МАНУФАКТУРЫ	347

Научное издание

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОГО ИНСТИТУТА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ.
ИСТОРИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Сборник научных статей

Основан в 2000 году

Выпуск 21

В четырех частях

Часть 1

Ответственный за выпуск *Н. С. Клишевич*

Редактор *Н. В. Боярова*

Компьютерная верстка *Н. М. Лазар*

Подписано в печать 12.08.2021. Формат 60×84/16.

Бумага офсетная. Ризография.

Усл. печ. л. 20,81. Уч.-изд. л. 25,9. Тираж 100 экз. Заказ 57.

Издатель и полиграфическое исполнение:

государственное учреждение образования

«Республиканский институт высшей школы».

Свидетельство о государственной регистрации издателя,

изготовителя, распространителя печатных изданий

№ 1/174 от 12.02.2014.

Ул. Московская, 15, 220007, г. Минск.